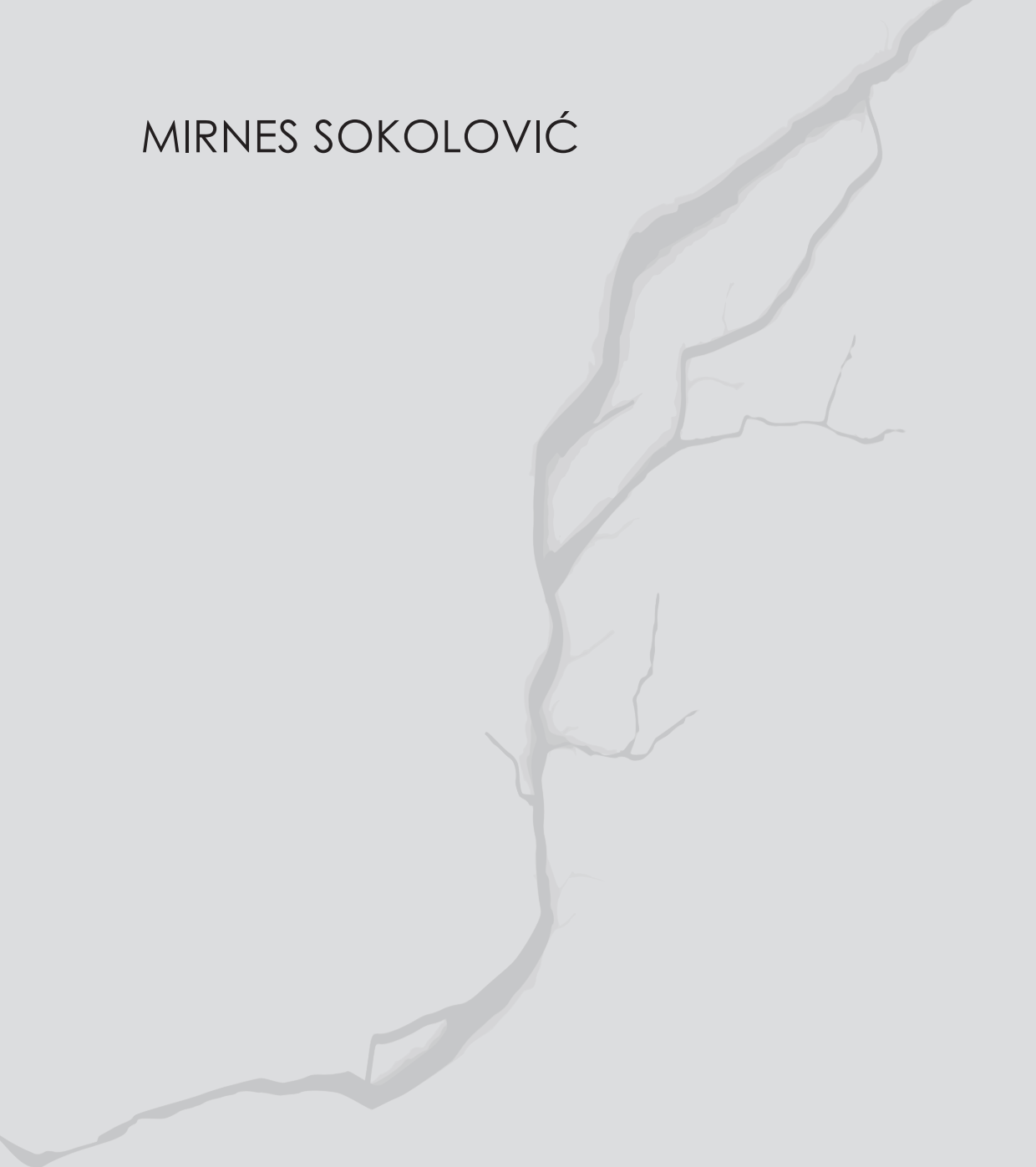

MIRNES SOKOLOVIĆ

**POETA
DESTRUKTOR**

Mirnes Sokolović

Poeta destruktor

Književno istraživanje retorike genocida

i jugoslovenske desnice

2024.

Mlada Bosna • Ljubomir Micić • Boško Tokin •
Stanislav Krakov • Dragiša Vasić • Svetislav Stefanović
• Miloš Crnjanski • Ivo Andrić • Todor Manojlović •
Vladimir Dvorniković • Slobodan Jovanović • Mile
Budak • Ahmed Muradbegović • Enver Čolaković •
Alija Nametak • Antun Bonifačić • Ivan Raos • Mihailo
Marković • Ljubomir Tadić • Dobrica Ćosić • Mihailo
Đurić • Noam Chomsky • Matija Bećković • Rajko
Petrov Nogo • Nikola Koljević • Radovan Karadžić •
Dragoslav Bokan • Dragoš Kalajić • Miroslav Toholj
• Gojko Đogo • Aleksandar Dugin • Zahar Prilepin •
Eduard Limonov • Milorad Pavić • Svetislav Basara •
Ljubomir Simović • Milovan Đanojlić • Peter Handke
• Emir Kusturica

SADRŽAJ

UVOD	5
PSIHOANALIZA I ANTISEMITIZAM	35
KRATKA ISTORIJA KNJIŽEVNE DESNICE	65
MLADOBOSANCI, APOKRIF NARODNOG GENIJA	90
KULTURA I BARBARSTVO	105
PORTRET UMJETNIKA U KOLABORACIJI	198
ČASOPIS IDEJE, DESNIČARSKI POLIGON ZA AVANGARDISTE	271
PROSVJETA I KOLABORACIJA	303
KOLABORACIONIZAM I EVROPSKA KULTURA	365
EUROPSKA ULJUDBA U NDH KNJIŽEVNOJ KRITICI	391
KOLABORACIONISTI U OGLEDALU LJEVICE	411
REVOLUCIONARNI DESNIČARI I GENOCID	447
SABORNOST POEZIJE NA SKUPŠTINI SRPSKOG NARODA	515
TREĆI SVJETSKI RAT ZA EUROAZIJU	548
REPORTAŽNI REVIZIONIZAM SA LICA MJESTA	588
ANGAŽOVANI PJESNIK PROTIV 'AZIJATSKE KUGE' IZ PODRINJSKIH DŽEPOVA	629
EUROAZIJSKI ESTETIČARI I POTRAGA ZA SVETIM GRALOM BIJELE EVROPE	652
POSTMODERNIZAM I PROPAGANDA	711
GENOCID I SRPSKOHRVATSKI JEZIK	757

*Knjiga je nastala zahvaljujući grantovima
Memorijalnog centra u Srebrenici i
Vienna Wiesenthal instituta u Beču*

Uvod

Sve ukazuje da je bilo moguće da se evropska kultura oporavi i obnovi poslije Holokausta; ako doista opet postoji, to je onda i odlično. Našlo se načina komunicirati mimo i preko slanja 6 miliona ljudi u prah i pepeo, kroz dimnjake i u rijeke. Ako je bilo opet moguće stvarati *iza straha pred nečim što je gore od smrti*, što će svjedoke pred nezamislivim užasom radije privesti tišini i neizrecivom; ako se sada kreacija slobodno razrasta poslije te *Bartolomejske noći koja je trajala 12 godina*, ako fine vrijednosti lijepo opet kolaju u evropskom okviru, onda je to čak i nevjerovatno.

Onda čak i nije trebalo dugo poslije tog sloma, da fino kulturno tkivo (kao intekulturalna komunikacija) zacijeli ostavljajući tek ožiljke koji polako nestaju, poslije Auschwitza kao povijesne razdjelnice, kada (kako su govorili filozofi) nije više bilo moguće ni pisati pjesme; kad je svaka kultura uključujući i njenu kritiku bila sumnjiva. - Ako je zarastao taj siloviti zasjek u jezičku mesinu, taj zastoj Istorije i nastavilo normalno dalje, onda čak nije ni mnogo ni trebalo, jer šta je nama sedamdeset pet godina...

Niko od pjesnika nije bio toliko moćan da anticipira prizore koji se vide u tim danima. Šta se tu događalo? Doprinosi literature, kao znaci do danas, u otimanju su i stalnom grcanju, u hroptaju. Nikada se nije stari jezik obnovio; mnogo literatura je otada, međutim, nastalo u degradaciji i raspršenju. Među rijetkim preživjelim biće i ljudi koji će godinama kasnije sebi odrediti da svjedoče do kraja života. Ako bi nastavili pričati, vjerovali su da i dalje postoje. Šta su vidjeli?

Deportirce, koje u plinske komore vodi jedinica njihovih vlastitih drugova (tzv. Sonderkommando), koja potom leševe izvlači van, pere ih, čupa im zlatne zube i striže kose, naposljetku ih stavlja u krematorijske peći. Tijela isprepletana u agoniji, raspadajuća, koja ispadaju van čim se otvore vrata plinskih komora. Lica nekad potpuno crna i čeljusti stisnute, tako da ih ti zubari jedva otvaraju. Ekipe Jevreja koje žurno čiste izmet i krv, kako sljedeća tura ljudi ne bi previše čekala. Kollaps u Treblinku, ambiciozni upravnik je povukao previše ljudi u transportima, tijela naslagana oko vagona do visine prozora.

Lažnu željezničku stanicu, sa satom, redom vožnje i šalterom za prodaju karata, u Treblinku, gdje se iskravaju pristigli Jevreji, stotinu metara niže, kako ne bi

odmah po dolasku vidjeli hrpe leševa. Lažnu ambulantu, u koju svraćaju ljude, čim siđu, one koji šepaju ili su imali zdravstvenih problema tokom vožnje. Nijemce obučene u doktorske mantile koji u ordinacijama daju injekcije mecima ravno u potiljak. Gomile kose koja će biti korištena u izradi čarapa za njemačke željezničare i obuču časnika u podmornicama. Glavnog egzekutora u Treblinki Augusta Miete, kojeg ljudi zovu na jidišu Malakh Ha-Mavet, Anđeo smrti.

Ljude u grupama ispred plinskih komora, dok se kao rojevi oko njihovih glava na jidišu čuju riječi, šaptom, harginnen i Malakh Ha-Mavet. Mlade žene odvojene u posebne kolone, koje čekaju na ulaz u plinske komore duže, na zimi. Ženska tijela koja gore sporije zbog viška masnog tkiva. Nevjerovatne eksplozije trudničkih trbuha na lomačama, tako da su se nekad u plamenu osvjetljavali i fetusi. Plamteća tijela, kao mjerne jedinice topline, oko kojih se griju njemački vojnici. Neke mirne žene koje mole svoje frizere, dok se šišaju, da bar oni prežive i ispričaju šta se događalo.

Veliki prostor Auschwitza koji se mijenja kao što se mijenja njemačka politika prema Jevrejima. Plinske komore koje neće niko preživjeti. Ptice rastjerane kilometrima uokolo mirisom spaljenog ljudskog mesa. Lo-

goraša koji je od sebe digao ruke i od kojeg su drugovi digli ruke, koji više ne posjeduju svijesti u kojoj bi se mogli sučeliti dobro i zlo, plemenitost i niskost, duhovnost i neduhovnost.

Živi mrtvac, snop tjelesnih funkcija u zadnjem trzaju, Muselmann, kako ih zovu logoraši, muslimanci, muslimani u logorskom žargonu, kao oznaka za čovjeka koji se bezuvjetno podredio, kao u legendi o islamskom fatalizmu, sa nogama, istočnjački savijenim, i licem, očvršnulim kao maska, šćućureni leže na tlu, predati na milost i nemilost.

Sati i papiri bačeni na svjedočenja, jedan logoraš ne može zaboraviti dane kad je bio musliman, bio je slab, iscrpljen, na smrt umoran, gdje god bi pogledao, vidio je samo nešto za pojesti, sanjao o kruhu i juhi. Druga je bila musliman samo kratko, nakon transporta u baraci, psihički posve propala. Treći je bio musliman od 1942. godine do početka 1943., a da toga nije bio svjestan. Svjedočio je i jedan od prvih muslimana, lutao po logoru kao pas lotalica, sve mu je bilo svejedno, samo ako može preživjeti još jedan dan.

I Primu Levija i Jeana Ameryja i Roberta Antelmea, svjedoke koji će kasnije biti osuđeni na pjesnički jezik,

neprestano mori da to što imaju reći, i njima samima izgleda nepredstavljivim, svi pokušaji tumačenja žalosno su propali, a ljutili su ih i pokušaji religioznih da istrebljenje tumače u stilu proroka: kao kaznu za grijehe. Oni su se uzdali u besmislenost Holokausta, što približava njegovu užasnost.

Primo Levi će napisati da je Auschwitz temeljito opovrgava svako načelo o komunikaciji, jer svaki pokušaj upravljanja kapa ili esesovca na komuniciranje izaziva samo udarce palicom. Kaže da je stavljen pred veću tajnu od uma jednog Dantea ili Šekspira, sada treba protumačiti zlo običnog čovjeka, koje nije banalno.

U toj fabrikaciji leševa nije moguće govoriti ni o smrti, niko nije umro doista, nego da su bili samo komadi, izrađeni radom na tekućoj traci. Sve normalno se čini kao čudovišno i nemoguće, samo povećava izopačenost, kao kad predstavnici SS-ovaca i Sonderkomanda igraju fudbalsku utakmicu na poljani u Auschwitzu, koristeći slobodan dan.

Oni osjećaju nepodesnim, pomalo nesretnim, i izraz "holokaust", nastao iz te nesvjesne potrebe za vraćanjem smisla onome što se čini da smisla ne može imati. U pitanju je izraz koji je, i kad je nastao, pobudio nela-

godu; skovavši ga, Elie Wiesel se poslije pokajao i htio ga je opozvati. To je prijevod grčkog izraza *holokaustos* koji je pridjev i znači “čitav spaljen”. Povijest izraza je, međutim, kršćanska, kako piše Agamben, jer su je crkveni očevi upotrebljavali pri prevođenju kompleksnog žrtvenog učenja u Bibliji (posebice u Levitskom zakoničku i Knjizi brojeva). Sami Jevreji za imenovanje istrebljenja također koriste eufemizam, izraz *shoah*, koji znači “opustošenje, katastrofu” i u Bibliji često obuhvaća pojam Božje kazne.

Kao da nije dostajalo jezika. Opisati, doreći, elaborirati to stanje činilo se nemogućim, kao da je čin svjedočenja suspendiran. Onda su se počeli javljati refreni, pjesnički inovirani, kao alogije, epifanijski. Kod Prima Levija sjećanja na logor su se počela vrtjeti kao vidno i slušno sjećanje, neobjašnjivo, koje je bilo jače nego bilo šta drugo prije i poslije. To su bili fragmenti, kao da su snimljeni na magnetskoj traci, na čitavom spletu jezika, ti dijelovi raspadnutih rečenica koji su nešto značili na poljskom ili mađarskom koje nije govorio.

Da evocira i objasni taj svijet, nije se moglo po redu i pomno, ali mnogo mu je značilo, piše, to što je iznimno operišući na njemačkom jeziku izvodio Paul Celan, što Levija podsjeća na nepovezano jecanje ili hropac umi-

ručeg. Biće mu teško da objasni te korespondencije, te prizore koji se podižu u zvučnoj senzaciji, ali sjetit će se poslije nekog djeteta, uskrslog u jednom sklopu glasova, Hu-rbi-neka, koji bijaše ništica, dijete smrti, sin Auschwitzta.

Pokazivaše da mu je približno tri godine, niko o njemu ništa nije znao, nije znao govoriti i nije imao imena: to čudno ime, Hurbinek, nadjenuli su mu upravo logoraši, neka od žena, koja je tako protumačila neartikulirane glasove što ih je maleni povremeno ispuštao. Paraliziran od donjeg dijela leđa, noge je imao atrofirane i tanke kao čačkalice; no njegove oči, izgubljene na trokutastom i ispijenom licu, strijeljale su strašno žive, preklinjuće, potvrdne, pune htijenja da raskinu okove, prekinu grobnu onijemjelost. Riječ koja mu je manjkala, koju ga nitko nije naučio, potreba za riječju, kaže Levi, izbijala je iz njegova pogleda razornom žurnošću.

Iz tih slogova Hu-rbi-nek, na rubu jecanja koji se može u hipu pretvoriti u hroptaj, kao da se podizala sva ta književnost o Holokaustu, po zakonima glasovne sugestije, kao da nije do kraja jasno o čemu se radi, u poluraspadnutim riječima koje se otkrivaju odsustvom i pucanjem. U tim sazvučjima se podigla i lucidnost Levijeva, i tačnost Jorgea Sempruna, i zajedljivost i pa-

radoksi kod Ameryja, i žučni humor kod Tadeusza Borowskog i spajanje nespojivog, i sugestivna elaboracija jednog Antelmea. Na tom fonu intrigantnih apsurda, posve utemeljenih u flotirajućoj stvarnosti sjećanja, niz rješenja u sugestiji Holokausta našao je i Claude Lanzmann za film *Shoah* koji kao da je žrtvama vratio moć govora.

Ta ruka epifanije kod Lanzmanna će vratiti, naprimjer, Simona Srebnika, preživjelog iz logora Chelmo, na obalu rijeke Nere, četrdeset godina nakon što je preživio strijeljanje. Okupljeni seljani će stajati oko njega pred crkvom, kao pred uskrslim Još uom, oduševljeni, a Srebnika sve vrijeme prati jedna neovdašnjost, kao odsutnost, kao grimasa na rubu mučnine, dok gleda razdragane Poljake i tu prekrasnu šumu i poljane na kojima su ljudi ugušeni. Nakon spaljivanja, priča Srebnik, ostajale su velike butne kosti na zgarištu, koje su mljeli i prosipali iz vreća u rijeku Neru.

Udio čuda i truda osjetiće se i u tome, kad Lanzmann uhvati kadar u kojem se Srebnik ponovo spušta čamcem krotkom rijekom Nerom, pjevajući istu pjesmu, kao što je tada, u logoru, po kojoj će ga seljani pamtiti, kao trinaestogodišnjaka, i biti oduševljeni što ga opet vide, ne mogući vjerovati očima da je uskrsnuo. Tako

će Itzhak Dugin, kod Viljnusa, kada dođe vrijeme da se otvaraju jame (Jevreji će kopati rukama), naći svu svoju porodicu, kao balzamovanu, i provest će neko vrijeme s njima.

Nijemci će zabranjivati da te poredane drvene plohe (što se dublje kopa - tijela bivaju sve ravnija), zovu ljudima, čak ni leševima, to su bile obične Figuren, a svi kojima bi se otela riječ žrtva ili smrt bili su batinjani, jer su oni pred sobom naslagane imali 24.000 trupaca. Kad su počeli spaljivati leševe u Treblinki, Richard Glazar svjedoči da se podigao božanstveni požar, u svim zamislivim bojama, crvenim, žutim, ljubičastim, a neki Salve, operiski pjevač iz Varšave, stajao je ispred lomače i pjevao na jidišu psalam: Gospode, zašto si nas ostavio?!

Jedan poljski seljak će se sjetiti da su Jevreji u razgovoru tih dana prije rata stalno pominjali svoj kraj. Kad istovare leševe u jednu jamu kod Auschwitzta, podzemna voda će nadoći i odnijeti leševe u dubinu, tako da će ih sutra jedva naći. Najčudnija je ipak bila tišina koja bi nastajala, samo sat vremena nakon što bi stiglo četrdeset vagona, kao da nikad nikoga tu nije bilo.

Ispovijedajući o svojim danima dok je radio kao “frizer”, šišajući ljude prije nego su odlazili u gasne komore po

smrt, Abraham Bomba, pred kamerom u Tel Avivu, četrdeset godina nakon što bude sve gotovo, zvučat će racionalno, govoriće o tome kako je tamo bilo teško nešto osjećati, među tim ženama i djecom ošišanim do kože, a onda će sjetiti kako su na vrata prostorije, jedan dan, njegovom prijatelju ušla supruga i sestre, da ih ošiša, i sjetivši se kako se njegov prijatelj trudio provesti s njima koji minut više, ne mogući im reći da su to posljednji časi, Bombu će izdati njegov inače uvezani govor...

U specijalnom radnom vodu vremenom se pokreti automatizuju; drugi svjedok Filip Muller govori da je izbor navići se na posao ili umrijeti, i opisuje kako su logoraši čekajući pred plinskom komorom jednom počeli pjevati himnu, to ga je toliko potreslo, da se upitao čemu živjeti i zašto, život nije imao više nikakvu vrijednost, i onda je ušao s njima u plinsku komoru poželjevši da završi sam sa sobom. Drugi logoraši će ga prepoznati i odatle izgurati van, osjećajući nedopustivom još jednu bezrazložnu smrt i tako spasiti, prepuštajući ga tom besmislu, napuštenosti, od ljudskog roda, s kojom su se borili iz dana u dan, iz mjeseca u mjesec, iz godine u godinu. Ta čamotinja kulminirala je kad bi se transporti prorijedili i oni itekako osjećali svoju izlišnost, više nego strah od skorog gušenja.

Kod Lanzmanna, kao da se računaju na poetske efekte i u obično historiografsko-naučnoj elaboraciji: tako bilježi da su njemačke željeznice Jevreje vozile po izletničkoj tarifi, naplaćujući od ministarstva cifru tačno u pfening za svaki pređeni kilometar. Ta ironična distanca osjeća se i u scenama u kojoj neki Jevrej trči za vozom, da ga stigne, zaostao, izašavši nakratko do stanice, o bogatim Jevrejima koji iz zapadne Evrope u luksuznim kupejima stižu u ta zabačena poljska mjesta, gospođama koje prije izlaska iz vagona popravljaju šminku ili frizuru...

U duhu ironičnog otkrivenja namontirana je i posljednja priča u *Shoahu*, o Itzhaku Zuckermannu, ilegalcu iz Varšavskog geta, koji se tunelima iz arijevskog dijela grada, u kojem voze tramvaji a kafići su puni ljudi, vraća cijelu noć nazad u ispražnjeni geto, nakon kratkog odsustva, pokušavajući nekog naći, svaki put kad izađe na ulicu zateći će samo ruševine i glasove koji mu se predviđaju, a stigavši najzad u srce geta iz kojeg su u međuvremenu skoro svi deportovani, ozaren i preplašen, ne videći nigdje žive duše, hodaće ulicom samom sebi govoreći da je on posljednji Jevrej na svijetu i da mu valja sačekati jutro i Nijemce.

U neprestanoj izmjeni svjedoka i tema, mjesta, kako primjećuje Lanzmann, *Shoah* će graditi sebe kao muzičko djelo, u kojem se tema pojavljuje na nižem nivou, zatim iščezava, onda se poslije nekog vremena vraća jače i opet nestaje, da se na kraju opet vrati na najvišem nivou i u punoj jačini, prije nego nestane... U beskrajnoj koloni vagona koji odlaze, ne završavajući, u posljednjem kadru Shoaha, neprekidni, kao što ni Holokaust ne može biti završen.

I Levi osjeća da nije moguće vječno htjeti ponovno došasće Auschwitza zato što uistinu nikada nije prestao događati, iznova se ponavljajući; njemu se to ukazuje u obliku sna, kao i u stidu koji logoraši osjećaju u susretu s ruskom prethodnicom koja se 27. januara 1945. godine, oko podneva, približila Auschwitzu, koji su već bili napustili Nijemci; u tom stidu koji ih dugo neće napuštati, kaže Levi, nakon što su postali svjedocima vlastite desubjektivacije, propasti [dissesto], gubljenja sebe.

Mogli su se oslanjati na velika osjećanja, samo što je trebalo iznaći jezik da se mogu ispitati. Ustvari trebalo je naučiti ponovo jezik, riječi koje nedostaju, kao Hurbinek. Nakon Holokausta nastala je epoha šutnje, kao tišina potaknuta užasom počinjenih zločina, to je bila

nijemost pred neizrecivom zbiljom, koja prkosi konceptualizaciji jezika uopšte, posebice književnoga jezika. Klasični modeli reprezentacije ukazali su se nedovoljnim, jezik sam po sebi otkrio se kao problematičan. Holokaust je razbio sve prethodne pretpostavke o prirodi čovječanstva i savršenstvu društva, stvarajući *prekid civilizacije*.

Čak i sama postmoderna, kao dijete post-holokausta, donijela je argumente koji konačno opovrgavaju vjeru prosvjetiteljstva u napredak. Uništavajući smiješna razglabanja o oslobađanju čovječanstva ili otkupljenja života kroz kulturu, Holokaust pokazuje da su raščo-vječenje i „izuzetno stanje” — pravilo.

Dok se na zapadnoevropskim jezicima uglavnom šutjelo na rubu izrecivosti, puknutih riječi, da bi se nakon 1968. počelo plazati na šarenim postmodernim vidokrugovima koji su se razvezali - na ruskom, ukrajinskom, poljskom, bjeruskom, svjedočenje je priječila i politička cenzura. Naprimjer, Solomon Mihoels, predsjednik Jevrejskog antifašističkog vijeća, intendant Moskovskog državnog kazališta, trudio se da u povijesnom sjećanju nakon rata ne potone iskustvo i stradanje Jevreja. Na predavanje u Kijevu 1945. u tegli je donio pepeo Jevreja iz Babinog Jara, govorio je o masovnim grobnicama, a

Ždanova je molio da se dopusti objavljivanje Crne knjige sovjetskog židovstva. Bilo je to u vrijeme kada se u sinagogi u Kovelju, na čijim su zidovima ugušeni Jevreji ostavljali posljednje poruke, nalazilo stovarište.

Našavši se u Minsku, gdje je otišao pogledati neku predstavu nominiranu za Staljinovu nagradu, pozvan u daču državnog ministra sigurnosti, Solomona Mihoelsa dat će ubiti, a njegovo tijelo samo nekoliko godina nakon njemačkih egzekucija po Minsku, ostaviće u nekoj sporednoj ulici, da ga pregazi kamion. Zvaničnoj Staljinovoj politici nisu bila paralelna svjedočenja o Holokaustu, broj ubijenih Jevreja u SSSR-u bio je državna tajna, Holokaust nikada nije postao dio ratne sovjetske historiografije, prijeteći da naruši slavnu priču o ruskom narodu koji je podnio najveću žrtvu za Oslobođenje.

Invencija jezika koji će moći prenijeti neizrecive prizore stradanja, sugestivno, nije mogla biti dio bilo kojeg zvaničnog (političkog) programa. Kao da je trebalo razviti poseban jezik za svakog od 5,7 miliona ubijenih, milione idioma pojedinačnih ljudi, koji jesu ubijeni zato što su Židovi, ali nikako ne znače istost ili apstrakciju, niti je u pitanju jedan generički Židov koji umire odjednom, kako primjećuje Snyder, nego se umire 5,7 miliona puta 1, svako sa svojim posebnim i pojedinačnim životom.

Ta kriza jezika nije prevladana niti riješena do danas, tek možda potisnuta ili ostavljena. Neke stvari su se stubokom morale promijeniti. Kuća klasičnog humanizma, san racionaliteta koji je animirao zapadna društvo, otada stoje slomljeni, a da se pomalo zaboravilo šta je uzrok. Ideje kulturnog razvoja i racionalnosti, piše George Steiner u to vrijeme postholokaustovsko, koje se drže od antičke Grčke sve do utopijskih historika kao Marx, nisu se više mogli realizirati u susretu sa sveopćim rasapom.

Da se u nizu pojedinačnih jezičkih djela pokušalo sugerirati neizrecivo, ako ništa, šuštavom glasovnom senzacijom koja se javlja niodakle, kao sa onog svijeta. Običnim jezičkim čudom koje se tu i tamo otima.

Na svaki imperativ za uspostavljanjem izgubljenog jedinstva, humanosti, pravde, napretka, evropske kulture, obećane budućnosti, interkulturalne razmjene, ustvari, podiže se još uvijek, kao prva i posljednja riječ, samo jedno ultimativno, hroptavo, glagoljušče:

Hu-rbi-nek!

2.

Književnost je u krizi; književnost se raslojila na hiljade svjedočenja i individualnih jezičkih činova; književnost, kao seansa, vraća se kolektivnoj recepciji, nakon ubijanja miliona, na pozornici, pred preživjelim i cijelim narodima, kao iscjeljenje... – Sve to nije poslužilo da se – u propagandnim mačevima – i ti sentiment i novi prosedei ne ugrade, kao oštrice riječi, zaklanjajući nova barbarstva i opravdavajući nova žrtvovanja ljudi nakon Holokausta. Memorija, holokaustovska, sva neoavangardna, danas nekada predstavlja plamen koji se kao vojna prethodnica kreće kvartovima Gaze, prije nego što stvarne eksplozije dotaknu i ruše sve te zgrade, spaljujući i gušeći ljude unutra.

Sjećanje na genocid iz Drugog svjetskog rata, stalno podsjećanje da su protivnički narodi genocidni i da vrebala međunarodna genocidna zavjera protiv Srba, kako nalazi Renaud La Brosse u elaboratu o političkoj propagandi u medijima, izrađenom na zahtjev Tužilaštva Međunarodnog suda za bivšu Jugoslaviju u Hagu, bili su jedan od najvažnijih modusa za pokretanje masa i izvršenja novih zločina u Bosni i Hercegovini. – Prva i druga Jugoslavija upravo su bile kulturna polja, sa raznim silnicama, na kojima su, godinama unazad, pa

i u jeziku književne desnice, razvijani najemancipativniji trendovi i velika vjera u progres, i u međuratnoj avangardi, i u poslijeratnom modernizmu, koji su trebali angažmanom, utopijama, etikom nadići autoritativne sisteme u kojima su iznjedreni; u oba slučaja na kraju se pobijedile najnasilnije snage, koje su nekada skrivale i među svim tim emancipatorima. - Obrat na polju visoke pismenosti zbio se preko noći, tendencije bi se u hipu vrgnule u suprotnost, obje ujediniteljske tvorevine u konačnici su privedene raspadu. Negirati i poništiti i ulogu jugoslovenske književnosti u propagandnoj djelatnosti – značilo bi tvrditi, nakon raspada, da okrivljeni nestaje tu sa optuženičke klupe, pred očima. Već je dobro poznato, nakon što je genocid izvršen, da budu osumnjičeni svi prethodni trendovi u kulturi, sve dotad napisano na jeziku kojim je genocid inspiriran; sve bude podvrgnuto krajnjem osporavanju, negaciji i preispitivanju.

Knjiga koja slijedi se bavi tim raskrinkavajućim poslom u jugoslovenskoj književnosti, nakon što su na dominantnom s-h jeziku u 20. stoljeću inspirirana, organizovana, usaglašena, sprovedena i negirana dva genocida, prvo četrdesetih godina nad jevrejskim, srpskim i romskim narodom, a onda i devedesetih nad bošnjač-

kim narodom u BiH. Dva koncepta u ime kojih su izvršene te eksterminacije bili su Nezavisna država Hrvatska iz četrdesetih i Velika Srbija devedesetih godina; paradoksalno, u isto vrijeme 40-tih dok traje uništavanje i srpskog naroda u Jasenovcu, srpski intelektualci i pisci, radeći na vaskrsenju srpstva i odbrani Evrope pred jevrejstvom, kapitalizmom, Amerikom, pišu tekstove u kolaboracionističkim časopisima Srbije Milana Nedića, po kulturnim toposima i arijevske filologiji paralelne NDH propagandi koji u domeni visoke pismenosti zaklanjaju tu bestijalnost. Srpski državni aparat zdušno je pomagao njemačkim nacistima da istrijebe Jevreje, tako da je 1942. biti pobijeno oko 15 hiljada Jevreja (oko 94% prijeratne populacije); a antisemitska tendencija se osjeća i u estetskim opservacijama po kolaboracionističkoj štampi.

Godinama kasnije, umiješanost i paralelnost članaka i knjiga iz četrdesetih godina s poetikom kolaboracionizma, kod (nacional) književnih istoričara, kod žurnalista koji reflektiraju o tome, percipira se samo kao ekces, kao tajna, kao sumnja, kao ludost, kao hir vremena koje se udaljava, zbog kojih su svi ti literatori poslije Drugog svjetskog rata bili ekskomunicirani i sankcionirani, tako i toliko da im je bio zabranjen rad ili da su

čak bili i strijeljani; sada, kroz okular, njihova krivnja činila se nejasnom i instrumentom: nikome nije bilo jasno šta su to oni tačno radili, kako su doprinijeli egzekuciji miliona, da li su stvarno ugradili svoj kamičak u zid iza kojeg su satirani mnogi; sva naknadna pamet nakon Drugog svjetskog rata će biti protumačena jednopartijskom logikom i komunističkim ostrakizmom. Moguće da će, kako vrijeme bude prolazilo, isto na ovom jeziku dogoditi i sa biografijama pisaca koji su doprinijeli razvoju retorike genocida i ubilačkih koncepata iz 90-tih godina; detalji će biti zamagljeni, njihov crimen sve nejasniji, tražiće se mogućnost da se kulturne paralele obnove na tim mjestima pucanja i diskontinuiteta, kada su pitanju cjelovite najhumanije vrijednosti; krivnja će se prebaciti na (neoliberalni, eurounijski, NATO) ideološki okvir koji je sve te umjetnike pretjerano osumnjičio i bezrazložno okrivio.

Pismenost pamti data mjesta kroz desetljeća. Tako biva i moguće da se toposi, govorni maniri, čak i gramatički oblici, koje srpski (desničarski) pisci variraju od kraja Prvog svjetskog rata sve do Nedićeve Srbije, pokušavajući obnoviti epski obzor usred haosa moderne stvarnosti, vrate i u novoj ratnoj poeziji i u krnjem jeziku Skupštine srpskog naroda 1992-1995, gdje su govorili

i pjesnici, a te snimljene riječi će poslije biti označene Transkriptima genocida, budući da će ta kolektivna akcija, godinama zagovarana, prelazeći konačno na djela odnijeti hiljade života ljudi koji su identificirani i označeni kao strano tijelo na određenim teritorijima u BiH. Individualni jezički činovi i stilski nizovi, na koje je pukla evropska pismenost nakon svjetskih ratova, djelovanjem pjesnika od sedamdesetih pokušaće se vratiti u obruč kolektivne akcije.

I suprotan trend neće, međutim, ostati neumiješan u propagandu. Pokazaće se kasnije u postmodernoj epohi, dakle, da čak i to što književnost razdruži, kad se privatnost čitanja djela posve razbije i redefiniše, kad se stil raspadne u hiljade individualnih jezičkih činova i kakofoniju, kad se visoka pismenost otjelovori u zvukove, slike, grafite – da će i dalje može biti korisna u propagandi, sklona agresivnoj ekspresiji. La Brosse tvrdi da je naučni progres koji u dvadesetom vijeku pomakao fotografiju, kinematografiju, visokotiražnu štampu ustvari učinio genocidnu retoriku efektivnijom pomagavši da dođe do većeg broja ljudi. Tehnike i recepti koji su se koristile u Jugoslaviji, isprobani su prethodno u nacističkoj Njemačkoj tridesetih godina, kao modusi manipulisanja i dezinformisanja masa. Slično će biti

iskorišteni i prosedei u avangardnoj i postmodernoj književnosti 90-tih, čineći korisnim sve te nove žanrove, kad akcija počne.

Čak i svi osporavateljski postupci koji su imali preispitati sve istine – kao otkrivanje šavova koji pokazuju da su sve te priče napravljene od riječi – upotrijebljeni su u rukama jugoslovenskih pisaca, na vrhuncu postmodernizma, kao načini da se potakne, naprimjer, sumnja u stvarne slike logoraša iza žica u Keratermu ili masakra na Markalama. Čak i sklonost postmodernizma, tog post-holokaustovskog čeda, da razvija i potiče alternativne hiper-realnosti, kao imaginirane stvarnosti istinitije od istina, biće preregistrirane u podizanju aparne altermonijalističke vizije o boljem svijetu.

Snovi poststrukturalista o konstituciji jedne nove Evrope, koja neće biti vojnička supersila, sijući sjeme bolje alterglobalističke politike, transferirajući suverenost i međunarodno pravo, reagirajući jedino u službi konvencija novih Ujedinjenih nacija – vратиće se zloupotrijebljeni, i u ratu u BiH 1992. i u Ukrajini 2022., kao eho u euroazijskim agitkama umjetnika i filozofa među kojima će biti Aleksandar Dugin i Emir Kusturica – koji budući poredak od Istočnog Sarajeva, preko Višegrada i Srebrenice, Beograda, Donbasa, Urala i Moskve sve

do Vladivostoka, vide kao političku avangardu i novi svijet, kao garant opstanka jednog humanijeg života i bolje kulture; negiranje genocida opravdava se tu kao instrument za protivljenje hegemoniji zapadnoevropske misli.

Postmoderni izlet jugoslovenske književnosti u ratnu propagandu – pokazaće još jednom da biti apertan, pobunjen protiv establišmenta i vladajućih umjetničkih krugova (na Zapadu) – još uvijek ne znači ne biti populista i eksponent (budućih) ubilačkih političkih projekata; isprva podrivajući institucije zapadnoevropske umjetnosti, tako su rušitelji avangardisti tridesetih ostali povezani u redovima i stupcima nacističke i staljinističke propagande tridesetih, kad povjeruju u stvari pokret običnih riječi. – Istovremeno manjina, u deluziji antisemitskih umjetnika, Jevreji su tih godina bili i oni koji vode sve procese u kulturnom i političkim strukturama i oni koji su potpuno tuđi evropskom kulturnom prostoru; čak i kad je bh. stanovište imalo najmanju podršku u evropskim političkim krugovima, postmoderni pisci, angažovani protiv Novog svjetskog poretka, sumnjajući u Srebrenicu ili opsadu Sarajeva osjećat će se da stoje pred ogromnom mondijalističkom mašinerijom kao usamljeni vitezovi pera. Muslimani su

bili označeni kao antievropski elementi i direktni agenti mondijalizma, u isto vrijeme.

Sa svih mogućih pozicija, književnost je, zapravo, već toliko puta bila spletena i stopljena i paralelna sa nasiljem, da bi se nakon svih tih iskustava, moglo komotno zapitati: nije li to samo jedna agresivna disciplina koja se služi visokociviliziranim – sofisticiranim oružjima u označavanju grupa i pojedinaca koje treba likvidirati? Ne trebaju li pjesnici, kao takvi, već unaprijed biti osumnjičeni i kao eksponenti ubilačkih projekata, uvijek i svugdje, ako smo već vidjeli toliko saučesnika? Nisu li oni koji ostaju izvan ustvari izuzeci?

Kad se bude godinama kasnije znao ishod svih tih pjesničkih pregnuća, kad se sve te lijepi riječi otkriju kao sastavni dio žargona koji je pao kao okrvavljena zavjesa nad naslaganim leševima – naravno da će biti lako osumnjičiti svaku fazu, svaku riječ prethodno napisanog; to je bilo moguće na raznim stranama u evropskoj kulturi, već toliko puta, a da ne bi postalo pravilo. Već je odavno primijećeno da svakoj borbi za vlast prethodi verifikacija slika i ikonoborstvo; *pjesnici pokreću svrgavanje, ali i održavaju nove titane*; svi veliki snovi redovito padaju u propagandnu djelatnost; tolika apstrakcija vodi stvaranju nerveze, i to novo oružje riječi od slova

nekad je spremno probosti nekog do smrti. Kad se sve ovako vratilo iza Holokausta, možda bi se još jednom moglo preispitivati uvjerenje onih koji su na vazduša-sta pleća književnosti i jezika – stavljali onoliki teret angažmana, svijetlih misija, prosvjetiteljskih i terape-utskih zadaća.

Šta drži one pjesnike koji ostaju izvan? Samo duboki raskid komunikacije sa publikom, nepružanje nijednog mosta prema bilo kome, buncanje, brbljanje, tepanje; je li moguće samo tako pisati? Izvan su ostajali oni koji nisu vjerovali ni u kakvu konsekventnost ili misiju riječi, oni koji su samo žonglirali, uvijek vrlo nepouzdana, bez ijedne misije i ikakve zadaće, na čiju se riječ i stano-više nikad nije moglo osloniti; već se našlo načina da i to bude izmanipulirano. Čak i u stanju razdruže-nosti, u mnoštvu jezičkih činova, kada svako ima može imati sopstveni kanal ili medij, kada nijedan Pjesnik više ne može interpelirati mase i okupiti na trgu milion ljudi – može se jezički ponekad djelovati i represivno, kad zatreba, sugestivnošću i privlačnošću alter-vizije. To što više ne postoje intelektualci, što su se iščahurili u službenike ili mađioničare, još uvijek ne znači da se neće svi ti perodršci ogrtati intelektualističkom kostri-jeti, kad zatreba političke utilitarnosti.

S druge strane, usmeni pripovijedač – testimonijalni čin – djelo nekog samouka koji svjedoči – unosi u jezik toliko mnogostrujnih istina, koje se ne mogu uklopiti i iskoristiti nigdje, izvan svakog programa, redefinirajući stvaralaštvo, kao da kopa samom sebi grob u vazduhu. Tada – to više neće biti jezik starog usmenog pripovijedanja, nego inoviran, koji ima vrijeme i mjesto (izvršenja zločina), kao živi glas protiv ready-made istina, propagandnih floskula, krivotvorenja, kao pripisivanja riječi i pjesmi žrtvama koje nijedna žrtva nikada nije izgovorila, što radi propaganda. Čak i kad se svjedočenjem govornik povuče iz grupe, kad se odluči na pisanje kao individualni čin, zbog kolektivnosti Događaja – on ostaje vezan za datu grupu koja recipira i ovjerava tekst.

Naravno da je, iza Holokausta, taj performans književnosti, kao kolektivistička recepcija, uveliko instrumentaliziran u novim populističkim talasima. Na s-h jeziku tako su bili rijetki momenti kad komunikacija stane; rijetki su pričajući istovremeno sumnjali da je govor lijek. Psihoanalitičar Dori Laub, koji je među prvima počeo snimati svjedoke nakon Shoaha, tišinu i mjesta šutnje držao je presudnim u istraživanju te traume; čak i nepouzdanost, deformisanost svjedočanstava mogli su

biti dovoljan jamac istinitosti, kao iskrivljenja u afektu nezamislivog. Analitičar, ili pisac, mora da razumije i čuje tu tišinu, to nijemo govorenje; ako je svjedočenje prožeto šutnjom, poučava Laub, to je zato što trauma još čeka da istinski bude posvjedočena. Ta neuralgična tačka jezika, tropi šutnje, predstavlja mjesta na kojima se raspršavaju sve velike priče i kolektivni koncepti koji uklapaju individualne jezičke činove u nove vizije (kao propagandne komade novih ratnih projekata vođenih u Gazi, Srebrenici ili Mariupolu).

Radeći kao psihijatar u Izraelu, također jedva preživio logore, Dori Laub će snimati i svjedočenja žrtava Nakbe, nalazeći paralele i razlike sa preživjelim iz Shoaha. Svjedočenja će, nasuprot gotovim propagandnim formulama, poticati sumnju u misao i političku akciju, kreativnost, progres, razrješenje trauma, prosvjetljenje i sve svijetle misije literature, čak i nakon Holokausta. Iz istog korijena sumnje u jezičke znakove, iz koje su razvijeni post-holokaustovski tropi šutnje, paradoksalno, razvijaće se i revizionistička poetika koje će osporavati samo postojanje konačnog rješenja, plinskih komora i logora smrti, gradeći i paralelne alternativne istine prema kojem je moguće da je bilo sve drugačije. Odbijanje da se govori i svjedoči o Shoahu, destruk-

tivnost prema publici i samom jezičkom činu, nekada budu poticaj razvijenim dionicama koje dokazuju da istina ustvari nikada nije postojala; šutnja, u stihovima koji znaju kako šutjeti, može biti efektivnija nego glasni govor i podrivati sve vizije. Svi stilski trendovi, pa čak i oni najprogresivniji i najbrizantniji, u jednom trenutku počnu (maligno) alterirati u suprotnost.

Osim kao nevoljkost da se govori, kao sumnja da se sve viđeno uopšte može izraziti, kao bijeg od očitog u strahu da se pričanjem ne prokockaju efekti stvarnog, osim kao krivica preživjelog i poštovanje prema milionima uništenih s kojima govornik nije podijelio do kraja sudbinu - šutnja se može realizirati u vavilonskoj pometnji jezika, u multilingualnosti raznih individualnih činova koji se nekada preklapaju. Iskustva iz Shoaha su pripovijedana na češkom, poljskom, jidišu, hebrejskom, srpskom, hrvatskom, bosanskom, engleskom, francuskom, talijanskom.. – Prva multilingualna iskustva među piscima u jugoslovenskoj književnosti, nakon iskustva izbjeglištva, među preživjelim genocida, razrasla su se u devedesetim, kada je ta visoka pismenost doživjela da bude transponirana i ispisivana na više jezika istovremeno, ne samo prevedena. Post-genocidni pisci u bh. književnosti umnogome su eksteritorijalni.

Univerzalnost tih iskustava – snaga individualnih govornih činova koji dobro zvuče na viših jezika istovremeno - definitivno je razbila uvjerenje, koje su nametale mnogi propagandni jugoslovenski pisci iz populističkog talasa, da je nakon Traume stvaralac, kao takav, osuđen na sudbinu svog naroda, njegov jezik, istorijsko znanje i iskustvo. – Godinama kasnije, postmodernisti će odrednicama jevreji i jevrejski označavati *nepredstavljivo*; Lyotard čak ove odrednice u tom kontekstu uvijek piše malim slovima, tvrdeći da pojam jevreji ne označava ni ni naciju, ni političku, ni filozofsku, ni vjersku figuru ili subjekt, to nije ni pojam ni reprezentacija naroda kao takvog, zato je ne treba brkati sa pravim Jevrejima; istovremeno, Jevreji kao narod se ne mogu potpuno ni odvojiti od kulturne odrednice jevrejsko, jer su ti stvarni ljudi plaćali, kroz obraćanje, protjerivanje, asimilaciju i istrebljenje, za tu praznu prugu diferencijacije i raspršenje preko grudi evropskog identiteta, uvijek iznova podsjećajući na problem partikularnog i univerzalnog u građanstvu koji evropska misao od Prosvjetiteljstva naovamo nikada nije razriješila, braneći se agresijom i naplaćujući dug u krvi.

Sva ta misao pokazuje da je ta odrednica jevrejsko godinama bila istovremeno u centru i potpuno na margi-

ni evropske misli. Godinama su naprimjer usred njemačkog jezika kreirali ti stvaratelji – Freud, Benjamin, Adorno, Arendt, Celan, Amery, Joseph Roth, Stefan Zweig – kao ne-njemački Nijemci, kao nejevrejski Jevreji, koji su uživo zbunjivali sve velike priče evropske kulture: tradiciju, nacionalni duh, mimezis, kuće bitka, priklanjajući se iseljavanju, disartikulaciji, cezuri. (Naravno da su već u pro-izraelskoj propagandi, kao izrazito evropskom fenomenu, ta disimilacija i neprekidno razlikovanje izmanipulisani, kao garant univerzalnog prava žrtve na nove političke projekte kojima će se zaštititi od beskrajnog procesa raskorjenjivanja i nestajanja.)

Pitanje šutnje i nepregledne diferencijacije na pitanjima Holokausta – sva ta pometnja jezika – nastaviće poslije rata da razara kuće bitke namećući zaborav i dislokaciju, kao presudne trope šutnje u memoriranju genocida, ne pružajući nijedno utočište za okućenje kolektiva.

Kako pamtiti istrebljenje Jevreja ako nije moguće komemorativne narative smjestiti unutar stabilne kuće bitka, kao nacionalne identifikacije? Na to pitanje sve od Holokausta u estetici nema odgovora, to je korijen i sumnje i kreativne šutnje i kakofonije, u moru protivrječnih i mnogostrujnih svjedočanstava; figura ili

subjekt ili jedan govornik se, nakon avangarde, nikada nije vratio. Iako su ubijani i zatvarani kolektivno, preživjeli su o tome svjedočili vrlo individualno. To je razlog zašto se uspostavljanje bilo kojeg koncepta na svjedočenjima, nad postgenocidnim stanjem, survalo u sebe kao vazdušne kule; u post-jugoslovenskom i bh. kontekstu ostalo je malo šta da postoji od stabilnih jezičkih koncepata.

To (samo)smještanje u dislokacije, u disartikulaciju, cezuru, hijatus, to destruktuiranje, također je, međutim, ostavljanje tragova o samom sebi, kao da neko rasklapa samog sebe pred očima, na najsitnije dijelove. Ta (samo) demontaža ostaviće efekta na svu evropsku misao koja se ne može sastaviti od postmodernizma naovamo – križa u toj misli traje već pedeset godina – onaj koji govori često iščezava. Kao da je to pamćenje bilo istovremeno i proces gubljenja ili rasipanja memorije, nemogućnosti da se posvjedoči – snažna ekspresija onoga što je *nepredstavljivo*; svjedočanstvo o onome što je *nemoguće*, što ga je sve više činilo pitanjem literature.

Psihoanaliza i antisemitizam

Umjetnost je nekada satisfakcija ili proteza. Po Freudu, onda kad umjetnik ne može da se pomiri sa odricanjem od nagona i zadovoljenja – dopušta častoljubivim željama da u predjelima fantazije čine što im je volja. Tako postaje i kralj i miljenik. - Umjetnost nudi – kaže Freud - zamjenska zadovoljenja za najstarija kulturna odricanja koja još uvijek najdublje osjećamo i stoga bolje od ičeg drugog djeluje na pomirenje sa žrtvama prinijetim za nju.

Problem će svejedno nastati kad se umjetnik sudari sa stvarnošću koja iskrsne kao zid pred načelom ugone; umjetnost kao da ne može uvijek pomoći. Tada njegova želja poželi stvarno pomicati brda i zidove. Tako nastaje propaganda, umjetnost koja nije više imitacija pokreta, nego stvarni napor da se uradi nešto u stvarnosti. U to ime se zidaju stubovi riječi i pojmova koji će odijeliti narode od naroda, za koje će vješati pojedinca; tako se zidaju novinski olovni stupci.

Ponekad se i izmorenom plebejcu ili sitnom buržuju (umjetniku) otvori prostor da ovlada drugim nacijama i propiše im zakone; nekad i da ih istrijebi. Konačno tako

nastupi tren da staro zajedničko doživljavanje, visokovrijedni i civilizirani osjeti, okupe zajednicu koja će se razlikovati od druge, koja ima biti žrtvovana.

Estetsko i moral često su bili povezani; mnogo se krasnoslovalo o tome. Civilizirane države su, po Freudu, moralne standarde uzimale kao temelj postojanja, kao uzus svake civilizirane ekspertize. Očekivalo se da će vođe čovječanstva i velikih vladajućih nacija – upravo blagodareći tim umjetničkim i znanstvenim kulturnim standardima – kao i tehničkom napretku koji obuzdava prirodu – zaustaviti ratove i naći druge načine za rješavanja razlika i sukobljenih interesa.

Niko od uspavanih filozofa nije očekivao – da će umjetnici, neugodno dirnuti što avangardni snovi i fantazije ostaju puka šivenja slova i mašte, preći s riječi na djela, tražeći pokret i zadovoljštinu u živoj stvarnosti. Mašta i fantazija – veličajna magnovenja kulture - samo će razbuknati i maskirati taj razmah nagona ka (samo) uništenju.

To što se umjetnik na području umjetnosti može osjećati kao kralj ili miljenik, neće utoliti njegovu želju da i u stvarnosti bude voljen u masama. Da jedne uzdigne ili druge žrtvuje i istrijebi.

Ne mogući ipak naći tamo objekt voljenja – fiksacija u njegovom djelu vratiće se na njega samog, kao narcističko voljenje i prepoznavanje sebe; to će uspjeti obavijajući se slovima. U tom stapanju miliona i mase nastupa i gigantska borba zajednice da izbaci drugi narod iz krletke civilizacije. Uprkos napretku, ratovi su i dalje neizbježni, osjeća Freud već nakon šest mjeseci Prvog svjetskog rata, u eseju *Misli u vrijeme rata i smrti* iz 1915.

Tako dugo civilizacija je, po Freudu, zahtijevala veliko samoobuzdavanje i izrazito odricanje od poriva; laganje i varanje, koji su tako izvanredno korisni u trci s drugima, bili su predugo pokuđeni i kažnjivi. Sada nastaje vrijeme rata kada će sve biti dozvoljeno, čak i u člancima i novinama, protiv neprijatelja, čak i nužno i poželjno, u toj borbi gdje će među mrtvima jedni odmijeniti druge.

U to ime posegnuće se i za najvišim riječima i idejama, da se pripreme i opravdaju pokolji i istrebljenja. Često se u dvadesetom vijeku eksterminacije vode i u ime (internacionalnog) koncepta Evrope i u najviših civilizacijskih vrijednosti. Nekada nije lako dokazati, u kololetu sličnih zajednica, da su oni drugi barbari koje valja isključiti iz civilizacije; potrebni su najjzoštreniji i najstereotipniji koncepti – koji će udariti na emocionalno slabe tačke masa.

Konačno s ratom dolazi vrijeme da se agresivno iskoristi to što su tako dugo primitivni impulsi bili zatomljeni i sputani. Umjesto što su se okretali protiv vlastite osobe, kao resantiman, sada dolazi vrijeme da daju sebi oduška i okrenu se konačno protiv drugih. Zavrćući se oko sebe, egoizam je postajao altruizam, okrutnost se uvijala kao simpatija – sada je došlo vrijeme da se to rasplete, kao što stilska umješnost i civilizacijska soanjiranost očito postaju baldahin za bodeže i maljeve; granate i metke. Sada se legitimno moglo obznaniti – da ljubav i mržnja – civilizacija i barbarstvo - mogu biti u jednoj osobi, u istom pojmu.

Isto onako kako je dugo prisiljavalo građane da se udalje od svojih emocionalnih dispozicija – civilizirano društvo će uskoro, u vrijeme rata, dati priliku da ti najagresivniji porivi sada zakonski uzmu maha, preobučeni u intelektualni žargon i kulturne koncepte. Nakon godina potiskivanja – sada dolazi vrijeme da se razmašu kao u snovima i fantazijama.

Kulturna prilagodljivost će biti stavljena ad acta na neko vrijeme, suspendirana, civilizacija će ozvaničiti vrijeme lova i odrediti homo sacera; i sve to će realizirati u žargonu i riječima najviših umjetničkih dostignuća, visoko kulturnog žargona.

Čak će nastupiti i pogodno vrijeme za lako kršenje najvećeg tabua, pominjaće se smrt, neobavezno. A tako dugo je kulturni čovjek morao da se suspreže, da ne govori o toj mogućnosti u nazočnosti drugih osoba; tako neoprezni, kao pisci propagandisti, prije rata su bili samo djeca ili primitivni čovjek. Sada je izvanredno stanje.

- Kad moj tata umre, onda ću... Ili: -Kad istrijebimo te ljude s ove teritorije, onda ćemo... Oni zaslužuju istrebljenje – kaže se nekad u propagandnim člancima.

Dobar takt je tako dugo priječio razmišljanje o tuđoj smrti; plediranje za ubistva se činilo nezamislivo. Po magazinima i knjigama se otvara prilika da se čak zagovara smrt drugih ljudi. Doba pažljivosti blijedi.

Književnost je bila opsjednuta smrću, naknada se tražila u svijetu fikcije, pomrli ili poubijani milioni su komemorirani riječima, kao da ih je bilo moguće podići iz mrtvih. Jedino se po knjigama i u pozorištu, kaže Freud, nalazilo karaktera koji su bili spremni žrtvovati druge. Sada nastupa epoha kada su takvi ljudi mogu sresti u stvarnosti.

Više heroji nisu prisutni samo na ekranima, nego i u zbilji, potpuno se normalizovalo u ratu osjećati kao heroj. Smrt se više ne može poricati i kao da je došlo vri-

jeme da se vrati na postavke primitivnog čovjeka, koji ne odriče značajnost smrti, ali i ne libi se poslati tamo omraženu osobu, nimalo ne krijući instinkt za likvidiranjem drugoga iz svoje vrste, što je obilježilo primitivnu povijest čovječanstva.

Ta krvna nečista savjest od iskona je, kaže Freud, pravdana višim i nasljednim grijesima, drevnim krivnjama. Gledajući kako umiru svi ti bližnji, kao i neprijatelji, taj primitivni čovjek osjetio je i da bi i on sam mogao umrijeti: *svako od voljenih je bio dio i njegovog voljenog ja, dok mu je istovremeno svaka takva smrt bila zadovoljavajuća, jer je u svakoj od tih osoba bilo i nešto strano.*

- Promatranje leša rađa i teoriju o duši, vjeru u besmrtnost i usađuje duboke korijene ljudskog osjećaja krivnje. Civilizacija će u ratu pomoći da se ta krivnja prevaziđe: *svaki pobjednički ratnik će se radosno i bez odlaganja vratiti kući svojoj ženi i djeci, neometan misli ma o neprijatelju kojeg je ubio iz neposredne blizine ili oružjem koje je djelovalo na daljinu.* To će na području nesvjesnog pomagati da njegova vlastita smrt zvuči prevaziđeno ili odgođeno i to je po Freudu tajna junaštva.

Velika briga civilizacije – velika čuvstvovanja literature za čovjeka – humano i humanost – samo su maske

egoizma i želje za preživljavanjem, samo nečiste savjesti zbog drugih koje bi se rado žrtvovalo u ime sopstvenog preživljavanja. Prošlo je vrijeme kad su umjetnici samo na polju fikcije dijelili život od smrti, sada su ti perodršci postajali i inspiratori masa i vojskovođe. To se vidjelo prvom prilikom kada bude dopušteno da se i umjetnici priključe pravdanju likvidacije miliona.

Umjetnost podsjeća na nečistu savjest čovjeka koji previše brine za svoje bližnje, potiskujući neprijateljstvo, koje u najnježnijim i najprisnijim kolopletima ljubavi, budi također nesvjesnu želju za smrću, kao da će ga ti drugi odmijeniti. I tolika brižnost humanistike kroz stoljeća – jedna je od ekspresija želje za besmrtnošću tog mikro-demijurga i njegove spremnosti na žrtvovanje drugih.

Naše nesvjesno je, kaže Freud, jednako nedostupno poimanju vlastite smrti, kao što je sklono ubijanju stranca i ambivalentno prema osobama koje volimo.

- Rat skida kasnije naslage civilizacije i omogućuje da se primitivni čovjek u nama ponovno pojavi. Ponovno nas tjera da budemo heroji koji ne mogu vjerovati u vlastitu smrt, žigoše sve strance kao neprijatelje čiju bismo smrt trebali izazvati ili že-

ljeti; savjetuje nas da se uzdignemo iznad smrti onih koje volimo. Ali rat se ne može dokinuti; sve dok su uvjeti postojanja među rasama tako različiti i odbojnosti između njih tako žestoke, morat će biti ratova. Postavlja se pitanje hoćemo li mi biti ti koji će se tome popustiti i prilagoditi mu se. Nećemo li priznati da smo u svom civiliziranom odnosu prema smrti opet psihički živjeli iznad svojih mogućnosti?

Freud će priklanjajući se civilizaciji, prozvan od Alberta Einsteina („ima li načina da ce čovječanstvo oslobodi prokletstva rata“), godine 1933. objaviti na francuskom, engleskom i njemačkom, esej *Zašto rat*, ublažavajući stav da je rat biološki, psihološki, socijalno neizbježan, kao odgovor na to pismo koje mu najslavniji fizičar upućuje u ime Međunarodnog instituta za intelektualnu saradnju Društva naroda.

Ni u ovom tekstu neće kriti da kultura otuđuje od instinkta, inspirirajući čovjeka na dvije velike žrtve: da ograniči svoju seksualnost i sklonost ka agresiji, dva primarna nagona, od kojih će agresivnost ili primarno neprijateljstvo među ljudima, ugrožavati kulturnu zajednicu koja stoji neprestano pred raspadom.

Tražeci načine da obuzda porive rata, ceremonijalno pred Einsteinom, on kao da ne dopijeva nigdje - kao da ljudi nemaju skrenuti nagone s rata, ni na što drugo; osim na umjetnost („pounutrenje sklonosti ka agresiji“) koja također vodi nekad ravno ka destrukciji. Nakon nekog vremena rat će kao mač sunuti i iz lijepih riječi.

Korijen svega je osjećaj u području nesvjesnog koji govori da živo biće čuva vlastiti život uništavajući tuđi. To se ne može iskorijeniti ni uvođenjem sveoštrog blagostanja, ni humanim konceptima, ni zemaljskom pravdom, ni moralnim vrijednostima. Pozivajući na žrtvovanje mnogih – i književnik će osjećati da doprinosi očuvanju svog – života svojih bližnjih i svog naroda. U toj konstelaciji čak i civilizacija kao da odaje sopstvenu ranjivost – u tom neprirodnoj brigi za drugog – vječito sniva sopstveni opstanak, tražeci grupu koju može zakonito žrtvovati. Već odavno su date pristalice oboružane mržnjom prema svima koji im ne pripadaju, što ih drži na okupu.

U vrijeme kad se čovjek riješi kulture, kad otpadnu duhovne sile, svirepa agresija prestaje da štedi i sopstvenu vrstu, kaže Freud u *Nelagodnosti u kulturi*. To se osjećalo u vrijeme seobe naroda, prodora Huna, takozvanih Mongola pod Džingis-Kanom i Timur-Lenkom, osvaja-

nja Jerusalima koje su izvršili pobožni krstaši, kaže, pa i užasa posljednjeg svjetskog rata. U dvadesetom vijeku agresija pronalazila je sofisticiraniji i prihvatljiviji prostor za ispoljenje; civilizacija je bila od pomoći.

I ono što je skretalo pažnje sa stvari suviše korisnih, na predmete kojima nikome praktično ne trebaju /igrališta u jednom gradu, aleje i cvijeće/, što su izrazi dobre kulture jednog grada, i pjesme i knjige, za vrijeme Holokausta, poslužiće kao civilizacijski štit u činjenju zločina, kao da se bestijalnost ima provoditi u ime viših ciljeva i kulturiranja.

Dok odricanje od nagona stvara savjest, prisilni karakter kulture koja ograničava seksualni život i širi humanističke ideale, umjesto prirodnog odabiranja, uskr-sne, kako poučava i Freud, i kao ideal kojemu se jedino preostaje prikloniti. Tako se daje doprinos zajednici i odlaže na neko vrijeme da je razore impulsi agresije i (samo)uništenja.

To, međutim, ne znači da nakon nekog vremena to što su ljudi ovladali prirodnim silama – neće vratiti kao eho – da će im ti principi i sredstva obuzdavanja pomoći da se istrijebe do posljednjeg. I sve lijepe riječi i principi integracije (naprimjer, evropska kultura, huma-

nost, solidarnost), samo će im pomoći da bolje lociraju i eliminišu strano tijelo. Čak i svi dobronamjerni, braneci targetiranu grupu, dok upozoravaju na civilizacijska dostignuća tih označenih, objašnjavajući kako oni ustvari imaju kulturu, knjige, pisce – upadaju u kalupe postojeće gramatike, prema kojoj je samo visoka (pismena) kultura jamac mogućnosti da se bude human, čovjek.

Jedno vrijeme u 19. stoljeću među intelektualcima vladalo je uvjerenje da Razum nadvladava sve, svi su radili na razvijanju tog mita koji će obuzdati teror istorije, kao da se može iscijeliti ljudski nagon ka ratu – to jest, ka potvrdi sopstvenosti koji nekad ide po cijenu uzajamnog (samo)uništenja. Masakri i mučenja počeli su se uzimati kao košmarna šala u civilizovanoj Evropi. Dok se svi kapricirali oko Voltairova djela koji vjeruje u napredovanje pravde i humane ljudske odnose – kako primjećuje Steiner – u isto vrijeme se na istom jeziku reprezentovao jedan dosljedni model terora koji su stoljećima interpretirali kao pretencioznu besmislicu koja jedino govori o psihološkom profilu tog mračnog autora.

To, međutim, što je Markiz de Sade toliko insistirao na manijakalnoj monotoniji, grozničavom ponavljanju, automatizmu koji se razvija beskrajno, poantira Steiner,

itekako je značajno kad je u pitanju sugestija metodične industrijalizacije tijela. – Mučenja su nametnuta žrtvama kao da se odvijaju na fabričkoj traci – svaki ud i svaki nerv su iščupani i iskrivljeni, svaki dio tijela je fragment koji može biti zamijenjen rezervnim dijelom, a u simultanosti seksualnih napada kao da se prenosi neki model podjele rada.

Tek kasnije – iz dvadesetovjekovnih tvornica smrti, koji su organizovane po užasavajuće racionalnim modelima i u skladu sa najmodernijim tehnologijama i naučnim dostignućem – razjasniće se i De Sadeova intuicija koja je u mitu prosvjetiteljstva osjećala i nasilno i krvavo naličje.

U prilici da kroz psihoanalitičke naočari sagleda Holokaust, Freudov student Otto Fenichel, već 1946. piše da je u antisemitizmu zloupotrijebljena ona stara teorija žrvenog jarca, na kojeg su naprimjer Jevreji tovarili svoje grijehе i tjerali ga u pustinju; sada vladajući u Evropi tu krivnju prebacuju na Jevreje, pri tom osjećajući da su konačno u pravu, validirani stoljećima kulture.

Izbjegavajući krenuti na vlast, preokrećući nasilni impuls, bili su sretni što su mogli naći grupu na kojoj su mogli, zakonito, izbaciti svoj bijes. Jevrej tako, po

Fenichelu, za antisemitu predstavlja s jedne strane autoritet koji vlada Evropom i otjelovljenje sopstvenih potisnutih instinkata koje vlasti zabranjuju. Instinkt buntovničkog lava i okrutno potiskivanje i kažnjavanje te pobune, usmjerene protiv samog sebe, stapaju se u jedno osjećanje.

Sve je obavijeno još i freudovskim osjećajem jeze (unheimlich) – koji obuzima i prenosi senzaciju, kao da se nekoć vjerovalo da je nešto istinito, pa se kasnije odustalo od toga uvjerenja – sve dok se ne pokaže da je to bilo stvarno istinito. Tako magijsko odnosi pobjedu nad logičnim.

- Židov sa svojim nerazumljivim jezikom i nerazumljivim Bogom – kaže Fenichel - nežidovima se čini čudan, ne samo zato što ga ne mogu razumjeti i stoga mogu umišljati svakakve grijehе u njemu, nego još više zato što ga mogu vrlo dobro razumjeti negdje u dubini, jer su njegovi običaji arhaični, to jest sadrže elemente koje su nekada i sami imali, ali su kasnije izgubljeni.

Prebacujući akcent sa ličnog na masovni psihološki profil, Fenichel dalje razrađuje da je svaki ubica poma-
lo i oceubica - pripisani su mu potisnuti stari porivi, što govori da je svaka čudna osoba ili rasa ustvari sposob-

na za ubistvo ili incest. Propagandni časopisi puni su karikatura i riječi o Židovima kao zlostavljačima majki - Njemačke, Evrope, Hrvatske, Srbije, Austrije...

Svim tim propagandistima - jer nisu bili divljaci – civilizacija je otvorila mogućnost da pokažu primitivne porive, uokvirivši ih kao racionalno ponašanje. Ni fašizam nije, po Adornu, puko primitivno, tek pojavljivanje arhaičnog, već reprodukcija od strane civilizacije, kao dupljak.

Evropska kultura – stoljećima je reflektirala, vrlo racionalno, samoočuvajuću ego-aktivnost – i u vrijeme ubrzanja – u vremenu gubitka aure – ta se slika umnožila i falsificirala, tako da je njen ego zahtjev ostao neispunjen. Ti će se narcistički impulsi obnoviti u fašizmu u vidu idealizacije, kad već nije bilo objekta voljenja, vraćajući se na samog sebe, naprimjer na figure Fuhrera, čineći ga idealom, predmetom žarkog voljenja, utolivši protraćene libidalne dispozicije.

Da bi sebe odredili u tom voljenju, na sve strano i jezovito usmjeriće se krajnjim nesimpatijom i odbojnostima, koji su po Freudu također izrazi narcizma. Cijela jedna epoha umjetnosti u tridesetim godina (volksich književnost) biće opsjednuta tim samovoljenjem. Isto kao što su po Freudu u snovima kukci i gamad simbo-

li braće i sestara, čime se daje na ekspresiji užasnom spoju ljubavi i istovremene mržnje, tako će sada po svim tim stranicama časopisa i plakata ti kukci postati simboli za Židove, kao omiljena strategija fašističke propagande.

Ne mogavši pridobiti ljude racionalnim argumentima, fašizam se tako, po Adornu, okrenuo iracionalnim, nesvjesnim, regresivnim procesima, koji su dugo u masama bili potiskivani, potpuno racionalno ih opravdavajući i zagovarajući, dajući im zakonit okvir za potpuni razmah. Civilizirani okviri štampe pružit će mnogo prostora.

Ta estetika propagande razbokorila je sve te tako dugo sputane impulse, kao što je osjećaj jeze, davno potisnuti utisak, koji se u antisemitskoj propagandi, tridesetih godina, otkriva povodom nanovo otkrivenog (lihvarsko-konspiratorskog) karaktera Jevreja. Imaginacija je iskorištena u proizvodnju mnogih efekata tamo gdje ih nema, što je sada imalo konkretne političke konsekvence. Bilo je to kao otkrovenje, povratak davno potisnutom osjećaju koji sada postaje istina. Oreol jezovitog će pojačati to što bude imao manje veze sa stvarnošću.

Prvobitno oceubojstvo (Mojsija), kao i raspeće sina (Isusa), po Freudu su dva sudbonosna događaja koji su,

kao krivnja, postavili temelje ljudskog morala. Priznajući svoju navodnu krivnju, odbacujući idolopoklonstvo i magiju, prigrlivši egipatsko prosvjetiteljstvo i kult razuma, pravde i istine, kao da se poistovjećuje sa povijesnim ishodom, jevrejski narod prigrlio je savjest i etičku čistoću monoteističke vjere.

Upisujući u Mojsijevu vjeru ideale njemačkog prosvjetiteljstva od Lessinga do Kanta i Schillera, Freud u vrijeme nacističke barbarije – prkoseći i katoličkoj crkvi koja je u to vrijeme u Austriji bastion antisemitizma – pokušava, kako tumači George Steiner, u posljednji tren Jevrejima oteti izum Boga, prebacujući ga na Egipćane, kao da im iz ruku želi otrgnuti gromobran, prekasno, prije nego ga sažme oganj starih animističkih i instinktivnih politeističkih potreba koje su razbuknuli nacisti.

Freud u knjizi *Mojsije i monoteizam* dalje navodi da u historiji jevrejske religije postoji jedan dug period u kojem nema ni traga od monoteističke ideje, prezrivo napuštanja mnogobožičkih obreda ili prenaglašavanja etike. Da bi to objasnio, Freud poseže za jednom psihološkom situacijom – kao što neki čovjek neozlijeđen napusti mjesto nesreće, naprimjer, sudara vozova – i tek nakon perioda inkubacije – počne da pokazuje teške psihičke i motoričke simptome koji se mogu izvesti jedi-

no iz šoka, kao traumatska neuroza - tako i kod Jevreja postoji jedan dug period latencije nakon otpadništva i ubistva Mojsija, prije nego njegov nauk prihvate i počnu propovijedati.

Tek će se kod unuka onih koji su stvarno poznavali Mojsija – zovući se još uvijek egipatskim imenima – ponovno javiti živo sjećanje na Vođu zakonodavca, kao evokacija neke drevne prošlosti. Ono što su njihovi očevi i djedovi zapisivali kao istorijske hronike i lična svjedočenja – sada su postale legende pune fantazije, oblikovane postojećim potrebama i tendencijama. Dok su neki postulati Mojsijeve religije za većinu njegovih savremenika bili potpuno neprihvatljivi, sada su postajali uzusi koji su vodili i oblikovali ponašanje cijelog naroda.

Nekoliko konsekvenci koje će frejdijanci izvlačiti iz ovog koncepta. To što se događaji vraćaju nakon latencije – govore da trauma snagu dobiva upravo u vremenskom kašnjenju. Trauma nije samo jednostavno pojedinačno iskustvo događaja, nego se pojavljuje izvan granica određenog vremena i prostora.

Krećući se stalno od događaja preko potiskivanja do povratka – Freudu nije bio enigma toliko period latencije – koliko to što je žrtva za vrijeme događaja bila potpuno

pri svijesti, potpuno senzibilizirana za opasnost, koja je svojom grandioznošću prevazilazila trenutačnu percepciju. Taj događaj – nerecipiran do kraja u trenu dok se događao – govori i o referencijalnosti samog događaja, kao da se *povijest može dokučiti samo u nedostupnosti njenog zbivanja*.

Poslije će sve biti poučno i signifikantno i zbog toga – što se trauma, u očiglednoj zakašnjelosti, može ispoljiti i recipirati samo slušanjem drugog, prenoseći se i na nivo kulture, kada pojedinačna izolovanost na kolektivnom planu postaje povijesna izolacija, kao prepuštenost jedne zajednice zločinu i kasnijoj šutnji. Tako se ni trauma Holokausta nije prenijela na vrijeme – čak i svjedočanstva koja su nastajala s lica mjesta – biće recipirani i kanonizovani tek kasnije, poglavito od šezdesetih godina.

To što se će evropska kultura integrirati u sebe svjedočanstva iz Holokausta i ponavljati ih narednih pedeset godina, nakon prvog perioda latencije i ignorancije, nije bilo pitanje samo politike i komemoracije, nego volje za opstankom, protiv brisanja i uništenja. – Estetska produženja i variranja utisaka, kao i integracija u sopstveni narativ, postaju tako presudna pitanja jedne kulture; to pomno reflektiranje kako je jedna zajednica uništena, trebala je obezbijediti dugotrajan opstanak

kulturnoj zajednici koja se sjeća. Na kraju u to ime uključuje u sebe narative koji su bili korijen njene diseminacije ili transformacije, na nivou (auto)reprezentacije.

Kada još nakon Prvog svjetskog rata zastane pred noćnim morama preživjelih iz rata, Freud će primijetiti da se katastrofalni događaji stalno ponavljaju i vraćaju, kao da prošlost čak nije ni prošla. Mnogi primjećuju da je po Freudu – trauma uvijek priča o rani koja vapi; o onome što nam je u trenu poznato, ali i onome što je potpuno ostalo nepoznato.

Vraćajući povjerenje i smisao jezičkim znakovima nakon Holokausta – psihoanalitičari insistiraju da trauma nije samo ekspresija uništenja, nego i enigma preživljavanja. Produžavajući stimulaciju, smještajući događaj izvan prostora i vremena, kao refren, svijest tu tjelesnu prijetnju oprisućuje kao vječnu izvjesnost: zbog toga što je nije na licu mjesta prepoznala kao prijetnju vlastitom životu, sada je osuđena da je živi iznova i iznova. I nemogućnost življenja – i vječita mora – tako postaju modusi opstanka; sličnu funkciju te repeticije imaju i u književnosti i u kulturi.

Svijest koja se jednom susretne sa izvjesnošću smrti – ostaje prepuštena da tu opasnost živi iznova i iznova

decenijama. Freud pretpostavlja da je stoljećima rastuća svijest o krivici obuzela jevrejski narod i čitav kulturni svijet, i da je to vratilo potisnute slike i riječi Mojsija i njegove vjere. Tako će još kasnije Isus izbaviti cijeli svijet od praotadžkog grijeha prihvatajući svu krivicu na sebe. – Nove forme će se otvarati kasnije u prihvatanju i variranju smrti i traume.

Mnogo godina kasnije, nakon Holokausta, Steiner će primjećivati da je Freudova psihoanaliza nadahnuti konstrukt njegove povijesne i poetske imaginacije koja ima svoje vrijeme i mjesto. – Videći ga i kao nasljednika sustavne filozofije 19. vijeka koja vjeruje da može protumačiti ljudsko ponašanje, stoički predosjećajući propast europskog buržoaskog humanizma, sve vrijeme ustvari tumači i izražava erotske običaje i obrede srednjoevropske gradske buržoaske klase od 1880. godine do Prvog svjetskog rata, s čim imaju veze njegovi modela libida, represije, autoriteta, generacijskog antagonizma, obiteljskog i profesionalnog života u Beču njegova vremena.

Samo obrazovani i sigurni slojevi, s dovoljno slobodnog vremena, kaže Steiner, pokazivali su dovoljan nivo verbalizma koji je bio dostojan Freudove analize. Poslije, kad se jezički činovi umnogostruče u doba svjedočenja

nakon Holokausta, kad se jezik polomi i bude odzvanjao u šutnji, pokazaće se koliko nesvjesno, čak i pojmovi koje je Freud otvorio, prevazilaze modele klasične pismenosti; te odjeke analitičari stižu do danas. Javiće se usmene (testimonijalne) forme koje dugo nisu zauzimale tako centralno mjesto u evropskom kanonu.

Čak i Freudovi opisi individualne svijesti, objašnjava Steiner, često imaju više veze sa stabilnijim gramatičkim strukturama i referencijalnom konvencijom, sa pismenošću u doba u doba Hofmannsthala, Arthura Schnitzlera i Thomas Manna, dok će Wittgensteinovi izleti van jezika i svijesti ostajati neuklopivi. Otuda se Freud više kapricira na neurozu, koja se izražava semantički konvencionalno, kao samo umjereno poremećena komunikacija. Poslije, u vrijeme psihoze, kada će jedva stizati slova i iskidani utisci, kao nepronični refreni i zapreteni slike – od veće koristi bit će iščašene ekspresije kod Celana, nego pojmovi u spoznavanju nove realnosti; a ta nova pismenost će se usredsređivati i na ekstralingvističke kodove kao što su slike, mimika, gesta, na tu živu zonu koja obavija jezik; pismenost će se vrgnuti i na muziku, čak i u poeziji. Ta psihoza i raskorjenjivanje i beskrajno diferenciranje biće put kojim će evropska pismenost početi da se transformiše, toliko

da već na kraju 20. stoljeća samu **će** sebe jedva moći da prepozna.

Često vezani za idiom te srednjoevropske jevrejske srednje klase – poslije u doba raskorijenjivanja i raseljavanja – Freudovi modeli će, međutim, biti itekako instruktivni; ne samo zato što će upravo taj centralnoevropski krug evropskog jevrejstva - žrtvovan, sa rijetkim preživjelim - poslije stizati krake jezika koji odlaze izvan gramatike i racionalnih kalupa. Eksteritorijalnost Holokausta pomoći će da se mehanizmi psihoanalize umiješaju u područja onkraj jezika, zalazeći i u područja post-pismenosti, daleko izvan mikrokozmosa /centralnoevropske/ kulture. Shvaćen kao pokazna vježba – Freudov dodir sa spojem visoke kulture i bestijalnosti pomaknuće klupko potisnutih nagona i sofisticiranih civiliziranih tehnika nasilja koje upražnjavaju razvijene kulture – što će se kolutati ne odmotavši se do danas.

Evocirajući Freuda, a da ga i ne pominje, Karl Gustav Jung već 1945. govori o krivici evropskih naroda za izvršene zločine, ne na način zakonski, moralni ili intelektualni koje stavlja na pojedinca, nego kao na (kolektivno) psihološki fenomen koji se širi velikim područjima, široko razrađujući koncept u eseju *Nakon katastrofe* objavljenom u *Neue Schweizer Rundschau*.

Tek poslije će se otkriti da je i Jung, koji se poslije rata predstavlja kao spasilac psihoanalize iz ralja hitlerovske nauke, također sarađivao sa psihoanalitičkim časopisima koji su propovijedali nacističke ideje. I sam je napisao 1934. nekoliko članaka koji su širili koncepte o nadmoći arijevske rase nad jevrejskom, navodeći da je uvijek imala više kreativnog nesvjesnog, dok su Jevreji bili nomadi koji nisu stvorili vlastiti kulturnu formu, uklapajući se u civilizovanije domaćinske sisteme.

Neki komentatori će poslije tumačiti Jungove koncepte kao otklon od Freuda, kao i jevrejske psihoanalize, zbog koje je razvio i svoje teorije o arhetipovima, između ostalog- i o velikoj kreativnosti njemačke duše, o kojoj Freud i njegov psihoanalitičari, kaže, okupirani psihoanalitičkim fiziološkim automatizmima, ne znaju ništa. Bila je to još jedna agresija pod pritiskom jake želje za originalnim autorskim pečatom. Nakon Holokausta, jedva priznajući i sopstvenu krivicu, Jung se okomljuje na koncept njemačke duše u nacističkoj eri.

Osjećajući se poslije rata izvan tog svijeta – Jung sada pita da li bi se pristojan stanovnik Švicarske postidio da je ta vlada izgradila Majdanek naprimjer? I šta s tim ako je ta zemlja dala toliko mnogo izdajica? I šta ako ih neko upita, kad budu putovali – neki Hindus

naprimjer – jel nam vi donosite hrišćansku kulturu – i jesu li Buchenwald i Auschwitz primjeri evropske civilizacije? Švicarci samo bezbrižno, kaže, uživaju, udaljeni od pare što se diže iz močvara njemačke krivice. Jung veoma rano predlaže to što će godinama kasnije postati kanon humanističke misli: kršćanska crkva treba da zdere svoju odjeću i pospe se pepelom po glavi, zbog krivice svoje djece.

Evropa mora da položi račun pred svijetom, onako kako je Njemačka pred Evropom. Kao što je Nijemac izdao evropsku civilizaciju i njene vrijednosti i nanio sramotu njenoj porodici, tako Evropljanin mora da se crveni pred cijelim svijetom. Ako Nijemac prizna moralnu inferiornost kao kolektivnu krivicu pred cijelim svijetom, onda dobiva, poantira Jung, razumnu šansu da bude smatran za više ili manje pristojnog čoveka; tako biva oslobođen svoje kolektivne krivice makar u očima pojedinaca.

Jung insistira na psihološkoj i moralnoj krivici cijele zajednice, no očekuje i iskupljenje, kao da traži spas za samog sebe. Za njega je pronaći sopstvenu krivicu pitanje *ponosa i duhovnog dostojanstva*, kao na ispovijedi. I Jung će vidjeti veliki napor prirode da donese ozdravljenje – zato treba biti pažljiv i ne gušiti glasove tužilaca

u dušama Nijemaca. Šta bi Heine i Goethe rekli sada o svojim zemljacima?

Bio je to dvanaestogodišnji period taštine koja graniči s ludilom – objašnjava Jung – bili su to osrednja inteligencija i nedostatak obrazovanja, čovjek od gvožđa narodne fikcije, infantilna publika. Sada je sve to prošlo. Esezizirajući o Evropi i iskupljenju, Jung ustvari sve vrijeme govori o samom sebi.

Nad sve se sada nadnosi kao ljekar i konstatuje da ta kolektivna preduga neuroza nije sramota – nikoga ne želi uniziti kad kaže da su Nijemci bolesni – to je svakako ljubaznije, kaže Jung, nego reći da su kriminalci. Ta bolest se vidi po umjetnosti, po tom *najdelikatnijem od svih instrumenata za osvetljavanje nacionalne psihe. Kako ćemo objasniti jasno patološki elemenat u savremenom slikarstvu? Atonalnu muziku? Dalekosežni uticaj Džojsovog nedokučivog „Ulisa”?*

- Beli čovek je nervozan, uznemiren, užurban, nesiguran i (u očima Neevropljana) zaposednut najluđim idejama, uprkos njegovoj energiji i darovima koji mu pružaju osećanje beskrajne superiornosti.

Za takvo liječenje neće više biti prilike, jezički znakovi, pod utiskom svjedočanstava, još više će krenuti da se

rastapaju i raskorjenjuju, što će u postmodernizmu biti i kanonizovano, tako da će dolaziti u pitanje, prena-glašeno, i to može li se više išta reći i može li se jedan identitet uopšte imati. Tada će se podići nova politička utopija koja će krenuti da taj besmisao osmišljava starim i kompromitovanim kategorijama.

Evropski duh je, kaže Jung vrlo brzo nakon rata, tako čisto govorio u Njemačkoj, no nigdje nije pogrešnije protumačen. Promijeniti i poboljšati sebe, već znači biti u povoljnijoj poziciji. Svijest o krivici je moćan moralni podstrek. Bez krivice nema nikakvog psihičkog sazrijevanja i širenja duhovnog horizonta. Održavanje i dalji razvitak civilizacije ne zavisi od političkih nego od moralnih vođa, inisistira Jung nesvjesno pokazujući da je budući civilizacijski kontinuitet pitanje političkog jezika. Zapadnjačke demokracije trebaju se uzdržati od ratova protiv spoljašnjih neprijatelja, već se usmjeriti na unutarnju razmiricu koja ih vodi na staze veće nade.

Obmanuti katastrofalnim fantazijama, Nijemci su, po antira Jung, popustili pred vjekovnim iskušenjima Satane, prodajući duše za tehnologiju, sklopivši pakt sa đavolom, umjesto da se okrenu duhovnim potencijalima. Nije prošlo mnogo vremena a ta Jungova aksiologija postaće zvanični narativi ujedinjene Evrope.

Svi su bili tu u toj veličajnoj predstavi iskupljenja i obnovi prastarog mitskog obzora:

- i veličajne ideje, i pakt sa Đavolom koji je obuzeo sve i (i izopačenu i nervoznu) umjetnost i najčišće umove, koji se imaju liječiti od neuroze;
- i zabludjeli sinovi koji se vraćaju u krilo majke Crkve, koja se također mora pokajati, kao da je moguće okajati nekoliko miliona mrtvih pogušenih i spaljenih u tvornicama smrti i prosutih u rijeke;
- i žrtveni jarac prisutan snažnim odsustvom, u riječima hiljada svjedočenja i komemoracije;
- i psihičko sazrijevanje i oslobađanje i širenje horizonta, kao ozdravljenje;
- i neuroza i trauma koju je trebalo samo locirati i okupirati pravim terapijama, tako da se prestane vraćati kao bol.

Ta ispovijed i misa su mogli početi; čekalo se samo još na katarzu koja će ubrzo doći. Evropska zajednica se uzimala kao pacijent za kojeg ima lijeka. Sve se uskoro imalo vratiti u staro ležište, kao prije opustošenja. Evropska kultura ponovo se uzdizala visoko, šireći preko horizonta ruke od prsta do prsta. Svjedočanstva iz

Holokausta postali su sastavni dio evropske kulture. – Da li se već zaboravilo da je inače svaki racionalan red diktiran iracionalnim suspregnutim silama? Nervozni ritam, neoavangardan, post-holokaustovski, postaće novi modus slaganja narativa u konkretnim knjigama, s potpuno obezglavljenim subjektom, koji će polako biti i put kojim će evoluirati u stanje post-pismenosti.

Jedino je još ostalo da se nađe - ako već ne novog jezivog (unheimlich) žrtvenog jarca – a onda novog Satanu, koji će izgledati i govoriti tako strano i čudno da uljeva novu jezu... Našlo se, dakle, brže rješenje, vrlo prijeko, u domenu političkog jezika opet, da se što prije objasni svijet i odagna kaos. I onda je novi krug mogao početi.

Zbog nemogućnosti da se spozna, zbog neizrecivog, sva trauma Holokausta za Jevreje u Izraelu ostat će neizraziva;, psihoanalitičari kolektivnog nesvjesnog će, godinama poslije rata, objasniti da nije bilo moguće ožaliti šest miliona ljudi. To će na kolektivnom nivou dovesti do ranjivosti i narcističkog poremećaja koji ne ostavlja u mainstream politici prostor za empatiju prema drugim narodima; strah od uništenja kao da nikad nije odagnan, ustrajno eksploatiran. I kad Izrael bude ulagao najveću agresiju, postićući nevjerovatne razmjere uništenja Palestinaca, i dalje će, projicirane, u njima

vidjeti starog neprijatelja (Hitlera i naciste) od kojeg nije uspio da se odbrani.

Taj izostali osjećaj sigurnosti biće nadomješten obožavanjem zajednice koja je pružila utočište poslije rata, s kojom se valja što prije stopiti ako se ne želi ostati nevoljen, kao odbrana pred emocionalnim sukobom i tjeskobom. Ekstremna agresivnost i hiperaktivnost, objašnjavaju psihoanalitičari, ustvari su odbrana od bespomoćnosti i osjećaja bezvrijednosti.

Visoka pismenost ponovo će pomagati da se uspostavi jaka granica između nas i njih, Jevreja i Palestinaca. Vraćao se stari osjećaj, da će žrtvovanje drugih polako spašavati od nestanka sopstveni narod: nesvjesno, Palestincima kao da je bila namijenjena uloga da odmijene Jevreje u novom, boljem stoljeću.

Nekada davno, prema biblijskoj predaji, nakon izdaje i spletke Filistejaca, Samsonu su odsjekli kosu i bili oduzeli snagu, bio je zatočen u Gazi i prisiljen da melje žite, ponižen. Prislonivši se na jedan od potpornih stubova u Dagonovom hramu, molit će se Bogu i osjetiti kako polako vraća staru snagu. Po Samsonu će biti nazvana izraelska nuklearna strategija koja propisuje jak i veoma brz osvetnički udar ako ta država jednom bude pre-

gažena, baš onako kako je Samson razmaknuo stubove filistejskog hrama, srušivši krov i ubivši i sebe i hiljade Filistejaca koji su sada poistovjeđeni sa Palestincima, okupljene da gledaju ponižavanje Samsona Izraela.

Tako je Stari zavjet, kao arhitekst zapadne kulture – preslikavajući i oživotvoravajući mitske slike iz daleke prošlosti – bacio, kao vitraž, svjetlo na aktuelna uništenja i nove eksterminacije ljudi i naroda.

Kratka istorija književne desnice

Opredjeljujući se desno i lijevo, poetičke akrobate, poznati i kao avangardisti, priključivat će se raznim ideološkim nizovima, kad početkom tridesetih godina jezička avantura bude gotova, laćajući se poslije često pamfleta, kao što su nekad manifesta. To je bila prilika da se jezik koristi na sličan način, s dva različita cilja, a sve je podsjećalo na ono kako se krenulo u prevrednovanje svega što se osjećalo lijepim, logičnim, razumljivim, zdravorazumskim.

Kao što je dobro poznato, počelo je sumnjom avangardista u mogućnost da se jezikom može prikazati stvarnost, što će se kasnije u literaturi odraziti kao široka poetička rezonansa. Njihova sumnja će se kretati u dva pravca: u povratku od označenog prema označitelju (zaumna poezija) i obratu označenog prema označenom predmetu, samoj *stvari* (literatura fakta, kasnije soc-realizam). Završiće se u preferiranju alogija, ludila i zauma.

Manifest i pamflet, vrlo komunikativne književne vrste, renovirani u avangardi, idu baš u ta dva pravca. Prvi je sav u poetskoj funkciji, sav u obratu prema označite-

lju, samo se pretvarajući da se odnosi na stvarnost ili pjesnikovu stvarnu osobu. Jedan pjesnik kaže da neke pjesnike treba baciti preko palube savremenosti, drugi poziva varvare da krenu na kužne kapije zapadnoevropskih gradova. Niko, međutim, ne kreće nigdje, tu se ne misli zaozbiljno, to nisu mimetički tekstovi, niti je bitna referenca, što ne znači da manifesti u indirektnom smislu nemaju i poetičkih ili političkih konsekvenci.

I kad ništiteljski odbacuje prošlost i sve postojeće, i kad se oslobađa od poretka i uvodi kaos, i kad ulijeva osjećanje opšte nesigurnosti i maksimum nereda, destruktivan u izrazu, silovit i hiperboličan, upotrebljavajući uvredljive i nasilne metafore, manifest ne podrazumijeva akciju, ne pretenduje ni na šta, osim da izazove efekt mržnje, prezir i užas, želeći prevrednovati cijeli svijet.

S pamfletom, međutim, nije tako - avangardno inspirisan, sklon jezičkim izgredima, taj žanr mnogo više računa sa onim na koga se odnosi, prebacujući se sa poetske funkcije jezika na referencijalnu. Njega prije svega interesuje označena stvar. Pamflet poseže za argoom, desakralizujući strasnim izrazom, jezički pretjerujući, sklon verbalnom nasilju, uvredljiv, prostačeći, opscen, forsirajući monolog ispunjen psovkama, agresivan u mješavini opštih izjava i difamacija, a da se sve

to odnosi mnogo više na građansku personu autora ili realiju iz stvarnosti, u odnosu na manifest, s kojim dijeli jezičku emfazu i donekle emociju.

Rušeći (građanske) konvencije lijepog ukusa, sumnjajući u postojeći književni jezik i potresajući tradiciju, riječ pamfleta se ponaša kao književna riječ. Međutim, ona nije samo to, ona ima još neku motivaciju u tzv. vanliterarnoj stvarnosti; to može poslužiti kao podstrek ili teret razmahanoj riječi pamfleta. Pamflet i nastaje u vrijeme krize, kad treba apelativno djelovati u javnom mnijenju, dok politički poredak stoji na ivici promjene, to je žanr krize, avangardno i žonglerski inspirisan - ali koji je izobličio svoj nonšalans i kakotedragost, poetsku neobaveznost, podrediv se jezičkoj funkciji koja nije poetska, usidrivši se u stvarnosti. Otud toliko propitivanja i apostrofa, uvlačenja čitatelja u akciju, direktnog obraćanja i apelacije, pokretanja prema stvari, kao postupaka jednog žestokog kombativnog stila.

Kad Celine napiše antisemitski pamflet *Bagatele za jedan pokolj*, anatomi njegova djela će primijetiti da ne postoji stilski diskontinuitet između pisanja nasilja u *Putovanju na kraju noći* ili *Smrti na kredit*, u odnosu na ovo pamfletsko silništvo koje ima veze sa prethodnom upotrebom, u njegovom djelu, narodnog govora ili ar-

goa i turpizama. Pamflet se uvijek gradi kao da je nešto drugo, iako ostaje očiglednim da Celineov stav na kojem insistira u ovom pamfletu umnogome korespondira sa mjestima antisemitske propagande iz tridesetih godina.

Ono što ga izdvaja - to je jezički manir, manifestna emfaza kojim su plasirane te najordinarnije teze, koja kao da oneozbiljuje apodiktičnost žurnalističkih teza. Uzdižući ih do paroksizma - kao da ih parodira, iako je autor posve ozbiljan, namrgođen i obuzet. Andre Gide je Celineove *Bagatele* vidio kao šalu, nije mogao vjerovati da kritika to uzima za ozbiljno; ako to nije šala, onda je potpuna ludorija, djelo ludaka. Celine, kaže Gide, pretjeruje u vrijeđanju, kači se za bilo šta, jevrejstvo je ovdje tek izgovor za najopštije prosuđivanje, najveća pretjerivanja i najhirovitije prepuštanje peru, jer je, kažu, Celine kao pisac najbolji onda kad je najneumjereniji.

Taj jezično-politička sablazan nije Celineova jedina avangardna maska kojom se služi u *Bagatelama*. On se tu razmeće i prevratničkim antiestablishment resantimanom, osjećajući da udara na jednu dekadentnu kliku koja drži izložbe, nagrade, kritiku. - *Cvijet kritike! Svi veliki francuski kritičari. Oni što sebi dodjeljuju velike nagrade... Gospodine! Vi ste veliki kritičar... Mladi kritičar velikog talenta. - To su ti pizde! Sve te prljave*

pizde, jevrejske. Svi odreda promašeni pisci! krlje! nadute vreće! Svako od njih je sahranio bar petnaestak djela... Svi profesori, svi žiriji, sve izložbe, za Celinea u ovom pamfletu su po pravilu židovski.

Također, Celine osjeća da se rušilački bori protiv posebnog stila, suprotstavljajući govorni narodski jezik pisanom jeziku; to je borba protiv licejskog francuskog, opjevanog, prečišćenog, ogoljenog, uglancanog, modernizovanog, naturalističkog, neotesanog, montenjevsko-rasinovskog, pojevrećenog matorskog francuskog, Anatolovog pohebreizovanog gonukurovskog francuskog, odvratno otmjenog, salivenog, govnjivo-klizavog, nadgrobnog spomenika rase francuske. Nasuprot tom lažnom stilu, dragocenom, ukalupljenom, standardizovanom, manirizovanom, uzdržanom, slatkastom, ulaštenom, nadri-ušecerenom, sirupastom, jebenom jeziku kojeg francuski perverzni gimnazijalci nazivaju 'le Beau Style', Celine vjeruje da protivstavlja „autentičnu, čulnu emociju“, „autentičnu, spontanu, ritmičnu emociju“, „neposrednost govornog jezika“, životnost govornog jezika, emocionalni, jedini iskreni jezik, uobičajeni jezik.

- Ako je u *Bagatelama za jedan pokolj* trebalo vidjeti bilo šta drugo osim igre - poantira Gide - to je da Celi-

ne, uprkos sveukupnom svom geniju, svojim cinizmom i mrskom lakoćom, bez pardona uzburkava najbanalnije strasti. Gide poima ovaj pamflet kao manifest, a upravo u tome je razlika između manifesta i pamfleta, što Celineovo jezičko pirovanje možda bi i bilo neobavezno efektivno, da toliko nije podudarno sa jednim žurnalističkim žargonom antisemitske propagande iz tih godina, koje ga je pretvorila u posve konkretan ideološki niz, učinivši ga i komplementarnim jednom političkom programu. Imitirajući zapjenjenost i iracionalni ritam avangardnog manifesta - taj glosarij uvreda, u polju jezičkih relacija, kao i manifestna energija, uklapa se sasvim u kalup jednog racionalističkog pojma, kao što je nacistička propaganda, u vrijeme dok se podiže i posve ovladava, jedna sasvim konkretna politika i program.

Čak ni to što će rušeći sve pred sobom Celine ići do kraja, ne dopuštajući da bude zatvoren u kavez ideološke kvalifikacije, čak ni to što je, dakle, tvrdio da iza Hitlera ne stoji ništa osim horde gramzivih malograđanskih provincijalaca sjaćenih oko plijena, neće pomoći da se u *Bagatelama* sasvim jasno ne raspozna i jedan ideološki vokabular koji u to vrijeme uveliko razvija antisemitska štampa, paralelna sa Hitlerovim programom.

Već je umnogome opisano kako je soc-realizam manipulirao avangardističku konstrukciju mesijanskih, transcendentnih poleta: avangarda je njima pokušavala potčiniti okolnu realnost, dok je socrealizam proglasio te konstrukte jednostavno za svojstva već preobražene realnosti, koje zatim samo treba fiksirati književnošću činjenica. Tu svakodnevnica uopšte, prekodirana u skladu sa korektivima stiliziranog i ideološki lakiranog odraza stvarnosti, nije se zadovoljavala naturalističkim pogledom s distance ili nijansama, želeći biti avangardistički poletna, aktivna i zanosna, utičući i agitujući, jedno oruđe za obradu, želeći kao ejzenštejnovski traktor preorati slike u svijesti.

Već se, dakle, uobičajilo pisati, da će desemantizacija znakovne konstrukcije, nagoviještena u avangardi, u poetici socrealističkih proizvodstvenika biti dovedena do kraja, oni će tu parolu ozbiljno prihvatiti, prevodeći umjetničko djelo u pravu stvar, u niz utilitarne proizvodnje, odbacujući svaku avangardističku konstruktivnost i osviješteno-hiperrealni ili ironično-ludični impuls. Međutim, isto se dogodilo i na književnoj sceni, koja je također posegnula za zahtjevima diktature prevratničke umjetnosti, kao i odbacivanjem solipsističkih poetika.

To će se najbolje vidjeti na relacijama futurizma sa fašizmom u Italiji, u perspektivi toga što je (futuristička) umjetnost bila povezana s radikalnom transformacijom političke i društvene sfere, kao sredstvo za popunjavanje praznine između umjetnosti i života. Avangardni pokreti u Italiji, na čelu sa futurizmom, dijelili su ideju političkog nacionalizma koji je nazvan “mitom o talijanizmu”, kao uvjerenje da je Italiji suđeno da ima ulogu velikog protagonista i da ostvaruje civilizacijsku misiju u životu dvadesetog stoljeća. Futurizam je prevladavao barijere između kulture i politike putem simbioze književnosti i života, podržavajući nove vrijednosti brzine, razaranja i nasilja potrebnih za novo doba talijanske nacionalne veličajnosti.

Marinetti i futuristi ponudili su se kao vodiči kulturne revolucije koja bi kovala taj moderni talijanski jezik, oslobađajući ga kulturne baštine prošlosti i mita tradicije. Benedetto Croce je 1924. godine naveo da idealni izvori fašizma nalaze se u futurizmu: kult djelovanja, raspoloženje prema nasilju, netolerancija drugačijeg, želja za novim, prezir prema kulturi i tradiciji i veličanje mladosti.

Avangardni zahtjevi koji traže od umjetnika ne samo da ukaze na političke uzroke, nego i da izmijeni umjetnič-

ku praksu: rušenje autonomije buržoaskog umjetnika, kao i credo da umjetnost prestane reprezentirati život i konačno ga transformiše, našli su plodno tlo i na desnoj strani u ideološkom spektru, a ne samo na književnoj ljevici. Umjetnici i intelektualci trebali su napustiti privilegirana ostrva aristokratskog individualizma i uroniti u snažni tok modernog života kako bi postali umjetnici, duhovni vodiči Nove Italije.

Književnost je, dakle, i na desnom krilu posebnom vrstom nacionalizma pokušala stići tu modernost koju je osjećala u nevjerovatnom ubrzanju ritmova, izumima i tehničkim sredstvima za dominaciju i eksploataciju prirode, u nevjerovatnom širenje ljudskih i materijalnih energija, u intenziviranju individualnog i kolektivnog života kroz borbu, što je rađalo novi osjećaj za svijet. Na polju politike, pišu historičari, modernost je značila krizu tradicionalnih aristokracija, epohu novih masa i uspon novih elita, prevlast kolektiviteta nad pojedincima, obnovu države i političku i ekonomsku ekspanziju.

To će u osvit Prvog svjetskog rata osjetiti niz pisaca i na njemačkom jeziku: aktiviranje nacionalne problematike i tu teče uporedo sa avangardnim stvaranjem mitova. Thomas Mann osjeća 1914. da između rata i umjetnosti postoji potpuna analogija, u oba slučaja pobjeđuje prin-

cip organizacije - koji je takođe i prvi princip umjetnosti, njena suština, kao solidnost, preciznost, pažljivo postupanje; odvažnost i postojanost u naporima i porazima, u borbi s jakim otporom koji materija pruža; prezir prema onome što se u građanskom životu zove sigurnost, nemilosrdnost prema samome sebi, moralni radikalizam, predavanje do krajnjih granica, mučeništvo, potpuno iscrpljivanje svih duševnih i tjelesnih snaga; i konačno, kao izraz odgoja i časti, sklonost prema ukrasima i blještavilu - sve to je istovremeno i militarističko i umjetničko. I zaista, poantira Mann, služba umjetnika mnogo je srodnija službi vojnika nego službi sveštenika.

U tim *Mislina u ratu* Mann insistira da su se pjesnička srca rasplamsala čim je izbio rat, iako su mnogi vjerovali da vole mir, sad svi pjevaju o ratu kao da se međusobno nadmeću, oduševljeni. Rat je došao kao veliko pročišćenje, kaže, oslobođenje i velika nada. - *Naša pobjeda, pobjeda Njemačke* - piše tridesetdevetogodišnji Mann - *suze nam na oči naviru zbog nje, zbog nje noćima ne možemo zaspati, ali pobjeda dosad još nije opjevana, pazite, još nema nijedne pobjedničke pesme*. Pjesnike oduševljava rat sam, kao pošast, kao moralna nužda. Spremajući se za najveće iskušenje, nacija se ujedinila kao nikad dosad, snažno i sanjarski - takvu

spremnost, takav radikalizam odlučnosti, dosadašnja istorija vjerovatno nije znala. - *Sva ona unutamja mržnja koja je otrovna postala upravo zbog udobnosti koju mir pruža - gdje se ona sada djenula? Rađa se utopija nesreće...*- elaborira Mann.

Ta gorgonska ljepota koju Mann pripisuje ratu, ne pojavljuje se u tim njegovim spisima s početka Prvog svjetskog rata samostalno, bezinteresno, provokatorski, nego je skopčana sa jednom toržestvenošću njemačkog duha i borbom konkretnih jedinica na bojnopolju. Mann će se od belističkog angažmana distancirati već oko 1920. godine. Neki drugi autori, za vrijeme rata defetistički i anarhično raspoloženi, nekada pacifisti, kasnije će se (krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina) prestrojiti ka književnoj desnici, kao da se desila razmjena pacifista za militariste, buneći se protiv nekadašnjih sebe i *pucajući iz browninga po svojoj vlastitoj slici što se odražuje u ogledalu njihove najintimnije lirike.*

Desna skretanja tih pisaca, do jučer saputnika, prvi će i detektovati njihove kolege avangardisti koji su se opredijelili za lijevi front; to će biti uvod u polemike koje će uslijediti sve do početka Drugog svjetskog rata. Kod Celina prvi su takvo skretanje osjetili Sartre i Simone de Beauvoir već nakon romana *Smrt na kredit*, njegov

radikalni pesimizam, nihilizam, nedostatak solidarnosti sa masama, zapazivši da za razliku od *Putovanja na kraj noći* Celine više ne prikazuje klasnu borbu: i sami siromašni su postali zločinci i gadovi, i u toj mržnji i preziru običnih ljudi, Sartre & Beauvoir osjećaju jedan predfašistički stav. Njih dvoje neće dugo čekati i na eksplicitnu pogrdu komunizmu - već sljedeće godine, 1936. Celine objavljuje pamflet *Meaculpa*, u kojem piše da je najveća privlačnost komunizma u tome što će skinuti masku sa čovjeka, lišit će ga izgovora, *vijekovima nas vuče za nos svojim čudovitim zamislama, taj šupak, koliko li nas je još mislio varati.*

Otišavši u Rusiju pod pokroviteljstvom Else Triolet i Louisa Aragona, vratiće se kao crni reacionar, ne vjerujući ni u šta, koji u *Mea culpi* viče: - *Ma, kakav preporod i kakva obnova! Mašina je obična zaraza. Najernja propast! Koja laž i koja prevara! Nijedna mašina, ni ona najbolja, nikad nikog nije izbavila, a čovjek je human otprilike isto onoliko koliko i kokoš leti. Kad je iz sve snage cimneš u guzicu, kad je zvizneš limuzinom, može da se vine čak do krova, ali se odmah vraća na bunjište da poključa kokošinjac...* U *Bagatelama* piše da je u Rusiji, gdje nije išao o trošku princeze, nego za svoje pare, vidio pravu dostojevskijevsku bijedu, azijsku, pljesnivi pakao, ukiseljene haringe, krastavce i denunciranje.

Ko bi uostalom nakon poeme sveopćem ljudskom porazu, iz *Putovanja nakraj noći*, mogao pomisliti da će ovaj pisac ikad više vjerovati u nešto lijepo, bajno, korektno. Kao da će ta jezička razobručenost moći ostaviti više ijedan sistem netaknutim, s kojim dođe u doticaj. Taj antropološki pesimizam, obavijen antikomunističkim resantimanom, obuzeće i jednog ražalovanog avangardistu u Jugoslaviji, Crnjanskog, koji mlade nadrealiste, do jučer svoje prve saradnike, zove početkom tridesetih komsaloncima, bogataškom djecom koja se igraju komunizma po salonima, ostavljajući revolucionarne pothvate, gdje se pati i strada, obično siromašnijim drugovima.

U *Oklevetanom ratu* Crnjanski osjeća pacifizam kao ljevičarsku propagandu kojoj je cilj rat uprljati i vojnika uniziti sasvim. Oni koji su bili u ratu, međutim, i ležali među mrtvima, kaže Crnjanski, znaju da je rat veličanstven i da nema višeg momenta, nikada ga nije bilo u životu, od učešća ljudskog u bitki. Što je najstrašnije, rat postaje sve fantastičniji i, ma kako to grozno zvučalo, sve ljepši. To je slična ratna ljepota meduze, kao kod Manna, kojemu se u militarizmu i u odnosu prema Prvom svjetskom ratu, Crnjanski sada približio, sa strane pobjednika, iako su u ratu bili na istoj strani, Mann riječju, Crnjanski ognjem, Mann optimista, Crnjanski

pesimista, sada su obrnuli uloge budući da se Mann distancirao, dok se Crnjanski neobično ushićuje ratom, prešav sada na drugu, srpsku, stranu fronta.

Tačno je da ovaj Crnjanskijev tekst, kako primjećuje Radomir Konstantinović, povezan s jednim osjećajnim anarhizmom, karakterističnim za Crnjanskog kao pjesnika prevratnika, budući da postoje relacije osjećajne emfaze iz *Oklevetanog rata* sa nekim sentencama, naprimjer, iz putopisa *Finistere* iz 1921. u kojima pripovjedač, poistovjećen sa autorom, manifestno raspoložen, kaže da je u pokoljenju novih pjesnika mržnja na sve živo, na rađanje, meso, trbuh, žene, mast: *Zar zbilja oholost i snaga, samoća zveri, sloboda i mržnja, ne opijaju slađe nego mleko?* Očigledno je, dakle, da su ti rušilački poetički porivi, na kojima se podigla ta osjećajnost novih pjesnika koje će kasnije krstiti avangardistima, na indirektan način prisutan i u *Oklevetanom ratu*, u demonstrativnom preziru prema žvakanju, cijelom kompleksu mirnodopskih radosti koje pacifiste smatraju pravom na život čovjeka, prema niskosti ljudi, razvratu, jer ako se za rat može reći da čovjeka poživotinji, kaže Crnjanski, za mir bi se moglo još i više.

Jasno je, dakle, da Crnjanski u tom pamfletu dijeli prevratničku osjećajnost koja ima isprovocirati i uz-

drmati ušančenost građanskog života, promećući se u još naglašeniju anarhičnost, međutim, istovremenim drugim krakom taj tekst ne samo da evocira biološki značaj rata u napretku čovječanstva, što je, kako primjećuje Krleža, posve na liniji Goebelsa i Von Papena, nego i korespondira sa žurnalističkim žargonom srpskog nacionalizma, koji u to doba Crnjanski uveliko počinje koristiti po desnoj štampi, pokazujući i fašističke simpatije. U tom smislu dolazi apelativno pamfletistička invokacija kojom se Crnjanski, kao nekadašnji borac austrougarskih regimenti, obraća svojim polemičkim suparnicima ljevičarima, kojima poručuje da u slučaju *ako unize i oklevetaju učešće u prošlom ratu, ako uprljaju ratove Srbije, jedini kapital koji u nas nije proćerdan, šta će imati tom napaćenom narodu lijepoga reći?* Crnjanski, dakle, ne veliča mržnju i rat kao takav, manifestno, bezinteresno, deklamatorski, provokativno, on tu preferira srpski rat među ratovima, kao publicističku utilitarnost.

Crnjanski će tridesetih godina od antiratnog pjesnika i rušitelja tradicije preći ne samo, dakle, put do apologete i divinizatora rata, nego će i žurnalistički veličati svetoslavlje i dinastiju Karađorđevića (časopis *Ideje*), sve do izvještaja iz Berlina i reportaža iz Španskog građan-

skog rata. Kod Crnjanskog je to, dakle, pitanje evolucije, kod nekih drugih avangardnih pjesnika na našem jeziku to se dešava sinhrono: podizanje avangardnih mitova teče sinhrono sa snivanjem velikih nacionalnih snova, koji se vremenom pretvaraju u program.

U *Manifestu zenitizma* iz 1921., naprimjer, podiže se pjesnička hiperrealnost u kojoj se poziva na rušenje predgrađa velikih i kužnih zapadnoevropskih gradova, ali i ironično poziva Zapadnu, Srednju i Sjevernu Evropu da zatvore kapije, jer dolaze Barbari, kao deca Barbarogenija sa Jugoistoka. Već 1923. u tekstu *Papagaj i monopol - «hrvatska kultura»* ta pjesnička terminologija će evoluirati u političke kategorije: Ljubomir Micić se stavlja u ulogu Srbina koji će preispitivati hrvatsku kulturu, dolazeći do zaključka da je *hrvatska kultura vanbračno dete neprirodnog braka dresiranog majmuna i papagaja, čije je pravo ime i adresa — Preuzvišena Milostiva Gospođa Politura Imitacija de Kultura, Zagreb*, a simboli te kulture su *sve kravate domaće tvornice rublja ili homoseksualne pidžame Engleskog magazina*.

Micić je, dakle, najavljiavao da će balkanizovati Evropu u stilu *hopa-tsupa* noseći joj na dar *goussle yavorove, pekmeze i marmelade*, ali njegova anti-Evropa, kako primjećuje Konstantinović, nije bila istovremeno i an-

ti-Ja, kao kod dadaista, kod kojih su talasi sopstvene negacije rušili sve. Njegov varvarizam, nastavlja Konstantinović, nije u vrtoglavicama, u gubljenju sebe, kao kod Rastka Petrovića, ni u dozivanju dadaističkog golog čovjeka, koji se raspada u redanjima u ritmu humor-nog apsurda, kao kod Dragana Aleksića, nego zenitisti stvari racionalizuju, na krilima ideološkog programa, pretvarajući se polako u Antievropu kao vrhovno poetičko načelo, što poslije utiče na prijekost i banalnost poetskih asocijacija.

Štaviše, do godine 1940., u istom ritmu avangardne jezičke emfaze, u *Manifestu srbijanstva*, izrast će kod Micića jedan politički program do koncepta koji je najzdravija osnova *moralnog, društvenog, prosvetnog i opšteg uređenja srpskog*. I ne samo to: *srbijanstvo, večni plamen srpski, grejaće grudi sviju Srba uvek jednom vatrom. I kadgod je pokleklo srbijanstvo kao politička misao i kulturni smisao, pokleknuće i ceo narod srpski*. Dakle, mnogo nade će se položiti u to da je duhovni domet srbijanstva oduvijek bio veći od dometa srpske političke moći, sve plasirano manifestno i emfatično, u doba velike krize.

To je proglas u kojem je Micić tvrdio da je italijansko Zagabria (Zagreb) vodi porijeklo od Saharab, Sarab, Saka-

lib, kako se nekada pisalo i izgovaralo ime za Srbe. Poslije će književni historičari pledirati za taj koncept ističući da se Micićev nacionalni program javlja u toku Drugog svjetskog rata, pozivajući na ujedinjenje svih Srba kao reakciju na ustaške pogrome u Micićevom kraju, međutim, jasno je da zenitistički nacionalni polet otpočeka bio skopčan i sa nacionalnim pojmovima, kako se vidi po nizu tekstova još od 1924, a zenitistički varvarizam protiv Evrope etnički je konotiran od nastanka.

Avangardni pjesnici, koji će se kasnije prestrojiti na lijevi front, prije svega Đorđe Jovanović, naprimjer u časopisu *Nadrealizam danas i ovde* 1932. godine, vrlo rano će u polemičkim tekstovima pisati da su zenisti poznati po najorganizovanijim i najtvrdokornijim samoniklim parolama, kao književni hitlerovci tog doba, budući garant previranja u kojem se modernisti/avangardisti promiseću u reakcionare. Kad desetak godina kasnije, usred rata, Jovanović bude pisao o štuka kulturi, naglasiće da će umjetnici koji sarađuju sa okupatorom prokockati svoje stvaralačke snage, u ime kojih odbijaju narodnooslobodilačku borbu, njihovo dezerterstvo će se negativno uticati i na njihov talent.

Sumirajući pređeni put od prevratništva do reakcionarstva, Marko Ristić u eseju *Tri mrtva pesnika* 1954. piše

da su neke kolege modernisti, po crti komformizma, igrajući po zahtjevima karađorđevićevske društvene i političke mašinerije, kao Crnjanski i Rastko Petrović, ostati samljeveni. Idući tim putem koji počinje nacionalističko-policijskom kampanjom protiv Nolita i prevodne literature uopšte, Crnjanski je, piše Ristić, pokazao da moralni pad u isti mah, neizbježno, i intelektualni pad, i da se policijsko-denuncijatska rabota i svaka književnost, i sama pismenost isključuju (čemu će, po Ristiću, Crnjanski u *Idejama* dati obilatog dokaza)...

Avangardisti ljevičari pišući o kolegama koji su se prestrojili na književnu desnicu, uz snažnu moralnu osudu u taktu novostečene metafizike i jasnog političkog opredjeljenja, ostaju u tim polemikama vjerni svome pojmu o avangardistima/modernistima, prije nego živovoj empiriji; bilo je bitno kulturu i barbarstvo držati razdvojenim, kao da je profašistički angažman izdaja pismenosti. Nakon avangardne sumnje, kao da su na ljevici vratili povjerenje u temeljce evropske kulture. Tako Ristić recimo u tom pamfletu *Tri mrtva pesnika*, o Crnjanskom piše kao o umrlom pjesniku, uz Rastka Petrovića i Eluarda koji su stvarno umrli, insinuirajući da je više ništa neće napisati taj pjesnik koji će uskoro objavljivati i *Lament nad Beogradom*, i *Hiperborej-*

ce i *Drugu knjigu Seoba i Roman o Londonu*. Neki drugi pjesnici koji su kolaborirali sa nacistima u ratu - nisu poslije rata naprosto intelektualno i pjesnički propali.

Poenta je da i u poetici književne ljevice i književne desnice, u žanrovima, kod pjesnika koji su krenuli kao prevratnici, ostaje ponešto od avangardne razmahanosti, što se vidi upravo na tom pomaku od manifesta do pamfleta, prije svega u jezičkom poletu. Otud toliko zapjenjenosti i buncanja i kod jednih i drugih, i u polemikama i u politički angažovanim tekstovima; i to političko buncanje ima veze sa poetskim neredom. Ostaje pitanje da li je književna desnica - izdaja avangardne inspiracije ili samo logična metarmorfoza tog stila, kao ljevica.

Izuzev jasnog antifašističkog stava - sve je drugo kod lijevih avangardista poslije bilo sklono raspjevavanju i demontiranju; a bili su skloni nedodirljivom glosariju ponekad dodati i emancipatorski potencijal socijalizma. Kod pisaca na književnoj desnici, međutim, u pamfletima, kako je vrijeme na našem jeziku prolazilo od četrdesetih godina naovamo, sve se više bilo sklono pojmu i političkom programu, kao da se jezička energija masovno pretvarala u stubove soli.

Između žurnalističkih fraza, okamenjenih formuli, koji ubijaju avangardistički polet, kako bude vrijeme odmicalo, u tretiranju istina o svijetu i politici, u jednom poetičkom toku književne desnice biće sve manje razlike. Ti pamfleti su sve manje ličili na šalu, a sve više na agitacione tekstove književnih boraca. Ipak nije to bilo pravilo, stvari su išle opet od autora do autora.

U toku Prvog svjetskog rata Karl Kraus će pisati da je rat i počeo kao posljedica nedostatka mašte koji je proizrokovala štampa, budući da su novinarske fraze potpuno iskrivile sliku stvarnosti. Jezik je oblikovao stvarnost krećući se brže. Godinama kasnije, to će osjetiti, na jednom od vrhunaca poetike književne desnice, u toku devedesetih, kada Dobrica Ćosić, naprimjer, u *Bosanskom ratu* aposteriori usvaja fraze koje su se dugo povlačile, kao otisak stvarnosti: *Srbi beže iz Sarajeva. „Zelene beretke“ napadaju kasarne JNA. Duž Drine masovni pokolji Srba. Gore srpska sela. Naravno, Srbi će im uzvratiti. Biće to jedan od najužasnijih građanskih ratova, jer će se voditi i iz osвете. Muslimani - ustaše i Hrvati - ustaše kreću u osvetu nad Srbima. Srbi, potomci ustaških žrtava, krenuće u osvetu za žrtve iz prošlog rata. Proključala je crna bosanska krv.* Peter Handke će, na književnom putovanju u reportaži *Pravda za Srbi-*

ju izrijeckom priznati da mu je cilj proturiječiti štampi koja Srbiju označava agresorom, on će otići tek toliko daleko da na tezu odgovara protutezom: stvari sa književnom desnicom toliko će poslije ogresti u pojam da će izgledati apartno i rušilački ako se jedan politički stav protivstavi drugom političkom stavu, ma koliko tekst bio motivisan flaneurski.

To se na desnom književnom polju, dakle, osjeća i godinama kasnije, kad pukne razdjelnica između epoha, kad se postmodernistički ludično počne koristiti avangardna citatnost, kad se ona svijetla projekcija zašiljena prema budućnosti rasprši, kad se doista dogodi igra sa tim najprisutnijim citatima evropske kulture. Neki autori koji budu pisali postmoderno nastaviće pisati s vjerom u stakleni svijet pojmova, nakon što sve bude srušeno, snivajući nove hiper-realnosti, a drugi će prvi put ludički montirati sve te citate koji su željeli postati žive stvari. To svakako neće biti razlog da se i književna desnica, čak i kad se ogrne tom pelerinom poslije kraja, nekad više orijentiše prema označitelju u jezičkom kovitlacu, nekad prema označenom s vjerom u neki program.

Ni najmlađi pamfleti, dakle, neće biti uvijek isti. Za razliku od Ćosić-Handkeovog nacionalnog glosarija ili

programa, koji stvarnost nac-realistički želi okameniti na svoju sliku i priliku, kad naprimjer Houellebecq počne napadati liberalnu demokraciju, to će više ličiti na onaj avangardni anarhizam, jezičku neobaveznost, nego na neki politički angažman, kao da ništa nije bitno, kao da pamfletna intonacija na političkim temama opet vraća onu staru nekoristoljubivu snagu manifesta.

Kad krene u Ameriku, pisace kako su ti ljudi odlični, jer mu daju novce - plaćaju troškove puta i boravka, usto isplaćuju i neki honorar, sami želeći da on, Houellebecq, kao i obično pljuje po novcu, po individualnoj slobodi, po ljudskim pravima, predstavničkoj demokratiji i zabrani pušenja. Poslije toga požuriće na Kubu na odmor, kaže, da se ti novci koje mu isplate američki univerziteti odmah preliju u kasu Fidela Kastro. Tako je, izrugujući se, riješio stvari i na moralnom planu.

Književnost, međutim, ne služi ničemu, kaže, a da čemu služi, ljevičarski ološ koji je tokom cijelog vijeka preuzimao primat u intelektualnim debatama ne bi mogao ni da postoji. Dvadeseti vijek po Houellebecqu jedna je nula od vijeka, sramno osrednji po otkrićima, u kojem su se najozbiljnije postavljala pitanja kao to da li se može pisati poezija nakon Auschwitzta. Politički

angažman, kao pojam, može dovesti do nevjerovatnog zaglupljivanja, ko više može uzimati, kaže, zaozbiljno intelektualca.

Za razliku od Dobrice Ćosića ili Handkea, ili Eduarda Limonova, koji su liberalnoj demokraciji protustavljali politički program, tražeći alternativu u nacional-boljševizmu, u Rusiji ili Srbiji, u Euroaziji, strankama i političkim personama, stakleni kao nacional-realisti, Houellebecq odlazi u Rusiju tek toliko, da u pismima Bernard Henri-Lvyju, tom žrecu liberalne demokracije, može pohvaliti ruske diskoteke i putene djevojke u kojima još ima života, iako se i tamo osjeća besmisleno, kao da je trajno zaokupljen označiteljima. Donoseći politička opšta mjesta, Houellebecq kao da ponovo postaje onaj dada klovn koji hoda uokolo sa glavom koja se pomjera u ritmu desna-lijeva-desna-lijeva. Montaža citata koji su od umjetnosti prešli na polje politike i društva, pretvarajući ih u staljinističke i fašističke predmete, sada kao da su se, u tim političkim omotima, vratili u umjetnost, njih se sada može listati kao u katalogu, njima se može žonglirati kao stvarima, ako su već postali stvarima, onda je sve neobavezno i moguće.

Ta riječ, kao avangardno klatno, polazi sa lijevog pola i ide sve do desnog i onda nazad, uzdrnavajući ljevičar-

skim nabojem desnicu i desničarskim ljevicu, sve to sa jednim političkim dezinteresmanom, nemarom, može se biti i ovde i ondje, viseći, kakotidrago. - Sve to je tek toliko, da nešto svijetli kao perspektiva.

Mladobosanci, apokrif narodnog genija

Malo je nedostajalo da mladobosanci postanu avangarda na bh. sceni. Oni su, književno inspirisani, doista krenuli prevratnički, prvim impulsom, ne odričući se utilitarnosti i brižnosti za narod i društvo, koje su nosili otpočetka, obješene oko vrata, kao uteg. Nije se kasnije radilo niti o kakvoj izdaji avangardnih principa, njihova rušilačka energija oduvijek je bila sklona nacionalnoj sentimentalnosti. Nekad se stvari izmiješaju i prepletu, kao da se vežu cipele raznobojnim pertlama.

I Dimitrije Mitrinović, kao mladobosanski prorok avangarde, otpočetka je i za i protiv ekspresionizma, s kojim se upoznaje na njemačkom jeziku. Kao pravi rušilac, poziva na jedinstvo srpske i hrvatske književnosti, predlaže 1912. da časopis *Bosanska vila* bude savremen utoliko što će ostaviti nacionalističku isključivost i Hrvate smatrati svojim narodom, hrvatsku literaturu svojom literaturom, a istovremeno napominje da hrvatski pisci ne znaju dobro naš jezik i da je to savršena prilika da se prije objavljivanja u *Vili* isprave.

To proturječe, kako primjećuju književni historičari, biće karakteristično kako za južnoslavenski kontekst, tako

i zapadnoslavenske literature: aktiviranje nacionalne problematike teče uporedo sa avangardnim stvaranjem mitova. Sve to će koristiti i kao prilika da se prevaziđe prethodni pesimizam i solipsizam dekadencije. Plan je bio isticati angažovanu poetiku i umjetnike koji imaju veze sa borbenim tradicijama iz narodne prošlosti, kako bi se podstakao novi vitalizam među omladinom.

Među prvim, ideal je bio Ivan Meštrović koji je, prema Mitrinoviću, rastao u slobodnoj prirodi, upijajući snagu vjetra i sunca, kao akumulator električnu energiju, da bi ogromnu dinamiku prirode, upijenu u sebe, izbacio u kretanju svoje velike umjetničke ličnosti. Istovremeno, taj iskonski svijet u Mitrinovićevom registru mora biti etnički označen; tako piše, naprimjer, da je Meštrovićev otac prava naša korjenika, tvrdi otac, tip naše primitivne seljačke oštroumnosti, mnogo sličan knezu Milošu Obrenoviću svojom fizionomijom, lukavim i pametnim pogledom posebno.

Tačno je da Mitrinović, vrlo rano, već oko 1907. godine, pokazuje averziju prema našim pripovjedačima, optužuje ih da nisu umjetnici nego obični etnografi, sakupljači narodnih umotvorina, nositelji konzervativne, lokalpatriotske i provincijalne kulture, ali u isto vrijeme od Meštrovića osjeća veliku sintezu upravo u preregi-

straciji tih folklornih motiva. Time se mladobosanska poetika otkriva u preimućstvu sadržaja u odnosu na formu, a primat je i na etičkom značenju umjetničkog djela radije nego na sugestivnosti.

Tumačeći Marinettija u časopisu *Narod* godine 1913. drugi mladobosanac Miloš Vidaković ističe da futurizam traži podizanje nacionalnog ponosa i prezire internacionalizam, a rat je narodna higijena budući da čuva naciju od propadanja i kukavičluka. Upravo u futuristima, poantira Vidaković programski, provaljuje vulkanska energija ovog vremena u kojem čovjek pobjeđuje prostor preletjevši ga, a radeći brzo i neumorno pobijediće i vrijeme.

Operirajući prevratničkim obrtima protiv esteticizma i defetizma Mitrinović ne isključuje etničke atribute u poetičkim elaboracijama. Mladobosanski problem, naprimjer, sa tadašnjom kritikom jeste u tome što ona u modernom izrazu osjeća izdaju nacionalnog tla, dok Mitrinović, naprimjer, zadržava mogućnost da modernizacija književnosti i društva neće značiti poraz naroda i nacionalnih ideala. Štaviše, po njegovom sudu, Njegoš i Vojnović daju stranice koje mirišu najčistijom srpskom duševnošću i odaju najrafiniraniju kulturu, sinhronizovano.

Tek onda kad su bili otjelovljeni u jeziku moderne umjetnosti, kako primjećuje Ivan Čolović, rasni atavizam i rasno osjećanje, likovi narodnih pjesama, mogli su korespondirati sa političkim idejama mladobosanaca. Taj simultanimizam ideja i akcije, koji će uskoro pokazati na djelu, tako povezuje vitalističku rasnu filozofiju, kao propovijedanje narodne energije, i pokret životne sile, koje će nadahnuti zarobljene narode na oslobođenje. pisci malih i ugnjetavanih naroda, po avangardno inspirisanim mladobosancima, morali su mistiku duše i unutrašnjeg života podvrgnuti zahtjevu za oslobođenjem od okupatora.

Prelazeći put od Aneksije do Atentata, na kojem se ovdašnja književnost pretvara iz narodnih formula u oslobođeni ritam stihova koji se osjećaju prevratnički, mladobosanci će u avangardnoj maniri pokušati stvarnosti nametnuti tu grandioznu projekciju nevjerovatne narodne energije. Kako izgleda kad se jedna poetska hiperrealnost, kao lirska egzaltacija, prevede u konkretne ideološke formule i stavi u akciju, može se vidjeti u političko-programskom tekstu mladobosanaca koji je 1913. napisao Borivoje Jevtić, u kojem kaže da raditi za naciju, žrtvovati se za naciju, danas jedino može značiti neki smisao u životu.

Pozvavši i na riješenost omladine da nastavi rad na jačanju nacionalne svijesti kod narodnih masa s najvećom mogućom gotovošću, mladobosanci imaju pokazati da riječi nisu prazne, da se mora protresti zaspalim savjestima, razmijeniti svijetlu ljubav između masa i bijedne zemlje, u ime što ljepše budućnosti. Nemogućnost da se optimalne projekcije konstruišu samo na planu estetskom, već je dobro poznata stvar u svim avangardama, ali za razliku od naprimjer ruske scene, na kojoj će se avangarda prometnuti u svijetlu socijalističku hiperrealnost, ovdje su ti veliki poleti u budućnost funkcionalizirani u cilju oslobođenja ogromnog tijela nacije, što će konačno biti sprovedeno, kao san, u podizanju Srbije kao seljačke države po nedićevskoj kolaboracionističkoj štampi.

I kad počnu hodati po Bosni i Hercegovini, po Sarajevu, oko Grahova, po Hadžićima, snivajući atentat na Franca Ferdinanda, i Princip i drugi mladobosanci izgledaće kao romantični hajduci preobučeni u flaneure, po malo zakasnjeljoj modi belle epoque, vrlo zaneseni pjesnici. Srpski revolucionar, pisao je Vladimir Gaćinović, ako hoće da pobijedi mora biti i umjetnik i konspirator, imati talenta i za borbu i za stradanje, biti mučenik i zavjerenik, čovjek zapadnih manira i hajduk, koji će zaurlati i povesti boj za nesrećne i pogažene.

Prije rata literarna grupa koja se bori protiv akademizma i konzervativizma, na valu narodne energije, biće usredsređena i na zajednički cilj, uništenje Habsburške monarhije, kao egzemplum jednog solipsističkog, dekadentnog, defetističkog duha. Ta avangardna erupcija je bila podstrekivana godinama štivom Černiševskog, Bakunjina, Hercena, Dostojevskog i Maksima Gorkog. Živjući u Parizu desetih godina Gaćinović će drugovati i sa Trockim i drugim ruskim revolucionarima, koji će prema njemu biti prijateljski raspoložen, iako se neće slagati sa njegovom nepartijnošću, socijalnim idealizmom i jakom nacionalnom notom. Mladobosance, kao da su odbijeni, povukao je drugi naboj književne desnice, kao da je to bilo pitanje jednog klatna.

Snivajući bolji svijet, Princip tih godina u Sarajevu čita anarhističke, socijalističke i nacionalističke pamflete. Svi među mladobosancima ustvari izučavaju za pjesnike, manje ili više talentovani,; Princip naprimjer obećava da će donijeti Andriću svoje stihove da ih ocijeni, ali ih u međuvremenu uništava. Cilj je stvoriti bolji tip čovjeka, što se samo može postići djelovanjem moralno jakih i društveno svjesnih pojedinaca. Da bi otjelotvorili taj svijetli ideal, mladobosanci, međutim, živjuju asketski, uzajamno se pomažući, tjelesni život njima tih go-

dina malo znači, apstiniraju i od seksa i od alkohola. To je, kako primjećuje Dedijer, bio njihov obol tegobnoj stvarnosti Bosne i Hercegovine, prilog životu da se ne razlikuju od očeva i ne izdaju etičke principe iz idiličnih dana patrijahalne zadruge.

Prevratnički inspirisani pisali su sve najgore o ekskluzivno materijalističkom ponašanju bosanskih studenata koji se na univerzitetima u inostranstvu odaju fizičkoj, intelektualnoj i moralnoj degeneraciji, provodeći vrijeme po kafanama u očajanju i alkoholizmu. Prevodili su Kjerkegora, Strindberga, Ibsena, Edgara Alana Poa, Walta Whitmana. Iako vitalisti i spremni na akciju, do kraja ostaju zaokupljeni pesimističkim pjesnicima, vjerni sentimentu iz srpskog realizma koji je odražavao depresiju duhova, kako primjećuje Dučić, i teške političke prilike u kojima su bili Srbija i srpski narod oko 1900. godine; groblja su se opjevala kao nikad.

Taj amalgam pesimizma i vitalističke projekcije u budućnost sažima i Ivo Andrić u dnevničkoj natuknici iz juna 1912. godine, radosno sluteći dane velikih djela, dok se diže i gori vrela hajdučka krv, voleći sve dobre koji žive po trotoarima onesviješteni od srdžbe i baruta, bolni od sramote zajedničke, to su ustvari, kaže, oni koji trenutno žive povučeni i ćutljivi po mračnim sobama,

smišljajući nove varke. Princip je, prema svjedočenjima, volio pjesme Pandurevića, zbog stihova za izgubljenom dragom, bespomoćnosti i rezignacije prema životu, a zatim i Vladimira Vidrića, cinički raspoloženog prema sebi i kritičara teških prilika u Hrvatskoj. Noć prije atentata čitao je, međutim, neki Kropotkinov članak.

U mladobosanskom neredu otpočетка leži jedan racionalni moralistički kalup, vrlo utilitaran, koji ih privodi konkretnom političkom programu, vraćajući njihovu avangardnu inspiraciju pod šinjel nacionalne revolucije. Otišavši da kupi četiri revolvera Princip će utvrditi u prodavnici da on nema tih novaca; njihova akcija se koleba između političkog angažmana i poetske neovdašnjosti, što se ne isključuje. Danilo Ilić će do posljednje noći prije atentata ostati obuzet razgovorima sa Principom i borbom sa samim sobom oko smislenosti ubistva Franca Ferdinanda. U eseju o Leonidu Andrejevu koji će objaviti dvije sedmice prije Atentata, pišaće o teškim lomovima i potresima koji se dešavaju u dušama apostola slobode, koji moraju pogledati u besmisleni užas neizbježne smrti, kao slabi i grešni ljudi, duboko potreseni u osnovi te čovječije duše.

Kad bude sve gotovo, nakon što se sve prelomi na katastrofu, kad već budu i rasuti po svijetu, zatočeni u

tamnicama i logorima, umirući jedan za drugim na ratištima i gubilištima, po kazamatima i bolnicama, a njihova tijela ostanu polomljena i razbacana, jedan drugi pjesnik, koji je avangardni impuls za to vrijeme usmjerio prema svijetlim socijalističkim perivojima, sve te mladobosanske krilatice i kult nacionalne energije vidjeće pretvorene u vidovdanske fraze, ispraznu retoriku, koja se vijori kao serpentine od raznobojnih hartija na karnevalu smrti, urlajući kao đavolski rekvijem nad ljudskim glavama. Meštrovićev kliše i nacionalistička ideja, kaže Krleža, pušio se iznad Principovog čina, kao revolucionarnog djela, koji je u to vrijeme, on lično, odobravao, kao i poslije.

Meštrovićev misterij, međutim, stoji kao dimna zavjesa oko te cijele scene, kao da se neki blaženik bori za vječnost, nastavlja Krleža, a ta retorika će se vremenom samo širiti, kuljajući na sve strane po političkim redakcijama i rasnopropagandističkim časopisima, kao ideologija Stvaranja Države, u ime koje treba pokleknuti u Vidovdanskom Hramu, izvajanom Meštrovićem, čije se stvaralaštvo, kao mladobosanska poetika, iz čistih nagona i umjetničkih impresija prebacilo u konstruktivnost, namještenost, arhitektonski osmišljen program, koji će vremenom postati državotvorna, vidovdanskop-

seudoreligiozna i ratna propaganda. Ta retorika, poantira Krleža, vjeruje u rasno poslanstvo deseterca, Kosova i dinarske rase, u krvavo krštenje i vaskrsenje robova, što će biti važni toposi kolaboracionističke poetike u nedićevskoj štampi.

Poslije će oni koji su preživjeli sve češće nalaziti pod lupom ljevičarske štampe, pogotovo Mitrinović koji će se, iz Londona, naći kao prorok jedne grupe koja, kako piše Velibor Gligorić 1930. godine, gradi čistu narodnu kulturu kao neka sekta, jača zapuštene religiozne osećaje i spašava pravoslavlje, vjerujući u Mitrinovića kao jurodivo, misteriozno, nadzemaljsko biće, kao u balkansku sfinagu sa ogromnim rezervoarima mističnih snaga; bilo je dosta onih koji su se sa zebnjom *pitali šta li radi Mita u Londonu*.

Protiveći se Skerlićevoj viziji Francuske Republike sa narodnim univerzitetima i jakobinskim klubovima, Mitrinović je godinama nametao, kaže Gligorić, obnovu Srednjeg Veka sa Ivanom Meštrovićem kao Mikelandelom, Vizantom, bogumilstvom i svetosavskom crkvom koja će biti stožer velikih umetničkih dela. U njegovom duhu ukrštali su se putevi koji su vodili do Svetog Save, preko narodne poezije, Njegoša i Bože Kneževića do Meštrovića i Nikolaja Velimirovića, da docnije prodru

i do indijskih pagoda. Uskrsnuće na kraju Mitrinović kao religijski stihotvorac, vjerenik Blažene Djeve, sljedbenik Svetislava Stefanovića i Velimirovićev alter ego. Tu će, kako primjećuje Konstantinović, biti i kraj poezije za jednog pjesnika koji se od simboličkog i onda ekspresionističkog poete, na kraju epohe genije, pretvoriti u Proroka na Strašnom sudu.

Kad se vrati iz te krajnje perspektive za klupkom zakotrljanim unazad, više neće biti čudan taj spoj narodnosnih i avangardnih poleta. I koju godinu prije 1911, kad izlazi poznata *Antologija* Bogdana Popovića, kao zakonik kritičarske beogradske škole, lijepog beogradskog stila, mladobosanci zagovaraju mnogo progresivniju poetiku, od tog katehizisa koji nameću književne sudije, okupljene oko Srpskog književnog glasnika, propisujući jasnost izraza, besprijekornu čistotu forme, lišenu apstraktnih, nepjesničkih i prostačkih riječi, nasilničkih inverzija i elipsi, napadajući suviše naprednu, nepravilnu, rastočenu verisifikaciju.

Nijedan od tih strogih mjerila neće odgovarati mladobosanskoj poetici, kao da njihove pjesme nisu *cele lepe*, međutim, Vidaković – prikazujući Popovićevu *Antologiju*, ostaće suzdržan izražavajući tek nezadovoljstvo zbog takvog skrupuloznog estetizma, ne želeći uvri-

jediti uglednog kritičara antologičara Popovića koji je mnogo uradio za srpsku literaturu, što bi, kako tumače istoričari književnosti, samo išlo na radost austrofilima i protivnicima srpske pismenosti. Isto tako, pišući o Disu, Mitrinović kaže da je u pitanju najveći srpski pjesnik, nenadmašni inovator metafore, a s druge strane, kao racionalista Skerlić, piše i da je Dis na granici poezije i patologije i poziva se na preuređenje srpskog društva, tako da Dis bude nemoguć.

Odbacujući Skerličevu analizu poezije, Mitrinović se sasvim priklanja njegovoj ocjeni morala Disovog, a optužujući Disa za zločin i bezumlje on je skerličevskiji i od samog Skerlića, kako kaže Konstantinović. Pjesnik koji se zalagao za nesvjesno stvaranje, za rasno svečovječansko, za božansko, ustaje protiv Disa u odbranu morala i razuma. U toj borbi mladobosanaca protiv provincijalno skučenih okvira i skamenjenih formi, u naporu da se prevrednuju sva područja i umjetnosti i morala i ljubavi i porodice, da se prevaziđe klasno motivisani velikosrpski nacionalizam čaršije, otpočетка kao da se skriva jedan racionalni iracionalizam, neko tromo pesimističko sentimentalno jezgro, kao okamenjujuća kolektivistička formula koja obuzima i novu misao.

Na krilima tih optimalnih projekcija pozivaće se i na ujedinjenje Evrope u jedinstvenu pravnu, ekonomsku, privrednu i političku zajednicu država sa monetarnim i administrativnim sistemom uprave, na čelu sa Evropskim savetom (Senatom). Ta optimalna projekcija podiže se sinhrono, dok ljevičarski pamfleti upozoravaju već na početku tridesetih da je Mitrinović na čelu jedne sekte koja je stavila sebi u zadatak da u našoj sredini izgradi čistu narodnu kulturu, da ojača zapuštene religiozne osećaje, spasi pravoslavlje suzbijanjem slobodno mislilačkog i materijalističkog racionalizma, da se spoje slavistika, teozofija, narodnjaštvo i slavenofilstvo, da se ujedine sve od Lotijeve Turske preko evroazijstva do Indije Tagore i Romena Rolana.

Još jednom stvari nisu ostale samo na estetskoj funkciji avangardnog prevrednovanja. Sudeći kako je zakrivljena optimalna projekcija u budućnost, sva ovdašnja avangarda je nacionalno anticipirana otpočetka. Kasnije će time biti motivisana i jedna transformacija manifesta u pamflete, što se može vidjeti i kod najautonomnijih ovdašnjih avangardista, koji su pisali i prevratničke manifeste i nacionalističke pamflete.

To se dogodi lako, ništiteljsko odbacivanje prošlosti i svega postojećeg, oslobođenje od poretka i uvođenje

haosa, osjećanje opšte nesigurnosti, maksimum nereda, destruktivnost u izrazu, silovitost, hiperbolizacija, uvredljive i brizantne metafore, mržnja, prezir i užas, izazivanje šoka, karakteristični za manifest, u hipu se preregistriraju i napuste puku estetsku provokativnost, pretvarajući se u sličan pamfletistički strasan izraz, raspoloženje, jezičko preterivanje, verbalno nasilje, uvredljivosti opscenost, sa politički konkretnom funkcijom.

Za razliku od mladobosanaca, kod kojih je otpočeta sklopčana u jedan amalgam i estetska i nacionalno apelativna funkcija, ta preobrazba kod drugih avangardista će biti razvučena u dužem vremenskom periodu. Estetsko prevrednovanje kod avangardista vremenom prelazi u moralnu, socijalnu, političku preobrazbu, rijetki su avangardni pjesnici na našem jeziku, ali i šire, ostali tek na zavatlavanju i žongliranju riječima. Tako se i kod mladobosanaca usmjerenost prema oslobođenju i novim formama života, koju osjećaju u mrtvim i uspavanim provincijalnim sredinama, u čvrstom austrougarskom birokratskom sistemu tih godina u BiH, u vrijeme iza Balkanskih ratova, preregistrira u svijetlu vjeru u preporod i oslobođenje na pobjedničkoj slavi srpskog oružja. Književni historičari napominju da su

već tada te fantaste vidjeli kako oslobodilačke vojske prelaze Drinu i na bajonetima donose budućnost koja kipti od snage, zdravlja i optimizma.

Mladobosanci su, međutim, tragični po tome što su isto vrijeme, kad se u njihovim snovima poezija i politika sklopiše u jedno, kao u klupko zmija, krenuli putem koji će ih, polako, jednog po jednog, privesti ne samo estetskom, nego i životnom krahu.

Kultura i barbarstvo

Poslije, kad sve bude gotovo, analitičari će nacionalizam nakon Prvog svjetskog rata označiti kao neobičan, kao da je bio mutirao, sklon modernizaciji i agresivnom širenju. Kad bukne na sjeveru Italije, kako primjećuje Emilio Gentile, u isto vrijeme će biti i liberalan i autoritaran, nastao iz lijevog i iz desnog spektra, vrlo inoviran. – Na kraju će to biti označeno kao najdestruktivniji nacionalizam ikad viđen – fašizam; ubrzo se razvija i paralelni nacionalsocijalizam, još sjevernije.

I u umjetnosti fašizam pada na plodno tlo: vrijeme je to futurizma u Italiji koji se uzda u industrijalizam i strojnu kulturu često veličajući rat, nihilistički i destruktivan prema tradiciji; u zagrljaju s tim i takvim jezikom nastaje se i jezik fašizma, prelijevajući se iz književnosti u politiku i obrnuto, kao u spojenim sudovima; nikada se valjda neće utvrditi ko je prvi počeo. Poslije neće biti čudno što su brojni književnici pokazali afilijacije prema fašizmu, a sam Mussolini će ponekad zvučati kao pjesnik.

Fašizam na početku zvuči neobično, i zato što su te novi ljudi shvatili kako da mobiliziraju emocijama, zadajući

masama velike mitove i ideale. Kao što su nekada apelirali na čitatelja pojedinačnog – sada se pjesnicima otvorila prilika da Poeziju iskomuniciraju milionima, kao da Pjesma obuzima mnoge, izvodeći pjesnika iza paravana anonimnosti i skrušenosti. Tvrdeći da se obraća cjelini čovjeka, imajući konačno razumijevanje za cijelu osobu, fašizam je uz pomoć duhovnika obećao prevazići ordinarni materijalizam. Ostavljajući dosadni uljuljkani nacionalizam iz 19. stoljeća – književnicima se napokon otvorila prilika da budu moderni ali i angažovani u smislu promicanja nacionalne svijesti, vrlo popularno.

Uhvativši se u koštac sa gorućim pitanjem tadašnjice – u talijanskoj književnosti, kao laboratorijumu – pjesnici su našli rješenje kako ukrotiti najnovije mašinske – jezovito ubrzane ritmove, pomažući čovjeku da ne ostane nadvladan i degeneriran. Fašizam je, primjećuje Gentile, zadržao vjeru da može revidirati i pripitomiti modernitet, istovremeno stavljajući pozitivne signale u službu nacije. Obećao je da će muškarce i žene – i u kovitlacu najmodernijih ritmova – ostaviti požrtvovanim i predanim nacionalnoj zajednici, daleko od hedonizma, nervoze i otuđenja modernog života.

Kao duhovni vodiči novog talijanstva – nametnuće se i pjesnici u Firenci okupljeni oko časopisa La Voce, mek-

ši i kontemplativniji i od futurista, s kojim je sarađivao svojevremeno i Mussolini. S velikom tradicijom naslaganih stoljeća spomenika i kulture – tako će se Firenca, kao centar brojnih avangardnih časopisa (La Voce, Leonardo, Lacerba, Italia futurista) postati kulturno okri-lje i za razvitak fašizma. Modernisti okupljeni u Firenci mnogo ranije će raditi na sintezi novog talijanstva, što će u najmanju ruku biti paralelno sa niti fašizma koji će se razrasti kasnije.

Nametnuvši se kao pobunjeni mladi – kao nova elita, usmjereni protiv starih liberalnih buržoaskih tradicija, koje su potpuno irelevantne u fazi nove modernizacije, prošli Risorgimento i ujedinjenje Italije vidjeće kao nedovršenu revoluciju, političku ali ne i moralnu; sada će svi ti Lavociani i futuristi, prezirni prema vladajućoj klasi i međunarodnom socijalizmu, stati na put parlamentarizmu i degeneraciji nacionalnog života, opredijeljeni i dalje da avangardno vrše reviziju stilova života, običaja i svih ideja.

Angažovani na tom poduhvatu – neće biti skloni dopustiti da Italija ostane u provincijskoj izolaciji, a mogućnost obnove talijanstva su vidjeli u mreži evropskih modernističkih pokreta, koliko i u nadilaženju striktno intelektualnih okvira. Vežući ideal za nasilje – koje se među

svim tim avangardistima dugo veličao samo na riječima, kao senzualnost – u trenutku kad eksplodira Prvi svjetski rat – konačno vide konkretnu priliku da pređu sa riječi na djela, odustajući od pukog eksperimentalizma i militantnog idealizma; kako primjećuje Walter Adamson u knjizi *Avant-Garde Florence: From Modernism to Fascism*, La Voce vrši pritisak na talijansku vladu da se odluči na intervenciju. U jednom potezu dobili su priliku da se diferenciraju od dekadentnog i esteticističkog držanja, koje su spočitavali čak i Gabrieleu D'Annunziju, govoreći kolektivnim glasom koji je trebao smijeniti i zaglušiti buržoaski establišment. D'Annunzijeva misija posvećena idealima profinjenije nekomercijalne Italije, za lavociance Giovanija Papinija, Giuseppe Prezzolinija, Ardenga Sofficija, bila je humana, ali njegova sredstva su bila meka, nemoćna, nedovoljna.

D'annuncijevci su računali da će čitajući pjesme prizvati jedan estetski preporod – lavocianci kažu da se od toga nije ništa dogodilo, jer Italija čeka da neko uzme bič koji će je natjerati da trči. Čeznuli su za pravim oslobođanjem ritmova i instinkata koje je moderna civilizacija zatomila – i s početkom rata se otvara prilika da otjelotvore svoje ideale. Kafanski stolovi su oko 1915, bilježe historičari, bili ispražnjeni u Firenci; mladi avangardisti

su otišli na front kao dobrovoljci. Sudeći po njihovim dnevnicima, prenosi Adamson, rat će djelovati na njih kao događaj koji otupljuje i osjeća je, a stranice – umjesto svijetlih stihova koji donose preokret – sada se pune banalnim izvještajima o sitnim teškoćama i monotonom životu; prvo će se Prezzolini pojaviti na frontu, osjećajući kako ofanzivna snaga njegovih saboraca posustaje na nekim brdima iznad Brescie gdje ih čeka austrougarska linija u obliku slova S.

Optimizam ipak neće posustajati. Soffici piše drugovima iz rova gdje tri dana uči živjeti, spavati i jesti u prostoru od pola metra, zgrčenih nogu, ne mogavši otići u nužnik od pet ujutro do osam naveče, no i dalje ostaje jako sretan, jer talijanska artiljerija uništava austrijske rovove i vidi neprijateljske vojnike kako bježe ranjeni sa zavojima u rukama. Jedino Papini već tada postaje blago depresivan pred nepreglednim pokoljem ne smatrajući više toplu kupku crne krvi kao koristan obred, a vremenom će sve više dezertirati iz kulturnih redova preporoditelja, polako se odlučujući za meditativnije, pastoralnije, tiše tonove u odnosu na one iz futurističke Firenze.

Sve više se zanima za katoličku misao, predviđajući da će nakon željenog praznog doba doći srebrena epoha

obnovljene religije. Ipak, nastaviće da ga obuzimaju crne vizije ljudske prirode koja se nije promijenila u sedam hiljada godina, sumnjajući u 19-vjekovna snatrenja o progresivnoj civilizaciji. Adamson primjećuje da ti autori koji su ispleli u kulturi nosiljku za fašizam – polako sada gube želudac za revolucionarne promjene, usred rata. Počeli su da se kolebaju između časopisa, koji su posvećeni pukim interpretacijama povijesti i klasika, i onih grupa koji su dalje pisali želeći proizvesti moralne promjene u društvu.

Redakcija i saradnici *L'Italia futuriste* za to vrijeme, među njima i Marinetti, svi odjeveni kicoški, slikaju sa ravnog pogleda u kameru, kako primjećuje Adamson, gotovo identični, držeći se vojno i odlučno, drastično drugačije u odnosu na lavociance, marširajući kao politička jedinica. Vraćajući se iz rata u kafiće oko Piazza Vittorio, saradnici avangardnih časopisa će u Firenzi osnovati stranački odjel Fascio Politico Futurista, priključujući sada i ratne veterane. – Krenuvši od velikih snova i projekcija, sada će se njihovo raspoloženje polako vrgnuti na sumnju i ljutnju, napredujući ka nasilju.

Nakon rata Soffici i Prezolini zadržavaju distancu prema svjetini, dajući središnje mjesto u budućnoj obnovi društva časnicima i umjetnicima, dok u isto vrijeme

jedan pisac koji im se priključuje, Kurzio Malaparte, sebe zamišlja u koloni fašističkih seljaka koji jurišaju na Rim oživljavajući staru imperijalnu civilizaciju; konačna obnova čini mu se nadohvat ruke. Nakon rata među firentinskim žrecima visoke umjetnosti biva posijano i zrno razdora: kad D'Annunzio i njegove trupe zauzmu Rijeku, za Sofficija će to simbolizirati upravo akciju kakvu je tražio, dok je za Papinija to bila izdaja talijanskog univerzalnog i ljudskog duha, žaleći što politička prostodušnost postaje strast i fanatizam. Zabrinut za smjer obnove svijeta u Italiji, Papini namjerava pisati 1922. Mussoliniju pismo, osjećajući da je fašizam samo još jedna od svjetovnih religija osuđenih na propast, dok Malaparte i Soffici i dalje gore u toj religijskoj potrebi da se stvori novi čovjek.

Prezzolini također za to vrijeme ostaje predan ideji da je kršćanstvo mrtvo i da moderni svijet može zadovoljiti duhovne žudnje samo traženjem sekularnog surogata. Stari neprijatelji, liberalni, njihovih prevratničkih stihova – bili su sada protiv Mussolinijeve politike; pa zar je bilo teško izabrati stranu. I nakon ubistva političara Giacoma Matteotija i preuzimanja vlasti, Prezzolini zdušno podržava Mussolinija, razmećući se ponekad koliko su avangardisti iznjedrili i podržali fašizam, ko-

načno ingerentni za zlo i dobro današnjeg dana, kako piše u jednom pismu Sofficiju koji kasnije također počinje da fašizam kritikuje smatrajući ga fanatičnim u poslijeratnoj politici, sve češće osjećajući se drugačije od tih novih masa, sve skloniji poimati mediteransku civilizaciju drugačijom i boljom od sjevernih inačica.

Držeći se u narednim godinama i dalje uzdržano, primljen i u Talijansku akademiju 1939, kao svetac fašizma neće više zdušno po časopisima prosipati propagandni žar, dok su Prezzolini i Malaparte nastavili žestoko podržavati Mussolinija, dajući mu vjetar u leđa i kad pokrene rat u Etiopiji. Soffici, međutim, vidi prevrednovanje svih vrijednosti i kulturnu obnovu kao propale projekte u novoj fašističkoj civilizaciji, obavijen velom tišine intelektualca u svim tim Mussolinijevim godinama.

Osvrćući se na svijet *Leonarda* i *La Vocea* iz perspektive kasnih 1950-ih – prenosi Adamson - Prezzolini će se čuditi što su ti časopisi postali “književni mit” za “nove generacije” jer je uspjeh ta dva časopisa bio u svoje vrijeme prilično osrednji i jedva dovoljan da prežive i pet i devet godina, uz poteškoće i žrtve. Spasiće ih imidž da su u firentinskoj belle epoque razbijali kulturu znanstvenog pozitivizma, akademsku zagušljivost i komerci-

jalnu ispraznost, kao i dekadentnu profinjenost. U jednom pismu Prezzoliniju i sam će Mussolini priznati da je oblikovan riječima *Leonarda* i *La Vocea*, posebno intervencionističkom retorikom, koristeći figure sukoba protiv dekadentne Italije. Njihov estetski bijes usmjeren protiv akademika, birokrata, feministica i dekadentata, postaće itekako politički konsekventan kada Mussolini oglasi da je stoljeće demokratije završeno sa svjetskim ratom, uvjereni da budućnost leži pred njima.

Prve tekstove u jugoslovenskoj štampi o fašizmu piše Ivo Andrić objavljujući u Jugoslovenskoj knjizi od 1923. do 1925. Kaže da je tu u pitanju pokret u koji svako unosi težnje i osjećaje: za jedne je to svirepa reakcija i slijepi teror plaćenih bandi, a za druge veličanstveni revolt nacionalne svijesti i prosvijećenih klasa protiv crvenog terora moskovskih agitatora; njemu se čini, kaže, da je u pitanju i jedno i drugo. Dvoznačnost fašizma Andrić vidi i u tome što nekažnjivošću i neodgovornošću privlači i romantične mladiće i kriminalne tipove; u povorkama koji su marširali Rimom u novembru 1921, u crnim košuljama sa mrtvačkim glavama, osim pokojeg bradatog profesora i gazdinskog sina, ili studenta sa naočarama, bila su ipak uglavnom brutalna i neinteligentna lica violentnih palanačkih tipova koji su mahali

čvorastim toljagama. Već su se tada, kaže Andrić, vidjeli porijeklo i put fašizma. Njihov zanos sve vrijeme bio je samo naličje ratne ekstaze.

Tih godina dok boravi u Rimu Andriću u tim nepreglednim povorkama pokazuju i Ducea, u tamnosmeđem, dugačkom kaputu, sa širokim žutim licem, s nečim surovim i fratarskim u sebi. Sve su oči uprte u njega, pitajući se šta se sprema za sutra, s velikim uzdanjem u njegovu sposobnost prilagođavanja – brzinu mijenjanja odluka i principa – čekajući, svak sa svojom strepnjom, to sutra koja može značiti i obnovu nacionalnog života i konačno survavanje u kaos. Pisci brošura, prenosi Andrić, tih godina još uvijek vjeruju i apeluju na Mussolinija da se otrgne preostacima desničarskog, oslanjajući se na mladačko i neustrašivo reformatorsko još preostalo u fašizmu. Ipak, posljednji ostaci Mussolinijeve vjere u socijalizam smrvljeni su u ratu.

Kao i kod avangardista Prvi svjetski rat produbio je intelektualnu krizu izvođeci je na veći nivo – sada se samo politički pokret činio kao panacea; i to osjećanje krize bila je svakako još jedan kulturni konstrukt. Poeziju je od politike i dalje dijelio ponor, po osjećanju i Andrićevom, što je pomoglo uzdizanju Mussolinijevom koji je među svim tim pjesnicima umio da zapovijeda i da se

bori, bezobziran, pronicljiv i organizaciono sposoban. Približavalo se vrijeme akcije koje će obuzeti i pjesnike.

U tekstu o nekoj ratnoj knjizi Gabrielea D'Annunzija, jednom od rijetkih polemičkih, Andrić – i u triku disputa – nada se konturi budućnosti ili misli sadašnjice, no ipak kod pjesnika samo dobije egocentričnu teatralnost, borbu radi borbe, samo manir nadčovječnog esteta koji nema, kaže, ni toliko ukusa da umukne pred stvarnim i živim mukama. Po stranicama će uzaludno tražiti zapažanja čovjeka današnjice, koji je htio rat, a dobiće pred sobom samo pjesnikovo lice preobraženo u stoljećima veličine koja dolazi, kao i estetsku ženskost kukavnog fin de sieclea, bez zdravlja i života, bez veličanstvene smrti; ni daha od strašnog vremena kod tog pobornika talijanske intervencije, kaže Andrić, tog komandata zlosrećne Rijeke, vođe Nove Italije.

To s kakvom minucioznošću talijanski pisac opisuje svoje muke i grozničava snoviđenja, začudnom snagom i maštom – ili to kako spaja prošlost i budućnost podižući Sikstinsku kapelu u mračnom haosu, magično - biće potpuno u neskladu kada je u pitanju Andrićevo očekivanje od D'Annunzija, da kaže nešto ili napiše o ratu kao čovjek koji htio taj rat, koji je nalazio svrhu i opravdanje žrtvama. Namjesto toga – naići će samo na

njegov zanos kojim iz kvarnerskog grada tjera srpski lo-povluk i bezobrazluk saveznika, s željom da na temelji-ma te trgovačke varoši podigne likove Pobjede i Veličine koje se sjećaju Rima. Tom svijetlom estetici Andrić neće htjeti na kraju ovog teksta da prešuti šarenilo i zveket stranica koje – nakon što se pokloni pred njihovom Lje-potom – ostavlja da služe gromko lažnim bogovima.

Ta opreka između Ljepote i propagande – između ci-vilizacije i nasilja – u tako jakom kontrastu zatraviće Andrića samo još nakon ubistva Mateotija, kada kriza fašizma počinje nečuveno i užasno za mladog jugoslo-venskog poetu, jer u Evropi, u zemlji koja sebe naziva majkom prava, usred Rima i u po dana, šest najamnika hvata golorukog narodnog poslanika, sekretara jedne partije, odvodi ga izvan grada i ubija, a lešinu sakati i uništava na najsvirepiji način.

U vrijeme Prvog svjetskog rata, još jedan evropski gra-đanski pisac, Thomas Mann, civilizaciju i kulturu tako-đer vidi u opreki, kao kontrast između duha i prirode. Tako je, naprimjer, kaže, u Meksiku postojala velika kul-tura, iako nije bio civilizovan. Kultura nije suprotnost barbarstvu, nego samo stil, forma, držanje, ukus koji mogu biti i dalje neobuzdani, bizarni, divlji, krvavi i za-strašujući. Civilizacija je, s druge strane, um, prosvjeći-

vanje, omekšavanje, lijepi običaj, skepticizam – kao duh. Duh je civilizovan i građanski, kao neprijatelj nagona i strasti koji mogu biti ponosno istaknuti na reveru umjetnosti, potpuno nezainteresovane za napredak, koja i kad se ponaša revolucionarno – čini to više u ime forme i poze a ne boljitka. Sklonost naporima i porazima, prezir prema onome što se zove sigurnost, nemilosrdnost prema samom sebi, sve to Mann pripisuje umjetnosti i kulturi, što pokazuje i antiteza umjetnika i građanina.

Iako mnogo bliži od Andrića shvaćanju literature kao potencijalne bestijalnosti koja će se manifestovati uskoro u angažmanu umjetnika koji će pomoći, kako usponu fašizma, tako i nacional-socijalizma - Mann će tek poslije dobiti priliku da reflektira o tome kako anti-građanski dijabolični provocateuri postaju dio vodećeg establišmenta, a sama civilizacija puka krinka u humanizovanju svega evropskog – izuzev elemenata koji se rasom i krvi ne budu uklapali u te standarde. U toku Prvog svjetskog rata, međutim, i sam ne ostaje imun dati prilog mitu o njemačkoj duši koja, budući ipak civilizacijski proizvod, propisuje duboko i iracionalno, kao da je plod umjetnosti, zbog čega po osjećanju i sudu drugih naroda djeluje uznemirujuće, zabrinjavajuće, strano, čak odbojno i divlje, što privlači i Manna.

Taj element herojskog i demonskog učiniće da taj njemački duh u civilizaciji vidi lažnu svetinju, dok udobnost i arogancija kojima susjedni narodi odbijaju da upoznaju Njemačku – Mann karakteriše kao buržoaske i dekadentne manire. Život će ipak prevazići sve, specifičnost tog naroda se ne može poreći, specifičnost i poslanstvo, koju neprijatelji hoće staviti u opsadu, ugušiti, zbrisati, dok se Njemačka, kliče Mann, bori kao lav braneći duboko Ja koje ostali silno mrze. Ta sklonost kulturnom Ja stoji protiv civilizacije, licemjerne, kao spremnost na rat i borbu za opstanak. Ta Mannova propaganda iz misli o Prvom svjetskom ratu, također, zvuči kao borba avangardiste protiv belle epoque osjećajnosti.

Dok se kasnije bude nadnosio na retoriku nacizma i to kako je ta retorika inovirana u odnosu na stari 19-vjekovni nacionalizam, Jeffrey Herf tvrdiće da reakcionarni modernisti upravo Jevreje u evropskom kontekstu vide kao simbole Prosvjetiteljstva, racionalizacije, apstrakcije, intelekta, analize, koncepata, novca, želeći tehniku upravo izuzeti iz Civilizacije i vratiti je u srce kulture, nijemstva, tla. Mann koji će se poslije odmaći od i reakcionarnih modernista i nacista – nesumnjivo je, u vrijeme Prvog svjetskog rata, dao prilog jednom žargona koji je spajao dušu i pojam, njemački duh i civilizaciju. Kul-

turni protest kasnije preveden je u rasno-biološke kategorije, namještajući se protiv bezdušne racionalizacije, kaže Herf, a Holokaust će biti rezultat jedne kulturne revolucije; vidjevši gdje vodi ta nacionalna revolucija, Mann je na samom početku iskočio iz tog voza.

Najveći propagandisti i reakcionarni modernisti osjećat će se sve vrijeme kao romantičari, koji vraćaju izgublenu dušu, kreativnost, ljepotu izgubljenom svijetu, istovremeno insistirajući da nisu eskapisti, nego maskulini i aktivni. Mit i razlog – poantira Herf – ležali su u konceptu Auschwitza koji je jedna od mogućih sudbina moderniteta. Istovremeno, kultura, rat, tehnologija, rasparčavanje Subjekta, ubrzavanje – otvoreni u avangardi – počeli su da sluđuju i europsku civilizaciju, natjeravši je da se počne braniti, kao da se razračunava sa samom sobom; proces je bio paradoksalan, Jevreji su bili istovremeno i civilizacija koja otuđuje i kultura koja uznemiruje Subjekt. Nacistički umjetnici, kao naprimjer Völkisch pisci, bore se za red i civilizaciju, obnovu Evrope, protiv raskorjenjujućih elementa kao što su crnci, amerikanizam, robotizam i Jevreji; modernistički reakcionari istovremeno – često na stranicama istih časopisa - staju na put jevrejskom spekulatstvu i apstrakciji koje otuđuju od krvi i duše.

I Völkisch pisci i modernisti, kao da su neprijatelji i jedni drugima i samima sebi, iako na liniji istih koncepata, paralelni su nacističkoj propagandi. Za mnoge moderniste slika prema kojoj Jevreji postaju simbol ženstvenosti i devijantnosti – ne bi trebao da bude strana buduću da u književnosti nisu bili obuzeti ni muškošću ni kategorijom građanina. Ipak ta kolaboracija pokazala je koliko su - i kad uznemiruju poredak – pjesnici, kao praktičari pismenosti, bliski agresiji, skloni u sekundi zamijeniti izgubljeni Subjekt – čežnjom za izgubljenom Nacijom, obnovljenom Evropom, Duhom.

Tako se priključuju mapiranju evropskog građanstva, čak i kad su antigrađanski i rušilački raspoloženi, detektirajući strane elemente, pripisujući im dekadansu i marazme ili otuđenje koji sami osjećaju. Jevreji su bili ti koji su, kao raskorjenjujući elementi, opsjedali evropske republikanske zemlje, i kad su bile najprosvjećenije i najdemokratskije, kao da su svi rastakajući elementi u modernizmu snažni osjećaj raspada koji se svuda osjećao projicirani na njih; istovremeno, bili su i predstavnici tog republikanizma i parlamentarizma u očima evropske prevratničke i avangardne elite.

Jevreji su istovremeno i opasnost i prepreka da se društvo transformiše. To osjećanje ugroženosti i krize – koje

su varirane i na stranicama časopisa *La Voce* godinama ranije – inspiriraće i Mussolinija, na početku socijalističkog aktivista i intelektualca – da počne tražiti lijek u nacionalnom buđenju, kao u panaceji. Istovremeno, pjesnike kao što su Marinetti ili Soffici – koji raspjevavaju taj raspad godinama – stihovi nagone da spas vide u Mussolinijevom novom nacionalizmu koji vodi njihov futuristički rat protiv dekadencije i pasatizma. Projekat je predviđao, istovremeno, s ljubavlju obnoviti blago bogate srednjovjekovne, renesansne i crkvene baštine kako bi promovirali nacionalni ponos i turizam, ali u isto vrijeme izgradili autoceste, isušivali močvare, elektrificirali željeznice i pretvorili talijanske avijatičare u nacionalne i međunarodne heroje... Poezija je polako postajala stvarnost.

Surovi eksperimentalizam i Auschwitz

Godinama poslije teoretičari će nastaviti da se spore da li je ekstremni jezik avangardi – u radikalnoj nacističkog permutaciji – potakao podizanje sablasti koje su lebdjele i nad Auschwitzom. Da li je hladnokrvni eksperimentalizam – koji je ljudsko tijelo svodio na objekt kojim se može manipulirati u amoralne svrhe estetskog

užitka – prešavši sa riječi na djela – uskrsnuo poslije u Auschwitzu – u metodama državne torture i sistematizirane okrutnosti? Da li će ta mehanizacija emocija pomoći u razvijanju okrutne osjećajnosti i bestijalnosti koja će pogoniti počinitelje zločina – u estetski opravdanom odsustvu svakog sažaljenja i suosjećanja – u konkretnom istrebljenju svih raskorjenjujućih elemenata? Da li to stalno insistiranje na krizi po avangardnim stihovima bio vjetar u leđa što promptnijeg i sistematičnijeg rješenja krize u konkretnoj političkoj akciji? Da li je avangardna montaža i apelativnost podstakla – naprimjer – plasiranje antisemitskih karikatura i krilatica? Ili je pak u srži testimonijalnih poetika koji će predočavanje užasa iz Auschwitzta privesti neizrecivom?

Odgovori su i da i ne; svi estetski poduhvati koji se neće zadovoljiti pukom imitacijom pokreta – želeći stvarne intervencije u društvu – postaće upetljani u konkretne političke projekte iza kojih će ostati milioni pogušenih i spaljenih. Svi oni koji budu tražili lijek pred stalnim osjećanjem propasti civilizacije – za takav poduhvat biće spremni mapirati neprijatelje; bilo da kao (reakcionarni) avangardist osjeća ugrozbu od prevelike apstrakcije i Racija, ili kao tradicionalist zbog rastakanja Nacije kao tijela. Te dvije oprečne

tendencije podjednako sluđuju sva – i republikanska i autoritarna evropska društva i njihove umjetnike.

Pozicija avangardnih modernista biće zanimljiva po tome što se – i kad njihove ideje budu najparalelnije sa najmoćnijim nacističkim i fašističkim žargonom – svejedno osjećaju kao izbačeni iz sistema; no i kad su bili najmarginalniji – taj sistem im pruža priliku da postanu dio establishmenta i kora koji je našao rješenje za krizu. Ritam njihove umjetnosti, koji je označen degeneriranim, otvoriće priliku za dijagnozu i oglašavanje krize – pripisujući tendencije koje uživo imitira neprijateljima te evropske civilizacije – vrlo moderno i efektivno. Te najmodernije figure, istovremeno, dat će kulturni legitimitet u suprotstavljanju nižim formama kulture, stranim evropskom tkivu; kultura i civilizacija, riječju, biće ujedinjene u spašavanju Evrope.

U alijansi Njemačke i Italije – planirana je kulturna renesansa koja će konačno prevazići sumrak Zapada, kao motor svijeta, Duce i Hitler su trebali u posljednji čas spasiti evropsku kulturu od pada u kosmopolitizam i anarhiju. Stari avangardni snovi o revolucionarnoj preobrazbi svijeta sada su konačno dobili priliku, ne pročišćavajući samo civilizaciju od dekadencije, nego transformirajući državne sisteme iz femininog je-

vrejskog parlamentarizma u jaku autoritarnu i korporativnu organizaciju kojoj služe pojedinci stabilnog rasnog i biološkog pedigrea. To stalno osjećanje da se na prekretnici – i da je sveopšti kolaps udaljen samo jedan korak – što je forsirano kao osjećanje i koncept mnogo u književnosti – učinit će u političkoj akciji mnogo štošta opravdanim i razumljivim.

Šansu fašizma je Walter Benjamin, tako davno, locirao u osjećajnosti savremenika koji su, i kad su bili antifašistički opredijeljeni, očekivali napredak kao historijsku normu, čudeći se što su izuzetno stanje i barbarstvo još uvijek mogući usred modernosti. – Čak i nedefetističniji umjetnici, izlazeći iz anonimnosti, tako su dobili priliku za akciju; a kad njihove ideje najviše i korespondiraju sa nacističkom propagandom, ostajali su pomalo i neprijatelji te države i tog projekta.

Ta opreka kulture i civilizacije – dok u avangardno inspiriranom naporu kultura polako postaje civilizacija – vidi se na ovom jeziku i u pothvatu zenitista. Krenuvši kao provokacija, kako je vrijeme odmicalo – njihov koncept sve više rimovao se sa projekcijama evropske desnice. S namjerom da ruše kapitalističku i imperijalističku Evropu, u varvarstvu pobunjenom protiv evropske civilizacije, rođenom u rovovima Prvog

svjetskog rata, forsirali su zenit ljudske volje za apsolutnim životom i stvaralaštvom.

U nemogućnosti Balkana da porodi Kandinskog ili Pikasa – počeli su onda sve više – kao avangardni nadomjestak – da insistiraju na anti-kulturi balkanskog primitivizma i siromaštva, uzdižući figuru srpskog hajduka i komite iz Prvog svjetskog rata koje su spajali sa duhom ruskog avangardističkog umjetnika. Barbarogenije, kao simbol srpske kulture, primjećuje Radomir Konstantinović, bio je predstavnik anti-civilizacije, anti-kapitalistička tvoračka ekspresija velikoruskog i azijskog Istoka, sin gorde Azije, preistorijski čovjek Marinettija i dadaistički go čovjek u godini prvoj, balkanska varijanta evropskog avangardizma... Kao što je futuristički čovjek jedini sposoban u Italiji da kao pravi nasljednik latinske rase obnovi estetsko, tako je ovaj dinarac na Balkanu posljednja uzdanica spasenja Evrope, u plemenskoj agrarnoj svijesti koja ga čuva od tuđinskog i raskorjenjivanja.

U primitivnom patrijahalnom moralu srpskog čovjeka, prekodiranom u poletnoj projekciji avangardnog Barbarogenija, zenitisti pokazuju kako će Balkan biti budućnost Evrope, kao tvorački i etički ideal protiv građansko-demokratske kulture koju tada propovijeda Srpski

književni glasnik; umjesto europeizacije Balkana, oni nude balkanizaciju Evrope. Sanjajući o vaskrsenju hajduka i komita – oni istovremeno, sasvim aktuelno, daju prilog spasenju evropske civilizacije, prevazilazeći famozne istorijske zastoje, najavljući da će barbarogeniji i pjesnici buntovnici udarati sve više, iz godine u godinu, i iz stiha u stih, kao hajduk i komita iz balkanskih ratova i Prvoga svetskog rata, sa kamom ili bombom u ruci, u letu na krvave jendeke preživele ljudožderske evropske kulture.

Videći otpočетка tu demokratsko-liberalnu ekspresiju u hrvatskoj kulturi, koja je u S-H kontekstu naslijedila Austrougarsku, Zagreb i hrvatstvo predstavljaju kao simbole stare Evrope u koju Srbi dolaze kao kubisti. To etničko kodiranje avangarde, vraćanje na nacionalna počela, biće tendencija koja će privesti u evropskim okvirima zenitizam jednom pojmu, koji će umnogome biti povezan sa desničarskom Völkisch propagandom. Dok u pismu slikaru Dobroviću Krleža također osjeća da se novi zanos doista skriva u očima galskih, keltskih, germanskih, longobardijskih, panonskih, hiperborejskih i balkanskih gomila, nasuprot impresionističke dekadanse, ne propušta napomenuti da Balkan ipak sigurno neće dati jednog Picassa ili Matissea, jer na

Zapadu njima prethodi sedam stotina godina Graeca, Riberea, Grunewalda, plus razmak od impresionizma do Cezannea i cezanneizma – i zato se taj kubizam kod nas pričinja u najmanju ruku suvišnim; prvo, jer nema podloge, a zatim nastaje refleksivno i neorganski... Bivajući neorganski, varvarski zanos zenitista više je odgovor na civilizacijska pitanja opstanka i angažmana, potraga za mjestom na mapi evropske civilizacije, nego umjetničke potrebe.

Nijednog momenta ne odustajući od apsolutizacije sopstvenih ideja, tako da njegovo Ja postaje opšta mjera, Micić na kraju u jednom pamfletu usmjerenom protiv Jugoslavije, u osvit nove nacionalne Nedićeve Srbije, kao rješenje s-h odnosa, u doba sudara i vratolomnih političkih preobražaja, daje koncept Srbijanstva koje je pečat cijelom Balkanu. Drugi zenitist, Boško Tokin, koji u prvom broju časopisa proklamira da biti barbarin znači početak, mogućnost, stvaranje, kao i da su Jugosloveni barbari što ih projicira visoko - kasnije će biti urednik Obnove, jedne od prominentnijih novina Nedićeva režima, koji će redovno donositi članke i fotografija u slavu fašističkih pobjeda na frontu. Istovremeno će Micićevo srbijanstvo, kao rezultat avangardne potrage na Balkanu, biti garant najljudskijih samopri-

jegora, čovječanskih djela, nadljudskih junaštava, najviteškijih podviga, političke misli i kulturnog smisla, kao civilizacijskih pregnuća kod Srba.

U časopisu *Zenit*, između ostalog, dijeleći estetsku ekstazu, okupljeni – pa poslije šestog broja i razilazeći se s tog mjesta – saradivali su i saradnici *Progres*a, koji je uređivao Dragiša Vasić, prenoseći i zanimanja Vinavera i Boška Tokina za ekspresionizam, a urednik Micić pozivao je na saradnju i Crnjanskog i Stanislava Krakova... Neće ih napuštati osjećanje prekretnice ili preloma, kako na principu negacije evropskog ustrojstva, tako i u presudnosti balkanske intervencije koje će, nakon godina evropske izolacije, sada ponuditi lijek za spas u viziji novočovjeka. Biće to novi koraci ekspresionističkog kretanja koji je u *Progresu* zacrtao Tokin koji kaže da politička borba znači i spiritualnu akciju u sadašnjosti, kao apsolutnu borbu i diktaturu duha, što će tek kasnije kad se pređe s riječi na djela imati konkretne rezultate.

Vinaver će također u *Progresu* proglasiti – za ekspresioniste – da uzimaju stvarnost za sredstvo svog stvaranja, otimajući iz života sve to što slažu u spregove misli i spletove osjećanja, u spoj svjetova. Poslije će biti istaknuti saradnik desničarskih i *Ideja* i *XX veka*, dok će u

toku Drugog svjetskog rata završiti u oflazima u Saarbrückenu, kao kraljevski oficir, a to što je bio vojni zarobljenik, određeno zaštićen Ženevskim konvencijama koje nacisti unekoliko poštuju, sačuvat će mu život u Holokaustu. Ljubomir Micić, po srbijanstvu paralelan sa idejom Nedićeve Nove Srbije, ostaće u tami do kraja života, osumnjičen kao onaj koji i jeste i nije na strani nove države i civilizacije.

Narodna snaga i Evropa

Direktno ili ne, sa konceptom Barbarogenija umnogome će imati veze i Stanislav Krakov, mitizirajući također, u svjetlu nove osjećajnosti, simbol srpskog borca, četnike, koji su drugovi slobode, junaštva i samopregovaranja, kao civilizacijskih dostignuća, prekrivenih tajnom i zaboravom, jer dok su oni sjajno umirali – moralo se ćutati. Te ljude bliske bogovima i prirodi ponosno su čuvale, kaže Krakov u knjizi *Plamen četništva* (1930), planine Juga, kao rođake po osjećanju sa Kraljevićem Markom i starim hajducima; ti mirni ljudi, hljebari, zidari i seljaci, koji su postajali u šumama, vrlo smjelo, oslobađali su se se ličnog i osjećajnog. Skoro svaki Srbin sa Juga umio je biti hajduk, komita i junak, u

trenucima sudbonosnim po selo i budućnost, poantira Krakov, pokazujući otpornost ne samo prema Turcima, nego i prema Bugarima.

U tridesetim i četrdesetim godinama Krakov će se revno služiti kao novinar i urednik desničarske štampe, a u toku okupacije – postaje glavni reporter u režimskim nedićevskim novinama, posebno u Novom vremenu, dok će u poslijeratno vrijeme emigracije napisati i objaviti dva velika toma o Nedićevoj ličnosti.

Lijevi kritičar August Cesarec zenitiste tih godina svrstava u lefovce, uz samog sebe i Krležu, u grupu lijevih avangardista, pridodajući tu i Dragišu Vasića, urednika *Progres*a, najviše po osnovu opisa jugoslovenskog Sibira u Albaniji, u koji je svojevremeno bio prognan *zbog slobodne riječi i kritike*. U tekstu *Religija rada*, iz *Progres*a od 16. maja 1920, Vasić piše o generaciji koja poslije ratova otkriva kvalitete koje će promijeniti pravce dosadašnjeg života: ustrajnost i hrabrost koja prevazilazi svaku imaginaciju. Takva promjena polako će tim novim ljudima donositi i prestrojavanje na religiju, na državu, na patriotizam, na moral. S promijenjenom dušom, poslije rata dolazi vrijeme novih klonulosti i razočarenja, i Vasić se pita da li ta nova generacija ima snage da bude apostol principa svih epoha, Rada. Ta

zbunjenost i gubitak ideala osjeća se u radu jugoslovenskog parlamenta, kaže Vasić, koja pokazuje godinama samo lutanja; potrebno je da u politiku uđe nova generacija Rada, potpomognuta autoritetima – radnici koji će rame uz rame da artikuliraju svoju snagu. Kao što se taj nekada razjedinjeni narod pokazao na bojištima nevjerovatnim junaštvom, tako sada treba da odmijeni svoja srca, od srdaca Rata u srca Rada koja treba dati i djeci.

U predgovoru Vasićevim *Utuljenim kandilima* kulturni kritičar i pravnik Slobodan Jovanović – razvija sliku književnika koji u balkanske ratove, kao i Prvi svjetski rat, ulazi kao oduševljeni nacionalist, kao dio pokoljenja koji je strašno vjerovao u narodnu snagu, koji su jedva čekali događaje da pokažu tu narodnu snagu, dajući joj oduška; i u ratu 1912. sa Turskom i poslije prešli su granicu razdragani kao da su krenuli u svatove. U toku šestogodišnjeg ratovanja njegova vjera u srpski narod nije pokolebana, stalna družba sa vojnicima seljacima učvrstila je tu vjeru, dok je povjerenje u vojno i političko uređenje zemlje stalo polako popuštati. Dok ga političari u pozadini sablažnjavaju oskudicom moralnih osjećaja, produžavajući kavge i usred mira, veliki idealizam s kojim je ginuo narod čini mu

se kao velika obmana. Tada g. Vasić, objašnjava Jovanović, počinje da misli o jednom boljem društvenom uređenju, bez imperijalističkih rasa i tiranskih vlada, u kojem bi vladala pravda i ljubav čovječanstva, približavajući se idealu revolucionarnog humaniste kao što je Romain Roland.

Krleža naglašava da je Vasić progovorio o sebi, o vlastitoj moralno-političkoj krizi, u ime jedne generacije koja je sa Solunskim procesom doživjela rasulo svih svojih političkih ideala. Kao branilac pohapšenih komunista, Vasić tridesetih ima priliku da se detaljnije upozna sa strahotama policijskog režima koji je tada vladao u novostvorenoj kraljevini. Poslije Šestojanuarske diktature uzda se da će Aleksandar Karađorđević riješiti mnoge probleme koji vladaju zemljom u periodu od 1918. godine, o kojima piše u člancima u *Progresu* i *Republici*. Na Krležinu molbu Vasić kod predsjednika vlade tada izravno interveniše za jednog komunistu spasavajući ga od sigurne smrti. Međutim, kada ga Krleža pozove da sarađuje u *Danasu* 1933. i 1934., Vasić mu, već pod uticajem Slobodana Jovanovića, odgovori da ga više ne interesuje nikakva književnost.

Već od početka 1932. postaje meta lijevih kritičara. Velibor Gligorić u tekstu *Književne magle* tvrdi da je rad

Dragiše Vasića na polju društvenog progresa bio samo privid, da je to samo jedan građanski nezadovoljnik, odviše konzervativan i patrijarhalan da bi ga osvojile progresivne ideje: to nije pisac kakav je bio potreban našoj sredini, ostajući u malograđanskom okviru, skućen svojim malim pripovedačkim sposobnostima, primitivnom kulturom, duhovnim zakašnjenjima; njegov bunt je tek nezadovoljstvo demobilisanog oficira, idličnog (veliko)Srbina, rajske dušice, objašnjava Gligorić, koji nema nikakve veze sa proletarijatom.

U *Pregledu* će maja 1935. Radovan Zogović biti još žešći, prokazujući saradnju Vasićevu u časopisu *Ideje* koji nastaje kao reakcija Crnjanskog protiv svega tuđinskog, usuprot meteža i morala kojeg se nagledao po gradovima, pa poziva u službu ražalovane prevratnike i Todora Manojlovića i Vinavera, i Dragana Aleksića. Dragiša Vasić, kojeg su mlađe generacije cijenile zbog jedne Krležine posvete, sada na stranicama Crnjanski-jeva časopisa priča o tome kako je, prenosi Zogović, važno da književnici pišu ono što misle, govori o raspolućenosti između Pisca i Advokata. Reflektira Vasić o cilju i potrazi za životom, što mu lijevi kritičari ne mogu oprostiti u vrijeme besposlenosti, dok milioni radnika umiru, a Vasić se, po sopstvenom priznanju, najbo-

lje smiruje nakon radnog dana navečer u kraju ispod Saborne crkve, što provocira Zogovićevu salvu kojom objašnjava da je progres dijalektički dio materijalnog pitanja koje nema nikakve veze s popovskim pitanjima o smislu života.

Lijeve kritičare će posebno zaboljeti Vasićevo izgurivanje reportaže van književnosti, kao i teza o pravoj književnosti koja nema nikakvog uticaja i tendencije. Zanimljivo da će 1932. objaviti zbirku socijalnih pripovjedaka *Pad s građevine*, za koju će i lijevi Milan Bogdanović priznati da je bitna po onome što nagovještava, nego po rezultatima koje pruža. Prestajući sarađivati sa ljevičarskim časopisima, Vasićeva građanska karijera samo napreduje, postaje član Advokatske komore, Srpska kraljevska akademija ga prima za dopisnog člana, kako vrijeme bude odmicalo, sve bliže će biti ispunjenju želje da bude politički angažovan, što će realizirati postavši dio Srpskog kulturnog kluba 1937., urednik velikosrpskog *Srpskog glasa* i konačno glavni ideolog četničkog pokreta.

Na istim stranicama u Crnjanskijevom časopisu, Ivo Andrić – još jedan uspješan pisac građanske provenijencije, koji modernističku inspiraciju otpočетка tvori kao i Vasić tradicionalnim materijalom – također u to vri-

jeme daje intervju, predstavljen kao dio nacionalističke omladine prije rata, potom interniran i tamnovao, sa *pasivnom izdržljivošću u patnji, što je karakteristika naših Bosanaca*. – I sam Andrić u tom tonu govori o godinama gluve borbe i patnje za kojima njegovo pokoljenje kao da žali više nego za godinama radosti i odmora, o melanholiji jednog naraštaja kome je dato da uzme kormilo istorije, kao mistična kazna za one koji su preživjeli rat. – Mi iz 1914. upiremo jedan drugom pogled u oči i sa žarom i dubokom melanholijom tražimo ono naše iz 1914. godine, što je izgledalo strašno, divno veliko, kao međa vekova, što polako nestaje i bleđi kao pesma koja se sve manje govori – objašnjava Andrić.

Na stranicama *Ideja* Andrić će štampati i predavanje u korist podizanja Njegoševog spomenika, ističući dužnost da se postavi taj spomen, kao svakom čovjeku koji časno proživi svoj život, tako treba i toj neobičnoj ličnosti naše istoriji, *u krvavoj zemlji u kojoj je najljepše i najteže biti pjesnik*. Taj tragični junak kosovske misli na svome duhu – kaže Andrić – nosio je stigme borbe i patnje: tjeskobnu minutu Lazarova izbora, kao i strahotu Miloševе odluke, svu težinu kosovske kletve, kao što svetitelji nose na svom tijelu Hristove rane. To je i tragika balkanske egzistencije koja je uspjela da sagle-

da sav jad teškog naslijeđa koja je pritiskala njegovu glavu, a da nikada nije prestala željeti neba. Istoriju vasiona Njegoš vidio je kao borbu svjetlosti i mraka u kojoj Bog uvijek pobjeđuje.

Za sve to vrijeme dok književnici po stranicama *Ideja* meditiraju o tim najhumanijim civilizacijskim dostignućima jednog naroda, redovni saradnik Branimir Maleš, docent univerziteta, razvija svoje teze o narodnosti i rasi, tvrdeći da se čovjek od čovjeka razlikuje po mišićima i kostima, likom i držanjem, ali i modalitetima nasljednih osobina. Razrađujući sistem o čistim rasnim tipovima, mediteranskom ili nordijskom čovjeku, alpskoj, keltskoj, jermenskoj rasi, utvrđuje i psihičke osobine svih tih tipova, o inicijativi i izdržljivosti, dok ono što je psihički dobro, kao bolji dio jedne rase, postaje dio programa narodnosti. Rasa i grupa, poučava Maleš na istim stranicama, zlatnim su slovima upisane u program Hitlerovih i Mussolinijevih nastojanja – tako da potonji naprimjer u novim varošima, namijenjenim italijanskom radnom narodu, svake godine vrši detaljan antropološki pregled, da se vodi računa *o onome što valja i što ne valja, jer svaka rasa ima svoje vrijednosti i ulogu i istoriji svijeta, kao i napretku i boljitku cijelog naroda*. Dok se u narodnosti prepoznaju kulturna nastojanja, u rasi je upisan zdrav-

stveni i tjelesni i duševni napredak naroda – zaključuje Maleš, polako otkrivajući nove biološke kategorije koje su već uveliko ušle u jezik kulture.

Avangardisti i antisemitizam

Nisu samo tradicionalistički koncepti bili vezani za isprepletanja s desničarskim člancima i stavovima. Crnjanski i kad u *Idejama* proizvodi desničarske ideološke formule i dalje piše u ritmu svoje osobene, poremećene sintakse, sklon eksplozijama u rečenici, pre naglašavanju, iskrivljavanju vremenske i prostorne perspektive, kao da prošlost želi oprisutniti i oživjeti u modernom kontekstu. I kad se jasno proklamira desničarski lijek za sumrak civilizacije i Zapada, Crnjanski kao i evropski avangardisti koji se tridesetih godina priklanjaju književnoj desnici – i dalje i ritmom i stilovima svjedoči o velikim krizama jezika i koncepata, što se osjetilo prvi put u avangardi. Istovremeno, dajući mu modernistički atraktivan ritam, oni političkom programu udahnuju novu privlačnost za pjesnike i mase. Bila je to ipak restauracija starih koncepata u novom ritmu.

Čak se prevratnički ritmovi u rečenici mogu redati u antisemitske filipike, naprimjer kod Louisa Ferdinanda

Celinea, koji je potpuno stilski redefinirao desnicu u Francuskoj, koja se dotad uglavnom oslanjala na aristokratski vidokrug. Pokazujući kako se može govoriti jezikom naroda, u avangardnom ritmu, otkrio je niske moduse i običan život, provučene kroz antisemitski retorički filter. Kao da je želio pokazati vitalnost Francuske na ulici odgovorajući svim tim literatima, čak i tako srodnim sebi kao što je Pierre Drieu La Rochelle koji tvrdi da je francusko tijelo na umoru.

Kritičari će godinama kasnije ukazivati, kako zapravo Celine stilom pravi događaj oko entuzijazma koji je povezan sa Hitlerovim, i šovinizma prema Jevrejima, tako da biva nemoguće pričati odvojeno o tim najradikalnijim odlascima u buncanje i mržnju. Za razliku od napuštenih fašističkih pisaca, Celineom i njegovim pamfletima, napominju kritičari, moraće da se bave i godinama poslije. No kvaka je u tome što Celine, za razliku od Joycea, ne doživljava tu sublimaciju neoznačivog, što mu polazi za rukom, kao spasenje, ukazuje Julija Kristeva; u istoriji literature neće moći da se ignoriše to što je znakovima nije do kraja osvijetlio taj univerzum, ostavljajući ga kao sugestivni mračni košmar, za razliku od Prousta koji se ograničio na mondenni salon opisavši ga u sitnice.

Kao melanholija kod Prousta - mržnja prema Jevrejima će kod Celinea očuvati cjelovitost Subjekta kojij govori, koliko god to moguće, izbjegavši da se sasvim raspe, kao mahnitost koja ga sprečava da posve ne poludi. Kristeva će Celineove antisemitske pamflete vidjeti neodvojim od njegova djela, po ritmu divlje ljepote, unatoč zahtjevima ljevice da se potpuno odstrane. Ni tu ne odustaje od jezika izravno sado-mazohizma, naslađujući se sentencama da će 15 milijuna Židova pojebati u dupe 500 milijuna Arijevacu, ili da Židovi, kao afro-azijski hibrid, sa četvrtinom ili polovinom crnačke krvi, kao razuzdani bludnici, nemaju što tražiti u njegovoj zemlji. Kristeva i u tom ludilu prepoznaje klasično celineovsku preobrazbu rečenice, izostavljanje, usklik prekinutih rečenica, hiperbolu, logoreičnost.

Celine spada među one autore u zapadnom kanonu, primjećuje Steiner, kod kojih živost jezika nadilazi inteligenciju onoga što se govori, za razliku od autora kod kojih je osvajanje vremena i prostora ostaje radikalno – dok su tradicionalni u vladanju izražajnim sredstvima i formom. Celine pokazuje komotan suživot talenta i bestijalnosti, na primjerima najbrizantnijih stilskih uzleta. U vrijeme hajki i pripreme progona i uništenja Jevreja u Evropi, Celine se u *Bagatelama* komotno igra

pišući o stoprocentnim fakirima koji imaju sav Istok u džepu, sve živo gutaju; o svim tim lutajućim Jevrejima koji su građani svijeta, a ustvari svima prazne glavu i džepove; o Francuzima koji su bili časni borci kod Verdona, a u pacifističkoj dreci moraju da se kriju ispod ćilima. Pri tom frenetično tvrdi da nije antisemita i da to nisu predrasude: Jevrej mu je vrijedan koliko jedan Bretonac, međutim, bori se protiv jevrejskog rasizma, kaže, zato kipi, urla i grmi.

Osim što su pacifisti, u ovom mnogostrujnom štivu, Jevreji su i tajni urotnici koji pripremaju rat, uvlačeći Evropu – jer to više nije rat za buržoaziju, nego rat za Jevreje za koji se bore socijalističkim nemuštim jezikom, odvođeći Francuze pred Hitlerove mitraljeze, u judeomongolske ratne pohode; na drugoj strani su časni Francuzi koji pred kuršumima uspravno stoje; toga nisu svjesne žene, pogotovo Francuskinje, koje luduju za kudravcima, Abisincima, koji imaju iznenađujuća svrdla, razvratni i mazni, savršeno na tom Istoku razumijevajući žene. Celine, upućujući sve te uvrede, kao da uživa u tekstu, ne samo u autorskom pečatu, nego i zato što čini da te zajednice i dalje postoje, potvrđuje ih označujući i samog sebe, kao da je mržnja prema njima dokaz njegova postojanja, otud toliki napor da se apo-

strofira i uvuče slušaoca kojem se obraća, zamišljajući neprijateljskog sagovornika koji će odgovoriti. Anatomi Celineova stila tumače i savremenost njegovih pamfleta, kao dio rasprave koja se tridesetih godina vodi o francuskom jeziku, koji se razdvojio na pisani i govorni jezik, prijeteći da pisani ostane mrtav; u to vrijeme autori kao Quenauau, Gide ili Thibaudet, svako na svoj način, variraju taj jezik ulice, dok Celine pokušava otići najdalje, oživljavajući u domeni visoke kulture i uličarski verbalno-ideološki vidokrug.

Književni historičari će se diviti poslije talentu koji nakon ovih redova – i nakon Holokausta – ponovo uspijeva ući u središte književne pozornosti, iskorištavajući u posljednjim romanima to što je uživo gledao tu transformaciju ljudske prirode u neviđenim putanjama bestijalnosti, šireći još više emocionalni raspon, opterećene savjesti, krhak, ponio je kažu dugotrajne duševne ožiljke. Kao da je sve to poslužilo da bi se u evropskoj kulturi otišlo naprijed i napisale još inovativnije knjige; da se konačno dijalektički sklope Kultura i Civilizacija.

Sartre 1945, pišući o kolaboracionistima, upozorava da ih nikako ne treba poistovjećivati sa konzervativnim građanima; taj inoviran nacionalizam bio je privlačan i radikalima i socijalistima i pacifistima, većina kola-

boracionista biće regrutovana iz buržoazije, posebice među intelektualcima koji su stalno bili skloni osloboditi se svega buržoaskog, nikada se ne odlučivši posve integrirati u proletarijat, najčešće ostajući desni anarhisti, koji su imali snagu odbaciti samo republikansku državu i socijalizam, podržavši ipak novi model fašističke države, kao Pierre Drieu La Rochelle.

S jednakim žarom kao što je dvadesetih s nadrealistima u glas pozivao na rušenje starog poretka, tako će Drieu već tridesetih pozvati na fašističko ništenje svega, usmjeravajući se i dalje sve dekadentno. Njegova mržnja na sve slabo biće podjednaka kao njegova samomržnja, ističu analitičari njegova djela, usmjeren na društvo onoliko koliko se okomio na širenje svijesti o sopstvenoj bolesti. Često u romanima stavlja likove sklone hedonizmu i drogama, koje se osjećaju besmisleno, prikazujući ih s puno razumijevanja, kao da slika samog sebe, iako trebaju poslužiti kao upozorenja, dok se ne nadvlada modernost i postigne muževnija dekadencija.

Priključivši se 1936. godine fašističkoj Parti populaire française, učinilo mu se da je to pokret koji je prije svega posvećen izdizanju Francuske iz njezine dekadencije. Jedan od načina koji je supostavio raspadu jest

i europeizam koji je trebao odbiti da se ostale imperije miješaju na kontinentu. Izašavši iz Prvog svjetskog rata, kao i Dragiša Vasić, s željom da to hrabro pokoljenje preporodi politički zemlju, ubrzo su svi pali u očajanje veterana; Sartre primjećuje da Drieu izgleda kao stari momak koji nije znao kako ostarjeti, visok i tužan, dok se sam literat obavezao na suicid prije nego ostari.

Nije želio ni na početku preći granice buržoaske umjerenosti, čak i kad se čutio socijalistom, revoltiran protiv građanskih roditelja i katoličkih učitelja, zadržavajući dobre granice adoloscenskog prkosa. Kasnije također neće otpisati buržoaziju i pohvaliće kvalitete vitalnog kapitalizma koji daje prostora individui i kreativnom duhu. Upravo će u tekstu *Fašistički socijalizam* iz 1934. pozvati na revoluciju buržoazije budući da mu se francuski proletarijat činio predekadentnim. Ljevičar Paul Nizan predložio mu je da se ostavi pisanja o politici i vrati jurnjavi za ženama, već tada osjećajući da fašisti krote revolucionarni potencijal studenata i intelektualaca, okrećući njihov bijes na kulturnu pobunu.

Čak i 1940. Drieu osjeća da je kolaboracionizam ustvari europeizam, pozivajući sunarodnjake na saradnju sa nacistima, predan federativnoj Evropi. Kritičari koji analiziraju njegovo djelo ističu da se u toku nacističke

supremacije u Evropi posve okreće od nacionalizma ka evropejstvu. Za razliku od Celinea, Drieu Jevreje vidi kao nemuževne u ratu, one koji ne vole rat i koji osjećaju strah, sputani sitnim ambicijama za sticanjem. I Drieu, primjećuju kritika, sopstveni osjećaj krivnje i vlastite želje prebacuje na Jevreje – transformirajući samomržnju u antisemitizam. Usred rata poistovijetiće arijanstvo sa europeizmom, kao odgovor na optužbe za rasizam. Sve te riječi i koncepti poslužiće tek kao izlika da posve ne razori sopstveno Ja, u samomržnji i osjećanju manje vrijednosti, priklanjajući se rješenju – fašističkoj filozofiji sile i Hitleru kao neprijatelju dekadentnog.

Ta politička odluka, vratiće se kao samodestruktivni eho, kad odluči istrajati na saradnji sa Nijemcima i nakon 1944, odbijajući poniženje da moli za pomoć kao jadni ljevičari. Bojeći se invazije Huna sa Istoka, koji će uništiti evropsku kulturu, odustao je u umjetnosti od svih stilskih barbarizama kao ispoljenja azijske i proleterske nedostojne kulture. Zadržavši pravo i 1944. da se više divi čovjeku koji razumije Picassa od onog koji ga ne razumije, raskrinkavajući i model plemenitih divljaka koji su opterećeni više konvencijama od buržuja, konačno rješenje naći će u vitalnoj himni primitivizmu koji živi u novom Hitlerovom čovjeku.

I pripadajući krugu kolaboracionističke umjetnosti i ne pripadajući, stvorili su posebnu energiju oko političkog koncepta koji se tako legitimizovao svijetlom misijom u evropskom kontekstu. Tako se još jednom zaklapa krug u kojem internacionalna avangardna osjećajnost, našavši otjelovljenje prevratničkih impulsa u konkretnom fašističkom tijelu, nalazi retoričku utjehu – ulovljena u fašističke mreže, sve vrijeme insistirajući na autonomiji, koja odzvanja prazno u tišini koja će kasnije suknuti nad Auschwitzom.

Fašizam i liberalni pisci

Nije samo evropejstvo avangardnih pisaca ostalo blisko kasnijem novom evropskom kulturnom poretku, koji će organizirati Goebbels, nego čak su u toku tridesetih godina kulturnim vezama približavaju i liberalni pisci. U Jugoslaviji će časopis *Nova Evropa* redovno donositi refleksije o fašizmu, najčešće se obračunavajući, da bi na kraju završili u sukobu sa profašističkim *Hrvatskim narodom* i *Srpskim glasom*. Sam časopis će i krenuti 1920. godine, po uzoru na britanski *New Europe*, podižući se iz želje za uspostavom intelektualnih, socijalnih, ekonomskih veza među narodima u novoj Evropi nakon Versajskog mira.

Nakon osam godina uvodničari časopisa će priznati da Evropa svejednako ostaje u dubokom snu, postajući sve novija i inoviranija u odnosu na vrijeme tek nakon Prvog svjetskog rata. U očekivanju raspleta sudbine mnogih naroda – opasnim vide zavađenost naroda u Jugoslaviji koja ništa ne vrijedi internacionalno, ako je nesložna i nesređena; udruživanje i saradnja – kažu – biće ključni u odlučnim danima konačnog obračuna koji slijede.

Jedan od uzora će biti i Masarikov nacrt Evrope koji je iznio crtajući međusobne odnose srednjoevropskih zemalja, kao demokratski egzemplum uređenja tog prostora koji će u ime humanosti odbraniti male narode (Poljake, Čehoslovake i Južne Slavene), pozivajući saveznike da ih oslobode od pangermanske supremacije. U jednom monologu Evropljanina, pod naslovom *Najezda Skita*, koji ispisuje Bogdan Radica, crta se putanja Evrope koja ponovo pada u barbarstvo, kao u epohu ratova otprije 1870. godine. Sjećajući se Valerijevih riječi o refleksijama Benjamina Constana nad ruševinama Bonapartine Evrope – Radica priziva liberalizam kao jedini sistem u kojem Evropa može da se razvija i cvjeta.

Za to vrijeme, međutim, Evropom, kaže, već hodaju Skiti, kako je to poodavno najavio Sokrat; tako i Lenjin nije prolazna pojava, pala je davno Varšava kao posljednja

brana Zapada. Svaki put kada magloviti misticizam zamijeni racionalistički liberalizam bude prokockana mogućnost da se Evropa ujedini u ideal federativne domovine, odvajajući se u posebne blokove i ćelije. Tako i sada, objašnjava Radicin Evropljanin, u duhovnim orgijama poslijeratnih Pariza, Varšave, Berlina, Praga svi vjeruju u religiju nihilizma, nadahnuti Spenglerom i Freudom, opijeni idealima permanentne revolucije, kao da su se zasitili svih ideja srednje građanske klase. To će biti put sumnje u principe slobode na ruševinama zapadno-hrišćanskog humanizma, obarajući mogućnost humanističke i liberalne Evrope.

Taj zamišljeni evropejac, međutim, ne gubi nadu najavljujući da nastupa vrijeme kada će evropski čovjek, da bi ostvario prava, zamijeniti pretjerani romantizam Kapitala i poetske sanje Mussolinijeve *Doktrine fašizma*, kao proturječni i neodređeni misticizam Mein Kamfa, sa knjigom koja će veličnom biti ravna Bibliji, vraćajući se učenjima Konfučija, Platona, Aristotela i Avgustina, kao harmonija rođena iz haosa nakon Prvog svjetskog rata. U *Utiscima iz Berlina*, Radica primjećuje da je poslijeratna Njemačka ostvarila ogroman napredak pod Hitlerovim režimom, koristeći priliku i da podsjeti na njemačku ratnu propagandu, koja je postavila opreku

između njemačke borbe za civilizaciju protiv Francuske koja brani kulturu, pozivajući demokratske zemlje, kao što je Engleska, da ne ostaju na strani pasivnog otpora.

U knjizi *Susreti sa Evropom*, čije djelove časopis objavljuje, posebna pažnja će biti poklonjena Giovanniju Papiniju kojeg je autor posjetio u Firenci, nalazeći ga sada spokojnog i sređenog, kao najzanimljiviju književnu figuru fašističke Italije nakon smrti D'Annunzija i Luigija Pirandella. Za razliku od prijašnjeg previranja – iskustvo deset godina fašističke Italije, kaže Radica, usjeklo je Papiniju brazdu smirenosti, kao da se smanjila njegova zabrinutost nad stvarnošću Evrope.

Italija je spremna, s iskustvom Danteove Monarhije i Makijevljeva Kneza – reći će Papini – Mussolinijevi imperijalistički planovi ne odnose se toliko na Abisiniiju i Libiju, koliko na idejno ujedinjavanje Evrope. Jugoslovenskog publicistu Papini će odvesti i u srednjevjekovnu palatu Gvelfa, gdje oživljava proučavanje renesanse koja mu je pomogla da nađe savršenu ravnotežu između božanskog i ljudskog, a priznaje da piše knjige o Leonardu i Michelangelu. Vjerujući da Evropa ipak neće podleći haosu anarhije i materijalne civilizacije, Radica će se sjetiti i Ivana Meštrovića koji ga je počastio u prostorijama Društva naroda osmijehom nade, zadovoljstva i vjero-

vanja, rekavši da će Evrope biti upravo na tom mjestu i da će se svi tu vratiti. Ubrzo će i *Nova Evropa* u jednom političkom pregledu donijeti vijesti da je Društvo naroda nemoćno dok traju ratovi u Abisiniji i Španiji.

Drugi žrec liberalne Evrope pjesnik Paul Valery, kojeg također citira *Nova Evropa*, u tim razgovorima iz Pariza, gdje se tako *osjeća pulzacija evropskog bila*, a po međunarodnim kongresima se misli i živi evropski, naširoko govori o Mediteranu koji u svim tim perturbacijama, kao grčko-latinski duh, dolazi do evropske sinteze. Kako se te Papinijeve i Valeryjeve varijacije o evropskoj kulturi razlikuju od latinsko-germanske sinteze evropskog novog poretka na kojoj će kasnije insistirati nova nacistička internacionalna udruženja – Radica još uvijek neće imati priliku da odgovori – iako već tada Papini ima široku fašističku fazu, dok Valery ugošćava na svojim kongresima i fašizmu sklone pisca, na što upozoravaju tih godina ljevičarski kritičari, kao što je Marko Ristić.

Ipak kada je u pitanju jevrejsko pitanje – *Nova Evropa* se jasno oglašava upozoravajući kako se najnoviji antisemitizam modernizovao, kako nije više samo vjerski tip, kao rezultat sukoba njemačke i jevrejske rase koja je bila najotpornija u Pruskoj. Autor Z. Rozenberg se na

kraju zalaže da Jevreji u Jugoslaviji trebaju ostati neasimilirani, vjerni svom identitetu, jer upravo tako mogu da koriste okolini: jevrejski osjećaj jedinstva i solidarnosti može koristiti jugoslovenskom narodu u internacionalno i državnom-političkom kontekstu, ako Jevreji uživaju ravnopravnost sa sugrađanima zemlje u državi gdje žive.

Nova Evropa prokazuje i njemački rasizam koja vjeruje u izabranost i budućnost germanske rase koja je preimućna nad svim drugim rasama, po fiziološkim osobinama od kojih zavise i duhovne kvalitete. Ugledajući se na jevrejski mesijanizam, ali napuštajući ideale o opštoj sreći čovječanstva, taj rasizam traži samo prostor za Nijemce kao svrhu razvoja organskog svijeta i cjelokupne istorije. I fašizam, prenosi *Nova Evropa*, važi kao pokret kojeg interesuje samo težnja u manifestaciji životne snage, idući protiv dekadencije, živa u narodima koji još uvijek imaju snage da se preporađaju, riječima Mussolinijevima. *Nova Evropa* će biti široka toliko da otvara stranice i S. M. Štedimliji koji piše da je smisao naslijeđa Sv. Save to što će pokazati kako je nacionalna država u tom vremenu jedino mogla osigurati slobodu Srbima; Sveti Sava će za dvije-tri godine postati glavni simbol na stranicama Nedićeve kolaboracionističke štampe.

Insistirajući na dobrim međunacionalnim odnosima, *Nova Evropa* 1939. polemše sa *Hrvatskim narodom* Mile

Budaka koji negira jedinstvo naroda kompromitirano samo po sebi, ali i obrušava se na Srpski kulturni klub čija je lozinka „Srbi na okup“ iz osnova pogrešna, jer predstavlja vječnu opasnost za državu i demokratiju; tu krilaticu bi, sugerira Nova Evropa riječima nekog poslanika, trebalo zamijeniti nekom koja će pozvati na okup nepotkupljive i napredne, da u skladu Srba i Hrvata daju državi pouzdane osnove za dalje razvijanje. Milan Ćurčin još uvijek ima nade, kaže direktno, da je moguće izmiriti nacionalne koncepcije *Nove Evrope* i *Hrvatskog naroda*.

Ta će se sinteza i pomirenje vratiti kao ironični eho četiri godine kasnije kad u isto vrijeme *Hrvatski narod* i srpsko *Novo vreme* izvijeste o dva istaknuta reportera, svako na svoj način, o Mili Budaku i Stanislavu Krakovu koji su pohodili susret novinara u Beču u junu 1943. godine u organizaciji Goebbelsova Saveza nacionalnih novinarskih organizacija, koji je uvećao i nobelovac Knut Hamsun – nacionalni pisac gorko raspoložen prema bezdušnosti anglo-američke plutokracije – kao simbol europske kulture kakvu je Osovina branila.

Budak u članku *Novinstvo na braniku uljudbe Evrope* upravo izvještava o savezu između plutokracije i boljševizma namijenjenom uništenju Europe i tisućljetnih kulturnih spomenika, pozivajući čitateljstvo da upravi pogled na građevine koje se nalaze svuda na evrop-

skom tlu, videći da to nisu prazni pojmovi nego je u pitanju jedna sredina koja je svijetu poklonila Rubensovu galeriju, van Dycka, Rembrandta, Velasqueza, Greca i Goyu, Johanna Sebastiana Bacha, Mozarta, Beethovena i Wagnera. Roosevelt i boljševici su ustvari pokrenuli rat protiv tog i takvog blaga; to je židovski rat protiv kojeg ustaju vojnici kulturnih naroda garantujući odbranu svojim životima; te će stoljetne tekovine duha biti na kraju predate nasljednicima.

U isto vrijeme Stanislav Krakov podsjeća na Beč kao na sjedište evropskog kongresa mira nakon Napoleona sloma, kao i to da je bio prijestolnica njemačkih careva rimskog carstva; Beč je već kroza stoljeća predstavljao srce Evrope... Nije zato nimalo čudno – podvlači Krakov – što se kongres održao u dvoranama palate Schönbrunn, kao *svedočanstva velike evropske kulturne prošlosti*. Sada pak iznad životnih problema naroda kulminira upravo zahtev spasavanja i održavanja velike evropske civilizacije i vječnog evropskog duha. Krakov će tom priliku iscitirati i borbenog nacionalisocijalističkog ideologa ministra Rajha za okupirane istočne oblasti Alfreda Rozenberga koji otvarajući kongres kaže da bi pobjeda crvenog terora predstavljala kraj svijeta za sve ono što je evropske narode odu-

vijek oduševljalo za velika djela, a što je i danas uslov za njihov preporod...

Nacistički kulturni poslenici će iskoristiti i liberalni i avangardni zanos internacionalnom Evropom, odvajajući je od univerzalističkih ideala ljudskih prava, i vežući je za mistične kategorije duše i moći, čime dobiva na snazi. Tako su u koncept uključili i pozitivne tekovine prosvjetiteljstva, inkorporiravši i Tehniku, napredak je poslije potpuno odvojen od liberalizma, iako je ostavljena stara emancipatorna buržoaska gramatika. Tamo gdje su stvari bile podešena da se progres uzima kao norma očekivanja, tu će nacistička propaganda naići, također, na dobar prijem. Svijetle slike budućnosti ispunjene su projekcijama blistave prošlosti.

Svi ti nacistički činovnici, kao i kolaboracionistički intelektualci, osjećat će se istovremeno i kao kulturni revolucionari koji spašavaju dušu i energiju rase od apstrakcije i ekonomije. Ekonomski strah, osjećaju reakcionarni modernisti, pobuđuje u ljudima apetit za ružnim, budeći i strah od smrti, umjesto viših oblika kulture koji opredjeljuje pojedinca na borbu za opstanak. Kultura, kao iracionalno, će biti ta koja će spasiti civilizaciju od te buržoaske čamotinje.

Rasa i nacionalno oslobođenje

Sagledavajući ulogu književnosti u stvaranju Jugoslavije u *Srpskom književnom glasniku*, Dragiša Vasić, prije nego se posve radikalizirao, piše da pravog napretka književnosti ne može biti sve dotle dok veliki zadaci nacionalnog oslobođenja ne budu ostvareni: napredak literature u Jugoslaviji znači napredak ideje o jedinstvu naroda i jezika. Kao uzore revolucije u kulturi – vidjeće Vukove pothvate gigantske kulturne sadržine, kao narodni duh. Napredak u naučnom pogledu, piše Vasić, donio je i to da Srbija stoji na mnogo većoj razini nego druge zemlje na Slavenskom Jugu. I literati koji su pisali o unutarnjoj borbi, ne toliko na socijalnoj koliko na ličnoj razini, ulazili su u to veličajno gibanje narodnog duha.

- Srpska Kraljevska Akademija, Srpska književna zajednica, Univerzitet, veliki broj prosvetnih ustanova, mnogobrojni listovi i časopisi, učinili su da je Beograd postala duhovna metropola celoga naroda, a Srpski književni glasnik uspeo da oko sebe okupi sve najbolje snage srpske, hrvatske i slovenačke književnosti.

Igranje na zajedničku i progresivnu i civilizacijsku notu neće dugo, sve do rata, iščeznuti u Srpskom kulturnom

klubu. Da je u pitanju trend – kao konvergencija lijepe refleksije o kulturnim dostignućima sa desničarskim i sve očiglednije pronacističkim žargonom potvrđuje se i u *XX veku*, također časopisu beogradske kulturne i političke elite, koji izlazi od januara 1938. do maja 1939. godine, pod uredništvom dr Ranka Mladenovića.

– U prvom uvodniku kažu, riječima urednika, da računaju na talente, posebnu novu generaciju koja se i ne sjeća rata. U stvaranju nove elite, osjećat će veću odgovornost nego preci braneći kriterij koji je blizak životu. U *Jednom stanovištu o umjetnosti* tvrde da su katolička ili pravoslavna, klasna ili rasna, ljevičarska ili desničarska literatura svejednako stranputica: traže da se opredijeli za izraz koji u službi drugog izraza, inače umjetnost nema nikakve vrijednosti.

Kad počnu u istom tekstu klasificirati evropsku umjetnost, činit će mu se da postoje tri formacije, keltsko-slovenska (Shae, Unamuno, Gide, Majakovski, Krleža), germansko-saksonski i latinski. Jugoistok, na bazi ilirskog tropolja, ima sve tri karakteristike od Njegoša, preko Mažuranića do Meštrovića. Iako uzima srodne etnografske odrednice kao kriterij podjele, spojevi stilova koje detektira *XX vek* još uvijek se neće poklapati sa dominantama u nacističkom novom evropskom kulturnom poretku.

Zenitistički avangardni pjesnik Boško Tokin objašnjava kako se film, postajući zvučni, polako otkriva i kao nacionalni, kako se međunarodni karakter filma polako gubi, a propagandne mogućnosti tog i takvog filma se umnogostručavaju. Za uzdizanje nacionalnog filma, zagovara Tokin, biće potrebno veliko preduzeće, sa jakim kapitalom; sa mrtve tačke treba krenuti. Još jedan zenitistički literat, Marijan Mikac ovdje skreće pažnju da film ne mora biti samo zabava za mase, za ljude neprosvijećene, samo za hipnotisane gomile, nego da među filmskim radnicima ima i onih koji zadržavaju slobodu rada i ne daju da im novac upropašćuje trud i talenat.

Bogdan Radica, koji je pisao i za *Novu Evropu*, ovdje esejizira o D'Annunziju kao pravom pjesniku fašističke Italije nasuprot Pirandelu koji je ipak negacija svake volje i vitalističke sinteze, a sa smrću D'Annunzija, kaže, odlazi i najveći pjesnik zapadne i latinske Evrope. Donoseći intervju i sa Marinettijem - XX vek prenosi čitateljima njegovu nesalomivu vjeru u uspjeh pokreta, blagodareći i neocjenjivim djelima koji su donijeli mnogo zakoračivši smjelo u 20. stoljeće, što omogućava stvaranje u potpunoj slobodi.

Radica osim toga vidi sudbinu Evrope često izjednačenom sa sudbinom Mediterana koji je mašina za pravlje-

nje (evropske) civilizacije, ugrožena Španskim građanskim ratom; to se u jugoslovenskom okviru vidi u ulozi Hrvata u razvoju okcidentalnog duha. Mediteranski okvir odjekuje u dalmatinskom stvaranju, relevantnom u evropskim okvirima.

Vraćajući se krajem tridesetih godina u pariski salon, nakon deset godina, nalazi da su ljudi ostarjeli, prilike su izmijenjene, ulica je otišla suprotnim pravcem, socijalizam je deflorisan, utonuo, promašen, radikalizam jedini oslonac sigurnosti. Posmatra Pierrea Drieu La Rochelea koji sav uznemiren ispovijeda da je Pariz izgubljen i da je otišao u simboliku Berlina i Rima, što se onda sve više gubi u fluidu, prelazeći u romane, u oblike stihova, novinarske reportaže.

Sjećajući se koncepata Benedeta Crocea kaže da se teoretičari Rase, Sile, Države, Komunizma ukazuju kao religiozni fanatici koji grade mitologiju i nastoje da ih racionalizuju u teologijama. Nasuprot njima stoje umjetnici koji stvarno brinu za evropsku civilizaciju nadajući da će doći vrijeme kada će buduća pokoljenja sa radošću pronaći tragove naših riječi i djela koji će im poslužiti da obнове civilizaciju.

Opisujući ga riječima Vladimira Dvornikovića - *XX vek* ne zanemaruje ni jugoslovenskog čovjeka koji i kad napija zdravicu, i kad diktira pismo, govori u stihovima, sve je ispunjeno pjesničkim frazama i slikama. Ta slobodna i nevezana poezija lebdi svuda i ispunjava svaki markantniji duševni pokret, svrstavajući Jugoslovane među prirodne narode Sicilijance, Špance, Portugalce. Dalje objašnjava da u jugoslovenskom čovjeku itekako ima veze između magijskog i racionalizovanog čovjeka, kao da se pobrisala granica između života i poezije.

Na ovim stranicama Vladimir Vujić, budući načelnik Nedićeva Ministarstva prosvjete, upozorava na pogubni trend anti-tradicionalizma koji govori da ništa nije potrebno što je staro, što je prošlo, i tako se siječe živa organska veza i neprekidnost našeg duhovnog stvaralaštva, ali i guši duhovna potreba da se vrednuje duhovna i kulturna prošlost, uvijek novim kriterijima.

Dr. Branimir Maleš, poznat iz Crnjanskijevih *Ideja*, i ovdje ispovijeda svoje teorije, između ostalog i u *Rasnom poreklu Svetoga Save*, te najmarkantnije naše ličnosti koji je povezoao tradiciju sa istorijom, imaginaciju sa zbiljom, ljudsko sa božanskim. Promatrajući fresku Maleš zaključuje da Sv. Sava pripada atlantomediteranskoj rasi, ili dinarskoj s mediteranskim uticajima, kao

što je to uobičajeno u Crnoj Gori. Iako je mediteranska tu biološki jača, Sveti Sava ostaje tipični predstavnik naše rasnosti jer narodna koncepcija o njemu odgovara psihološkim osobinama Dinarca, uzdižući najsavršeniji uzor naše rasnosti... I tako dalje.

U tekstu *Definicija rase* Maleš će objasniti da su ljudske rase konkretne, tačno određene, isto kao kod pasa ili golubova, tako da se treba kloniti da se ti podaci iznose nestručno i neznačajki. Osvrćući se na te koncepte i riječima nekog talijanskog naučnika, Maleš tvrdi da je jevrejski narod kao jedan od najstarijih pod uticajem stranih elemenata, otud toliko i evropeiziranih Jevreja, što se vidi da ti izraelićani sudjeluju često u evropskim nacionalnim životima. – Ako se pogledaju u neantropološkom smislu, objašnjava Maleš, onda se definitivno može tvrditi da su Jevreji rasa koja je svakako biološki nečista. U takvim slučajevima, kad se misli na jezičnu, kulturnu, kulturnosocijalnu, etničku grupu – onda je težnja rasista, kaže, da etnička grupa bude bez primjesa, da krv njihove nacije bude što čistija, isto kao što jedan narod čuva svoje karakteristike, kulturne i narodne, tako mora da se sačuva i biološki, ne miješajući se sa rasama kojima nikako ili slabo pripada.

U tom smislu upozorava da crnci Amerike, njihov veliki godišnji priraštaj, kao i intelektualizovanje crnačkog sloja istočne i severne Afrike, uz jačanje negroidnih elemenata u Španiji i Francuskoj, a naročito činjenica da veći deo roda ljudskoga pripada žutim i crnim rasama, izaziva sve više uverenje da bijeli ljudi demografski slabe, da nebojene rase nazaduju, a Prvim svjetskim ratom je prekinut, izgleda, etički postulat solidarnosti bijelih rasa. A Africi i Istoku dano je oružje protivu belog čoveka; prestiž Evrope je oslabio – lamentira Maleš.

Od prvih brojeva *XX veka*, kao komentator spoljne politike, sudjeluje i pisac pod pseudonimom Patrius. – Godinama kasnije, praveći o tom časopisu bilješku za leksikon pisaca Matice srpske, književni istoričar Vasilije Kalezić istražuje ko se krije iza tog pseudonima – i otkriva da je te članke pisao Ivo Andrić, koji će u *XX veku* objaviti i pripovijetku *Poručnik Murat* pod svojim imenom. Iako se formalno kao izdavač časopisa pojavljivao knjižar Geca Kon, Kalezić nalazi da je časopis pokrenuo i finansirao ondašnji predsjednik jugoslovenske vlade i ministar spoljnih poslova Milan Stojadinović.

- Andrić je u ovom časopisu bio neosporno u svom društvu, objašnjava Kalezić, kao stalni saradnik "Srpskog književnog glasnika", kao akademik, i

kao pomoćnik ministra spoljnih poslova i poslanik na strani; na kraju i kao predstavnik građanske i režimske struje u društvenoj i književnoj misli onoga doba... Uvodnici i svi najvažniji prilozi u časopisu jasno pokazuju kakva je njegova osnovna orijentacija: mistično veličanje "narodne srži", etičke osobine naših naroda kao jednog naroda u duhu režimske ideologije, snaga rase i nacionalne postojanosti, oslonjeni na saradnju sa Njemačkom i Italijom.

Kalezić, i na osnovu intervjua sa Andrićevim savremenima i vršnjacima iz međuraća, potvrđuje da je Patrius jedan od pseudonima Andrića, što će htjeti provjeriti i lično kod njega, no pisac već nobelovac, iako pristaje na razgovor, odugovlači sve do smrti, žaleći se na gubitak vida i malaksalost. Kalezić će identitet Patriusa utvrditi i na osnovu odjeka u tadašnjoj štampi, budući da ga je Krleža uzimao kao političkog pisca koji ide u lov sa Grofom Cianom i Milanom Stojadinovićem, nesumnjivo ga svrstavši u grupu sa Vladimirom Velmar Markovićem, reakcionarnim piscem koji će kasnije uzeti učešća u Nedićevu političkom sistemu; Aleksandar Vučo u *Novoj stvarnosti* već krajem tridesetih piše o Andriću kao saradniku XX veka; Đorđe Jovanović također

piše kritički i o njegovom književnom djelu, tako da Eli Finci čak poslije rata preštampanjući tekst mora da interveniše i izbacuje iz tog teksta pojedine formulacije.

Patrius pak u tim člancima hvali miroljubivu i razumnu politiku ministra Stojadinovića koju je propovijedao za vrijeme posjeta Mađarskoj i Njemačkoj, blagodareći kojoj se naš narod 1938. godine može najnormalnije posvetiti „ekonomskom, socijalnom, kulturnom i prosvetnom uzdizanju i unutrašnjem konsolidovanju, uveren da mu je mir na njegovim granicama obezbeđen“. Nadalje, nakon okupacije Čehoslovačke, Patrius uvjerava 1938. da Nijemci nemaju više teritorijalnih pretenzija, a ako ih i bude – zahvaljujući ministru Stojadinoviću – „naš narod“ može dočekati Nemačku na svojim granicama bez uznemirenja, bez nespokojstva za budućnost, jer je „siguran da u njoj ima prijatelja, s kojim će moći da razvija normalne i srdačne odnose garantovanog dobrog susjedstva, na dobro i jednog i drugog naroda i cele evropske zajednice.“

Patrius piše i o Anšlusu objašnjavajući da je novi evropski politički razvoj dostigao vrhunac tim prisajedinjenjem Njemačkoj koje je sprovedeno bez krvoprolića i ikakvog otpora, jer je konačno sazrela situacija budući da se nezavisna austrijska republika, nadahnuta pro-

tivnjemačkim duhom o miru i habzburškim nadahnućem bečkih i evropskih krugova, mogla dosad održavati samo vještačkim putem. Stvar Anšlusa, kaže Patrius, vrlo je jednostavna i leži u njemačkom karakteru velike većine naroda nastanjenog u bivšoj Austrijskoj republici, kao i želji da se ujedini sa bratskim narodnom Njemačkog Rajha, posebice u snazi Hitlerove države da ostvari svoju razumnu želju; time su završeni, zaključuje stari mladobosanac, i megalomanski i opasni snovi habzburških protagonista i agenata, upereni protiv novih nacionalnih država Srednje Evrope: sudbina ovih zakletih i istorijskih neprijatelja našeg naroda i naše države zapečaćena je ovih dana za sva vremena.

Da Andriću tih godina nije posebno stalo do stojadinovićevskog stanovišta, neće se vidjeti samo po tome što je te tekstove objavljivao pod pseudonimom, nego i zato što je nakon Stojadinovićeve smjene tako lako napisao da je novi ministar spoljnih djela g. Aleksandar Cincar Marković - sada vodeća ličnost naših međunarodnih odnosa. Andrić tom diplomatskom poslu pristupa pragmatično, kao da nema sopstvenih uvjerenja, pa tako piše Elaborat o albanskom pitanju, za potrebe svog šefa Stojadinovića u pregovorima s grofom Cianom, iznoseći stanovište koje prema Albancima ima Kraljevina Jugo-

slavija i crta granice podijeljene teritorije, što nije morao potpisati, kao i doktorsku disertaciju u kojoj piše i o pogubnosti turskih uticaja na Bosnu, koju brani kako bi ostao u diplomatskoj službi, što je morao potpisati.

Koliko nevezan za sve te ideje, Andrić se s vremena na vrijeme pokazuje i itekako involviranim u taj politički program. Godine 1939., kako objašnjava Miroslav Karaulac, postaje poslanik u Berlinu u najgorem trenutku: u doba kad je Njemačka već uveliko počela da ostvaruje svoju viziju novog evropskog poretka. Kao iskusan diplomata, ugledan literata, dobar znalac njemačkog jezika i kulture, ličnost visoke reprezentativnosti, Andrić trebao je služiti protokolarno, s obzirom na to da jugoslovenska vlada u to vrijeme uveliko gaji zakulisne odnose sa njemačkim vlastima, na što će se Andrić u pismima stalno žaliti. U tamnoplavom fraku, ogrnut pelerinom, s trorogim šešikom ukrašenim bijelim nojevim perjem na glavi – prenosi Karaulac – Andrić će stupajući u službu pohoditi i kancelara Hitlera, a nakon toga će biti prijem na kojem će se razgovarati o unapređenju njemačko-jugoslavenskih veza u nauci i kulturi. Sutradan će Andrić prisustvovati i velikoj paradu priređenoj u čast Hitlerova rođendana.

Po dolasku u Berlin – prema nalazima iz knjige *Ivo Andrić u Berlinu 1939-41*. Želimira Boba Juričića koji je istraživao u arhivama - Andrić se raspituje koliko je stabilna situacija u Poljskoj, ali njemački domaćini ga ostavljaju u uvjerenju da tamo neće biti problema. Po službenoj dužnosti, kneza Pavla i knjeginju Olgu, kao i mnogobrojne diplomate, predstavlja vrhovnicima Trećeg Rajha. Prisustvuje velikom banketu i vojnoj paradi, dan kasnije prisustvuje na ručku koji priređuje von Ribbentrop u Novoj palati, zatim čaj kod Goebbelsa i večera sa Hitlerom u hotelu Kaiserhof, privatna posjeta Göringovom imanju Karinhall. Sastaje se sa Weizsäckerom da bi razgovarao o pitanju naoružanja i isporuke ratnog materijala, upućuju ga na drugu adresu u ministarstvo vazduhoplovstva, gdje nije primljen, zatim se ljut obraća dalje, Ribbentrop obećava da će ispitati tu stvar.

Sedmicu poslije Nove godine provodi kod kuće baveći se čitanjem i pisanjem, što mu oduzima najviše slobodnog vremena, dotjeruje pripovijetke koje je bio obećao *Srpskom književnom glasniku*, kao i prvi otisak prijevoda sedam njegovih pripovijetki na bugarski, koji je bio stigao iz Sofije i kojega je trebalo pregledati, piše i poeziju, neku pjesmu koja govori o tome kako visoko i

svetlo i čisto i široko borave njegove misli, a ovde dole, gde ove reči piše, okužen vazduh grudi steže, itd.

Kad uskoro budu odobrene njemačke isporuke oružja Jugoslaviji, političari bili su oduševljeni odlukom Berlina. Knez namjesnik Jugoslavije izražava uvjerenje da će, kakav god da bude rezultat rata, Jugoslavija uvijek zadržati dobre odnose sa Njemačkom; uspješan završetak razgovora predstavlja Andrićevu ličnu pobjedu.

Položivši vozački ispit 1940., kupuje sebi mercedes kabriolet plavičastosive boje, s diplomatskim popustom za 5624 rajhsmarke, odlazi redovno na imanje koje je na poklon od Hitlera dobio kolega diplomata koji je pročitao zbirku Andrićevih novela, prevedenu na nemački i izdatu 1939., ostavši oduševljen. Ljubitelj Andrićevog književnog dela u Nemačkoj u to doba je i Carl Schmit, režimski jurist i propagator Hitlera, koji onda u pismu Ernstu Jungeru preporučuje pripovijetke, a stari modernistički reakcionar Junger u odgovoru također hvali jugoslovenskog pisca: pišući o zonama intarzije, umetnutom radu, koji u oazama dostiže vrhunac. Ponekad se druži sa Hansom Fridrichom Blunckom, prvim predsjednikom Književne komore Rajha, koji je držao propagandna predavanja o Hitleru po Jugoslaviji, a Andrić po službenoj dužnosti

poziva ga na večeru da bi se raspitao o utiscima koje je Nijemac stekao u njegovoj zemlji. Blunck se žali Andriću na neku jevrejsku redakciju zagrebačkog časopisa, koja sije neraspoloženje između dvije zemalje, a Andrić s puno takta odvrća da bi uklanjanje redakcije oštetilo list koji ima istorijske zasluge.

Hitler je uskoro ponovio svoj zahtjev da Jugoslavija pristupi Trojnom paktu, jer dolazi vrijeme da se sve evropske zemlje prilagode novom poretku u Evropi. Knez Pavle uzdrži se od donošenja odluke, rekavši Hitleru da nije ovlašten da svoju zemlju priključi paktu bez pristanka svoje vlade. Hitler dodaje da je u interesu Jugoslavije da ovu odluku donese brzo, možda čak i u toku sljedeće dvije sedmice. Usprkos velikoj važnosti ovih pregovora za budućnost Jugoslavije i sudbinu njenog naroda, Andrić, pokazuje Juričić, najiskusniji jugoslavenski diplomat u Njemačkoj i osoba sa dokazanim pregovaračkim sposobnostima, nije bio pozvan da organizira ove razgovore, niti da u njima učestvuje. Ubrzo će ministru Cincar-Markoviću uputiti pismo u kojem se žali što privatne ličnosti iz Beograda dolaze u Berlin i vode razgovore sa vođama Rajha. Takav se način, kaže, pokazao štetan za zemlju, koristan za Nijemce, piše Andrić vrlo involvirano, itekako se poistovjećujući sa služ-

bom, sujetno, na kraju okarakterisavši pismo kao znak odanosti službi, uz manire zahvalnosti.

Na dan napada Njemačke na Jugoslaviju Andrić je angažovan na raskidu diplomatskih veza između dvije zemlje, imali su 24 sata da napuste Rajh, trebali bi otputovati iz Berlina u Konstanz, na švicarskoj granici...

Iako je do 1941. godine imao dodira sa fašističkim političarima i vlastima, najnormalnije surađujući s njima po zakonima diplomatske službe, Andrić i kao pisac i kao službenik umnogome se razlikuje od jugoslovenskih pisaca kolaboracionista. Andrić u periodu od 1941. do 1945. živi u Beogradu u izolaciji, ne objavljujući ništa, ne učestvujući ni u čemu, po čemu se razlikuje od, naprimjer, jednog Mile Budaka, koji postaje NDH cenzor i ministar vjera i kulture, Svetislava Stefanovića, koji piše antisemitske članke, poziva na spaljivanje degenerirane jevrejske književnosti, službuje kao komesar Srpske književne zadruge i surađuje sa svim kvislinškim listovima, ili jednog Envera Čolakovića, koji usred rata odlazi kao kulturni ataše veleposlanstva NDH u Mađarskoj, a 1943. u izdanju Matice hrvatske objavljuje roman u kojem se u najboljoj maniri ondašnje estetike jedan Jevrejin prikazuje kao prepredenjak i škrtac, a kult zdravlja i snage, za-

jedno s idealom bogatog koljenovića, veličaju kao najljepša i najčišća dostignuća jednog naroda.

Godine 1941., rekavši kuriru na vratima za samog sebe da nije kod kuće, Andrić odbija potpisati Apel srpskom narodu koji je kulturnim radnicima u okupiranom Beogradu plasirao ministar prosvjete i vjera Velibor Jonić, pozivajući ih da osude partizanski pokret. Opređeljujući se za striktnu neutralnost, nasuprot radikalne afirmacije ili negacije fašističkog režima, gubeći se u sumraku sopstvene radne sobe, Andrić – poput Krleže ili Ristića – bira poziciju rezervisanu za već priznate pisce čija je šutnja sama po sebi konsekventna, a taj moralni izbor, kako bi rekao Stanko Lasić, nije apsolutna vrijednost, nego samo još jedna relativna solucija, budući da s jedne strane predstavlja implicitnu negaciju totalitarizma i prezirnu osudu, ali povlači za sobom i šutnju o zločini- ma i neiskorištavanje književnog jezika kao negacije totalitarnog govora, što pak u toku Drugog svjetskog rata obilno koriste ljevičarski pisci pokazujući tako svoju privrženost drugom ideološkom sistemu vrijednosti.

No i književna istorija zaboravlja da je Andrić u pret- hodnoj fazi – u nacističkom Berlinu – upražnjavao i kulturnu autonomiju, u vrijeme nakon Kristalne noći. Te su berlinske epizode takve, da se jedan pisac i inte-

lektualac, privržen humanističkim idealima (ako takav zaista postoji među živima), ne može ponositi; isto kao što u vrijeme okupacije Beograda nije participirao u kulturnom životu, tako u nacističkom Berlinu itekako njeguje i umjetničke veze i uživa u razmjeni kulturnih vrijednosti i sa figurama koji su bili garanti bestijalnosti koja se odvija pred očima. Odustao je tek kada Njemačka napada Jugoslaviju.

Kako se ta profesionalna karijera odražava na njegovo djelo? Ako u njegov opus, kao što je to radio i Andrić, ne svrstamo elaborate i disertacije, kao ni Patriusove članke, onda nikako; s njegovom diplomatsko-žurnalističkom fazom književna nauka i publicistika se razračunavala, razlučujući je kao i sam pisac od beletrističkih djela koja su oslobođena tih ideoloških teza. No istovremeno nema tu mjesta meditaciji o humanističkim vrijednostima pisca i djela, nevjerovatnim estetskim utopizmima, velikoj zadaći čovječanstva i književnosti, nakon što su sve te pjesmice i priče ostale nijeme, rame uz rame sa bestijalnosti, kraseći kao intarzije stranice časopisa koji su propovijedali i rasne teorije i prikazivali Jevreje kao biološki nečistu rasu, još tridesetih godina; ili nakon što je njihov autor redovno sjedio po diplomatskim matinejama i večerama sa organizatori-

ma tog istrebljenja, u vrijeme kad je nasilje već počelo, ponekad i u člancima, zakrivenog imena, snažno agitujući u korist saradnje s tim i takvim politikama.

Ako bi se moglo uopšte govoriti o rezonansama nacionalnog etosa u Andrićevoj poetici, onda bi se osjećale u veličanju tradicije u esejima o Petru Kočiću, Njegošu, Skerliću, Vuku Karadžiću, imitiranju usmenih žanrova u njegovom gnomičnom stilu, s obzirom da je Andrić mnogo konzervativnijeg estetskog ukusa (koji će se rimovati kasnije sa toposoima kolaboracionističke poetike) u odnosu, naprimjer, na Crnjanskog koji je otvoreno propagirao svoje reakcionarne i profašističke političke stavove. Valja se, dakle, složiti sa istraživačima koji naglašavaju da se može i mora govoriti o Andrićevoj političnosti, kao i da je nemoguće u pojedinim fazama sasvim ga odvojiti od njegova ideološkog profila, prije svega zbog toga što je pisao propagandističke političke analize i članke a da to nije spadalo u opis njegovog radnog diplomatskog mjesta, propustivši priliku da sasvim razdvoji svoje književno djelo od profesionalne karijere.

Andrićeva odluka da u stilske registre uvede to što kritičari tog vremena, naprimjer Isidora Sekulić, zovu jezik Istoka, kao stravično, mračno, poetično, šaljivo i mudro – potpuno je raštimala ritam i maštu beogradskog sti-

la. Došavši kao mnogostrujnost u srpskom jeziku, taj Andrićev Istok kojeg uvodi, predočavajući bizarne i jezovite sudbine i prljavi i surovi život iz turskog vremena Bosne, kaže Sekulić, *Sarajliju i dete sa Istoka* potpuno će izmijeniti u odnosu na delikatnog, sentimentalnog, hrišćanskog, zapadnog pisca *Ex pontis* i *Nemira*; s druge strane, Andrić je tim stilskim opredjeljenjem potpuno pobrisao buržoaski život i interijer, kao i sentimentalne secesionističke tonove iz prve poezije, uvodeći neku vrstu varvarizma u građansku osjećajnost.

Tako je Andrić u visoku kulturu uveo jedan vidokrug koji bi desničarski kritičari iz tadašnjih časopisa, najradije pobrisali i ukinuli, ostavljajući jedino imaginaciju a la beau style de Belgrade; i to nije proturječilo samo konceptima bogdanpopovićevskih konzervativnih kritičara, koji nasrću tih godina na svu tu *crnačku plastiku*, nego će ta i takva mnogostrujnost riječi uskoro stati naspram i boraca kolaboracionističke poetike, među kojima je Svetislav Stefanović, koji će na polju kulture i eseja uraditi sve da pomogne politici da rame uz rame sa novim poretkom, kako tvrdi, stane na put svemu azijskom, u odbrani hristijanizirane Evrope, protiv svega islamskog, judemasonskog, kapitalističkog i boljševičkog, što nasrće.

Andrić je, međutim, specifičan po tome što je te varvarske motive plasirao u mirnoći stilskog registra, koja podsjeća na dominantu beogradskog stila, vjeran dobrom ukusu, objavljujući sve na stranicama koji su imali pečat najsnažnijih institucija, kao da pokušava te izazovne i prevratničke tonove i slike pružiti prema dominantnoj recepciji, vladajućem vidokrugu, zakonodavnom stilu, što je i uspjelo i nije. To će ga još više udaljiti od eventualnog disputa sa konzervativnim kritičarima, što neće uspjeti drugim avangardnim piscima koji u stilu nastupaju još brizantnije i u književnom životu apartnije; njegovo odmak od barbarstva duboko je u književnosti, zapretan kao šifra. – Njegova visoka književnost, kao i diplomatska umješnost, kojima je pridobio i ljevičarske kritičare, pomogla mu je da se potpuno izvuče iz jezičke kudjelje konzervativizma i desnice, pred sudom književnih historičara, u koju se bio upleo po štampi i diplomaciji u tridesetim i četrdesetim godinama.

Njegovi tekstovi koje objavljuje i na stranicama profašističkih *Ideja*, kao naprimjer predavanje o Njegošu, biće po idejama umnogome konvergentni estetskim varijacijama po kolaboracionističkoj štampi, naprimjer iz teksta Dimitrija Najdanovića o Njegošu, objavljenom u

nedićevskom *Srpskom narodu*. Tamo Najdanović, kao autor koncepta o dobrovoljačkoj lirici, piše o Njegoševoj genijalnosti, *blagородno usloženoj, razmaha velelepnih*, koja djeluje blagородno kao gorostasi Michelangela; Njegoševa duhovna ekumena je u sraslosti narodnog i nadnarodnog, a njegov genijalitet počiva na tropestonom principu našeg pesništva, mislilaštva i verništva, što su mistifikacije paralelne utiscima autora *Tragičnog junaka kosovske misli*.

Dok potpuno korespondira sa estetskim tradicionalnim konceptima, iako je krajem tridesetih blisko sarađivao s Fuhrerom, ni Andrić ni Patrius, naprimjer, u svom štitvu nemaju ništa od političkog žargona Stanislava Krakova koji za rođendan vođi Rajha u *Novom vremenu* piše o sudbonosnim danima koje proživljava Evropa i cijeli svijet, na datum rođenja ne samo jednog vođe nego novog svijeta, *velikog duha koji stvara istoriju*, odvođeći svoju zemlju putem kojem po visokim kulturnim i radnim sposobnostima pripada, kujući i sudbinu Evrope, kao vodećeg kontinenta.

Iako objavljen deset godina ranije, Andrićev tekst o Njegošu, međutim, po kulturnim asocijacijama blizak je i sa konceptima Todora Manojlovića, također iz kolaboracionističkog *Novog vremena*, koji u Njegoševom djelu osjeća

dramatizam što prevazilazi narodsku epsku orijentaciju srpske poezije, idući ka višim formama i zadacima iz kojih se rađa mlado, umjetničko, individualno pjesništvo.

Da i *Novo vreme* može zvučati visokocivilizirano, kao *Ideje*, vodeći računa o najvećim kulturnim dostignućima, vidi se u tekstu Đorđa Đisalovića koji obilježava četrdesetogodišnjicu rada Isidore Sekulić, ističući da je odavno imala razumijevanje za naše istinske nacionalne vrijednost – to jest, za Njegoša, tog najgenijalnijeg predstavnika naše rase. Ići će joj u prilog, po ovom kritičaru, i to što je imala sluha i za neke nepravedno zanemarene pjesnike kao što su Laza Kostić i Svetislav Stefanović, o kojima su kritičari pisali sa malicioznošću. Pri tom je odličan poznavatelj evropskih književnosti, prevodi i piše brojne portrete Goethea, Dantea, Cervantesa, Puškina, Mickjeviča... Čitava mreža evropske kulture redovno se uspostavlja u esejističkim meditacijama koje donose kolaboracionistički časopisi.

Kulturno autonomaštvo i politički aktivizam dijele i Andrić i Manojlović, s tim da je Andrić politički angažiran prije rata; ipak će njihove pripovijetke i pjesme krasiti i legitimizirati desničarske časopise, ulijevajući povjerenje i u političke koncepte koji propovijedaju drugi autori po istim časopisima. Dok Manojlović aktivno živi

kulturni život u vrijeme okupacije, Andrić će, koliko diplomatska služba bude dozvoljavala, upražnjavati kulturne aktivnosti i dobre veze i razmjenjivati knjige sa Schmitom i Jungerom u Hitlerovom Berlinu, dok se teror podiže... No nakon što su nacisti napali Jugoslaviju – Andrić će sve do oslobođenja znakovito da šuti; poslije rata nije odgovarao na pisma Jungera koji mu se javljao prijateljski, nakon mnogo godina, uzaludno. Veze njegove umjetničke i diplomatske persone sa nacizmom, u najboljoj evropskoj maniri, u domenu je kulturnog autonomaštva, zakrivena uljudnom maskom velikog Autora.

Nacionalni angažman i kolaboracija

Od kulturne misije (pre)vrednovanja tradicije ne odustaju ni neki otvoreni nacionalistički časopisi kao što je *Srpski glas*, kojeg od 1939. uređuje Dragiša Vasić. U prvom uvodniku Vasić piše da je konačno došlo vrijeme da se čuje čisti srpski glas, kad se i velikim i starim nacijama valja snaći u labirintu koji vlada svijetom; očekivali su, kao i Ljubomir Micić, da jako Srpstvo prožme Jugoslaviju borbenim duhom i preda u amanet budućim pokoljenjima. Srbima kao najbrojnijem narodu, s

najviše državnog iskustva, ima biti priznato prvenstvo među Jugoslovenima, zasluženno, na osnovu prošlosti. Vasić je konačno našao smisao za poslijeratne generacije koje su stasale, o kojima misli od *Progres*a iz 1920, štiteći moralne i političke interese naroda.

Kao nekad *Nova Evropa*, u Srpskom kulturnom klubu ne namjeravaju, kažu, praviti razlike među nacionalnim strankama, radeći zajedno na kulturnom, privrednom i socijalnom polju, dok se ne dođe do svestranog narodnog napretka. Pozvali su sve čestite Srbe, Hrvate, Slovence i Jugoslovane na posao, da ostanu budni, misle, rade, vjeruju u dobri genij našeg naroda; čuje se, kažu, sa svih strana Srbi na okup, i to znači okupljanje snage i veličine iz prošlosti – vjeru u ideale i muške riješenosti da idealima podrede sve drugo; uloga lista je izazivanje takvog preporoda.

Kada počnu govoriti o kulturnim dostignućima, u Srpskom glasu upozoravaju da je čak i poezija Desanke Maksimovića ušla u moralni prelom, kao u efekte demagoške vrste koji liriku stavljaju u službu ostvarenja društvenog cilja, omalovažavajući i relativizujući žrtve koje su podnijeli srpski knezovi u pjesmi *Ustanici*, objavljenoj u *Srpskom književnom glasniku*. Ako bi lirika bila stavljena u službu nacionalnih ciljeva koji zagovara *Srpski glas*, što

će biti slučaj u kolaboracionističkim stupcima, onda ona neće prokockavati svoje efekte.

U godinama okupacije, kada se kolaboracionistička klika u književnosti trudi što više staviti u službu promicanja poretka novog evropskog poretka, Andrić neće štampati ni retka. Na ponudu komesara Srpske književne zadruge Svetislava Stefanovića, da uključi njegove tekstove u antologiju, Andrić odgovara da bi kao srpski pripovjedač na to rado pristao, ali sada u izuzetnim prilikama ne želi učestvovati ni starim ni novim radovima. Kada mu jedan bečki izdavač ponudi štampati knjigu, odgovara da ništa ne želi objavljivati od starog štiva, jer radi upravo na djelu koje će izraziti njegova nova shvatanja.

Nakon rata – nakon njegova prijema u Komunističku partiju – kolege iz kulture i esejisti, novi prijatelji, Aleksandar Vučo i Marko Ristić 1954. će sažeti Andrićev dotadašnji put u jednoj preporuci, koju će godinama kasnije književni historičari naći u kartoteci CK Saveza komunista Jugoslavije, uvjeravajući nadležne da je u pitanju “antinedićevac od prvog dana“, koji je „sa odobravanjem i divljenjem primio prve vesti o ustanku u Srbiji“, “iskren rodoljub, čovek koji je u toku Prvog svetskog rata ležao tri godine u austrijskim zatvorima“, koji je isprva možda „verovao da su tzv. nacionalističke

snage one koje se nalaze na čelu oružanog ustanka, ali ne ostajući slep pred činjenicama, on postepeno uviđa da su te snage, sa Dražom Mihailovićem, izdajničke, i pošteno revidira izvesne svoje zablude i iluzije“; „posle jedne iskrene moralno-političke krize, Andrić se u trenutku oslobođenja našao spreman da obnovi i napretku svoje domovine lojalno pomogne. Njegova dobronamernost i iskrenost u tom trenutku nisu mogle biti stavljene u sumnju i to možda baš zato što njegovo opredeljenje nije bilo plod nekog naglog, oportunističkog obrta, nego jednog sporog, poštenog ispita savesti“ (*Angažovani Andrić 1944-1954*).

Dobronamjernost i odanost Jugoslaviji, čak i po novoj ideološkoj skali, uzela se kao Andrićeva prednost; njegova djela i imidž velikog pisca za prihvatanje u suprotnom taboru, u recepciji Ristića i Vuče, sigurno su bili presudniji. Poslije rata Andrić će objaviti i niz tekstova o sarajevskim Jevrejima – ali i jednu priču *Reči*, o jednom izbjegličkom paru koji gubi moć komuniciranja, među najbližim; i po dodiru sa nacističkim stanovištem i po kasnijem komemoriranju, nakon Shoaha, Andrić je još jednom evropski pisac.

Misija Srpskog kulturnog kluba, međutim, u kojem najvažniju figuru, osim Slobodana Jovanovića, igra

drugi tradicionalistički avangardist Dragiša Vasić, vodiće, kao otvoreno angažovani put, potpuno logično u četnički pokret kojemu je jedan od ciljeva bio i čišćenje državne teritorije od svih manjina i nenacionalnih elemenata, što su i prevodili vršeći masakre nad hrvatskim i muslimanskim stanovništvom. Riječi iz uvodnika prvog broja *Srpskog glasa* u kojem je Vasić pisao da će jako Srpstvo obuzeti borbenim duhom cijelu Jugoslaviju, sada su zvonile paradoksalno, usred rata, kada u pismima koje razmjenjuje sa Stevanom Moljevićem piše da Srbi imaju dužnost da ratom zauzmu opet cjelokupnu Jugoslaviju koja im nužno pripada, kao uslov državne cjeline; živeći po planinskim selima u ratu, Vasić primjećuje da se naš čovjek moralno izgubio, vrlo nesiguran, ostavši i bez karakterne vjere u pobjedu dobra, koju je imao u prethodnim ratovima. Kao jedna od prvih stavki u njihovom programu je homogena srpska država koja obuhvata cijelo etničko područje gdje Srbi žive, van diskusije.

U to ime Vasić piše i o *istrebljenju dobrog dijela neželjenog stanovništva*, za što je bila prilika i nakon Prvog svjetskog rata, no ni sada neće biti teško to preseljavanje i izmjena stanovništva. O svemu tome, godinama ranije, raspravljao je i sa kolegama u Srpskom kultur-

nom klubu, a sve te kolege iz Beograda se slažu sa memorandumom.

Ta organizacija je od 1937. osnivala širom Kraljevine odbore i pododbore, pokušavajući za stanovište: *jako srpstvo – jaka Jugoslavija* pridobiti što više pristalica. Prema planu SKK-a Bosna i Hercegovina je trebala biti pripojena srpskog teritorijalnoj jedinici i sporazum Cvetković-Maček - Dragiša Vasić osjeća kao srpski Minhen, počinjući već tada i pripremati koncept srpske države. Slobodan Jovanović, godinama ranije, kao pravni i kulturni kritičar imao je imidž demokrate koji će tek u angažmanu u SKK-u otvoriti prostor za definisanje političke provenijencije. SKK su osmislili i vodili ljudi iz kulture, iz koje su i crpili ideje, koja im je davala legitimitet njihovoj aktivnosti – kao da je u pitanju borba za civilizaciju.

Opisujući u memoarima jedan susret sa SKK-ovcima u Beogradu, Ivan Meštrović navodi da se, uz Milana Ćurčina, malo nakon sporazuma Cvetković-Maček, na poziv Bogdana Popovića, sreo sa akademcima među kojima je i Slobodan Jovanović koji ga odmah pita: *Do-kle ćete vi Hrvati u Zagrebu ubijati Srbe?* Tu će još i prije rata istaći da je zajednička država sa Hrvatima nemoguća, ističući svoje opredjeljenje da pripoje prečanska srpska područja. Meštrović pak već tada odgovornost

za šovinizam, u tom razgovoru, smješta u srpsku Akademiju koja piše da je Hrvate u BiH importirala Austrija. Slobodan Jovanović će opisivati da je ideju za SKK dobio putujući iz Dalmacije kroz Bosnu, gledajući sve te kulturne ustanove koje propadaju (i Srbe koji su bili zbunjeni), što je bio razlog da se pokrenu aktivnosti, šalju predavači, u vrijeme kada ih svi još uvijek zovu ljevičarima a vlast sumnjiči da podržavaju komuniste.

Dok je Vasić kao savjetnik, zamjenik i ideolog Draže Mihailovića vrijeme provodio po šumama, i dok po zapadnoj štampi izlaze članci koji iskrivljeno njihovu borbu predstavljaju kao bitku protiv okupatora, jedan od najvećih srpskih pisaca Jovan Dučić, daleko u emigraciji, sjeća se sada tog slavnog druga Draže Mihailovića na četničkom frontu, kao čuvenog pisca i čarobnog usmenog pripovjedača koji je odlučio stati na put tvorevini koja je tako dugo srljala u ponor, gledajući godinama kako propada sve zbog čega je mladost proveo po rovovima, potpuno spreman i naoružan, oduvijek opsjednut veličinom i slavom. – Otišao je Vasić, kaže Dučić, sada da odlučno stupa po srpskim šumama pokušavajući, iz tog sveopšteg požara, spasiti neoskrvnjenu srpsku zastavu. Marko Ristić će, nakon rata, u vrijeme kada bi zbog izdaje (kaže) stid zahtijevao da se ime njegovo zabo-

ravi, navoditi Vasića kao onog koji je više od svih drugih srpskih književnika pisanjem dao izraza apsurd i zločinu Prvog svjetskog rata i njegovih profitera, predstavljajući u sintezi i Oktobarsku revoluciju kao odlučujući faktor naše poslijeratne književnosti. I Miroslav Krleža će okarakterisati Vasića, istovremeno kao pisca koji je osuđen i odbačen od naroda otišao na bunjište istorije i onoga čije je djelo pripada kulturnom blagu naroda.

Kako se klima bude mijenjala, posebno oko osamdesetih i devedesetih godina, Vasić će biti sve prisutniji u nacionalnom kanonu, a veličajnost njegovih djela će biti presudni argument uz energiju koja isijava iz njegove ličnosti i djela. U književnost će se vratiti i Stanislav Krakov koji je Hitleru pisao čestitke za rođendan, a nakon rata u emigraciji knjige o Milanu Nedića, videći ga martirom junačke i mučeničke srpske istorije u četiri tragične godine. Upravo je general Nedić, piše Krakov, stavljen oči u oči sa smrću koja se bila nadnijela nad Srpstvom, uspio da spriječi narodno uništenje i zahvaljući njemu i njegovim podoficirima, žandarmima, dobrovoljcima, četnicima i graničarima – srpski narod je uspio da se spasi brisanja iz života i istorije.

Taj ubojiti melanž kulturnog šivenja i političke akcije osjetili su vrlo rano ljevičarski kritičari. Već 1936. Du-

šan Matić, čak i Vinavera koji je sarađivao sa *Idejama* i *XX vekom*, svrstava u red žalosnih vitezova reakcije, prokazujući njegovu navadu da polemikama prokazuje sve što je korisno i progresivno u Pen-centru, koristeći dobre manire tolerancije prisutne na zbivanjima u toj instituciji. Đorđe Jovanović, prikazujući knjigu *Borba ideja* Vladimira Dvornikovića iz 1937., kaže da taj diskretni filozof šestojanuarstva igra ulogu ovdašnjeg Alfreda Rosenberga, samo trenutno bez drskosti i namegljivosti, koji predstavljaju snagu i odlučnost fašizma. Tumačeći stvarnost – objašnjava Jovanović - Dvorniković varira riječima koje su zatrpane moralizatorstvom i proizvoljnim kulturnoistorijskim glorisanjem. Dijeleći Rosenbergov antidemokratski stav i mitologiju, njegova arijevska histerija i metafizičko jugoslovenstvo i izrasline Slovenstva mogu u sljedećem koraku jedino da usvoje fašizam hitlerovskog kova; zbog ignorisanja slavenskog duha, Dvorniković prekoriće zamorenu Evropu koju na kraju ima nadvisiti.

Jovanović – u novoj konstelaciji odnosa – u tekstu *Rječito ćutanje* primjećuje da je zamro književni život i da jedva životari, jer su svi ti prefinjeni evropejci i ošamućeni Sloveni jedino fasciniraju publiku rasnom mistikom, osvježavajući je tim injekcijama dekadentstva: *i Crnjan-*

ski koji ne smije da se obrati naiivnosti (jer će se sjetiti da je protiv nje), i Vinaver koji izvodi vatrometne bravure, i prazna i neprimjetna djela Manojlovića, i Rastko koji je prestao da govori, i Velmar Janković prožet do srži; Dučić, Rakić, Ivo Andrić, Veljko Petrović, Momčilo Milošević također čuju nikakve odzive na svoja mucajuća dozivanja.

U časopisu *Mlada kultura* već u aprilu 1939. pišu da časopis *XX vek* ima sreću da se svakog mjeseca njegov izlazak najavljuju zvučne reklame, pune krupnih riječi i pohvala koje kažu da su okupili sve oprobane književne adute koji vedre i oblače na našem tmurnom književnom nebu; ustvari je to predavanje jeftine boze pod skupo burgonjsko vino. U tim kratkim prikazima u *Mladjoj kulturi* pišu da *Srpski glas* zovući sve Srbe da se spasu – skuplja na palubu utopljenike, od Stanislava Vinavera sa zbirkom *Ratni drugovi*, koji već izaziva smijeh svojim šekspirovskim rolama, prizivajući ratni košmar otprije dvadeset godina koji prijeti da se ponovi, sve do Miloša Crnjanskog koji je od talentovanog glumca postao klovn.

Kad dođe na red Dragiša Vasić, Avdo Humo u *Mladjoj kulturi* upozorava otpočетка da taj urednik Srpskog glasa nije bio ni ponesen ni uvjeren u narodnu borbu, iako se tako predstavljao: *njega nosi sada mržnja pre-*

ma bratskim narodima, otvoreno govori protiv narodnog raspoloženja, a rat više nije pakao nego raj. Mihailo Lalić se nadovezuje opominjući da Srpski glas falsifikuje najnovije tendencije optužujući da je srpska književnost napustila tradiciju Laze Lazarevića i izmislila fabričke dimnjake i socijalnu bijedu po uzoru na stranu književnost; a ti predstavnici rasne književnosti za to vrijeme, uzvraća Lalić, izbrisali su iz srpske književnosti i Dositija i Svetozara Markovića. Kritičari Mlade kulture nisu ništa nekritičniji ni prema Srpskom književnom glasniku napominjući da tamo veličaju Miloša Crnjanskog, bivšeg književnika i sadašnjeg atašea za štampu i prenose tekstove Todora Manojlovića, saradnika srednjovjekovnog XX veka, koji naširoko priča o stradanju raba Gospodnjeg Luigija Pirandela, fašističkog simpatizera.

Mlada kultura pokazuje kako su i neiskusniji autori, vrlo rano prepoznali tu povezanost nacizma sa kulturnom legitimacijom, lice i naličje civilizacije i barbarstva, dokazujući da je to bilo moguće, u vrijeme kada su iskusni i veliki autori, kao Crnjanski i Andrić, Manojlović i Stefanović, ostajali posvećeni saradnji i afirmaciji političkog projekta koji je već pokazao bestijalno lice.

Vjera u kulturu nakon Shoaha

Čak i poslije, autori sa iskustvom sveopšteg uništenja, dotad i ljevičarskog i desničarskog opredjeljenja, nastavljaju pisati s puno povjerenja u kulturu. I avangardni Vinaver u *Oflazima*, svjedočenju iz logora, koji će za razliku od kolega reakcionarnih modernista već 1945. imati priliku da kritički reflektira o Nijemcima i kolaboraciji, piše o dvojakoj prirodi kulturnih vrijednosti suočenih sa destrukcijom i barbarstvom.

Koliko god da su Nedić i njegovi listovi djelovali, želeći stvoriti nove duhovne sklopove, spremajući mase za hod istorije, Vinaver nakon rata i dalje ostaje pri mišljenju da su to mogli ostvariti mnogo bolje djelujući jedino strahom, pretnjom, terorom, pozivanjem na batinu, čime pokazuje da ta dva toka – kulturu i bestijalnost – i dalje osjeća odvojenim; kao da strah i najsvjetlija kulturna misija nisu išli ruku pod ruku do prije godinu dana.

Čak i u logoru Vinaver ne gubi vjeru u smislenost kulturnog života: predavanja traju, programi i tekstovi se čitaju, uči se njemački, antifašisti čak ni tu ne prestaju sa ubjeđivanjem, javlja se niz *pesnika, pripovedača, čitaju se dnevници i zabeleške, muzika se predavala, horovi i orkestri stvarali, davali koncerti, bivao je po*

logorima po katkad, po gde-gde i klavir, iznajmljen iz obližnjeg mesta; priređivale su se pozorišne predstave i zabavne večeri, dok je njemačka kontrola proizvoljna, često labava, njemački polupismeni tumači i cenzori ne razumiju tančine našega jezika, niti viši stil izražavanja... Takva je atmosfera u tim oflazima u blizini Saarbruckena.

U istom tekstu, Vinaver otkriva i važnost intelektualne akrobatike u Nedićevom kultu, koji kao Gralov vitez i general spasava zemlju sa lozinkom rada, narodnog predanja, svetosavlja, monarhije, sa šestojanuarskim odbacivanjem profesionalnih političara, isticanjem srpstva, Srbinove grude... Vinaver sada potpuno prokazuje kult u maniri *Naše stvarnosti*, *Mlade kulture* i ljevičarskih autora koji su ga tridesetih godina kritikovali zbog saradnje sa reakcijom. Svi dijele u vrijeme obnove poslije rata – niko ne napušta – stare kalupe humanosti i privrženost kulturnim vrijednostima, na svim ideološkim pozicijama.

Vinaver ne zvuči sada mnogo drugačije od Marka Ristića, iako su prije rata polemicali, bili u dva zavađena tabora. Opisujući Beograd pod okupacijom, upravo Ristić će poslije govoriti o mutnom poluživotu čitavog grada koji se odvija u zajedničkom doživljaju *između smrti i*

ponosa, između svesti i poniženja, tu, na oštrim liticama ljudskog dostojanstva, na samoj ivici straha, gladi, propasti i sramote, dok još uvijek postoje sva ta velika osjećanja...

Kako godine prolaze, Ristić iz izolacije, i u aposteriori štampanom (poslije)ratnom dnevniku, živeći izvan zbiivanja, najčešće u Vrnjačkoj banji, ne prestaje vjerovati u napredak, često lamentira o mračnim silama reakcije, pominjući sve sile prošlosti i smrti, koje stvaraju hitlerizam, kao čudovišnu zvjersku mašinu uništenja i agresije, *usavršenu mašinu koja je imala da zakoči točak života*, da zadavi samu budućnost i sve to što je u današnjem čovečanstvu značilo jemstvo progresa, put ili putokaz kulture, osnovu slobode, zalogu budućnosti, pesmu života, svaki začetak slobode, bio to radnički sindikat ili knjiga pesama. Poezija se i dalje nameće kao opreka teroru; budućnost kao da je bila izbavljena iz destruktivnog točka.

I varirajući sve te teme u doba opasnosti usred rata – i podsjećajući na velike vrijednosti usred destrukcije – i držeći poeziju nasuprot bestijalnosti – sjeća se domaćih desničara, kako je sve to počelo, i Srpskog kluba, i Slobodana Jovanovića i opet Dragiše Vasića, i knjige Miloša M. Miloševića o vladi Pašić-Pribićević i nekog četnika

na stanici u Vinkovcima, u punom četničkom dresu, sa kićankom na šubari i bombama o pojasu, koga je početkom 1937. slušao kako na sav glas psuje majku hrvatsku, i Pećanca u prljavoj kafani London gde mu je godinama bio glavni štab, i Birčanina i „Narodne Odbrane”, i Branka Lazarevića i četničke akcije uopšte, i Stanislava de Krakówa, njegove knjige *Plamen četništva* i njegove Gvozdene Garde, razmišljajući o logičnoj, *doslednoj nedoslednosti onih koji su od defetista postali nacionalisti da bi u ovom ratu bili opet defetisti i onih koji su od patriota postali saradnici okupatora...* Kao da je sve to nastalo nekim čudom, *ex nihilo*, samo od sebe, Ristić na trenutak zaboravlja da je ta politička akcija bila uglazbljena s kulturnim visokociviliziranim tonovima, nekad progresivnim.

To nije naravno bila samo Ristićeva ili Vinaverova predodžba, nego europski fenomen. Svuda je, nakon Shoa-ha, obnovljena racionalistička i progresivna gramatika, koja je sa svojim velikim očekivanjima, bila već jednom tako dobro iskorištena, lako preokrenuta, kad je zatrebalo podloge za ispoljenje bestijalnosti; te su kalupe, koji su izgledali tako poznato, desničari lako popunili sadržajem. Kulturne vrijednosti, milozvučnost, zakrili su u hipu agresiju i destrukciju.

Joseph Roth je još 1938. upozorio kako se zapadnoevropski intelektualci lako nalaze utjehu u mitu o njemačkoj duši, zbunjeni sadašnjim spektaklom, dajući se u bijeg; umjesto da odbace kompas, ti istraživači i svjetski putnici ostaju obuzeti zakazivanjem magnetne igle. Iz toga se lako rađaju utisci o nedokučivom i neproničnom; ta imaginacija, odgojena na kulturi, umišlja da u svakom tračku njemačke magle čuči Valpurgijska noć i zlosutna legenda o germanskoj duši, koja jednom uvedena u intelektualni žargon zauvijek ostaje predmet estetskog očekivanja.

– Zapadni diplomati, novinari, političari tridesetih, kaže Roth, plaćeni da se bave aktuelnim zbivanjima, u Njemačku ulaze kao u taksu koji će ih odvesti ravno u prsten Nibelunga; umjesto da intervenišu i obavještavaju o nacističkom barbarstvu, trude se interpretirati Siegfrida, dok ti Gestapovi činovnici i plaćene ubojice pred njima savršeno igraju uloge svih tih mitskih likova, prepoznajući se podjednako i u promašenom soboslikaru i mizernom piscu koji se igra zvučnika. U djevojkama koje je Hitlerjugendu rade vježbe zapadna publika vide Kriemhilde, a slušajući radio uši podešavaju samo na umilne taktove Wagnera. Crvena krv koja teče njemačkim ulicama začas se svede na tu fascina-

ciju Wagnerovom, dok su ubice i žrtve zasjenjene ljubičastom zavjesom koja se polako spušta.

Batinjanje zatvorenika u špaliru, upozorava Roth, nikako ne potiče iz Edde nego iz pruskog pravilnika vojne službe, dok štimung koji isijava arhitektonski dekor u Nurnbergu po inozemnim gostima nema ništa zajedničko sa tim nacističkim govornicima, kao što i Goethe ima malo zajedničkog sa konferansjeima bliskim vlasti koje pozivaju u Pariz da drže predavanje o njemačkom romantizmu. Politički teror koji se provodi – njegove europske kolege tih godina percipiraju u nesvjesnoj ili podsvjesnoj romantičnoj zabludi da je izvjesni gospodin Gustav Schulze iz Magdeburga, koji se hrani zobenim pahuljicama kad ima bolove u trbuhu, a i jetrenom paštetom kad je zdrav, u najmanju ruku vitez i vikinški vazal; a taj užasni birokratski jezik kojim pišu nacistički činovnici zakriven je predstavom o starovisokonjemačkom rječniku.

Čak i antifašistički Mann u to vrijeme krasnoslovi kako je paćenički i veliki poput stoljeća duhovni lik Riharda Wagnera, izbrazdan svim njegovim strastima, nastavljaajući i o ljubavi prema Wagnerovom djelu, jednom od najveličanstvenijih problematičnih, *najmnogostrukijih i najfascinantnijih fenomena stvaralačkog sveta*, koji jed-

va može da se razlikuje od ljubavi prema *tom prošlom stoljeću čiji najveći deo ispunjava njegov život, taj nemirno-skitalački, namučeni, opsjednuti i neshvaćeni život koji se završava u bljesku svjetske slave.*

Tako su i umjetnici koji su stvorili sve te figure, kao kalupe i zavjese, mnogo prije nacizma, dali prilog da se, čim dođe vrijeme, uklopi i prekrije barbarstvo, normalizovano, i ne sanjajući gdje će otići sve te njihove lijepe riječi. Ti stari baldahini i kalupi, prepuni optimizma i uzdanja u visoku kulturu i humanost, nastaviće u Evropi da postoje i nakon rata, razastrti i postavljeni čak i kod ljevičarskih autora.

Upravo je u međuratnom Beču Roth opisao kako je bilo teško biti istočnoeuropski Jevrej, zbog raznih intelektualnih koncepcija i kulturnih predodžbi: za Kršćansko-socijalnu stranku oni su Jevreji; za njemačke nacionaliste, oni su Semiti; za socijaldemokrate oni su neproduktivni elementi; i Kršćansko-socijalna i Deutschnationale Partei drže antisemitizam kao važnu točku u svojim programima, dok se socijalisti za to vrijeme boje da će ih se označiti kao židovsku stranku; austrijski socijaldemokrati, pod utjecajem klasičnih ljevičarskih predrasuda prema Židovima i judaizmu, očajnički žele dokazati da nisu Judenschutztruppe (židovska za-

štitnica). Sve to onemogućava učinkovitu borbu protiv militantnog političkog antisemitizma.

Otuda je, sjeća se Roth – iako je i tada bio revolucionar – plakao kad je umro car Franjo Josip, dobrovoljno se prijavljujući kao počasna straža na njegovom grobu, osjećajući da je jedna epoha pokopana, a da će ta kultura biti srušena Anschlussom. Sada nastupa vrijeme njemačke učinkovitosti, poštenja, pristojnosti, koju, kaže Roth u jednom pismu, mrzi više od njemačkih reakcionara; sada državni službenici odlaze u politiku, a idioti zauzimaju urede, sada su zatvori prenatrpani, kriminalci su se preselili u policijske postaje.

Jean Amery, također iz Beča, piše nakon Shoaha da je njegov zavičaj nestao za njega u trenutku kad je pripojen Velikonjemačkom Rajhu u martu 1938: policijske odore, poštanski sandučići na kućama, grb na uredima, nova lica na pločama ispred dućana bili su mu strani, a nepoznata su mu bila čak i jela na jelovnicima gostionica. Otišav u Belgiju u egzil, kaže, više nije bio Ja i više nije živio u Mi, nije imao putovnicu, ni prošlost, ni novaca, ni povijest, samo pretke koji su, međutim, bili tužni vitezovi bez zemlje, pogođeni anatemom, čak su im naknadno oduzeli i pravo boravka, pa i te sjene mora povesti sa sobom u egzil.

Progonjen godinama od režima i pretvoren u Auschwitzu u uš – skoro kao u Kafkinom *Preobražaju* – koristi priliku da Njemačku zadrži kao predmet svoje mržnje koja se poslije rata pretvarala u prezir i resantiman; i kad postane bezopasna zemlja koja ne ugrožava mir, neće ga napuštati želja da ta Njemačka sa visokom kulturom bude pretvorena u krompirište Evrope. Kad se bude govorilo o kolektivnoj krivici Nijemaca, Amery će se slagati, jer nedjela koja je osjetio na koži činila su mu se kolektivnim – bojao se nacističkog birokrate u smeđoj odori sa kukastim križem kao običnog vojnika u sivoj odori.

Nije mogao zaboraviti prizor malog kolodvora na kojem su iz stočnih vagona željezničke kompozicije za deportacije istovarivali leševe i slagali ih jedne na druge, a da pritom baš ni na jednom okamenjenom licu nije mogao pročitati izraz gnušanja. Kolektivni zločin trebalo je ispraviti kolektivnom zadovoljštinom i tako uspostaviti ravnotežu svjetskog morala; pristojna kazna, po Ameryiju, bila bi simbolička, kao diskontinuitet sa njemačkim jezikom i kulturom.

Potpuno logičnim mu se činilo da će se njemačka istorija u jednom trenutku željeti reintegrirati, ne dopuštajući da se neutralizira jedan njen dio, izbjegavši

mogućnost da Auschwitz ostane njemačka prošlost, sadašnjost i budućnost. Reintegriraće se sve europske historije, jedna po jedna, zacjeljujući rezove ubistvenog političkog žargona i barbarstva koje prelazi sa riječi na djela; vraćajući te velike kulturne figure, raspliću opet zapetljane niti kulture i agresije, kao da odvajaju žito od kukolja, dobro od zla, istinu od laži, kao da je sve bilo sastavljeno od dijelova.

Možda Njemačka neće zataškavati tih dvanaest nacističkih godina, ali neće pristati na negaciju svijeta i sebe; disartikulacija i destruktuiranje evropske umjetnosti nije se baš činilo kao dobro rješenje, ostajući u domeni poezije, dok je život u starim kalupima popunjao novi politički jezik pun nade u uskrsenje nove humanosti. – Kultura, kao što ga je u svoje vrijeme legitimizirala, učinit će vremenom da se Hitlerov Reich smatra povijesnom nezgodom koja se mogla svima dogoditi, koji je imao svoje motive i svakodnevicu.

– Svakako ne Hitlerova, možda ne otvoreno, no godina-ma poslije tog izliva barbarstva i Ameryijevih opservacija, Nedićeva i Pavelićeva slika nastavljaju da stoje po samostalnoj Srbiji i Hrvatskoj, kao što se bojavao Amery da će u njemačkim domaćinstvima da visi djedova fotografija u esesovskoj uniformi. Kultura je opet proi-

zvela sliku muževa koji su stali na put propasti u koju je srljala cijela nacija – nakon nekog vremena njihova imena se štiju kao Napoleona, Fouchéa, Robespierrea i Sant Justa – nastavljaju da žive u kulturi i sjećanju, u dijalektici grijeha i pobjede, krivice i oprosta, kao bilo ko drugi u istoriji.

Portret umjetnika u kolaboraciji

Jugoslovenski triptih

Avangardisti su otpočetak narod vidjeli kao sastavljen iz organa. Pouzdajući se u rasnost, narod može rađati umjetnike kao velike sinove. Sav poletan Dimitrije Mitrinović 1911., naprimjer, piše za Meštovića da je rastao u primitivnoj sredini jedne moralno zdrave, umno nekulturne, tjelesno nepokvarene rase na doticaju triju zemalja našeg plemena, pod neposrednim uticajem nacionalnih tradicija.

Na valu velikih projekcija, vjeruje se, tim velikim ličnostima će uspjeti vremenom da podrede i preoblikuju realnost. U nastavku njihove karijere, ta rasa će htjeti da progovori kroz umjetnika, cijeli jedan narod kroz jednog čovjeka, kaže Mitrinović, “i bol istorije srpskog naroda htio je da bude izražen čudnom ličnošću, dubokom, u kojoj je mistični uzao svih duša i tjelesa narodnih, svih živih, svih koji su živjeli, jednom ličnošću, herojskom...”

Dominantni jezik književne desnice, u avangardnim počecima, navlačio je univerzalističku odeždu, istovreme-

no se oslanjajući na rasnost. Kasnije – kad se pogleda kroz književnopovijesni dvogled – to će se tumačiti i kao pobuna protiv Evrope koja ne prihvata Balkance, Jugoslovene, Slavene. Kao književni ili kulturni avangardni fenomen, to bi možda i ostalo tako, da je sve zaustavilo na deklamaciji i manifestu, da nije imalo kasniju genezu u publicistički i politički jezik.

Književni historičari će tom talasu koji je uzimao zama-ha dvadesetih godina pridavati ekumenske kvalitete. Tu će, kao naprimjer profesor Zoran Milutinović, ukla-pati sve ideje sličnog prizvuka od Nikolaja Velimiro-vića koji je 1915. godine napisao da dolazi slavensko vrijeme u kojem će biti ispravljene nepravde nanesene narodima, preko još jednog od avangardnih rodona-čelnika Svetislava Stefanovića koji kaže da se Slaveni bore protiv imperijalizma i nasljeđa „rimskog hrišćan-stva“, „sistema pljačke i porobljavanja malih i slabijih naroda“, sve do profesora Miloša Đurića za koga slo-venstvo znači da treba postati „svečovek“, „savršeni kosmopolita, koji će u sebi sjedinjavati sve postojeće kulture i religije“, a kada se Sloveni samoosvijeste i kulturno oslobode “svoj veći uticaj (će) u Evropi isko-ristiti ne u svrhu svog političkog i kulturnog imperi-jalizma – što je, po njima, odlika ‘romano-germanske

Evrope' – nego u svrhu stvaranja globalne kulturne sinteze i jednakosti svih naroda”...

Od panslavenstva do rase

Svakako, neće ostati neregistrovano ni to da je Micić stilizovao Barbarogenija kao Slavena, kao “varvarina, kulturnog autsajdera, stranca u svetu muzeja i biblioteka, ali vitalnog, kreativnog i snažnog”, koji *pokoravajući* Evropu zapravo omogućava njeno podmlađivanje, snaženje i ispunjavanje kreativnom energijom. Za Crnjanskog, dok pominje *slovensko* kao figuru u putopisima, Milutinović piše da je to „slovenstvo“ privlačno zato što je uvijek negdje drugdje, “nemogući alteritet koji pesnik uporno traži i nikad ne nalazi”, “dok je za ekspresioniste ono jedan utopijski kulturni program, za Cvijića jedan plan kulturno-političke akcije, za Dvornikovića poželjna protivteža ‘romansko-germanskoj Evropi’ koja isključuje Slovene...” Sve te citate koristi profesor Zoran Milutinović u tekstu *Povratak iz izgnanstva. Otkrivanje drugog u sebi i sebe u drugome u Ljubavi u Toskani Miloša Crnjanskog*, ne objašnjavajući šta se kasnije dogodilo s tim idejama.

Možda bi zaista to bila avangardni polet, kao projekcija zašiljena u budućnost, neka utopija koja nije sredstvo za državni cilj, da se ti veliki planovi nisu u toku tridesetih godina dalje okamenjivali u stubovima štampe i političkom žargonu. Već 1926. sam Micić će dati nacionalne kvalifikacije Barbarogeniju, jer će se ruski i srpski varvarizam ujediniti protiv prastarih formi Evrope i unijeti varvarske sirovine. Kod Crnjanskog, kad zauzme nacionalističko stanovište, u tekstu *Socijalna baza našeg nacionalizma*, štampanom u *Idejama* godine 1935., vratiće se taj slavenski počvenički patos, preregistriran u srpski, “u ime seljačkih naših krajeva, arhaičnih i sitnih pečalbara”, dok “u nama još grize crv emigrantskih klika, tuđinskih kulturnih ideala, stranog kapitala u izvesnim krajevima, vaskrslih austrijančina, snobova anacionalnosti i separatista. Rat protiv srca našeg naroda još se nastavlja...”

Dok sveslavenski sentiment bude polako isparavao, Crnjanski se u tom tekstu žali što još uvijek nema srpskog šovinizma, srpski nacionalizam još nema iskustva, a istovremeno misli “da je u nas rasa davno data, ali da je bila izrađena totalno u borbi srpstva”. I Crnjanski će se, kao Mitrinović, u publicističkim spisima neprestano osvrutati na krajolik, pišući da na Balkanu, sve što je

bilo veliko, bogovi, vjere, heroji, paćenici, sišlo sa planina. Za njega nema sumnje da, “dok god bude seljaka, oranja, zemlje, poljskog rada, života koji je bliži oranju i pojmu Boga, i uzvišeniji, i čovečniji, od svih varoških života, ta elita onanista, frojdista, načitanih marksista i iluzionista, neće uspeti”.

Kasnije će se slavenstvo ukazivati upodobljeno u nacije, jer će grozota tih marksista i internacionalista prolaziti “kao kolera, skoro po svim velikim gradovima evropskim i svim zemljama, ali su zemlje i nacije ostale. Nacija nemačka, nacija španjolska, izdižu se iz letargije baš ovih godina više nego ikada, a ide dan, kada će zagrmeti još jednom i najveća nacija slovenska, Rusija.” (*Pobeda nacije nad marksizmom*) U istom tekstu, Crnjanski primjećuje da ljudi po evropskim metropolama počinju da svi liče na džezbendiste, barmene i prostitutke, a devedeset odsto evropskog življa ustvari živi na zemlju, ore je i udiše. Nekada su se Slaveni kod Crnjanskog ukazivali svojim odsustvom, sada se najavljuje njihov veliki trijumf koji će vratiti istoriji smisao.

Kako godine odmiču, usvajajući novi ritam koji se osjeća u njihovoj sintaksi, avangardisti istovremeno osjećaju i nemir, kao da nešto na tom ringišpilu prijete da će se narodu neki organi ispremetati i da se zbog toga valja

što prije založiti za jedan program. Dogodiće se, u najmanju ruku, da se ti organi poremete, tako da se više ne zna za staru harmoniju. Anatomici fašističke retorike, kao Walter Benjamin, rasklapajući tekstove Benna ili Celina, govoriće da se tu radi i o osjećanju jednog medicinskog nihilizma koji nesumnjivo vrši pritisak na red. Tekstovi i Crnjanskog, kao i Celina, razdrti su dvjema tendencijama koje dolaze istovremeno: jakim nemiranjem koji raskida sve i vječnom čežnjom za harmonijom. Sveopšti gubitak aure dozivaće nametanje prirodnog ritma socijalnom svijetu, otud toliki broj koncepata i metafora koji dozivaju organe i krajolik.

Ostalo je da se ta pukotina nadomjesti političkim žargonom koji je jedini mogao spasiti stvar, zagovarajući na riječima velike preobražaje. Predispoziciju ka tom političkom žargonu, uplevši se u konstrukciju naroda, i jugoslovenski avangardisti pokazuju otpočetak. Tako Konstantinović, i kad se Svetislav Stefanović iz avangardiste koji poziva na ukidanje nacionalnih granica pretvori u ideologa nacističkog pokreta Dmitrija Ljotića, iza te metamorfoze svejednako vidi ono njegovo pjesništvo nemogućeg boga: “to je Stefanović koji svuda vidi izdaju boga, onaj koji će umjesto poziva na službu univerzalnom čovječanstvu, da poziva u duhu Ljotiće-

vih nacionalističkih mistifikacija na povratak selu”, isti je onaj Stefanović koji će nastaviti da se optužuje za izdaju boga, za voljenje šimere, za uzdizanje ljudskog umjesto božjeg sina.

I u publicističkim stupcima, kao naprimjer u tekstu *Spaljivanje moštiju Sv. Save*, Crnjanski će nastaviti da ispituje iracionalno, sada pozerski, deklamativno, napisavši da “materijalist današnji i današnja neznalica koji misli da ničeg nije bilo pre njega, i da svet počiva na materijalnim osnovama, ne može da zamisli ni to da u tom tom pepelu srpstva može biti iracionalna snaga, jača od svih drugih, koja je doprla i do današnjih dana, koja je bila prisutna u svemu što se zbilo već sedam stotina godina koja će biti tu: i u onom što nas čeka”. U pozivanju na svečovječanski duh buduće srpske kulture kod Nikolaja Velimirovića, Dimitrija Mitrinovića, profesora Miloša Đurića, Konstantinović vidi otkriće narodnog duha koji pretvara “stvar jedne civilizacije u stvar jedne ‘rase’”.

“Nijedan čovek ne može postati nosiocem kulture svoga naroda”, piše Đurić 1914. u tekstu *Vidovdanska etika*, “pre dok sadržinu svoje duše najintimnijim vezama ne poveže sa istorijskom strukturom duše narodne”. Kri- tikujući te neohumaniste početkom tridesetih godina,

ljevičarski kritičar Velibor Gligorić će napisati da bi “Miloš Đurić Bergsonu dao buzdovan Kraljevića Marka da potuče sve Latine”. Naoko pošavši kao avangardistički anarhisti, po Konstantinoviću, i Micićevi varvari otpočetak otkrivaju svoju plemensku jezgru sanjajući u epohi futurista, dadaista, suprematista i konstruktivista o vaskrsenju hajduka i komita koji će sa kamom ili bombom u ruci udariti na Evropu, tu “povampirenu Tursku našeg stoleća”.

U seriji tekstova koje objavljuje u časopisima *Vreme* i *Ideje* od avgusta 1934. do maja 1935. godine, Stefanović će, kako primjećuje Olivera Milosavljević u *Savremenimcima fašizma*, vrlo brzo prihvatiti postojanje superiornih rasa, a zatim i postojanje „arijevske“ evropske rase. On polemizuje sa svim protivnim tezama u domaćoj javnosti, naslovljujući i svoj tekst „Zapadno-evropski čovek – arijevske rase postoji“, u kojem tvrdi da postoji čovjek arijevske rase, kao i da njegovi oponenti nisu dovoljno upoznati „sa najnovijim naučnim ispitivanjima u oblasti rasnog problema, vršenim izvan okvira antropologije i etnografije“. Olivera Milosavljević prenosi da se Stefanović oslanja na ispitivanja krvnih grupa koja je još na Solunskom frontu vršio njegov prijatelj Ludvig Hiršfeld, profesor univerziteta u Varšavi, „ jer je pri-

metio da su tamo okupljeni predstavnici mnogobrojnih rasa i naroda“.

U elaboraciji tih teza tvrdio je da Jugosloveni pripadaju čovjeku „nordijske“ rase “a među njima su ‘najčistiji’ Srbi. Dinarcima će priznavati visoke sposobnosti u evropskim razmerama“. “Stefanović je zaključivao“, komentariše Milosavljević, „da se Jugosloveni nalaze pred velikom istorijskom misijom koja u nacionalnom pogledu znači ‘slaviziranje ovih krajeva Evrope’, a u ‘rasnom pogledu’ afirmisanje ‘jednog boljeg, višeg, herojskog i humanog u isti mah, dinarskog tipa čoveka’, koji je ‘sudbinski određen da svojim visokim rasnim kvalitetima’ stvara novu državnu organizaciju i nove kulturne vrednosti svog osobenog ‘čojstvenog’ rasnog tipa, ‘ne samo gospodarećeg i vladajućeg nego i humanog i čovekoljubivog, i ne samo junačkog nego i plemenitog i samilostivog’“ (Savremenici fašizma I).

U tom kontekstu dolaze i teze Vladimira Dvornikovića koji u *Karakterologiji Jugoslovena* iz 1939. glorifikuje „dinarca“, tvrdeći „da je dinarska rasa telesnim izgledom uopšte najmuškija evropska rasa“, da je „dinarski“ tip prototip muškarca ratnika, „možda najizražajnije uopšte među svim belim rasama: sama ideja i utelovljenje toga tipa“. U toku okupacije u julu 1941.

godine Stefanović rat osjeća kao *izmjenu novog evropskog poretka*, “grandioznog po svojoj revolucionarnoj koncepciji, baziranoj na boljim, socijalno pravednijim osnovima evropskog hrišćanstva protiv izrođenog antihrišćanskog, judeomasonstvom deformisanog i u kapitalističkim porocima ogrezlog zapada“, koji se udružio sa „otvoreno bezbožničkim anti-hristovskim judeomasonskim boljševizmom“, a u toj budućnosti koju će presudno određivati

Videći kako su se Hitler i Mussolini stavili u odbranu hrišćanstva i civilizacije, Stefanović je 1934. Hitlerove težnje u religijskim pitanjima doveo u vezu sa svetosavljem, tvrdeći da „naša Svetosavska narodna crkva, velika po svojoj nacionalnoj koncepciji, kakvu sada u Nemačkoj sprovodi Hitler, po svom identifikovanju crkve i nacije, mora tako ne živeti svetosavske tradicije radnog i prosvetilačkog nacionalizma“, što je “ponovio naredne godine i Nikolaj Velimirović, tvrdeći da je ‘današnji Vođ nemačkog naroda’ preuzeo Luterovu zamisao o stvaranju jedne nacionalne crkve u Nemačkoj”.

Svijetla panhumanistička ideja Slovenstva iz avangarde, kao utopija, zasnovana na duhu naroda i *rasi*, u tridesetim godinama će dobiti konačno novo pojmovno otjelovljenje i novi zamah u političkom biologizmu

u tvrdnjama da “narodi ‘germanske rase’ nalaze u krizi populacijskog popuštanja, dok se romanski, ‘a pre svega’ slovenski narodi, nalaze u stadijumu ‘jakog biološkog rašćenja’, tako da će kroz dvadeset godina Sloveni činiti ‘više od polovine stanovništva u Evropi’, što je najjači dokaz rasne snage Slovena’ i potvrđuje da ‘zbilja nastupa još u 19 stoleću prorečen vek Slovena u Evropi” (Bojan Pirc, časopis Zdravlje, 1933-1937).

Prometnuvši se iz socijalnog deklamatora, koji govori da je zemlji potreban „duh ratnički našeg naroda, totalna rasa, njeni pojmovi za sva pitanja života“, u izvještača *Vremena* iz Rima, Crnjanski će postajati još politički programskiji. Pišući o problemu novog italijanskog rasizma, razlog za donošenje rasističkih zakona će naći u italijanskoj kolonizaciji Tripolisa, Abisinije, kada je Mussolini, po njegovom mišljenju, imao “grandiozan plan“ naseljavanja italijanskih porodica u kolonijama, ne želeći da stvara imperiju „za jednu rasu mešanaca“, zbog čega italijanski rasizam stoji na „naučnom“ gledištu da je „mešanac i fizički i duhovno i moralno opasna pojava i degeneracija“. Vraćajući se u prošlost, Crnjanski podastire da je „rasno osećanje“ u Italiji veoma staro, da bi se moglo reći da je rasist bio čak i Dante i da se „italijanski rasizam“ može pronaći „kod svih

italijanskih historičara, pisaca, političara kroz vekove, i za vreme renesanse, baroka, u XIX veku kod Kavura i italijanskih revolucionara“ (*Savremenici fašizma*).

Stacioniran u Rimu, Crnjanski 1938. godine, kaže Milosavljević, nigdje nije vidio predznake pogroma, ni u institucijama, ni u narodu ne primjećujući animozitet prema Jevrejima, dok je s druge strane, zapazio paniku koja je nastala kod Jevreja: “Nesrećni ljudi plaču, ne znaju kuda bi i obuzima ih i bes očaja... Uvučeni su u sukobe koji su internacionalni, jer su internacionalna rasa i zbog svojih veza, a interesi su im lokalni“ Dok se po Rimu šire vijesti da će biti otpušteni svi Jevreji na položajima, Crnjanski smatra da Jevreji „nesumnjivo preteruju u svojim vizijama strahota koji ih očekuju“, tvrdeći da ne postoje nikakve sličnosti između italijanskog i njemačkog antisemitizma. Rasistička deklaracija je, kaže, „došla u znaku defanzive“, jer je italijanska emigracija bila politički vrlo aktivna, a antifašistički centri u Parizu, Njujorku, Amsterdamu i Londonu, „za koje fašizam tvrdi da su jevrejski“, vodili su “oštru borbu protiv Italije”.

Stara ljepota meduze, manifestna po riječima, kada je rat *svetla, večna zvezda u noći pred nama*, sada će preći u stvar, u konkretan historijski podatak, kada Crnjanski

za *Vreme* 2. juna 1938. godine oduševljeno napiše da se “po Italiji, u disciplini, kretalo preko 260.000 Balila i Sinova vučica. Više od 250.000 fašističkih devojčica. Više od 260.000 Avangardista. Skoro isto toliko podmladka borbenih organizacija. Pušku je primilo u nedelju u Italiji 318.153 dečaka“, a lijevim kritikama da su to samo djeca buržuja, odgovara da je “u toj masi bilo oko 80.000 dece radnika i preko 100.000 mladih seljaka”. Pitaće: „Da li se policijskim merama, ili nekim čarobnim štapićem, može pokrenuti da vedro maršira i peva oko 120.000 mladih radnica i preko 150.000 mladih žena sa sela? Ono što te mase pokreće nije policija, nego onaj Musolini koji je bio i koji će ostati socialista.“

Riječima Olivere Milosavljević o Crnjanskom u Rimu i Španiji: “Osvrćući se na pitanje militarizacije Italije, pisao je da je nju posle rata ‘najviše bolelo to, što su njeni bivši saveznici vrlo nepovoljno govorili o njenoj vojsci’. Odlukama Versajskog ugovora ona je ‘relativno, rđavo prošla’, a kada je počelo i omalovažavanje njene vojske, ogorčenje Italijana je poraslo. Crnjanski je smatrao da ovaj psihološki momenat ne treba potcenjivati i da se on oseća u italijanskoj politici. Militarizacija Italije, po njegovom mišljenju, daje dobre rezultate, a nemačka vojna literatura iznosi o njoj ‘laskavo mišljenje’, zbog čega je

Crnjanski zaključivao da je ne samo ružno, 'nego je i glupo, sumnjati u hrabrost čitave jedne vojske'.

- Za vreme Hitlerove posete, Italija je izvela vojne vežbe 'kojima bi se svaka vojska ponosila', a u italijanskoj vojsci vlada novi duh koji ima 'nepresušne rezervoare' u omladini, potpuno saglasnoj sa Musolinijevim programom da Italija dobije mesto među velikim silama. Tvrdio je da je italijanska vojska 'ogroman aparat' sposoban za akciju, u njoj je niklo nekoliko novih teorija 'za kojima ostale vojske, takoreći, kaskaju'...

- Poslat od lista Vreme aprila 1937. da šalje 'objektivnu sliku' iz Španije, Crnjanski je gotovo svakodnevno izveštavao do avgusta iste godine, kada se naprasno razočarao u generala Franka i otišao da obilazi norveške fjordove. Svoju 'objektivnu' sliku je rešio da pošalje odlazeći direktno u Frankov štab. Pisao je da je glavni cilj generala Franka pobeda nad levičarima, ali i stvaranje nove generacije koja će od Španije opet napraviti veliku silu. Franka je opisivao kao čoveka iz porodice oficira srednjeg staleža koji je stekao činove u Maroku, 'a ne kao što marksistički novinari pišu, po salonima i pomoću žena'. Pisao je da Franko

vreme provodi na frontu ili u kancelariji, a u slobodno vreme se igra 'sa svojom ćerčicom', da je sve, samo ne 'tip salonskog i mondenog vojnika', da nije 'romantičar i lakomisleni fanatik', nije ni diktator, demagog i govornik. 'On je pre svega militarista u najboljem smislu te reči.' Opisao ga je kao mirnog i strpljivog 'odličnog' vojnika, koji je poznavao i seljačku Španiju i špansko građansko društvo. On je i vrlo dobar psiholog, ne voli prolivanje krvi, 'miliji mu je sistematski vojni rad', on štiti svoje ljude i 'nije čudo što ga oni obožavaju'. Potvrđivao je da je 'gospođa Franko' najelegantnija žena u Salamanki, 'vanredno lepa Španjolka'.

Opisivao je idilu na Frankovoj strani: 'Život teče ovde sasvim normalno. Deca igraju u prašini, dućani i bioskopi su puni. Nedeljom priređuju se borbe s bikovima.' Tvrđio je da se Španci ponašaju kao da nije rat 'nego neki svatovi', da pred kafanama 'masa sedi i trčkaraju čistači cipela', da je hotel u kome je Frankova vrhovna komanda 'pun lepih žena', da nigde nema 'ni traga nekog straha od sutra'. Nije hteo da čini 'nikakve komplimente', ali je morao da prizna da vojnici generala Franka 'izgledaju vrlo dobro'. Oni su mladi, opaljeni sun-

cem, raspevani, bore se vrlo dobro, 'prave šale i kad gledaju smrti u oči', a 'raditi pod ovim špan-skim suncem i kopati s toliko volje, smeha i začikavanja, može samo jedna disciplinovana vojska.'

A onda potpuno neočekivano, Crnjanski odaje priznanje 'neprijateljima': 'Video sam hleb, koji su jeli branioi Bilbaoa, poslednjih dana. To je bila neka smesa kukuruza i slame. Ja sigurno nemam sažaljenja prema Frankovim protivnicima, ali skidam kapu pred ovom sirotom masom, separatista baskijskih, anarhista i komunista. Franko je imao bombardere najmodernijeg tipa. A crveni su imali samo pušku u ruci, redenike i crno baskijsko bere na glavi. I ništa više. (...)

Pod pseudonimom za Vreme će negirati pisanje levičarskih listova da Hitler priprema rat. 'Nije ideal nacista jedan rat, nego je njihov ideal jedna nova Nemačka i jedan nov nemački narod!' Inostranstvo previđa da 'Hitler znači revoluciju i da revolucija ne poznaje kompromisa! Ne želi revolucija rat, nego do rata dovode alijanse, koje žele da uguše revolucije.' A u Nemačkoj, zaključivao je Crnjanski, još traje revolucija nacionalsocijalista koji menjaju sve, privredu, školu, crkvu, industriju, arhi-

tekturu, zbog čega 'nije rat ideal koji se danas u Berlinu postavlja, nego partijski program, koji ima da se sprovede do kraja'...

Luk od manifestnog belizma iz *Oklevetanog rata* do izravnog plediranja za konkretan militarizam Mussolinija, Franca i Hitlera, saviće se baš kao put koji je prešao Barbarogenije, kod zenitista, od avangardnog barbarstva preko balkanskog Barbarogenija/hajduka/komite sve do Micićevog izjednačavanja komunizma sa fašizmom od kojih će očekivati da ozdrave Evropu. Također, koncepti *svetle kosovske etike i rasne duše* koji su trebali izvidati Evropu u krizi s početka tridesetih godina, u konačnici će se izmetnuti u korespondenciju kosovskog mita i novog mita nacional-socijalizma u redovima jednog od ideologa nacističkog Zbora Damnjana Kovačevića, koje Konstantinović prenosi iz članka *Nacionalni mit* objavljenog u časopisu *Srpski narod* na Božić 1942., skrećući pažnju da su glavne odlike Kosovskog mita i novog mita istovjetne.

“Zar princip voćstva novog mita nije isto što i svetiteljstvo naših kraljeva. Prednost duhovnih vrijednosti nad materijalnim šta je drugo do nebesko opredeljenje Kosovskog mita? A zar herojstvo i i požrtvovanje Kosovskog mita nije isto kao i herojstvo vernika u novi mit?”

Držeći predavanje u martu 1943. u Svečanoj sali novosadske Srpske pravoslavne crkvene opštine, Svetislav Stefanović će istaći važnost prosvjete u sadašnjem trenutku pozivajući se na svijetli primjer Svetog Save koji nije potrošio blago na svetlo oružje, nego je zidao zadužbine, manastire, crkve i oltare božije. Predavač će iznijeti tezu da cijela srpska poezija od Branka do tog trenutka gaji jednu organsku vezu sa Evropom, evocirajući panhumanistički ekumenizam, prepoznajući u tom trenutku jednu kulturnu tradiciju koja je evropska po svom karakteru i vrijednosti.

Izvođeci u kontekstu novog poretka krajnje konsekvence iz panslavenstva, časopis *Slovenska misao* dijeli Evropu na neslovensku i slovensku, napominjući s provokativnim anti-dekadentnim štihom da neslovenska Evropa liči „na ostarelog uglednog patricija, blaziranog snoba, koji je naučio da mu Sloveni budu sluge i robovi, niža klasa parija, svet Azijata“. Njoj nasuprot stoji slovenska Evropa, „mlada i snažna, koja se budi iz letargičnog sna i traži svoj put ka višem zajedničkom nacionalnom životu, „ka svojoj specifičnoj slovenskoj kulturi i civilizaciji, ka novom i boljem životu, bez robovanja i večitog krvarenja“. (Sava Davidović-Zeremski, U čemu leži tragedija Slovenstava?, *Slovenska misao*, 1. januar 1940., preuzeto iz *Savremenika fašizma*.)

U kolaboracionističkoj štampi u Srbiji će se uskoro iz stihova koji su početkom tridesetih veličali panslovenske ideje, koje su Mladim i Novim trebale prokrčiti put kroz tamu, kao najsvetije slovo i plamena buktinja velike ljubavi, prebrisavati epitet *slovenski*, a kvalifikativ jugoslovenski će se pretvarati u srpski, što je bio slučaj u preštampanim pjesmama *Nova slovenska pesma* i *Zboraškoj vojsci za novu godinu* Mitrofana Matića, definitivno potvrđujući plemensku jezgru od koje je u vrijeme prevratničkih godina krenula panhumanistička sveslovenska misao iz druge decenije 20. stoljeća.

Dobrovoljačka lirika iz zbornika *Tvrđava*, kako ju je definisao Dimitrije Najdanović 1944., dognala je sve postavke od koje je krenula avangardna univerzalistička retorika u svojim mladim emancipatornim godinama. U pjesmama Ljotićevih falangista, dok se i Lučonoša, borac za novog Hrista ukazuje otjelotvoren u advokata smederevskog Dimitrija Ljotića, po Konstantinoviću, održaće se svi proto-avangardni obrasci panhumanističke poetike, dvadesetak godina mlađe, otjelotvorujući se u toj poetici srpskog nacizma.

Dobrovoljačka lirika će se, po definiciji, suprotstavljati građanskoj lirici koja je trebala opjevati samo lične motive, ispjevaće je novi tip pjesnika. Ta lirika će ko-

respondirati i sa nacional-socijalističkom lirikom prikazanom u tekstu o knjizi H. Kindermana *Novija njemačka književnosti*, poantira Konstantinović, po kojoj se novi nacional-socijalistički pjesnici također odlikuju anti-individualizmom i narodnošću, nasuprot individualističkoj i materijalističkoj građanskoj lirici bez krvi, u kojoj se skrivala klica propasti.

Dugo je bilo uvriježeno da su avangardisti u Jugoslaviji, prešavši na književnu desnicu, odavši se kolaboracionizmu, izdali prvobitnu prevratničku i utopijsku misao, međutim, radilo se samo o tome da su avangardni program tim nacionalističkim angažmanom dogнали do krajnjih konsekvenci, pretvarajući viziju u stvar, preoravši stvarnost u skladu sa hiper-realnom predispozicijom i vjerom u budućnost, prešavši sa manifesta na publicistički i politički angažman, sa rase na lebensraum, sa dijametralnim ideološkim konsekvencama u odnosu na avangardiste koji će tridesetih godina odabrati književnu ljevicu.

Povratkom iskoni u nacističkoj lirici i publicistici iz četrdesetih konačno je realiziran povratak izvornom jeziku, znaku ideje, čistom i autentičnom, koju je na riječima zazivala avangardna poezija plemenske inspiracije, kao hiper-realnost, pokušavajući desetih i dvadesetih

godina nadvladati otuđenje u jeziku, približujući avangardnu neprivrženost sada pojmu i racionalizmu.

Biološki čisto srce naroda

U jesen 1943., dok zvanični Zagreb osjeća da misija kulturne unifikacije ni među Muslimanima ni bosanskim Hrvatima ne ide kako je planirano, ustaški režim s ciljem da oživi nacionalističku propagandu preko novouspostavljenog Pododbora Matice hrvatske u Sarajevu osniva književni časopis *Hrvatska misao*. U uredništvu tog časopisa radiće najagilniji bh. književnici tog vremena Ahmed Muradbegović i Alija Nametak, među glavnim saradnicima će se isticati mladi pisac Enver Čolaković, a časopis će uređivati i profesori i književnici Dragutin Kamber i Vladimir Jurčić.

Predsjednik Glavnog Pododbora Matice Hrvatske bio je književnik Šemsudin Sarajlić, počastni predsjednici su Edhem Mulabdić i Ivan A. Milićević, tajnik je dr. Dragutin Kamber, a blagajnik Enver Čolaković. Među odbornicima su Ahmed Muradbegović, Emil Lasić kao glavni urednik Novog lista, književnici Alija Nametak i Vladimir Jurčić, a nadzorni odbor čine Dr Miroslav Vanino, povjesničar, Hamdija Kreševljaković, profesor, dr Jozo

Petrović, ravnatelj Muzeja. Odbor je osnovan 12. 12. 1943 i radio je u zgradi Novog lista, u ulici Pavelića 70.

Otpočетка će tu kulturnu misiju pozdraviti “naš dič- ni doglavnik Ademaga Mešić” čije pismo, radi njegova “značenja i topline”, časopis prenosi “nepromienjeno” i “u cjelosti”: “Sretna je misao, na koju je došlo, da se i u našoj dragoj Bosni osnuje Glavni Pododbor Matice Hrvatske, a uz to izdaje list mjesečnik Hrvatska misao. Ja se od srca radujem i od srca izrazujem moju toplu čestitku kako osnutku Glavnog Pododbora Matice Hrvatske, tako i na izdavanju mjesečnika Hrvatska misao. Dao dragi Bog, da ovaj list bude, kako kulturni rasad- nik, tako i vodilac bratskih misli Hrvata katolika i Hr- vata muslimana, pa da poveže i jedne i druge u bratsku saradnju na kulturnom i književnom bratskom radu za dobrobit Hrvatskog naroda i Slobodne Nezavisne Drža- ve Hrvatske”.

Doglavnik Mešić na tom početku uštima kultura- no-političku skalu po kojoj će raditi književnici: “Daj Bože da nam svima živa i budna hrvatska svijest bude kopča u zajedničkom radu za naš hrvatski narod i našu Slobodnu Nezavisnu Državu Hrvatsku, koju moramo svi čuvati i bratski je na postavljenim temeljima zidati i izgrađivati”, pronalazeći da upravo “bratstvo i sloga sve

izgrađuje, sve izdiže i sve čuva, a nesloga sve ruši obara i zatire”. U konstruisanju tog bratstva uloga ljudi od pera je presudna: “Mi smo braća po našoj zajedničkoj domovini, tako i po našem hrvatskom duhu i jeziku. Nas niti će, a niti može vjera dieliti, jer ćemo svaki svoju vjeru čuvati, a tuđu poštovati... Da će novi list Hrvatska misao okupiti oko sebe sve Hrvate, kulturne radnike, to jamče naši kulturni radnici i njezini osnovači”.

U drugom broju, koji je izdat za veljaču i ožujku 1944., Mirko Jurkić ovu tezu će primijeniti na polje kulture napisavši da “odanost Bosni, bošnjačtvo, osjećano pozitivno, nije antiteza hrvatstvu, nego njegova čest, kao što Provansa i Savoja nisu opreke Francuskoj, ni Bavarska ili Saksonska Njemačkoj”. Blagodareći muslimanima ti će krajevi, po Jurkiću, ostati “trajna sveza hrvatskog naroda sa civilizacijom islamskog Iztoka u kojoj su i oni imali svoj velik udio, kao što hrvatski katolici iz tih krajeva dadoše svoje doprinose književnosti europskog Zapada. Ta će sveza značiti ujedno i doprinos Hrvatske, jedine europske zemlje, u kojoj je velik dio naroda ispovijeda islam, upoznavanju i zbliženju Europe sa islamskom kulturom”.

Dr Dragutin Kamber će u najavi časopisa pak posegnuti za filozofskim žargonom, ističući kako je “Duh onaj

dio ljudske naravi, koji čovjeka čini vladarom Zemlje i gospodarem svih drugih bića”. Stvarnost će se i u ovom uvodniku moći transformisati u skladu sa idejama jer je “Duh ljudski otac misli, misao je otac djela, a djelo je otac i samoodržanja i napredka. Misao je dakle predvodnik života”, a “Volja je ona, koja odabire i stvara, ispred svakog htijenja stoji misao, koja razabire, hvali i kudi. Ona je veliki svjetlonoša, jedini putokaz, opasni zavodnik, božanska iskra u čovjeku i fina nit, kojom se čovjek veže sa zviezdama i nebesima”. Najavljujući u vrijeme “ratne težkoće sadašnjosti i velike zagonetke budućnosti”, Kamber se uzda da u tom sveopštem uništenju “hrvatska misao pokazuje već sada toliki procvat i polet kao nikad dosada”, završavajući entuzijastično, s velikim uzdanjima u budućnost zahvaljujući velikom kulturnom poduhvatu koja traje: “Nikad se nije toliko pisalo i izdavalo kao sada. To dokazuje kakovim se sjajnim duhovnim uzponima smijemo nadati, kad se prilike srede”.

Kad se misija zahukta uoči Nove godine 1944., Poglavnik će primiti urednika dra D. Kambera koji je pošao u Zagreb “da Ga obavijesti o djelatnosti Matice Hrvatske u Sarajevu”. Poglavnik će tog izaslanika dočekati “vrlo prijazno” i “zadržati ga u duljem razgovoru” izražavaju-

ći “živu radost radi ove književno-kulturne djelatnosti”. Uredništvo u sljedećem broju uzvraća gostoprimstvo naglašavajući da “Poglavnikova velika i posebna pažnja koju je pokazao prema našem radu, biti će jedan razlog više, da s još većom marom i oduševljenjem, nastavimo započeti posao”. Tome naletu će se priključiti i Šemsudin Sarajlić, naprimer u tekstu *Bosna je kičma hrvatske države*, u kojem tvrdi da su Bosna i Hercegovina druga Amerika i da “u najmanju ruku nije točno da su pasivne pokrajine. Nego, u gospodarskom i gospodarsko-političkom pogledu, s pravom rečeno, one su kičma Nezavisne Države Hrvatske”.

Amblematičan kulturni uzorak koji treba baštiniti iz tradicije opisaće Alija Nametak u prikazu antologije “Izbor hrvatske muslimanske pripovietke”, koju je u Sarajevu 1943. objavio Abdurahman Nametak (njegov brat), skrećući pažnju na Osmana-Aziza, “književno ime Osmana Nuri Hadžića i Ivana Miličevića” koji “su toliko zajednički radili, da se njihov beletristički rad ne može odieliti, pa je ovdje urednik antologije bio prisiljen uzeti u čisto hrvatsko-muslimansku antologiju jednog Hrvata katolika, koji je čitavim životom i radom, društveno-političkim i književnim, tkao čvrstu podlogu suradnje Hrvata obiju vjera”. Kao moto često će se vrtjeti i

Nametkova sentenca o Safvet-begu Bašagiću koja kaže dak od “Bašagića bošnjačtvo nije nacionalnost nego regionalnost; kad govori i pjeva o svome jeziku i svojoj zemlji, onda je to hrvatski jezik i hrvatska zemlja”.

U petom broju časopisa koji u svibnju 1944. obilježava desetogodišnjicu Bašagićeve smrti, Vladimir Jurčić, jedan od urednika, napisao da “Bašagićeva ličnost simbolizira u sebi nastojanja Hrvata muslimana u najodsudnije doba njihove povijesne prekretnice”. Edhem Mulabdić će dodati da “iza mnogih naših sunarodnjaka, koji se proslaviše duhovnim svojim proizvodima na orientalnim, našem narodu tuđim jezicima, on prvi od Hrvata muslimana, a snagom duha europskih pjesnika, propjeva na svom materinskom hrvatskom jeziku, a tu svoju nacionalnu svijest naglašava i u samoj pjesmi: ...jer hrvatskog jezika šum/ može da goji/, može da spoji/ iztok i zapad, srdce i um”. Muradbegović će poantirati primjedbom da je Bašagić “posjedovao sve najveće mogućnosti kao ni jedan drugi hrvatski pjesnik i književnik, da postigne svjetsko ime”.

Ne samo u uvodniku kod Kambera, nego i kad počnu analizirati pojedine pisce, kod kritičara *Hrvatske misli*, posebno mjesto u poetici zauzimaće organski glosarij i narodni duh, koji su opšta mjesta i u žargonu evropske

književne desnice. To će se projicirati i na prošlost, pa naprimjer Jurčić u tom ritmu primijecuje da “vitežtvo, dosljednost, čovjekoljublje, prkosni ponos, prirodenu bistrinu, absorbiranje iztočne kulture sa živom narodnom, širinu pogleda i političku okretnost, taktičnost - nosio je Bašagić u krvi”. Kao intendant sarajevskog kazališta i vodeći dramatičar, “tvorac hrvatskog nacionalnog repertoira”, u tekstu *Ideal pučke drame* Muradbegović će istaknuti i svoj credo napisavši da “uz folklor i kroz folklor u našim pučkim dramama treba da govore simboli naše narodne duše, osobinske značajke našega narodnog karaktera...”

Nasuprot krepkosti tog ideala, prema poetici *Hrvatske misli*, stoji naprimjer avangardni Ulderiko Donadini kojeg Jurčić sada vidi kao reprezentu “za upoznavanje jednog hrvatskog naraštaja, koji je prekinuo dodir sa dušom svoga naroda zgazivši je u ime lažnog sjaja europske snobovske etikete...” Uzroci propadanja kod tih defetista su “pretjerani europeizam, imitiranje bolestne pomodne literature, podlieganje negativnim filozofsko-društvenim nazorima”, koji su “zatrovali mladost, koja je onako jurnula stranputicom”. Kao da se literatura i život spajaju u jedno, to “forsirano naprednjačstvo, ironiziranje svega što je bilo patrijahalno, ru-

šenje mostova između stvarnosti i predaje”, po Jurčiću koji se dvadeset godina nakon njegove smrti naginje nad Donadinijev slučaj, “izbacilo je napose intelektualnu mladež iz koncepta, iz okvira ovoga zbivanja, te se predala pasivističkom individualiziranju, hipertrofiji subjektivnog izživljavanja, koje je uslijedilo akutnom krizom životnog otpora”. Nasljeđujući avangardni polet, tu će se u kasnijem poetičkom preobražaju osjećati averzija prema ekspresionistima koji su ostali vjerni larpurlartističkom anarhizmu, neprivrženi ničemu, tek vjerni rasapu i haosu, što im se neće samo zamjerati na desnom krilu nego i u sukobu na književnoj ljevici.

Konačno osmišljavajući ulogu književnosti protiv defetizma u finalu teksta *Suvremena hrvatska književnost*, objavljenog u 6. broju u kolovozu 1944, Jurčić će istaći da “Hrvatska stvara novoga čovjeka, a književnost joj u tome pomaže”. On će povezati ekspresiju umjetničkog čina sa širim društvenim trenutkom insistirajući da “književnici i umjetnici pretaču u svojim djelima pulziranje svoga bića, koje je dio narodnog tiela”. Razvijajući dalje tu organsku metaforiku od Šenoae, preko Kranjčevića, Domjanića, Matoša, Barca, sve do Muradbegovića, Krkleca, Nametka i Envera Čolakovića, u tu anatomsku mrežu uplest će i recepciju: “Čitatelj i pisac moraju se

osjetiti dielom istoga srdca, dielom istoga bića t. j.: nečim zajedničkim. Sve ono što prije nije bilo moguće (jer nije imao povoljnih preduvjeta) daje mu njegova narodna država, kojoj i on treba kao vjerman sin koristnom djelatnošću uzvratiti”.

Širi političko-ideologijski horizont te organske poetike ocrtaće dr Dragutin Kamber koji će u uvodniku časopisa proklamovati i sveopštu pobjedu koncepta nacija koje se podudaraju sa rasama, što potvrđuje stari narodni duh: «Ne razlikuju se ljudske rase i narodnosti samo krvlju, domovinom, kulturom i predajom, nego i svojim naročitim duhom i svojom nijansom mišljenja, snagom, tempom, bojom i jasnoćom svog misaonog produbljivanja. Kao što postoji njemački, francuzki i hrvatski narod, tako postoji i hrvatski, njemački, francuzki duh, njemačka, francuzka i hrvatska misao».

Nešto suzdržaniji će biti u eseju *Hrvatska i rađanje*, u kojem će se obrušiti na “kulturu nerađanja, koja je zahvatila u zadnje vrijeme najkulturnije zemlje čovječanstva i propadanje, koje je nastupilo kao posljedica nerađanja, (što) opravdava brigu svih onih, koji misle na budućnost svoje domovine, - pa i Evrope i kulture i biele rase uobće”. Kao i urednik beogradskih *Ideja* deceniju ranije Kamber će obrušiti na metropole jer upra-

vo “današnji velegrad izgubio je u velikoj mjeri svoju dušu, organsku vezu sa zemljom, napustio je predaju, i izgubio u velikoj mjeri vjeru i razkinuo čvrstu vezu sa narodom”.

Tijelo *narodnog duha i biele rase uobće* polako izjeda frojdovsko-marksistički defetizam, mada i hedonizam jednako prijeti, jer “mjesto nacionalnog osjećaja javio se u njemu internacionalizam i kozmopolitizam. Mjesto stvaralačkog programa uživanje, mjesto dubokih misli razlievanje u vanjštinu i i širinu, u sve vrste športa - počevši od nogometa i boksa do konjskih i samovoznih utrka”. Poseban problem i “jedan od znakova propadanja jest i moderna emancipacija žene. Sve se više napušta vječna i prirodna sudbina žene da osvoji muža kao žena i mati, pa da vlada kao kraljica obitelji. Moderna velegradska žena sve više hoće da pripada samo sebi. Svejedno iz kojeg razloga: ili kao amerikanka koja ne će da rađa, da ne izgubi nijednu sezonu, il kao parižanka, koja ne rađa zato da ne izgubi ljubavnika”. Osim ove žive ženske erotomanije novoj Evropi prijeti i dekadentna literatura: “Ili kao Ibzenova Nora, koja ne će djece zato, da mogne biti samo svoja”.

Kao protutežu tom sveopštem rasulu po Evropi, Kamber će postaviti svoj publicistički angažman direktno pledi-

rajući politički: “Mi hoćemo nadalje da pokažemo, kako su pravo imali preporoditelji Europe Hitler, Poglavnik, Mussolini i drugi, kada su među ostalim naviestili rat nerađanju i počeli svom silom podupirati obitelj, selo i diete”. Razlog za takav aktivizam je jasan jer “ovaj nazadak biele rase u poredbi sa drugim obojenim rasama, ovo izumiranje uljudbenih naroda, trgnulo je već mnoge pojedince i države da poduzmu mjere spasavanja, gdje to već nije kasno”. Posljednji branici te uljudbe su vidljivi, dok je rješenje za njeno održanje jasno: “Mussolini dovikuje svim fašistima: Nije čovjek ko nije otac. Namiriti poviesni zaostatak, što veće potomstvo u Hrvatskoj. Borba protiv ženske emancipacije, mužkarača, protiv razstava, pobačaja”.

Sličan *uljudbeni* jezik Kamber će u članku *Izbjegličko pitanje u Bosni* koristiti i lokalno, videći muslimanske izbjeglice iz istočne Bosne kao prijetnju moralnom poretku u Sarajevu, koja potječe od “elemenata niskih kulturnih i moralnih kvalifikacija” i koja se mora ukloniti. Emily Greble primjećuje, naprimjer, da Kamber u ovom tekstu koristi antisemitski diskurs prema tim većinski muslimanskim izbjeglicama. Uzdignuta tridesetih godina u narodnoj duši barbara koji su trebali preporoditi Evropu, vrativši se sada kalupima i pojmu koji su u

njoj kao jezgro otpočetka, misao jugoslovenske književne desnice, uparađena u nacistički politički program, četrdesetih će osjećati opasnost i stati na branike bijele rase i evropski uljudbenih gradova koje je nekad trebalo rušiti, braneći ih ovog puta i od lokalnih primjeraka koji su “niskih kulturnih i moralnih kvalifikacija”.

To je povratak pojmu koji u *Hrvatskoj misli* u članku *Bieda i veličina razuma* osmišljava filozof Drago Ćepulić, napominjući da “sva bieda razuma ne pobija njegove veličine” i da spoznaja /bergsonovske/ iracionalnosti ne znači da se ne treba vratiti programu, budući da je “naš razum ograničen, ali mi se toga svietla ne možemo i ne smijemo odreći. Nad njime je mjesta iza vjeru u Boga, koja razum nadilazi, ali protiv razuma misliti i živjeti znači ovu našu kulturnu krizu htjeti ovjekovječiti”. Pokušavajući izrafinirati “književni izraz Bosne”, Jurčić će poštujući taj put i stajući na put permanentnoj kulturnoj krizi biti sklon iracionalističkim mistifikacijama o naravi “bosanskog čovjeka, koji ne odlučuje sam, već mu poriv krvi određuje postupak, nieteći i potičući njegov temperament”, ali i u isto vrijeme će biti spreman da cijelu ekspresiju poistovijeti sa jednim pojmom ili žanrom, navodeći da “Bošnjak nije sklon razmišljanju, već časovitom nagnuću, on je impresionist, lirik”.

Šire reperkusije ta bosanska poetika će dobiti kad Jurčić krene razvijati lokalni rasni glosarij napominjući da je «Bosna kolievka biološki najčistije hrvatske rase, punokrvne, pozitivne i životno izdržljive», kao i to da se «Bošnjak nije miešao ni sa istovjernim strancima niti sa braćom po narodnosti. Time je plemenita loza očuvana od križanja s duhovno malovriednim i rasno odrođenim elementom». Ta mistifikacija o rasnim elementima koji presudno određuje jednu kulturu, kao koncept će svaki put dobiti svoju istoriju: “Bosanski čovjek u svome pradavnom društvenom životu, u eri svoga nastojanja i oblikovanja stopio je u svome biću rasne oznake prastanovnika i asilimiranih Bogumila - pogana privedenih vjerozakonu katoličkom ili pak onih, koji su primili islam: vezala ih je etnička pripadnost i stoljetna baština zajedničkih duhovnih vrjednota”. Glavni kvalitet tog književnog izraza biće anticipiran činjenicom da je “kao pretežno planinska zemlja Bosna bila nepristupačna nadiranjju došljaka i tako je sačuvala divlju praiskonsku neobuzdanost stanovičtva, koje je netaknuto tuđinskim primjesama”, tome je pomoglo i što je “biološki čist njezin je živalj ostao strogo oddieljen od inorodnog elementa”, kao i što je očuvala “od krvnog miešanja i križanja samoniklu kulturnu predaju netaknutu prodiranjem kojekakvih unosa”.

Zagovarajući prevratnički “primitivizam te kulture” kao duhovnu nadmoć, istovremeno ta poetika je svodi na kliše jer - nemajući “smisla za promišljeni rad” - taj je “narod dao najljepše ostvarenje svoga osjećanja i naj-sjajniji dokaz svoga stvaralačkog duha na području narodne lirike”. Tu je i neizbježni kritički žargon (prisutan naprimjer i danas u istoriji bošnjačke književnosti) koji promovira “blago intonirani orientalni čar, smisao za ritmiku”, što neizbježno vodi u koncept “da je lirika najprirodniji umjetnički govor bosanskog čovjeka” i da “ta njegova lirska sklonost pokazuje, da je mnogo trpio, jer patnja produbljuje i obogaćuje osjećajne skale ljudske duše”. Kruna toga govora jeste razvijanje bosanskih kulturnih toposa jer “Bošnjak nije podoban da se na njega nakalemljuje nešto tuđe - jednako je i sa bosanskim krajolikom, kojemu je teško prilagoditi i s njim pomiriti građevni stil oštarih ploha...” Taj milje koji je oblikovao “bosanskog čovjeka od starohrvatskih vremena, kroz mutnu eru bogumila i turski vakat”, ustvari se najbolje osjeća u organskom glosariju koji čine “glas elementarne krvi, koja je palila u žilama ničim obuzdanih slobodnih pokoljenja, željnih užitka, blagoslova, i ludih zanosa, derta, meraka i kaharli-tuge, koja je naj-ljepša slast” (Jurčić).

Dijalektička igra u kojoj se jedna iracionalnost ukapljuje na nivo racionalnog koncepta, potpuno će usvojiti i Muradbegović uzdižući je na nivo hiper-realnosti, kojom će, pronašavši se u Tradiciji, izvidati svoj avangardni nemir iz dvadesetih godina. U eseju “Prabiće Bosne” okupiće sve sedative ražalovane avangarde koja se pomjerila udesno: “U tome izskonskom bošnjačkom prabiću ima nešto od prastarog paganstva, koje su njihovi pradjedovi donieli sa sobom iz zakarpatskih nizina u ove krajeve i tu se ono zadržalo do dana današnjeg, a u svojoj prvotnoj čistoći”. Ta čistoća, za kojom se traga, lako pronalazi hronologiju, a blagodareći “rasnoj snazi” uvijek ima i budućnost u temeljima nove države: “Križanje civilizacija i kultura sa svih strana zemaljskog prostora bilo je, zbog rasne snage prabića Bosne, u glavnom samo tranzitna roba preko Bosne... Ali pod tom tvrdom korom, i u tom jednostavnom savršenstvu živi prabiće Bosne, najzdravija klica hrvatskog naroda iz koje se razcvjetava njegova neovisnost i njegova samosvojnost”.

Kako se ta prabića mogu iskoristiti na nivou nove uljudbe, pokazaće Muradbegović na primjeru sevdalinki u tekstu *Bosansko-hercegovačke popievke u svietlu naše i evropske glasbene kulture*, objavljenom u veljači-ožuj-

ku 1944., kada napiše da i nakon nestanka “bivšeg muslimanskog gospodujućeg življa”, još uvijek postoji mogućnost “da se ta omiljela i bogodana narodna glasba iskoristi za našu nacionalnu i umjetničku uljudbu, za našu obću glasbenu kulturu”. Borba za spasenje ljepote jedne otmjene narodne pjesme jeste istovremeno i borba za civilizacijske vrijednosti s kojima ne mogu ići “površna mišljenja naših umjetničkom tuđinštinom zadojenih stručnjaka, a još manje biedni repertoire ciganskih kapela, nego pravi stvaraoci hrvatske umjetničke glasbe, njezini jedini izpravni zastupnici”.

Krenuvši od instinkta, tla, narodne snage, koju će uzdizati emfatično, avangardisti kao Muradbegović na kraju uklapaju tu energiju u stupce kolaboracionističke propagande i u otmjene jelovnike i repertoire konzumnata novih evropskih civilizacijskih vrijednosti, pokrećući časopis i promovirajući te iracionalno-uljudbene koncepte u gradu iz kojeg su dvije godine ranije, nakon što je dužnost preuzeo Ivan Tolja, Pavelićev stručnjak za deportacije, od oktobra 1941. do ljeta 1942. ustaše uspješno transportovali u logore sve sarajevske Jevreje, uključujući i preobraćenike, osim njih dvije stotine. Time je valjda, uprkos Muradbegovićevom dociranju, suspendirana i mogućnost da neki barbari stanu na

put sveobćoj umjetničkoj uljudbi koju treba pripomoći i otmjena sevdalinka.

Rodivši samog sebe 1924. godine u manifestu *Autoportret*, Muradbegovićev pripovjedač deklamovaće da “iz njegova mesa izmiljuju nervi kao rastrgana paučina i palucaju po zraku račvastim zmijskim jezicima i upijaju se u svemirsko tlo, ko žile iz kojih raste moje biće, moje svemirsko stablo...” Uzdizaće samog sebe koji nije sentimentalni i nema savjesti, ni vjere ni tradicije, ni zakona ni principa, koji je ubio svoju mater, svoga oca, brata, rođake, ženu i prijatelje. On spada u one evropske avangardiste koji su - u konačnoj emfazi svoje rastrojene pripovjedačke instance - našli smiraja na književnoj desnici saobrazivši se, kao autori u publicistici, sa jezičkim iskonom i pradavnim porivom krvi i neshvatljivom dubinom duše, racionalno neprotumačive u padovima i uzponima, ponirući u pradavna stoljeća i dotičući se tajne nebesa.

Književna kritika ni pola stoljeća nakon Holokausta neće vidjeti ništa znakovito u tome što se Muradbegović, istovremeno sa ekspresionističkom ekspanzijom i žarom u jednom haotičnom dobu, okreće i snazi koju “crpi iz rase, iz primordijalne i arhetipske magme i posljednje tajne naše našeg psihičkog temperamenta”.

Kao pisac koji je i bio sklon montirati brze prizore potpunog sloma kao na filmu, dok se socijalne opačine sinesteziraju u slikama grča, nagona, uzbuđenja, komadanja mesa, plamena i pušenja krvi, režanja strasti, velegrada koji kao i rat proždire čovjeka u paklenom ritmu, kasnije će se izvidati tim povratkom “rasnom” i “diferencijalnom u karakterologiji ovdašnjeg čovjeka”, i to će po kritičarima nacionalnih književnosti, kao što je Muhsin Rizvić, značiti da je napravio tek zao-kret prema “domaćem svijetu”, kao da se te formule nisu otjelotvoravale i po stranicama jednog kolaboracionističkog časopisa, u jednom istorijskom periodu, sa konkretnom pronacističkom političkom agendom. Kritičar se nakon pedeset godina toliko saobražava sa tim Muradbegovićevim rječnikom, da je spreman rekonstruirati bez ikakvog otklona ta opšta mjesta postojanosti duha, vjere i uvjerenja, discipline, sevdaha i strasti, topline i ljubavi prema majci i porodici, merhametu prema slabom i ugroženom, projicirajući ih na njegovu pripovijetku *Post*. I kad prizna da samog sebe podsjeća na dvornikovićevskog karakterologa, taj nacionalni kritičar ostaće svejedno sklon Muradbegovićevo portretisanje likova odrediti kao “supstanciju rasne izdržljivosti i postojanosti”.

Poznato je da će se nakon što visoka pismenost bude cvjetala vremenski i prostorno u blizini logora smrti i gasnih komora - nešto stubokom promijeniti sa definicijom umjetničkog čina; neke stvari nisu više ostale iste. Avangardni povratak iskonu iz tridesetih i četrdesetih godina tako više nije bio bilo koje poetičko okučenje u supstanciji; neka kulturna misija nije više bila samo kulturna misija. Alija Nametak i Ahmed Muradbegović su u NDH preuzeli funkcije povjerenika i intendanta u sarajevskom kazalištu, želeći sprovesti vlastite vizije o oblikovanju kulture u Sarajevu. To zvuči bezazleno i lijepo u mirnodopskom kontekstu, ovako taj angažman treba odmjeriti s njihovim djelom i člancima.

Nakon preuzimanja dužnosti Nametak je, kako prenosi Greble, upozorio nadređene ustaške povjerenike da zbog umjetničkog integriteta neće odmah otpustiti Srbe i Jevreje iz ansambla dok se ne nađu dobri glumci muslimani i katolici koji bi zauzeli njihove mjesto. Muradbegović ekumenski ističe da će repertoar kazališta “biti posvećen u prvom redu nacionalnoj drami, religioznim i popularnim komadima... u kojoj se spaja kultura istoka s katoličkom zapadnom kulturom.” Može li to više zvučati obazrivo ili multikulturno ako se zna da su to temelji kulturne politike jedne nacističke tvorevine?

Na stupcima jednog časopisa koji ima tu političku agendu književna autonomija više ne postoji. Kako pokazuje Stanko Lasić, i autonomija kulture i kompromisna angažiranost jesu modeli kolaboracije te visoke pismenosti, koja se mora opisati iako se ne goni krivično, koja nije ni veća ni manja ni bezazlenija, ni ako se gradira sa istinskom političkom kolaboracijom i funkcionerstvom za koje se odgovaralo pred /prijekim/ sudovima. Ta književnost, kao visoka pismenost, anticipirala je žargon kojim se inspiriralo i opravdalo ubijanje miliona ljudi, granice njene autonomnosti nisu mogle ostati netaknute, to je, ako hoćete, ne samo moralna, nego i tehnička stvar.

Tom prigodom valja ustvari ispitati koliko je književnost bila imuna na kolaboracionistički filozofski glosarij, opisan u anatomiji nacističke retorike. Određeni kvinslinški režim je imenovao nekog pisca za intendantta ili povjerenika u pozorištu, ili kulturnog atašea u Budimpešti, dok su drugi pisci taj režim radikalno negirali po šumama i gorama, bili u samoizolaciji striktno neutralni ili ležali po logorima i masovnim grobnicama. Zašto baš njih? Po čemu je njihova poetika bila iznimna? Jesu li bili publicistički aktivni? Čak i kad nisu radikalno afirmativni prema režimu kao Mile Budak ili Sve-

tislav Stefanović ili Munir Šahinović Ekremov, njihova autonomija kulture je tu sumnjiva i sklona preispitivanju. Na koji način? Nije tu neosnovano provjeriti koliko njihove sentence korespondiraju i sa aktivističkim publicističkim žargonom, s obzirom da obične poetičke eksklamacije u to vrijeme postaju stupci konkretne političke propagande.

Nije naodmet ispitati koliko njihove esejističke varijacije imaju veze sa konceptima umivene evropske počveničke poetike tog vremena, jer čak ni larpurlartizam nakon Holokausta nije ostao što je bio ranije, postavši sumnjiv, nakon što je kolaboracija kulture u jednom zločinu, koji će jezik privesti neizrecivom, bila dubinska i nepregledna. Čak i ako uzmemo sve to u izvanmoralnom smislu, ništa s granicama umjetničkog čina nije moglo ostati po starom. Književnost koja najčešće imitira pokret, utvara akciju i samo deklamativno poziva na djelovanje, pretvorena u stubove štampe, preobrazivši se od manifesta do pamfleta, sada služi kao usklik i inspiracija na djelo i - uklopljena u poetici jednog časopisa - teče paralelno sa publicističkim propagandnim nizovima.

I pedeset i sedamdeset godina nakon Holokausta po našoj publicistici i književnoj istoriji taj pomak kao da

se ne registruje. Tako je Nametkova proza, kao i kod Muradbegovića, prema toj kritici iz nekog nepoznatog razloga u burnim vremena sklona tražiti smisao u moralnim nazorima koji su naslijeđeni iz prošlosti, u pozitivnoj tradiciji starenika, kao da to nema veze sa piščevim konkretnim kulturnim i publicističkim angažmanom. Još uvijek ne postoji otklon od postavke, naprimjer, književnog kritičara Ljubomira Marakovića iz teksta *Hrvati muslimani pripoviedaju*, koju je 1944. plasirao u zagrebačkoj *Spremnosti*, toj *najbolje uređivanoj novini* u NDH-aziji, govoreći o tome kako su junaci Nametka, Šemsudina Sarajlića i mladog Huseina Muradbegovića bitni po tome, što čuvaju muslimanski način života, stare predaje i čudoredne vrline, njegujući starinsko poštenje i čestitost i “divnu čaroliju nekadanjeg života”, a osuđujući nepoštenje, razuzdanost i lakoumnost, dobronamjerno i poučno kao u pričama iz čitanki i pučkih kalendara, što su opšta mjesta kojim NDH književni kritičari konstruišu širu viziju o jednom vijekovima čistom i vitalnom miljeu koji pati od “viška osjećajnosti, manjka idejne konstrukcije”.

U publicistici i kritici danas Čolakovićev roman *Legenda o Ali-paši* i dalje je samo autonomno umjetničko djelo koje nema nikakve dodirne tačke s osobom, po-

vijesnom ličnošću Envera Čolakovića koji je u jednom razdoblju svog života na neki način bio involviran u NDH-azijski režim. Kaže se samo: to je poema o ljudskosti i ljudskoj dobroti, a nikako o nekom junaku koji nosi na sebi neka povijesna obilježja, to nije povijesni roman, već roman-bajka ili roman-poema. Problem je što se razdvaja forma od sadržaja, i onda kad se favorizira i sadržaj i forma. Konsekvence angažmana u tekstu, koji nije uvijek prisutan što se vidi u romanima Celina ili Hamsuna, u kritici ostaju neprovjerene.

Zdesna na lijevo među literatima, Enver Čolaković, kao literat saradnik, nedužan je i ima pravo na slobodu umjetničkog čina: jedan od argumenata jeste i to što ga Titovi sudovi nikada nisu optužili, a kamoli osudili zbog kolaboracionizma s ustaškim režimom, “iako je ovaj nesretni čovjek i veliki pisac nekoliko mjeseci 1944/45. godine bio na službi kao niži diplomatski činovnik u ambasadi NDH u Budimpešti, svojem rodnom gradu”. Čak će i Stanko Lasić, napisati da “Legenda o Ali-paši (1944) najbolje svjedoči da su ideje tih mladih humanista bile u direktnoj suprotnosti s ustaškim načelima i totalitarnom vizijom svijeta. Napisati takvu romanesknu poemu mogao je samo čovjek kojem se gadio svijet u kojem je živio i u kojem je mržnja bila osnovni princip ponašanja”.

Nevažno da li je neko građanski bio krivično odgovoran, književnost je često kolaboracionistička na jeziku. Tu nije presudno gdje pisac živio i je li popio kafu na krugovnoj postaji ili šaptao ispod pozornice u Narodnom kazalištu, nego koliko su se njegova saradnja i angažman po časopisima i institucijama odrazili u lijepom jezičkom tkanju, i kad propovijeda i kad ne propovijeda o novom poretku, što se najbolje ocrta kad se djelo osvijetli i u recepciji i u okviru u kojem književnik tih godina objavljuje i djeluje. U prvom prikazu tog romana *Epopėja poviestne Bosne*, Vladimir Jurčić u Hrvatskoj misli br. 9 izdatoj u rujnu 1944. godine za Čolakovića piše “da nam evocira dah jednog starog doba, kada je čestitost i marljivost mogla uzdići pojedinca, kada nisu neopravdane predrasude razdvajale ljude, kada je vladala međusobna ljubav i poštivanje, iskrena pobožnost i čovjekoljublje”. U struji užasnog zbiljskog života, kaže Jurčić, “i nehotice uzdišemo za tim vremenom, a nuka nas na to i blaga čežnja i prozračna paučinasta romantika toplog pričalaštva, u čijem ritmu osjećamo, kako struji zbiljski život”.

S jedne strane, “pisac je krasno zamišljenim razvojem radnje visoko uzdigao duhovne i moralne vrjednote, pokazavši Ismet-efendijinim i Ali-pašinim velikodušjem, kao

i Alihodžinim i Mehaginim prezirom zemaljskih dobara, kako je ništetno robovanje novcu”, i stoga “se i divimo tim predstavnicima staroga vaktā koji su živjeli po vjerskim propisima ostajući skromni i jednostavni. unatoč ugleda i bogatstva”, osim toga, “ tjelesna ljepota Alije Lepira... upodpunjena je duhovnom ljepotom, plemenitošću srca i merhametom prema biednima”, dok je s druge strane pandan tim vrlim muževima “gazda Ješua saraf”, kojim pisac “pred nas iznosi portret gnusnog Sheylocka, koji po uvjerljivosti psihološkog osvjetljavanja i plastičnosti modeliranja baca u zasjenak i najpodlije izrode društva svojom krvožednom bezdušnosšu”.

Etnička pripadnost tog lika će prvog prikazivača Legende o Ali-paši posebno inspirirati na dijatribu: “U susretima s Alijom, s priprostim telalom Arifagom, u konspiriranju priglupog sluga Rifata, u lukavom nadmudrivanju poštenih čaršinlija, u sjajnom duetu s Hasan-dedom izkočila je pokvarenost i perfidija krivokletnog i licemjernog jehudije. Da navedemo samo neke karakterizacije:...*Dobri je stari Ješua, ne će grijeh, hoće trgovino i paras. Vidiš, Aliju, mi jehudijo imamo pamet, imamo znanju i volja, zato nam Jehova dava. Pešeriko mio, sladka moja Arif. Ti ga nemajiš pravo, šo ga na meni ružiš. Ja ne tvoja dušman, ja tvoja ahabab...*”

To će biti dovoljno da zaključi: “Eto, takav je Ješua Bararon, prevejani lihvar, koji je upropastio mnogu obitelj svojim sustavnim iskorištavanjem, pa i telala Arifagu, koji mu je lakomisleno povjerovao. Pisac ga na jednom mjestu posebno apostrofira: *On je umio izvršiti pošteno i pri tom zaraditi.* Ješua je kao pošast harao u Bosna-Saraju zarobljavajući duše, rujući društveni moral, kupujući savjesti i ništeći egzistencije. Kušao je tako nagovoriti i Aliju, da se omili Hasan-dedi, kako bi ga posinio, a od baštine imao bi i on koristi zato je spreman darivati starog bolesnika ‘s puno hediji...”

Je li Čolaković kriv što je dao jednog lika stereotipno, oživjevši ga i u individualiziranom *iskvarenom* govoru, kao kao da govori sa karikatura i plakata koji se tih dana pojavljuju po evropskim banderama i zidovima, ponajprije novinama? Da li je odgovoran što je svog prikazivača, jednog provincijalnog kritičkog kolaboracionista i vjernika u rase, inspirirao na gnušanje nad pokvarenošću i perfidijom krivokletnog i pokvarenog jehudije? Da li su mu zbog toga trebali suditi? Da li danas i ovdje zaslužuje da se njegovim imenom zovu škole i ulice? To nije ono što nas zanima. Ovdje je važno naglasiti da braniti ovaj roman kao autonoman čin, Čolakovićevu slobodu stvaranja, kao izmišljaj i roman-bajku

koje nema nikakve dodirne tačke s povijesnom ličnošću Envera Čolakovića i povijesnim trenutkom, znači ostati neumiješan i u živi tekst romana koji je očigledno umazan i crnom pjenom tiskotina kojom se, naprimjer, štampala i *Hrvatska misao*.

Koliko se može pogriješiti ako se taj stilski izbor, i književna kritika koja žučno rekonstruira ta mjesta usredsređujući na jednog tipskog junaka, videći u njemu egzemplum najpodlijih *izroda društva* koji ruju po Bosna-Saraju, uporede sa publicističkim nizovima iz tog vremena koji govore, naprimjer, o tome kako je možda Židova “nestalo iz čaršije, ali je u čaršiji ostao židovski duh špekulacije, podvaljivanja, nabijanja cijena i lihvarjenja u tolikoj mjeri da pokvarenost stanovitih trgovaca, bez obzira na vjeru, zasjenjuje rad nestalih Židova” (Mustafa Busuladžić). Književni i književnokritički tekstovi, jamačno nisu u istoj funkciji kao publicistički, u pitanju su po Lasiću dva tipa književne kolaboracije: radikalna afirmacija i autonomija kulture, no ko bi više mogao govoriti o samosvojnosti i automnosti tog romana i te književne kritike umreženih u verbalno-ideološki vidokrug iza kojeg stoji tada najviše političko-društvene moći.

Isto kao Nametkov povratak starini, ili Muradbegovićev konačni saobražaj sa vitalnošću jedne rase, uskrsenje

najljepših osobina prošlih muževa nasuprot perfidiji i koristoljublju kod Čolakovića, književni su izbori koji štampi pomažu u tome da u vrtoglavom industrijskom ritmu nepovratno izgubljenu autonomiju i auru umjetnosti transplantira i oživi u tijelu političkog jezika. Ako je već štampan u ediciji Matice hrvatske i ovjenčan nagradom te kolaboracionističke institucije, afirmiran na stranicama jednog časopisa koji se zalaže za rasnu hijerarhiju, može li se ne pogriješiti ako se primijeti, naprimjer, da to uzdizanje moralnih vrednota izraženih u vajnoj prošlosti i u preziru zemaljskih dobara, ima neke veze sa postavkom da čovjek „robuje vjekovnom zakonu pradjedovske krvi“ ili sa uskrsenjem prabića Bosne čiji “biološki čist njezin je živalj ostao strogo odijeljen od inorodnog elementa”.

U konceptu uskrsenja tog narodnog duha, po kojem je “Bosna kolievka biološki najčistije hrvatske rase, punokrvne, pozitivne i životno izdržljive”, štampane na stranicama istog kolaboracionističkog književnog časopisa, s aspekta autonomije književnog čina znakovite su čak i pjesme, kao što je Čolakovićeve *Bosanska rapsodija*, koja pjeva “Iz naših vrleti pobjegle su vile/ bradate kepece ne poznaju gljive,/ Riečne nam nimfe balade ne cvile/ Vetrusti zmaj nam ne pada na njive”,

taman onoliko koliko su smiješne te rime, a nekmoli poema Stipe Barišića o Dobrim Bošnjanima kojim su “Vavik lica nasmijana, sritna, oči jim se bljišće ko ugljenje živo; konda nikad nema nevolje ni jada, konda jim se se nigde ne učini krivo”, dok je Bosna “zemlja naša od vika je taka, i Bošnjani žive; tuj je lipa Bosna; naša zemlja cvitna, sveg milinja puna, od vikova častna, cinjena, ponosna!”. Kada je u pitanju pak lirika Saliha Alića, koji u toku rata po *Hrvatskoj misli* uporno objavljuje pjesme u kojima “neka modra zavjesa ljeta njiše duše mladića, kad dug red breza, čežnje rastu daljinom”, kao da se nije dogodila ni 1914, a kamoli 1941., onda je to tekstualna tvorevina ne toliko značajna, koliko samo zabavna.

Povijest bošnjačke/bosanskohercegovačke literature, najčešće neverzirana, Nametkov opus vidi “izvan dinamike avangardnog i ekspresionističkog pokreta” i “mimo matice socijalne literature”, dok će Čolakovićev stilski izbor opisivati kao “situaciju kašnjenja u književnopovijesnoj dinamici” određujući je imenom “postpreporodnog tradicionalizma kao specifičnog književnog pravca bošnjačke i bosanskohercegovačke književne prakse u međuraću”, koji se “javlja uporedo s pojavama različitih avangardizama, prije svega s pojavom ekspre-

sionizma”, međutim, to će biti jedan od momenata kada je ta književnost uhvatila korak sa tadašnjom novoevropskom književnošću, s momentom kada su mnogi i avangardno inspirirani književnici okučili u supstanciji starine, zemlje i narodne duše, tako da taj tradicionalizam ne teče uporedo sa ekspresionizmom, nego čak i proizlazi iz njega (kao kod Benna, Celine ili Hamsuna) anticipiran u prevratničkim godinama i sada otjetvoren u romanima i člancima koji vraćaju izgublenu vjeru.

Ni kazališne kronike koje Čolaković ispisuje iz broja u broj u *Hrvatskoj misli*, više nisu samo kazališne kronike. Dok polemise sa Nametkom oko komada *Zabavni odbor*, navodeći da je u pitanju “lakrdija, koja je trebala žigosati malograđanštinu, naivnost i lakomost bosanskih kasablija sprva ovog vieka”, a koja je “promašila svoj cilj zbog površnosti u obradi i totalnog povlađivanja navodnim zahtjevima publike, koja iznurena ratnom psihozom traži jeftinu zabavu”, dok tako upozorava da je “pisac tek možda u nedužnoj namjeri da izsmijava, prikazao našu sredinu gorom nego što je”, to više nije obična polemika jednog estetski konzervativnog post-preporodnog kritičara koji možda s pravom žigoše klišeizirani komad, nego bi se možda mogla samo vratiti u kontekst programskih tekstova na stranicama istog

časopisa koji u tom trenutku krasnoslove o “jednostavnim savršenstvima” i “prabićima” u kojima živi “najzdravija klica hrvatskog naroda iz koje se razcvjetava njegova neovisnost i njegova samosvojnost”.

U tim hronikama govori se i o uzdizanju nove misije kazališta, “koje preko zabavnog mora postati odgojno, preko odgojnog kulturno, a pri svemu tom strogo estetsko i umjetničko, nacionalno i pozitivističko žarište, iz koga živa rieč umjetnika mora naći puta i načina da prodre preko srдца u razum publike”. Navodi se i da je prvo godište otvoreno popularnom narodnom igrom, romantičnim snom *Ismet i Almasa Ademage Mešića* i time je naznačen uzak krug regionalnog zahvaćanja..., da su uslijedile obnova Ogrizovićeve Hasanaginice, Muradbegovićeve drame *Na Božjem putu* i *Unesite mrtvaca*, *Vitropira* Adalberta Kuzmanovića i zabavne lakrdije *Dva načelnika* popularnog Ekrema, da je drugo kazalištno godište 1942/43. počelo s dramatizacijom Budakova romana *Ognjište*, onda nastavljeno *Dundom Marojem* i zanimljivom pastirskom igrom *Od poroda Jezusova* nepoznatog autora, Begovićevim komadom *Bez trećeg*, onda opet Muradbegovićevom poviestnom dramom *Huseinbeg Gradašćević*, a igrana je i potresna obiteljsko-društvena drama Abdurahmana Nametka *Blagdan*

života, Čolakovićev prvienac *Moja žena krpi čarape*, Donadinijeva *Gogoljeva smrt...* I tako dalje i tome slično.

Usred rata Čolaković hvali upravu i intendanta, “danas kad se oskudieva čak i u čavlima, a da ne govorimo o platnu, solidnim glumcima i perfektnim šminkerima”, “njegova je zasluga da je teatar dobio moderno osvietljenje, tako korisno i potrebno za dočaravanje svjetlostnih efekata.” Tu se nalazi i napomena koju potpisuje Theatralis (valjda Vladimir Jurčić) o *smionom reformatoru i vještom poznavacu kazalištnoga života* intendantu Muradbegoviću koji je “intuitivno osjetio, da se nalazi na pravom putu, ako omogući rieč domaćim piscima umjesto favoriziranja stranih lakrdija - neodgojnih i neetičkih, koje su zapravo variante davno šabloniziranih sadržaja”, tako da će se tom kulturnom hroničaru “trogodišnje uspješno djelovanje sarajevskog kazališta, njegovanje nacionalne drame, sve bogatiji domaći repertoire, sve veći broj pisaca, stečena iskustva, uzajamna suradnja kazalištnih stručnjaka i občinstva, stalno posjećivanje i usrdan odziv našega občinstva”, učiniti kao “jamstvo daljeg razvoja i procvata hrvatske nacionalne drame i put k sve ljepšem usponu hrvatske umjetnosti uobće”.

Sve te riječi dolaze u vrijeme sveopšteg opustošenja dok u tom gradu nestaju cijeli kvartovi ljudi i onda te visokoparne ocjene mogu poslužiti ne samo, kako bi rekao Benjamin, kao spomenici barbarstva, nego tako ornamentirani jednom hinjenom ili naivnom vjerom u svijetlu budućnost i spas nacionalne umjetnosti, funkciju svjetlostnih efekata i perfektne šminke, zvuče nesukladno stvarnosti, kao da su preoptimistični. Bile bi lažno uštimate čak i da nisu štampane na propagandnim stupcima jednog časopisa sa konkretnom kulturnom podrškom uspostavljanju novog europskog poretka. To je samo lažni mir, svakako kičast, koji je više ne može ostati netaknut, kao da se ništa nije dogodilo, koji teče u nepreglednoj koloni starih vagona kao da ne postoji ništa što bi ga moglo zaustaviti ili uzdrmati. *Hrvatska misao*, izlazi u istom gradu, u kojem se u to vrijeme vodi borba, kako navodi Greble, u domenu konfesionalnog privatnog života i gradske solidarnosti koju zove građanskom sviješću, da opstane jedna multikulturalna sredina čiji potres je došao kao rezonanca smrti starog evropskog poretka i 1914. i 1941. Gradski čelnici u to vrijeme iznalaze način da Romima muslimanima i preobraćenim Jevrejima izdaju uvjerenja o pripadništvu arijevske rasi.

Odbijajući tezu da biologija može odrediti identitet pojedinca, što je centralna premisa novog evropskog poretka i ustaškog režima, neki od tih čelnika – i kad su radili u NDH službi – vjerovali su da određeni pojedinci i dalje pripadaju njihovoj zajednici zbog vjerskih, etničkih ili građanskih veza i zato pronalaze način, pokazuje Greble, da te pojedince ili cijele grupe izuzmu od primjene rasnih politika. Odbacujući nacionalnu državu po mjeri ustaškog režima kojim je cilj bio čišćenje zemlje od nehrvata, čišćenje hrvatskog jezika i izgradnja propagandnog sistema, iako otpor nije bio pravilo, zahvaljujući i činjenici da su NDH i nacistički režim nije ispunio njihova očekivanja i dao žuđenu autonomiju, ti pripadnici sarajevske elite će se ipak za tu građansku kulturu založiti u domeni lokalne solidarnosti i nadnacionalne ideje, koje će u svojim politikama rekonstruisati kasnije i oslobodilački antifašistički komunistički režim kad nakon rata preuzme grad.

Za to vrijeme *Hrvatska misao*, krenuvši od avangardne visokoparne retorike, te najprogressivnije poetike tog vremena, rujući po prabićima bosanske kulture i njenim najdubljim slojevima, rafinirajući dobrotu ovdašnjeg čovjeka koji dolazi iz dubina, evocirajući dah starih vremena kada je čestitost i marljivost mogla uz-

dići pojedinca, mistifikujući svu istoriju od Bogumila do Hitlera i Mussolinija, okupivši najjače žonglere te pismenosti koju ima ta sredina tada, pronalazi i forsira jedan žargon koji u najmanju ruku anticipira i legitimizira hijerarhiju rasa i traga za društvenim izrodima, čak i kad tu karakterologiju i pojmove ne rabi u istom smislu kao rasne teorije kod nacista. Istovremeno, taj časopis i uredništvo s konkretnom političkom misijom, igra u taktu jednog režima koji, po Antunu Barcu, u to vrijeme prema knjizi i književnicima pokazuje neobičnu naklonost uvodeći visoke državne nagrade i svečanosti, dajući visoke honorare po štampanim arcima. Glavni Pododbor Matice Hrvatske, naprimjer, raspisuje 1944. natječaj na kojem nagrađuje najbolje esej, novelu i pjesmu, nagradom od 30.000 kuna.

U konačnici, kad su i kulturno autonomni i kompromisno angažirani, ta visokoparna estetika korespondira, naprimjer, sa publicističkim opštim mjestima pjesnika Munira Šahinovića Ekremova, kojeg je NDH-aški režim u decembru 1941. - Poglavnikovom odredbom - imenovao za nadstojnika Državnog izvještajnog i promičbenog ureda kod Predsjedništva vlade. U nadležnost te ustanove spadao je, navodi Fadil Ademović u knjizi *Novinstvo i ustaška propaganda*, nadzor nad cjelokupnom

tiskovnom, novinskom, izdavačkom i promidžbenom djelatnošću na području velikih župa Vrhbosna, Huma, Usora, Soli, Lašva, Glaž, Plima i Rama, Luka, Sana, Krbava i Psat, a davala je i odobrenja za javna predavanja, kinematografske projekcije i sve vrste diletantskih *kazalištnih* predstava.

U prvom naputku koji je izdao taj ured nalaže se, naprimjer, novinama i časopisima da što manje koriste imena velikih župa, umjesto bivše 'Bosne i Hercegovine' koja se ima koristiti kao regionalni, etnografski i poviesni pojam, dok se umesto izraza 'musliman' preporučuje naziv 'Hrvat islamske vjeroispovijesti'. Taj državni ured izvršio je inspekciju knjiga u sarajevskim knjižarama i Sarajevski novi list izvještava da je otkriveno 30.000 zabranjenih knjiga, a na taj način se "odlučno uklanjaju iz duhovnog života naroda komunistički, židovski, slobodno-zidarski i protuvjerski otrov što ga sadržavaju spisi raznih neprijatelja hrvatskog naroda, bilo u takozvanim znanstvenim raspravama, bilo romanima, pripovijetkama ili pjesmama". U izjavi za list nadstojnik Ekremov će govoriti i o "čišćenju naše književnosti od srbskog odnosno jugoslovenskog utjecaja".

U eseju "Sarajevski kulturni krug kao kulturno-politička osebjnost" koji je štampao u časopisu Hrvatska sviest,

nadstojnik Šahinović Ekremov piše da je “ustaška Hrvatska, ne samo kao državno-politička tvorevina”, nego i kao “kulturno-politički i duhovni fenomen, u stvari oživotvorena ideja kakvu je sebi duboko želio, kakvu je svom intimnom društvenom htienju stvorio i kakvu je kroz stoljeća svestrano razvio kulturni krug, čije je žarište stoljećima bilo Sarajevo...” Dva toliko različita kulturna kruga “obilježavaju bit i prirodu hrvatskog nacionalizma... - onaj zagrebački, kršćanski i humanistički, s veličanstvenim europskim duhom Starčevića, Matoša, Šufflaya, i onaj sarajevski: bogomilski, krvavo-rasni, biološko hrvatski protkan lepršavim dahom Orienta i mističnim nazorom turskog Islama... koga tako duboko Musa Ćazim, Mirza Safvet, Silvije Strahimir Kranjčević i Ekrem” (Doglavnik misli na svog oca Hamida Šahinovića Ekrema, dramatičara i pripovjedača).

Uporedi li se taj slijed formula o krvavoj rasnosti, krunisan opaskom da ustaška država vrhovni ideal pokoljenja iz oba kulturna kruga, koji reda nadstojnik kolaboracionista pjesnički, valjda između odluka o čišćenju knjižara i cenzorskim odredbama – uporedi li se, dakle, sve to sa žargonom koji dolazi iz dubina narodne duše i starine koji u isto vrijeme forsiraju najprogresivniji književnici Jurčić, Miličević, Muradbegović, Čolaković

ili Nametak na stranicama *Hrvatske misli*, puštenom u rad i milošću nadstojnika, onda će biti jasniji koncept Stanka Lasića koji kaže da autonomija kulture i sloboda stvaranja neminovno u totalitarnim društvima donose i nečistu savjest i nesretnu svijest. Ali prije svega znakovite jezičke korespondencije, dodao bih.

Čak i kad misli da mu njegov posao, njegov zanat i umjetnički čin mogu donijeti slobodu, jezik odaje tu njegovu kolaboraciju odvođeci ga u najčistije paralele sa akcijskim žargonom kojim se grade karijatide porotka u ime kojeg će biti žrtvovani mnogi. Stavljajući i organizujući riječi u službu istinske vanknjiževne akcije, umjesto imitiranja pokreta, književnost nepovratno gubi i autonomiju čak i u najzapretanijim esejističkim varijacijama koje znaju slagati u taktu velikih političkih vizija. Njena harmonija koju hinji otkriva se u namještenosti i kiču, ignoranciji, redanju na sliku i priliku stare situacije koja je već zbrisana. Kolaboracija književnika ne mora biti institucionalna i politička, da bi uzdrimala književnu autonomiju, ona može ostati i samo na riječima, što nije dakle uvijek utuživo; književna kolaboracija je ustvari najčešće jezička.

- Dok umjetnici primaju antunovske nagrade, dok pišu rasprave o prevođenju i kozmičkim zrakama, o muze-

jima, dok igraju i kritikuju predstave, dok prave scenografiju i zaslužuje pohvale po štampu, dok izrađuju nacрте za novčanice i makete za poštanske marke, dok uživaju u uspjesima u inozemstvu, dok putuju na skupove mladeži nove Evrope i o tome pišu prve putopise, kaže Lasić, oni istovremeno igraju ulogu slobodnog književnika u donjem gradu, dok Pavelić zadovoljno trlja ruke nad tim tužnim spektaklom, jer gornjim gradom hodaju njegovi dužnostnici i donose mu spiskove za likvidaciju, za logor, za prikupljanje talaca, za sela koja treba spaliti i ljude u njima pobiti. To je moralni problem, ali i izvanmoralni, jer u tom slučaju književni jezik zahvata parcijalno, neadekvatno, redukcionistički; on izlazi i u susret povlađujući ili slijepo rekonstruirajući taj kontekst i proizvodeći figure, kao da tu harmoniju u tom trenutku ništa ne preispituje ili osporava.

Još je gore kad se saradnja otkrije u podudarnosti visokoparnog jezika autonomnih književnika sa žurnalističkim floskulama djelatnih novinara i pisaca kolaboracionista na stranicama istog časopisa, koji ordiniraju u ritmu istog i sličnog političkog programa pozivajući na sveopću akciju. A stvari postaju još očitije kad se toj propagandi direktno priključe književnici, spuštajući se stilskim serpentinama iz zapretenih esejističkih

varijacija i mistifikacija u ogoljene nizove jednostavnog političkog pleodajea, koji ide u korak s njihovom novom poetikom.

Sartre u tekstu *Ko je kolaboracionista?* Iz 1945. godine kaže da je većina saradnika regrutovana iz tabora takozvanih “desnih anarhista”, koji ne prihvatajući nijedan republički zakon, proglašavajući se slobodnim da odbiju porez ili rat, sada posežu, odobravaju ili legitimiraju nasilje nad svojim protivnicima. Obilježivši svojom anarhijom duboki raspad, koji su osjetili i pretrpjeli, nikada nisu prestali zauzvrat željeti radikalnu integraciju, ne prihvatajući do kraja anarhičnu slobodu koju su uživali, ne primajući krajnje konsekvence svog rigorozno individualističkog stava. Na marginama za to vrijeme sanjaju o autoritarnom društvu u koje bi se mogli integrirati i spojiti, kaže Sartre, više voleći poredak koji im se činilo da predstavlja njemačka sila, od stvarnosti sopstvene države iz koje su bili isključeni.

Pokazujući dvadeset godina sebe kao poremećene, dezintegrirane, haotične “suviše ljude”, po Sartreu, počeli su se mrziti nalazeći rješenje u željeznoj disciplini kojoj se dotad nisu mogli spontano predati. Nesposobni da podnese surovu istinu: <Ja sam slabo i mlitavo dijete, kukavica pred svojim strastima>, željeli su sebe vidjeti,

tek kao tipičan proizvod cijelog trulog društva. Za te pesimiste dolazak fašizma u osnovi je, poantira Sartre, bio samoubistvo čovječanstva, koje su dugo snivali. Drugi su sebe angažovali da tom samoubistvu stanu na put, a neke je po Lasiću samo otuđila trijada kruh-slava-strah.

Problem kolaboracije, po Sartreu, nije toliko socijalni, koliko psihološki, od čovjeka do čovjeka. Vidi se to i kod Crnjanskog, kojemu u jednom trenutku, kao da je dosadilo da se život i karijera sklapaju kao lakrdija, da djelo anticipira tu anarhiju, njemu treba da organizuje svoj život kao priču, ukusno, decentno, u nadmoćnosti, i na valu sukoba i razlaza sa mladim nadrealistima koji su se priklonili marksizmu i Krleži, počinje da vodi svoju desničarsku kampanju koja će se vremenom približavati fašističkoj agendi, što prati i njegov uspon po diplomatskim stepenicama. Kolaboracija ima veze i sa prethodnim poetičkim izborima, otud i različiti stilovi kolaboracije, a u tom stapanju riječi i angažmana, i poslije se osjeća kod tih pjesnika dodir života i literature.

Nakon poraza fašizma, sopstvena kolaboracija se može se uzeti kao nejasna i indirektna krivnja, može se odležati u zatvoru, prihvatiti zabranu objavljivanja, primiti na sebe izgnanstvo iz društva, otpatiti izolaciju u tami

sobe, uživati u nekrologijskim žanru okrenutom prošlosti kao da je ostalo samo još pokopati sve te prošle ljude, primiti se kamena beznačajne službe i vratiti se makar životu (ako nije moguće literaturi), a da se do kraja života ne prihvati i ne razjasni za što se kriv, kao što su se držali kulturni autonomaši i kompromisni angažovanici Nametak, Muradbegović i Čolaković.

Ili pak jednostavno i promptno riješiti stvar, kad skrivanje dosadi, i u avgustu 1945, nekoliko mjeseci nakon oslobođenja, pojaviti se na zagrebačkoj ulici u ustaškom odijelu, pomalo kao dadaistički samoubica, kao što jeste nadstojnik za Državnog uredba za promičbu Munir Šahinović Ekremov, i biti likvidiran na licu mjesta, kao živi eho radikalnog afirmatora.

Prijeki sud za književnike – koji je dao svoju riječ u slučajevima Svetislava Stefanovića i Mile Budaka, naprimjer - stane tako ponekad na put književnicima da sami izvuku krajnje konsekvence iz svojih stilskih izbora i suoče se sa svojim angažmanom, što se u blagotami emigracije dogodilo na pozitivan način s Crnjan-
skim ili na negativan sa Vinkom Nikolićem, naprimjer.

Sloboda stvaranja u doba genocida

Kultura je Paveliću, kaže Lasić, služila i kao dekoracija pred vanjskim svijetom i bilo mu je svejedno kakav je sadržaj te oblasti, sve dok otvoreno nije išla protiv njega. To neće biti razlog da 2007. književni povjesničar Ivica Matičević u knjizi *Prostor slobode. Književna kritika u zagrebačkoj periodici od 1941. do 1945.* ne uzme dvogled i pogledavši hrvatsku književnost u vrijeme NDH, pozivajući se i na Lasića, konstatuje da je ta književna kritika nastavak prijeratne kritičke prakse, uspostavljajući se kao prostor slobode i nastavljajući razvoj hrvatske znanosti o književnosti. Problem je što nakon Holokausta ni književnost ni sloboda stvaranja ni znanost književnosti nisu više značile isto kao prije rata.

Uspostavljajući pokidane veze, opisavši književnu kritiku koju ispisuju saradnici kolaboracionističkih časopisa, Matičević donosi pregršt podataka koji vraćaju izgubljeni kontinuitet hrvatske književnosti, kao da je sve ostalo normalno. Tako će, naprimjer, pokazivati da kritičar *Plave revije* Vladimir Miličević vjeruje u individualnost i zasebnost umjetničkog čina, dok istovremeno ta mlada nada piše o tome da i ne postoji neravno u umjetnosti “jer tek rasno može u nama da satvori poeziju”, “samo rasan je kalup književne stvarnosti”,

“umjetnici su nosioci jedne ideje, koja i te kako rasna, ako je umjetnička”. To svakako neće biti razlog da mladi Milićević, opet po Matičeviću, ne nastavi stvarati taj prostor slobode književnosti u NDH, najnormalnije operišući i tumačeći Valeryijevu matematizaciju poezije, Bretonovo “izazivanje nutrine” i intuitivne vizije stvarnosti, mikrokozam i makrokozam Poea i Rimbauda, štijući i Mallarmeja koji je rekao da poezija počinje gdje čovjek nestaje.

S istim ciljem rekonstrukcije autonomnosti NDH književne kritike Matičević će podastirati kako kritičar *Pluga* piše da su nacionalni zadaci nepotrebni, pogrešni i neprirodni, pokazivaće da se na istim stranicama ni o jednom stilemu i esteticu nije pisalo kao o nadrealizmu (i slovačkom i beogradskom), navodiće sa stranica *Spremnosti* kako neki kritičar pominje Thomasa Manna, poznatog protivnika nacizma, “bez ikakvih ograda i ustručavanja” kao umjetnika koji se u svojim djelima bavio politikom a da nije postao njenim *služnikom*... Šezdeset godina kasnije Matičević pokazuje kako su se teze o Nazoru kao promašenom intelektualcu garnirale i citatima iz neke brošure Moše Pijadea, kako ti listovi komotno donose esejistiku, polemike, književna i kazališna kritika hrvatskih i svjetskih autora, dok neko pod

pseudonimom Pomet duhovito iz dana u dan prikazuje hrvatsku kulturnu svakodnevicu, kao da ta Hrvatska nema puno veze sa službenom NDH. Za to vrijeme Ivan Lendić njeguje visoke kriterije da bi dao doprinos kako bi sutra široke narodne mase mogle prepoznati pravo umjetničko djelo.

Te estetske vrijednosti će se najnormalnije promovirati na istim stranicama na kojima književnici, došavši u posjetu doglavniku Mili Budaku, objavljuju da sada “nastaje u našem književnom životu novo razdoblje, u kojem će hrvatska knjiga nesmetano napredovati, a hrvatski književnici dobiti položaj koji do sada nisu imali”, tako da “svi, kojima je stalo do napretka naše kulture, s povjerenjem gledaju u Doglavnika”, na tim listovima jedan od najagilnijih književnih poslenika Marko Čović, kao tajnik dr. Mile Budaka, štampa napis *Dužnost književnika u ustaškoj državi*, proklamujući da “u borbi za postignuće pune narodneslobode i državne nezavisnosti podređuju se sve druge vrednote” i da su “književnici (već po naravi samoga poziva) neobično važni suradnici u svakoj borbi... čuvari narodne snage i zdravlja koje je sakriveno u svim narodnim česticama”. Još jedan od zakonodavaca NDH književnog života Vinko Nikolić navodi da je “dužnost umjetnika pridonijeti što ljepši i

bogatiji prinos zajednici” i da je “zadatak književnosti u prvom redu oblikovati suvremeno zbivanje”. Književnost, prema istom autoru, “u stvaranju novoga čovjeka mora nam pomoći” i zato “moramo u novoj Hrvatskoj stvoriti i novu književnost. Književnost nacionalističku, Novu, nacionalističku književnost za novu Hrvatsku”.

To su, dakle, isti papiri na kojima najagilniji NDH-aški književni kritičar Antun Bonifačić hvali hrvatske pjesnike koji su pokazali duboku patrijarhalnu povezanost sa tлом i vlastitim domom, osvjedočivši narodnu snagu, jer su “zemlja i mrtvi spasli i ovo pokoljenje od komunizma i dadaizma”, a hrvatska lirika odbila židovski duh “koji je pokušavao odvojiti nacionalne književnosti od njihovog rodnog tla i općeljudskih motiva”. Gledajući godinama kasnije na taj milje, Matičević će otići tako daleko da će i u zalaganju za šutnju u eseju *Sloboda šutnje* Antuna Barca, vidjeti “bitan korak naprijed prema slobodi iskazivanja kritičkog mišljenja o stanju književnih prilika u NDH, sastavljen od najuglednijeg i najautoritavnijeg književnog stručnjaka” koji se upravo vratio iz Jasenovca i Stare Gradiške i čudesno iskrsnuo na tim stranicama. U tom eseju Barac piše da ima razdoblja kad se pisanje čini neznatnim i gotovo nedostojnim poslom, što će Matičeviću biti dovoljno da objasni

kako je poštovanje prava na šutnju ključni aspekt poštivanja nečije slobode i osobnosti.

Ostaće još nejasno da li režim koji ostavlja pisce da komotno šute u strahu u izgnanstvu i masovnim grobnicama također pokazuje poštovanje njihovoj slobodi i osobnosti. Po Lasićevim modelima je, međutim, i pisanje o šutnji vid saradnje sa režimom, čak i njegova radikalna negacija vodi u izdaju autonomnog stvaralaštva, jer mora svoj umjetnički čin privesti drugim vrijednostima ili sistemima. Dok grme topovi, dok krv teče i govori, kaže Lasić, šutnja je jedini dostojanstven odgovor pjesnika, jer ti listovi donose i spiskove strijeljanih i otvorenu podršku režimu koji nije nikakva igra nego neminovno znači Jasenovac, Savsku cestu, progone, strah, Luburića, telegrafske stubove koji su vješala... Mogu, naprimjer, Ljubo Vizner i Tin Ujević, kao urednik i saradnik, u novopokrenutom časopisu *Suradnja* (1943-44.) prosipati liriku i feljtone do kraja rata, jer je član njihove redakcije romansijer Mile Budak već u prvom uvodniku najavio njihovu veliku misiju: "Raditi za tu pobjedu, pobjedu ujedinjene Europe pred mračnim silama svjetskog boljševizma i židovsko-masonske anglo-amerikanske plutokracije, raditi za bolju budućnost novog čovjeka u obnovljenoj

Hrvatskoj i obnovljenoj Europi - to će biti zadatak i uzvišeni cilj našeg časopisa.”

To što su pojedina uredništva otvorena toliko da omogućće estetski autonomno mišljenje, što ne prisiljavaju da se u svakom tekstu proklamira ustaško stanovište, otvarajući život umjetnosti koji znači nešto sasvim drugo u nacističkim društvima, po Matičeviću su velika postignuća koja stvaraju jedan prostor slobode. To je, kaže, bilo moguće u jednom “neorganiziranom i neodlučnom totalitarizmu” koji nije zadavao nijednu proskriptivnu poetiku. Što se estetike tiče, po ovom književnom povjesničaru, NDH nije nanijela nikakvu štetu književnoj kritici koja je svoju primjenu vidjela u primjeni estetskih mjerila, tako da će pogriješiti svi oni koji u razvoju književnosti i književne kritike s osnutkom NDH vide rez, prekid povijesti i gubitak kritičke svijesti.

Šta znači ta poplava riječi u vrijeme gasnih komora i pretvaranja miliona ljudi u prah i pepeo? Ne znači ništa jer autonomija književnosti iza Holokausta ne može više biti mjerena starim kriterijima. To nije samo moralno pitanje nego i tehničko, jer kad svo dotadašnje ljudsko iskustvo ostane zbrisano, stvaralački čin će se obnavljati u retorici šutnje koja nije više konstruktivna gesta. Časopisi, saradnja, bolja budućnost, uredništvo,

eseji - prestali su da postoje u starom smislu. Ko bi nakon toga umjetnost stavio na vagu sa milionima raspadajućih Figuren? Autonomija i umjetnost uživale su se i po logorima, upravnici logora su svako večer konzumirali te komade najviše umjetnosti nakon posla - i nešto tu više nije moglo ostati isto. Stvaralaštvo se u tom okviru prvi put učinilo kao kompletna budalaština. Bilo kakva struktura koja zahtijeva privrženost nekom vrijednosnom sistemu – u doba totalnog uništenja – otkriva se kao uštimanost, lakirovka, uživanje u preporučajućoj grandioznosti vazdušnog groblja.

U skladu sa novim obratom iza Holokausta, ostati vjerran autonomiji književnog čina znači vratiti se se iz rata duboko nepovjerljiv prema jeziku. Upotrebljavati riječi kao da mogu istinski prenijeti puls i zbunjenost, otjelotvoriti post-humani duh na sliku i priliku prenapuhane valute društvenog razgovora, kaže Steiner, znači negirati i iznevjeriti taj jezik, jer se sada razumije mnogo slabije kad se govori, nego kad se šuti. Govoriti iza genocida o pomirenju nacija i obnovi, o slobodi i pobuni, uspostavljati bilo kakav prekinuti kontinuitet, znači biti nepristojan i instrumentalizirati književni jezik koji je iznemogao, rasječen i ispuhao.

Prorok je u avangardi uzdizao svijetlu projekciju budućnosti, a vratio se tridesetih godina u liku Vođe koji se na trgu pretvorio u program na kamenom stubu, i jedini adekvatan odgovor u ime slobode stvaranja i autonomnosti književnog jezika poslije rata, bio je poslati nekoga ko će pred masom bulazniti puknutim riječima koje se raspadaju, ustrajno govoreći nerazumljivo kao da ne vjeruje da se više išta može reći. U post-genocidnom miljeu razvijaju se duboke sumnje u održivost starog jezika. Njegovi sintaksa, stil, simbolične asocijacije duboko su bile obilježene time što se bio promaknuo u kolaboracionistički žargon i kvalifikativi kao što su rasa, narodni duh, narodno srdce, narodno tielo, polet i pokret, ne znače više isto kao prije opustošenja, ne mogući se osloboditi semantičkih preljeva koji su dobivali po propagandnim stupcima uz spiskove strijeljanih. Nastaviti ih upotrebljavati ili tretirati u prijeratnim značenjskim kalupima znači kamuflirati tu stvarnost - zacjeljivati pukotinu; to znači ignorisati materijal kojim se djela. Restaurirati godinama kasnije taj jezik u ritmu prijeratne harmonije, značiti ugušiti roj nesvjesnih asocijacija duboko utisnutih u afirmativnim govornim navikama.

(Avangardna) Književnost koja je budućnost otjelotvoravala najsugestivnije na sliku i priliku Grada koji će

konačnici osvojiti istinu i pravdu, na kraju se u riječima istih književnika vratila kao propovijed o uništenju cijelih predjela i likvidaciji miliona ljudi. Ubrzo će nekompatibilnost pjesnikovog primarnog oduševljenja govorom i neljudske prirode političke stvarnosti, postati tema romana kao što je *Vergilijeva smrt*, kaže Steiner. Budući da je njihov jezik služio u Jasenovcu ili Belsen, jer su za sve te stvari riječi nalazili ljudi koji nisu bili nesvjesni za što ih koriste, te oznake nisu mogle ostati u staroj mreži pojmova, kao da se ništa nije dogodilo, ljuške označitelja pjesnici su morali zderati – više nijedna harmonija nije bila moguća.

Već u nacističkoj političkoj krizi krajem tridesetih pisci su se pitali da li će više ikad u evropskoj civilizaciji biti moguć živi, humani idiom s kojim će moći raditi, a iza rata, ukazao se, pokazuje Steiner, iznošeni, iznuđeni, srušeni jezik, riječi su postale trup riječi, fantomske riječi; svi su žalosno žvakali i proizvodili njihov zvuk u ustima bez ikakvog efekta. Umiješavši se u stvarnost i pretvorivši u stubove pojmova iz avangardne magme, taj okamenjeni jezik vratio se sada odsustvima, puknuvši u krhotine, nakazno stijenje, u prah i pepeo. Poslije te faze smiješno i uštmano zvuči potenciranje davno izgubljenog jezika i uglazbljenje riječi sa tih osu-

šenih papira u slične ili iste stare simfonije koje sviraju po davno zbrisanim taktovima.

Po štampi i katedrama danas, taj diskontinuitet kao da se nije dogodio. Za to vrijeme, na valu postkomunističke rehabilitacije utuljenih pisaca i njihovih djela, po (post)jugoslovenskim se stranicama restauriraju stari pojmovi u nekadašnjim značenjima, najnormalnije, umivaju se pisci i njihove biografije, rekonstruiraju se stari sentiment i vraća ta izgubljena prošlost s novim poletom i moralnim žarom, kao da se radi velika propuštena zadaća i ispunjava neko starostavno zavještanje.

Graditi se kao da se ta retorika šutnje nije razvila, uspostavljati prekinute kontinuitete i vraćati suspendovanu budućnost, kao da je sve ostalo po starom, ne vidjeti riječi koje su bile postale autentični žargon, okamenjene, znači baratati davno prokockanim i ugušenim pojmovima, kao da se sada operiše mrtvim stvarima. To znači lakirati stvari ne samo u post-holokaustovskom ozračju, nego i ovdje iza genocida devedesetih. To nije (samo) moralno pitanje, nego estetsko, po-etičko.

Stare kategorije bile su poništene, izvrnuvši se naizvrat da bi nastavile postojati, literatura se se javljala samo bliskim ehom odsustva. Može se sve to preskočiti

jednim skokom preko glave unatrag, padajući u stare poduhvate u prošlosti kao da se ništa nije dogodilo, u to vrijeme velikih muževa koji su sanjali o preporodu naših naroda, ali - ako se gleda i u izvanmoralnom smislu - to znači poništenje autonomije književnog jezika koju je literatura stekla nakon Holokausta, restauraciju davno prevaziđenih ritmova, empirijsku ignoranciju skoro sedam decenija književnosti.

Časopis *Ideje*, desničarski poligon za avangardiste

Časopis *Ideje*, koje godine 1934. i 1935. uređuje i izdaje u Beogradu Miloš Crnjanski, zanimljiv je kao parter na kojem su srpski avangardisti definitivno dali esejistički i polemički oblik provokativnim desničarskim stavovima.

Posebno će u tome biti istaknuti Miloš Crnjanski i Svetislav Stefanović, dok će među saradnicima *Ideja* biti i avangardisti Stanislav Vinaver, Dragan Aleksić, Todor Manojlović, Ivo Andrić. Da li su sve te desničarske jezičke formule, koji plasiraju ponajprije Stefanović i Crnjanski, došle iznenada i preko noći – ili imaju i raniju anticipaciju i u avangardnom poetičkom kodu – kao i evoluciju u kojoj poetski ekstreman jezik polako prelazi u političku signifikantnu leksiku – može se vidjeti ako se uporede programski manifestni tekstovi tih autora s početka dvadesetih godina, sa njihovim angažovanim i pamfletističkim napisima iz *Ideja* s početka tridesetih godina.

Osim toga, najnoviji književni naučnici, nacionalno inspirirani, svaku tvrdnju o srodnosti Crnjanskog i autora *Ideja* sa fašizmom – vide kao rezultat komunističke

propagande, na što naročito upozorava Milo Lompar u *Duhu samoporicanja*. Poseban uzor, za Lompara, jeste Crnjanski jev koncept srpskog stanovišta što znači politiku „koja bi bila ni malo nametljiva, ni malo nasilna, ali čisto srpska”. Pozivajući se izravno na Crnjanskog iz godine 1934. (to jest na naslijeđe *Ideja*), Lompar računa na građansko *nenasilno* zastupanje “srpskog stanovišta u našoj kulturnoj politici i javnoj svesti”.

Koliko Crnjanski jevo srpsko stanovište koje modelira 1934. godine ima nenasilnu konotaciju, a koliko je umreženo sa militarističkim desničarskim (fašističkim) kontekstom tog vremena, može se provjeriti vratimo li tu književnopovijesnu spekulaciju u teksturu koju razvijaju autori *Ideja*. Kao i u širu poetičku i političku mrežu u paralelama s drugim tekstovima tog vremena.

Ispitujući mjesto latinskih uticaja u jugoslovenskom okviru, Crnjanski primjećuje da “latinska kultura i latinska prosveta, iz raskošnih primorskih gradova i njenih bogatih crkava ostala je samo morska pena za naš narod na jadranskim obalama”. Zato bi se - piše - valjalo založiti da se sve više, umjesto o latinskoj, ili vizantijskoj prosvetčenosti, govori o slovenskoj kulturi, hiljadugodišnje tradicije, koja je “narodu bliska”.

Slavenska pismenost posebno je važna za Balkan, piše Crnjanski, gdje se ustalila, blagodareći tome što se u *radu metodijanske crkve i njenih naslednica dozvoljen slavenski jezik*, dok je u prosvećenosti Slovenaca, Hrvata, Čeha i Poljaka slavenske crte dobiti tek mnogo docnije “u dugim i teškim narodnim borbama”. Da je kojim slučajem, insistira Crnjanski, taj “versko-prosvetni rad Ćirila i Metoda potpuno uspeo i održao se kroz vekove kao kod nas u svim slovenskim narodima, ko zna, ne bi li duh koji danas ispunjava Evropu i koji nad njom vlada bio sasvim drugačiji i uzvišeniji”.

Kako bi koncept bio još jasniji – Crnjanski će tu širu refleksiju o evropskom i južnoslavenskom kulturnom ozračju posve konkretizirati tvrdeći da se “jedino kod Srba, u našem Srednjem veku začela i sačuvala velika slovenska prosvetna snaga i samo u balkanskim krajevima sačuvaše veliki tragovi sjajne arhitekture i slikarstva koje danas proučava sva Evropa, tragovi se toga jedne široke materijalne kulture, čiji zaštitnici postadoše Nemanjići, dinastija u sili i svetlosti svojoj tako iznenadna da je za njene članove, jedan naš pisac s pravom rekao lepu reč da behu kao meteori”. Taj kulturni koncept sada dobiva očiglednu srpsku etničku konotaciju, oličen u figuri Svetog Save, u njego-

vim načelima socijalne pravde, koji se nije samo bavio teokratijom, nego i *prosvećivanjem*. Značaj te napredne i *prosvetilačke epohe srpske*, po Crnjanskom, Evropa tek treba da otkrije, kao melanž *slovenskog osećaja* i narodne crte koji su u srži svetosavske misli.

Toj panslavensko-balkanskoj kombinaciji, u tadašnjem evropskom okviru, naročitu ulogu namijenice i Svetislav Stefanović, izražavajući se u *Idejama* već u rasnoj terminologiji. Unutar *evropskog čovečanstva* Stefanović vidi superiornost nordijske, dinarske i mediteranske rase koje su se očuvale *nemiješanjem sa rasama inferiornijih kvaliteta*, i *mudrim ukrštanjem među sobom*, što ih promiče ne toliko u spasioce “Zapada i njegove kulture od propasti već toliko objavljujane”, koliko kao tvorce “jedne nove i bolje, nada sve, jedne pravednije kulture”.

I ovdje kvazi-biološki kriteriji, poimani kao kulturne konstante, postaju faktori političkog života, jer – po Stefanoviću - “rasni faktor je onaj koji je pozvan ne da primi i sprovede istorijski determinizam materijalističke nauke, nego da aktivnim uzimanjem sudbine naroda u svoje ruke izmeni same osnove ekonomske strukture društva i da kulturu profita, koja je do sad u raznim vidovima vladala čovečanstvom – u Starom veku profit na radu robova, u Novom Veku profit na radu mašine

i mašinskog radnika - zameni novom kulturom rada, koja se kao istinski nova prvi put javlja na obzorju u istoriji čovečanstva. To na kraju krajeva znači opet još jednom: duh mora pobediti materiju”.

O tom preporodu političkog života i *prosvetnog* naslijeđa – autori *Ideja*, međutim, ne sanjaju od jučer. Takvi stilski odabiri, sa političko-ideološkim konsekvencama, mogu se pratiti u evoluciji od njihovih ranih radova. U knjizi avangardnih napisa *Pogledi i pokušaji*, objavljenoj 1919. godine, još uvijek pomalo manifestno, Stefanović sanja o presudnoj ulozi Slovena koji su protiv dekadentnog Zapada spremni zagledati u dušu i boriti protiv imperijalizma Rima i monoteističkih tradicija, protiv hrišćanstva, i svaki pojedinac i Sloveni kao rasa. – *U Slovena je koliko antizapadnjačkog, pisao je, koliko, i još više, antihrišćanskog.*

“No možda je Evropa postala”, objašnjava Stefanović “tek pošto su varvari uništili Rim; rodila se na ruševinama Rima, i biće savršena i dovršena tek sa njegovim potpunim iščeznućem. Jer Evropa ne postoji još. Postoje evropski narodi, pojedini, odvojeni, i koji imaju u sebi neku opštu humanu kulturu, no između sebe imaju skoro samo odvratno varvarstvo, i prokletstvo rimskog imperijalizma... Kod nas Slovena je osećanje

za dobrotu i lepotu nešto duboko spontano, iz same prirode, iz krvi, iz rase”.

Mladi Stefanović stavlja pred Slavene dvije velike zadaće budućnosti, oslobađanje od nasljedstva Rima – kao odbacivanje imperijalizma i hrišćanstva. Sloveni su, piše, protiv Zapada, u dubini duše, u osnovi svog bića. Sloven je, i svaki pojedinac, i svi kao rasa, protivnik Zapada, u kome ne nalazi dovoljno duše, i od čije se tehnike boji za svoju dušu, pošto je Zapad Hrišćanstvo, kult i crkva Hristova, a ne vera i ljubav njegova, Sloven je protiv Zapada i protiv Hrišćanstva. Druga je velika zadaća Slovena, nastavlja, da sruše “ukleto nasledstvo Rima – sistem pljačkanja i robljenja manjih i slabijih naroda čije je poslednje strašno delo današnji nečuveno krvavi svetski rat”.

Ono što je godine 1919. bila ničeanska umjetnička vizija, koja je blago koketirala sa političkom aktuelnošću, sada u *Idejama* kod Stefanovića postaje ekspertiza o političkoj sudbini Evrope. Stare avangardne jugoslovenske vizije o dinarskom čovjeku koji oplemenjuje dekadentnu Evropu, koje je razvijao i Ivan Meštrović i zenitisti, sada postaje politički program, *stvar*, istina.

Dok rasiste brine brojno opadanje nordijske rase, jer padaju u strah od opasnosti izumiranja nordijskog čo-

vjeka, Stefanović tvrdi da je možda taj tip “završio svoju historijsku misiju, kao i individualistički kapitalizam svoju”. Sada pak “dolazi čas da je ustupi drugom, recimo odmah, čoveku dinarskog-rasnog tipa, koji po svima znacima i brojno i terenski i, što je nadasve najvažnije, po duševnim i duhovnim osobinama sve više osvaja, donoseći sobom i novu socijalnu i kulturnu strukturu društva i države”.

Stefanović mu u evropskom okviru daje posebnu ulogu, svodeći sada panslovenstvo na konkretan rasni tip, predlažući dinarski čojstveni tip čovjeka kao “tip herojsko-humanog čoveka, ne heroja gospodara, tvrdog, okrutnog, surovog, egoističkog i nehumanog, nego heroja ispunjenog dobrotom, mekošću srca i duše, koji ne samo ume da vlada nego i da herojski podnosi sudbinske udare i tegobe, što vladarski tip, naklonjen hedonističkom shvatanju života i sveta ne ume... Jednom reči mesto iber - i hermenša, čoveka čojstvenog tipa, mesto hermenšetuma tip čojstva, a koji pojam je, kako mi se čini, G. Gezeman našao vrlo srećan i vrlo karakterističan adekvatan izraz: *humanitas heroica*”.

Razmatrajući prioritet rasnog faktora nad ekonomskim, Stefanović daje rasi i poseban kulturni i istorijski značaj: “Rasa stavljena u zavisnost od ekonomskih

uslova - koja na kraju vodi nagomilavanju bogatstva i proletarizaciji rada - degeneriše se i propada... Skinuti sa čovečanstva prokletstvo bogaćenja i proletarizovanja rada, dva zla njegove strukture osnovane na profitu, to su dva najviša zadatka ne samo čistog rasizma nego i obnovljenog nacionalizma”. Taj zadatak koji stavlja na pleća novoj desničarskoj misli kod Stefanovića, petnaestak godina ranije bio je označen kao imperijalizam i hrišćanstvo Rima.

Stefanović u tom tekstu, osim toga, piše – kao “što postoje superiorni pojedinci tako mogu postojati i i superiorne rase. I kao što postoje pojedinci sa izvesnim duhovnim osobinama superiornim i prosečnih, tako mogu postojati i postoje i narodi i rase sa većim talentima od drugih”. Koristi i priliku ukazati na činjenicu da su “neki od najvećih i naizrazitijih genija čovečanstva ne od čiste nego od kombinovane mešane rase, naročito nordijske i dinarske. Tako je na primer Gete vrlo jasan predstavnik mešane nordijske i dinarske rase. To isto je slučaj i sa jednim od najvećih filozofskih umova novije istorije ljudskog duha, sa Hegelom”.

Na drugoj strani je “štetan uticaj mešavine germanske i jevrejske rase”, pojašnjava Stefanović, “mešani brakovi te dve rase degenerišu i postaju sterilni već u drugoj

ili trećoj generaciji”. To su razlozi da Jevreji “sklapaju brakove samo sa svojim saplemenicima, čak i u najbližem srodstvu, to je dosad čuvalo čistotu Jevreja kao rase, sa izvesnim utvrđenim i nepromenjenim fizičkim i psihičkim osobinama. Ali je to učinilo Jevreje stranim i tuđim, često, nedragim i nemilim i nerado primanim u društvu drugih naroda”.

Kao rješenje koje će najsuperiornije evropske rase spasiti od degeneracije, reproducirajući izvjesni viši tip kulture, Stefanović vidi i musolinijevski korporativni sistem, “koji se nameće stvarnim potrebama i zahtevima života”, dok je “demokratski sistem postao, kao i njegovo zastupništvo, preživeli sistem kabinetske politike”.

Stvar je u tome što korporativni sistem elastičan i prilagodljiv, i može da bude drukčiji u Njemačkoj, Italiji i Americi, uspostavljajući “autoritativnu nadklasnu državu gde su sve klase u međusobnoj kontroli, harmoniji i srazmeri”, za razliku od demokratske oligarhije klase kapitalista ili diktature radnika u komunizmu. Taj sistem je najmoderniji, jer u korak sa životom zatvara vek individualizma, individualističke proizvodnje, otvarajući *novi vek korporativne proizvodnje, korporativnog rada, korporativnog duha.*

To kako avangardne ideje anticipiraju njegov desničarski angažman - može se vidjeti i na osi evolucije Stefanovićeve stila, u njegovoj sklonosti da koristi medicinski glosarij. Četiri godine nakon *Pogleda i pokušaja*, u časopisu *Misao* 1923. godine, u članku *Obnova umjetnosti i pojave primitivizma* piše protiv šablonskih kritičara i profesora estetskih formula koji u primitivističkim tendencijama u umjetnosti vide povratak u varvarstvo i umorstvo umjetnosti. Nasuprot njima, Stefanović ističe da primitivističke tendencije oplemenjuju umjetnost.

Pri tom referira se na neka temeljna djela evropske umjetnosti, kao što su Eneida ili Legenda o Svetom Gralu. Posebno će biti, dakle, znakovit njegov kritički metaforički glosarijum kojim naprimjer naglašava da primitivizam jednoj degenerisanoj umjetnosti donosi *osveženje*, onako kao što *degenerisanim rasama prilivi primitivne krvi donose oporavljenje i osveženje*. I to povodom amblematičnih djela evropske književnosti.

Desetak godina kasnije, kada počne otvoreno propovijedati rasne teorije, u Stefanovićevom rječniku će se osjećati samo daleke rezonanse starog organskog/medicinskog kritičkog žargona. Alice Kaplan prenosi zapažanje Waltera Benjamina iz jednog pisma Gershomu Sholemu, u kojem Benjamin piše da razmišlja o članku o medicin-

skom nihilizmu, povezujući Jungove predodžbe o arhetipovima i kolektivnom nesvjesnom s poezijom Gotfrieda Benna i Louis-Ferdinanda Celinea, sve uobličeno “fašističkim okvirom” ili “fašističkom anatomijom”.

Analiza te *banalnosti*, kako primjećuje Kaplan, za Benjamina trebala je, dakle, podrazumijevati i ispitivanje medicinskog nihilizma u djelima Celinea, Junga i Benna, što je vrlo intelektualno izazovno i radikalno drugačije nego banalnost kod Hane Arendt, kod koje Eichmann, prototip, može govoriti samo u klišejima.

Dok Arendt pisce privučene fašizmom vidi “neuspješnim” umjetnicima (budući da su lišeni mašte), i “neuspješnim” realistima (jer su lišeni osjećaja za stvarnost), Benjamin ih - naglašava Kaplan - ipak osjeća različitim od običnih birokrata, očigledno videći i u njihovom poetičkom i psihološkom profilu predispoziciju ka političkim ekstremnom jeziku. I kod Stefanovića stari medicinski glosarij sada kao da prelazi sa riječi na djela, izravno angažovan, sa konkretnim programskim političkim konsekvencama, ideološki osmišljen.

Već u *Idejama* u toku godine 1934. i 1935. Stefanović piše, naprimjer, o važnosti krvnih grupa kada je u pitanju određivanje rase, kao i ulozi krvnih grupa kada

su u pitanju diferencijacija evropskih naroda od azijskih. “Ponavljamo medjutim slavnu Paracelzusuovu reč, do je krv jedan sasvim osobiti sok”, objašnjava Stefanović, “i vraćamo se na tvrdnju da su krvne grupe jedna od primordijalnih osobina ljudskih rasa, starije možda od svih poznijih antropoloških osobina i oznaka”.

Posve vjeran ideji da sada biološke i medicinske kategorije imaju važnu političku konsekventnost, kao i da prethode kulturnim i društvenim konceptima, kategoriju krvnih grupa Stefanović primjenjuje naprimjer na diferencijaciju Mađara, u slučaju kada “nadjemo kod jednog od njih visok skoro evropski indeks, a kod drugog daleko niži evropski ili skoro već azijski krvni indeks, možemo s pravom pretpostavljati da se prvi nalaz odnosi na one grupe Madjara koji i nisu rasni Madjari, nego samo jezički, a po rasi su možda Nemci, Sloveni ili drugi Evropejci, dok se u drugom slučaju radi o rasno - starijim Madjarima, onima koji su možda descendenti pravih Arpadovih Madjara, još bliži onim azijskim svojim pretcima, čija je i krv bliza azijskom krvnom indeksu”.

Sve vrijeme Stefanović je, ustvari, vođen idejom da mu taj metod s krvnim grupama, kao u tipologizaciji pojedinih ljudi, pomaže i u opisu i predviđanju karaktera i uloge cijelih rasa i naroda. Diferencirajući evropske

narode i rase od azijskih, Stefanoviću se onda otkrivaju i izvjesna antropološka mjerila, kao bitni elementi “za naučna ispitivanja rasnog problema, koji je na dnevnom redu ne samo čiste spekulacije nego i aktuelne politike”. Autori *Ideja* očigledno se umrežavaju sa tekstovima i propagandnom tog vremena, koji će poslužiti kao intelektualni žargon nacističkog projekta sa militarističkim planovima.

Biološki garniran rječnik koji, kao na mapi, ocrtava prostor za nacije i autoritativne države - kao rješenje za sveopštu kulturnu krizu, koji pružaju autori *Ideja*, kod Crnjanskog biva kodiran i hrišćansko-svetosavski, budući da je “Sv. Sava vremenom sve više uviđao, da čovek može biti dobar hrišćanin i u isti mah voleti svoju otadžbinu i svoj narod, i da u isto doba može, čak i mora služiti i Bogu i stadi, koje mu je Bog poverio. Ljubav prema otadžbini i narodu i njegova savest sve su ga više upućivali da pođe drugim pravcem, i on se odazvao glasu svoje savesti, svom unutrašnjem nagonu i potrebama svoje otadžbine i svoga naroda, ušao je u praktičan život... prihvatio je i vršio praktične državne i narodne poslove”.

U ime te simbioze intelektualaca i Države, Crnjanski označava opasnim što “već godinama, u našem druš-

tvu neko vrši sabotažu svega što je državno, u u intelektualnim krugovima svega što je nacionalno”. Po Crnjanskom je najveća opasnost kulturna zaostalost, kao “sudar između naših patrijahalnih krajeva i zapadnjačke kulture, prelaz iz herojskog i hajdučkog atavizma u krik zapadnih, velikovaroških kulturnih tekovina, tu je problem, tu će biti izvor tragedije, degeneracije, karikatura seljaka - i kretena”. Upozoravajući i da beogradska sredina postaje kolonija strane knjige, skreće pažnju i na opasnost da “kulturni život naših palanaka, pa i naših glavnih gradova, školovanih staleža, univerzitetskih krugova, umetničkih foruma”, po Crnjanskom ostane “karikatura, karikatura”.

Crnjanski u *Idejama* uređuje i donosi i nekoliko tekstova koji su još znakovitiji kada je su u pitanju veze sa desničarskim i fašističkim tekstovima tog vremena. U tekstu *Hitler u Larusu* autor bez ikakvog otklona piše o ideologiji Hitlerovoj, za kojeg narodi najviše vrijede po rasnim osobinama, a etničko pitanje je najvažnije među istorijskim problemima: “Po Hitleru hrišćanstvo je, kroz stoleća, oborilo vrednosti u arijskoj rasi i onemogućilo stvaranje narodnih elita... Po Hitleru, Jevreji oduvek su radili protiv bele rase u Evropi i njih treba uništiti, tim više što u svojim rukama drže finansije”.

Nadalje, upoznavajući dalje javnost sa tom misli, autor navodi da je najvažnija karakteristika što su Jevreji označeni kao narod koji nije njemački, “prosto što je to jedna druga rasa”.

Naznačujući širi politički kontekst, Đorđe Perić u napisu *Moralno jedinstvo Evrope* navodi da su vjera u *progres, u bratstvo naroda, u večito mi, pokolobani i u širokim slojevima masama, i među duhovnim elitama Evropljana*. “Ne oduševljavaju više nikoga ni socialne doktrine o smeni klasa u evolucionom progresu čovečanstva”, kaže Perić, “Svetski rat naneo je težak udar političkim doktrinama gradjanskih staleža, doktrinama koje je zasnovala velika francuska revolucija. Niko neće danas na barikade radi odbrane ili pobede gradjanskih sloboda”. Jedna velika epoha, piše, sa velikim idejama i političkim učenjima, nepovratno je zašla, kako na liberalnom krilu, tako i “posle ruskog socialnog eksperimenta malo je njih koji još veruju da će pomoću parlamentarne ili sindikalne mehanike radnička klasa uzeti stvar u svoje ruke”.

Perić će pred literatore staviti veliki zadatak da *perima raskrće gustu šikaru književnosti*, ako nekad shvate kako je život donio nove oblike koji zahtijevaju adekvatne izraze. I kod Stefanovića i kod Crnjanskog i u

manjim tekstovima redovito se proklamira smrt liberalističke evropske epohe, ukazuje na prevaziđenost demokratije, tako da je Lomparevo pozivanje danas na građansko stanovište iz *Ideja* - u najmanju ruku iluzorno, kao da ovaj časopis koji tridesetih godina izlazi u Beogradu uopšte nije pročitan.

Dimitrije Najdanović u tekstu *Špengler o revoluciji i proletarijatu*, biće još odrešitiji videći u velegradu, kao na *pozornici propasti svake velike kulture*, sabrane, kao u ogromnom čiru, “simboliku smrti, izumrle snage, gomile mrtvih atoma, obeskorenjeno seljaštvo ozdo, dok se ozgo u njegovu veliku kloaku slivaju degenerisan sattruli otpaci iz viših slojeva, intelektualala pariija... Smer je njihovog radikalnog nihilizma: razaranje žive celine i živog jedinstva naroda”.

Oni su svi, po Najdanoviću, pod hipnozom komunističke ideologije, uzdrhtali pod ekstazom o uništenju, snivajući od Francuske revolucije, svim tim crnim revolucionarnim *mitosom, giljotinama, manifestima, demagogijom, republikama, racionalizmom, filozofijom prosvećenosti*, samo o uništenju kulture: “jakobinska Francuska je anticipacija boljševičke Rusije; demokratija i aktivni liberalizam anticipacija boljševizma”.

Prenoseći tekst Wenera Schlegela *Nemačka nacionalistička omladina*, *Ideje* pišu i o narodnom jedinstvu i drugarskoj povezanosti koji su nastali na frontu, koji ne mogu biti jasni onima koji su *djeca* predratne epohe. Otpočетка je bilo jasno da je to u gledištu i Adolfa Hitlera, *nemačkog vojnika sa fronta* koji je na tom “nakovnju iskovaao svoju veru sudbinom određenog vođe tek kad je počeo da je unosi u nemački narod... Osećaj da treba tražiti ono što je bitno i drevno koji su generacije sa fronta imale u sebi prenet je i na mlade generacije posle rata i tako je došlo do proloma narodnih vrednosti koje su bile zaboravljene ili svesno previđene”.

Na kraju teksta Schlegel će pred čitatelje *Ideja* iznijeti nauk kojem je teška sadašnjica poučila njemački narod u revoluciji 1933., kada doživljava svoju potpunu obnovu: “Da bi se dobila budućnost, trebalo je pre svega još jednom osvojiti prošlost”. Idući ukorak s takvom obnovom na srpskom jeziku Vladimir Vujić, budući kolaboracionistički kulturni radnik, razlikuje dva nacionalizma, otpisujući stari nacionalizam koji je nekada, *u stara blažena vremena, išao pred prosvećenošću, pred čovečanskim idealima i romantičnošću vremena, pred liberalističkom misli poletnog građanstva*. Taj je nacionalizam “značio žudnju da se oslobodimo tuđinskog

političko vlasništva, da bi ,svoji u svome', mogli što pre, mi zakasneli i zaostali, stići srećnike Zapada”...

Novi nacionalisti, po *Idejama*, iz pera Vujićevog “moraju imati pred očima činjenice. Oni ne smeju imati sentimentalnost njihovih starih, Zapad ima danas drugo lice. Mi ne možemo više biti naivna balkanska deca. Internacionale ne mogu za nas biti vrela i izvori domaći, niti prividna bolećiva socialno-humano-etička združenja. Odmerimo trezveno i praktično sva lica, sve vidove, sve privide. Ako smo nekada išli zajedno sa nekima, danas moramo biti svesni da ne možemo, da ne smemo ići zajedno, da je to zajedničarstvo jedno samoubistvo”.

Kako piše Hannah Arendt, u osnovi nacionalizma srednjo-/istočnoevropskih naroda bilo je uvjerenje da imaju također pravo da se šire; ako već nemaju nade za neku prekomorsku ekspanziju - bivaju prisiljeni da se ostvaruju u Evropi. “Nacizam i boljševizam”, dodaje Arendt, “više duguju pangermanizmu odnosno panslavizmu nego ijednoj drugoj ideologiji ili političkom pokretu”, izravno imitirajući njihove parole.

Njemačka teorija rase je, prema Arendt, “pobedila u mnogim delovima duhovnog sveta mnogo pre no što su nacisti započeli svoj zlokobni pokušaj da osvoje svet.

Hitlerizam je koristio svoj jak međunarodni i unutraevropski odziv tokom tridesetih jer je rasizam, iako državna doktrina samo u Nemačkoj, bio snažan trend svuda u javnom mnjenju”.

Zasnovana na idealima Artura de Gobineau iz 19. vijeka, trijumfujući kao ideologija sve od početka 20. vijeka, rasizam tridesetih odaziva se dobro i na nacističke ideje odbijanja “principa jednakosti i solidarnosti svih naroda koji je garantovala ideja čovečanstva”, i na potrebu stvaranja “elite koja bi zamenila aristokratiju”, što je predlagao i Gobineau zalažući se za “rasu kneževa, arijevce, koji su, govorio je, u opasnosti da ih zagušaju niže, nearijevske klase demokratijom”.

Sve to za što i nije bilo toliko prostora u liberalnom optimizmu 19. vijeka, među *pobedničkom buržoazijom koja tih godina traži novo izdanje teorije sila-zakon, a ne ključ za istoriju niti dokaz neizbežne propasti*, pedeset godina kasnije - dok posebno nakon Prvog svetskog rata, sa talasom filozofa smrti, kaže Arendt, dobiva na popularnosti, šireći se nezaustavljivo po stupcima štampe, kao upozorenja “da civilizacija opada zahvaljujući degeneraciji rase, a da rasa propada zahvaljujući mešanju krvi”.

Isto kao što će teorija rasa pomoći politiku rasizma, tako će i “politička ratna mašina nacista” računati na rasizam “kao na saveznika moćnijeg od ijednog plaćenog agenta ili tajne organizacije petokolonaša. Ojačani skoro dvadesetogodišnjim iskustvom u raznim glavnim gradovima, nacisti su bili uvereni da će njihova najbolja propaganda biti sama njihova politika rase”. Njemačka teorija rase, poantira Arendt, ostala je tako snažno povezana za opšta nacionalna osjećanja, a rasna terminologija uvriježena u jeziku njemačkog nacionalizma, da je to kasnije potaklo da se i nacistička gramatika detektira samo kao sintaksa njemačkog jezika, “pomažući tako potcenjivanju strašne privlačnosti Hitlerove propagande i za druge države”.

Spletenost rasizma i antisemitizma Arendt će objasniti na primjeru južnoafričke emigracije u 19. stoljeću, gdje su Jevreji bili “treći činilac u početnom savezu između kapitala i gomile; u velikoj meri oni su pokrenuli taj savez, rukovali protokom i investiranjem kapitala u rudnike zlata i dijamantska polja i uskoro su postali istaknutiji od svih ostalih. Činjenica da su to ljudi jevrejskog porekla dodala je nedefinisan simboličan ukus njihovoj ulozi finansijera – ukus suštinskog beskućništva i neukorenjenosti – i ta činjenica je poslužila da se

uvede element misterije, kao i da se cela stvar simbolizuje”. Fantastične ideje o tajnoj međunarodnoj moći Jevreja, postajući otrovnije nego u Evropi, dobile su na zamahu u rasnom društvu u trenutku kada su ih Buri skoro automatski “izdvojili od sveg ostalog ‘belog’ naroda, gajili prema njima posebnu mržnju, ne samo kao prema predstavnicima celog preduzeća, već kao prema različitoj “rasi”, kao prema otelovljenju đavolskog principa uvedenog u normalni svet ‘crnih’ i ‘belih”.

Po stereotipima i iz talijanskog fašizma, čemu su dali prilog i avangardistički pjesnici, kako navodi Alice Kaplan, “buržoaski parlamentarizam povezan je sa ženskom ‘neaktivnošću’”, a definirajući autsajdere fašizam detektira i Jevreja kao eksponenta modernosti, neprihvatljivog fašističkom komunalizmu, kao ono što se mora ostaviti iza sebe. Objašnjavajući privlačnost avangardnih pjesnika i fašizma, Kaplan skreće pažnju da fašista biva plijen “privlačne sile strane zajednice” , pozivajući se i na Sartrea koji u fašizmu detektira “koegzistenciju lijevog i desnog krila”, kao i jednu “erotsku dimenziju (“fiksacija” i “privlačnost” ljudi za njega”).

Međutim, “za razliku od romantičara”, skrenuće pažnju Adamson, “modernisti su rijetko razmišljali o jednostavnom povratku u prošlost”. Bili su skloniji na desni-

ci tražiti vrstu ničeanskog prevrednovanja vrijednosti, “u kojoj će tehnološka, industrijska i (ponekad) nacionalna moć biti prožeta novom duhovnošću”. Videći novi svijet nauke i industrije kao kulturnu prazninu, nametnuli su kao oni koji će ispjevati tu novu duhovnost, adekvatnu novoj stvarnosti, što će polako voditi i političkom preobražaju stvarnosti. U to ime, nije bilo čudno što su, i na književnoj desnici, zadržali ćud da se oko časopisa okupljaju kao oko neke velike stranke, koja objavljuje manifeste i poučava mase, s ciljem da se konstruira jedna *ideološka bomba*.

Samo što je sada, za razliku od avangarde, ta bomba imala stvarni eksploziv. I talijanski avangardisti planiraju oživjeti jednu novu kulturu koja će podstaknuti razvoj ljudske kreativnosti u tehnologiji, industriji, znanosti i umjetnosti, odbacujući i “buržoasku” glupost, kao zastarjeli pozitivizam i demokraciju. Adamson primjećuje paralele u retorici firentinskih avangardista sa govorima Mussolinija, koji tih godina također zagovara “kulturnu obnovu” i “duhovnu revoluciju”.

“Razlika između ta dva stajališta nije bila u retorici”, napominje Adamson, “nego u činjenici da je Mussolini bio voljan uključiti se u političku akciju potrebnu za prevođenje ideala u stvarnost”.

I u *Idejama*, i Vujić i Crnjanski i Stefanović, i autori koji pišu o Hitlerovoj misli i novoj moralnoj obnovi Evrope, nacionalizam daju u novom poletu, insistirajući na zakretu, na primjerenosti novim ritmovima svijeta, na prevazilaženju starog liberalnog nacionalizma, dok se ne iznađu posve novi pojmovi. Vujić će u jugoslovenskom okviru upozoriti da nisu više rješenja “celina, mir, slaganje, samostalnost”, u vrijeme kada “pred nama ne stoji više ideal prosvećenosti Zapada, nego ideal uzimanja prostora i tržišta”. - “Razjedinjeni - mi ćemo lakše postati eksploataciono područje, ne samo materialno, no što je još važnije i duhovno”.

Svi ti koncepti zasnovani su na etničkim politikama, upozoravajući na opasnost nacionalnog razjedinjavanja i pluralizma u javnosti, opskrbljeni glosarijem teorije rasa i rasističkih politika, lako se umrežavaju sa vladajućom nacističkom propagandom u Evropi. Kada srpski nacionalizam rehabilitira danas ove autore, navodno lažno osumnjičene pod komunističkim ostrakizmom, možda ne bi trebali previdjeti, baš na primjeru *Ideja*, da ti autori daju tako rano prilog stabilizaciji i razvijanju nacističkog rječnika, koji će pomoći i da 90.000 Srba bude poubijano, naprimjer, samo u Jasenovcu.

Ništa manje nisu bili skloni, kao Stefanović u teorijama o miješanim brakovima Jevreja i Germana, i da identifikuju jevrejski identitet kao strano tijelo unutar evropskog organizma. Stilski gledano, takav poetički zaokret ima za cilj pomoći da se prevaziđe bezobličnost i raspad vrijednosti, *sumrak Zapada*.

Walter Benjamin otpočetka tridesetih, od prikaza *Rat i ratnika* Ernsta Jungera, upozorava na trendove estetizacije politike i tehnike kod weimarske desničarske inteligencije. Desničarski intelektualci, pisao je Benjamin, bili su privučeni fašizmom i zato što je trebao riješiti krizu u buržoaskom društvu, obećavajući podmlađivanje, kreativnost, ljepotu, estetsku formu i duhovno jedinstvo nacije umjesto materijalizma, pozitivizma i *bezobličnog, bezdušnog i kaotičnog liberalizma*.

Benjamin tako davno osjeća ono što će teoretičari godina kasnije, kao Jeffrey Herf, nazvati reakcionarnim modernistima, označavajući mislioce koji su odbacili prosvjetiteljstvo, ali su nastavili biti pobornici modernosti, progresa, ne videći proturječje tih modernih fenomena u odnosu na Tradiciju i Zajednicu (Junger, Heidegger, Schmitt, Pound, Marinetti, Celine, Pound). Ne odbacujući moć tehnologije, zalažući se za industrijalizaciju, kao i najmodernije književne postupke, oni

su pokušali transformirati i modernizirati najuzvišeni-
je simbole nacionalnih tradicija. Osjećali su sami sebe
kao “osloboditelje uspavane moći tehnologije, koju je
kapitalistička ekonomija povezana s parlamentarnom
demokracijom potiskivala i zlorabila”.

“Usredotočujući se na tehnologiju”, objašnjava Herf,
“Junger i drugi reakcionarni modernisti pokazali su se
kao ‘progresivni’, ako ne i više od lijevih intelektualaca.
Ali tamo gdje je ljevica povezivala napredak tehnologi-
je s prosvjetiteljstvom, reakcionarni modernisti poput
Jiingera pronašli su ljepotu tehnike upravo u njezinom
napadu na najveće postignuće prosvjetiteljstva, naime,
na autonomnog pojedinca”.

Međutim, to neće biti razlog da njihovi tekstovi, kao i
same poetike, ne bude do kraja razdirani proturječjima
— *tradicija ili modernost, progres ili reakcija, zajednica
ili društvo, racionalizacija ili karizma* — ukratko, avan-
gardnim rasapom i koherencijom kojoj teži fašizam.

Zanimljivo da se u Idejama br. 6 u prikazu djela Luigi-
ja Pirandela - pokazuje svijest o tim nedosljednostima.
Anonimni autor najprije navodi da je Pirandelo najori-
ginalniji pisac “koga je dala savremena Italija u sumra-
ku svojih književnih i intelektualnih snaga”, kao i da je

“Štokholmska akademija, morala je, štošto je u više mahova odbila Danuncija, da prihvati ipak Pirandela, zato što se nije mogla opredeliti ni za Kročea, a ni za Ferrera, koji su radikalno oprečni današnjem režimu u Italiji. Ovoga puta bila je svakako srećnija u izboru, nego onda, kad se, postavljena u istu nepriliku, izrazila za Gracija Deledu, koji ni u kom slučaju ne može da se postavi na prvi stepen savremene italijanske književne produkcije”.

Zanimljivo je da taj prikaz *Ideja* rano detektuje da avangardna osjećajnost postaje polako kanonska, jer “po prvi put u italijanskoj literaturi jedna protu-klasična i relativistička misao postaje osnovom književnom izrazu i unosi nemir, sumnje i nepovjerenje u život. U sukobu između života i oblika, život strada, dok oblik ostaje gotovo uvek oznakom individualnog napora”.

Autor neće ništa manje začuditi tim paradoksom “kako je fašizam, u prvom redu Musolini mogao da proglasi Pirandela i njegovo delo izrazom novog fašističkog vremena. Sam Musolini u razgovorima sa Ludvigom kazao je: - Pirandelo i nehotice stvara fašistički teatar: život je takav, kakvim mi hoćemo da učinimo, on je naše stvaranje... Ali nije samo fašizam prihvatio Pirandela, već se Pirandelo opredelio za fašizam, kome je trebalo jedno veliko književno ime, kad se Danuncije pustio izagnati

u Vitorijale, i kad Marinetijev futurizam nije ni u poeziji, ni u plastici, uspeo da nađe genija”.

Sam autor, dakako, neće ostati slijep za ta proturječja koji donosi fašističko opredjeljenje jednog avangardiste: “Fašizam - postavljen u okviru italijanskog života, predstavlja u prvom redu osveženje poverenja u život, koji je učutkao agnosticizam jednog skeptičnog liberalno-demokratskog stoleća, fašizam je glorifikacija života protivu svakog relativizma, verovanje u naciju, u državu, u misiju države - sve, dakle, same suprotnosti Pirandelovog mislenog i književnog sveta”. Autor prikaza će, međutim, poetici fašističkoj označiti primjerenijim djelo Gabrielea D’Annunzia: “Jedini Danuncije, taj posednji veliki rapsod i pesnik dvorjanin, koji stoji u liniji Ariosta i Kardučija, taj lažni prorok mistike imperijalizma, kako ga je označio Kroče, može da se označi pretečom i svakako najautentičnijim izrazom fašističke ere”.

Da ta sinteza avangarde i fašizma, iako daju jedno drugome zamaha, neće do kraja ići dosljedno, autor će pokazati diferencirajući Pirandela i fašizam: “Dok fašizam predstavlja sintezu - kažu - nacionalnih snaga, dotle Pirandelo ispoveda raskomodavanje i razdvajanje čovečje individualnosti na mnoštvo sitnih, ispresecanih atoma, koji se lome bez prekida u tekući fluid reke ži-

vota. Fašizam je pokušaj sinteze celog života u raspadanju. Pirandelo je u tome životu u raspadanju našao najdirljiviji izraz, koji je pesnik relativizma izrazio u času nepoverenja i sumnje. Pirandelo negira svaki čin života i akcije, ubeđen, da je svaki čovečji napor osuđen na iščeznuće. Život u fantaziji Pirandela uzima gotovo uvek na sebe oblik maske, njegovi ljudi ne žele živeti, oni bi voleli katkada da uopšte ne žive - zato se zaklanjaju pantomimom, vole da ostanu luđaci, neshvaćeni, gole marionete, uvereni da je život stalno protivu njih...”

Naoko saglasan - fašističkoj viziji da teatar preobražava život, i sam postaje život, na drugoj strani Pirandelo, po autoru *Ideja*, potpuno iznevjerava fašističke ideale, kao da je vjerniji relativizmu i sumnji prethodne liberalističke epohe:

“Ali aktivistički fašizam odbija svaku relativističku viziju života, zahtevajući apsolutno verovanje u naciju, u imperiju, u ličnost vodja itd. Sve elementi jasno i precizno determinisani, koji odbijaju a priori svaku mogućnost kritike i sumnjanja. Pirandelo, naprotiv, ne veruje u apsolutnu tačnost nijedne vjere, nijednog ubedjenja. Sveuopštavajući i sveobuhvatajući fašizam veruje da on ovaploćuje ceo život, koji neprestano teče u begu iz oblika u oblik. Pirandelo drži, nadalje, da nema te

ličnosti, koju vreme ne prevazilazi i ne topi. Dok fašizam veruje u ovekovečenje ličnosti i sebe, kao pokreta, dotle Pirandelo očajnički, svestan, da je sinteza između oblika i života nemoguća, u dubini svoje ličnosti peva, poput Mikelandjela: *Veatno l'alma ove corre il tempo*".

Videći u fašizmu već preobraženi život - kao i priliku da riječi energija i pokret postanu živi događaji - što ih je često privlačilo tom političkom barbarstvu - avangardisti s druge strane relativizmom i defetizmom ipak neće odgovoriti na fašističke vizije, zadovoljni što su našli pripadnost, širi front, ili zajednicu. Po pravilu, međutim, čini se kao da nekad jesu dosljedni tom projektu, a kao da već u drugom momentu apsolutno nisu.

I u *Idejama* se osjeća ponekad želja ovih modernističkih reakcionara da budu progresivniji od ljevičara. Tako se, naprimjer, u tekstu *Problem socijalne literature*, kritikuje anglosaksonska literatura iz koje "izbija sve ono što želi duša bijelog radnika... Zagledajte malo u te bele ruže i ereje bez novaca pa ćete videti kako se njima kriju vile i brzi automobili socijalnih autora koji svojim gvozdenim petama nemilordno gaze po dnu života sa ulicama bez kraja» - upozorava autor skrećući pažnju i na nedosljednost socijalno angažovanih autora, na njihov buržoaski evropsko-američki milje.

“Videćete slugu Žana u otmenom lakejskom odelu”, nastavlja, “kako vam se otmenim smeškom odbija siromašnu napojnicu. Videćete kako se mrtvački brodovi pretvaraju u lepe bele jahte na kojima auktori u društvu lepih dama, provode letovanje razbludnog života. Videćete dalje kako iz tih močvara i klaonica stoje visoki profiti njihovih auktora deponovanih u podzemljima banaka. Naići ćete na kopače zlata, ali ne sa bušilicama i lopatama, već oštricom pera, terenu specijalnim pećnijom socialne frazeologije. Videćete kako su to puke fraze, igra reč ida bi se postigao konačni uspeh autora”. Zauzimajući još marginalniju poziciju u odnosu na ljevičarske autore, svi ti autori *Ideja*, mahom visokopozicionirani službenici ili saradnici režima u Kraljevini Jugoslaviji - žele se nametnuti kao oni koji ustrajnije brinu i traže rješenje, naprimjer, za problem radnika.

U otkrivanju ritmova adekvatnijim stvarnosti, Vinaver u jedanaestom broju *Ideja* će optužiti Miroslava Krležu da, kao branič socijalne književnosti, postaje zatočnik literature “koja nam zabranjuje naše velike psihičke ponore, i sve ponore, i koja traži interesovanje za male događaje svakodnevnne socijalne borbe, iz koje bi se, neodoljivom sintezom, izvela očigledna freska revolucionarne socijalne ideologije”.

I sam Vinaver distingvira Krležu ideologa i Krležu pisca “koji uglavnom i opisuje raspad i to raspad predratnog pa i ratnog hrvatskog društva u kandžama čudne iluzije o nekoj hiljadugodišnjoj kulturi. Krleža ovu iluziju krvavo cepa. Ona mu izgleda banalna i jezivo nakaradna. Krleža koliko svugde vidi raspad, ruševine, gnjilež neobuzdane, podmukle i očajne sile zagušljive propasti i otrovne neisceljivosti, da on čak nije u stanju da pronađe draži ni u nekoj privremenoj pesničkoj iluziji”.

Čak i kad se ustoliče na desnom krilu jugoslovenske štampe - avangardisti će nastaviti da tragaju za ritmovima adekvatnijim stvarnosti, kao da su u potrazi za još *iskošenijim* pristupima u odnosu na socijalnu ljevičarsku literaturu. Nije jasna koja je njihova motivacija za polemiku, da li ideološka provenijencija, ili to što već tada osjećaju kalupe i klišeje u socijalnoj literaturi, što konstatuje i Krleža u sukobu na književnoj ljevici.

Skлонost modernističkih (desnih i lijevih) revolucionara da decentriraju subjekt koji govori, što po Juliji Kristevoj odgovara institucionalnim krizama 20. stoljeća, kada pređe u sferu akcije, kao po pravilu, prelazi u psihozu, totalitarizam ili fašizam. Nekada ti avangardisti, kako Majakovski ili Artaud, žive sa velikim ludilima (nemajući tijela za nešto više), kod drugih je taj ćorsokak u koji ih poetika vodi – kao kod Celinea – fašizam.

Kristeva takav ideološki odabir vidi povezan i sa njegovom sintaksom, sa zadovoljstvom pisanja, s prosedeom u kojem tretira jezik. Eksplozija u rečenici, fragmenti priče, prenaplašavanje, afektivni stil, iskrivljavanje vremenske i prostorne perspektive – svjedočili su, piše Kristeva, o dezorijentiranosti pisca i čitatelja; njegovi likovi “poput Židova iz najgorih fantazija tradicionalnijeg antisemita - neprekidno lutaju, opsjednuti smrću, uništenjem i neuspjehom”.

Trudeći se da oporavi mrtvi francuski jezik, mrtva slova, umrtvljujuće oblike, prožimajući organe i tekst, po Kristevoj, Celine pokazuje želju da jezik vrati izgubljeno tijelo, i odagna konačnost.

Proglašavajući konačnost jezika i zastarjelost ritmova, i autori *Ideja*, na vrhuncu desničarskog angažmana, na temeljima uzdrmane liberalističke civilizacije – prizivaju jedan novi svijet; njihov politički angažman je i dalje pitanje književnosti. Kao da fašističkim elektro-udari- ma nastoje oživjeti tijelo posustalog tijela srpskog jezika i obnoviti ga u nacionalnoj revoluciji koja se podiže.

Prosvjeta i kolaboracija

U vrijeme dok se još uvijek osjeća prevratnički, Svetislav Stefanović se obrušava redovno na staru estetiku koja pati od naivnog realizma stojeći na stanovištu razuma. Nemoćna da posmatra ljepotu u njenoj evoluciji, kao izražaj životne energije, ta zastarjela misao traga samo za zakonima vječnosti i završenosti.

Na drugoj strani je književnost koja osluškuje ritam u kretanju zvezda i u toku minuta zemaljskog života; u treperenju sunčanih zrakova i u drhtanju struna; u pulzaciji srca i toku krvi; u grčenju mišića i pokretima utrobe: u pokretima zmijske i u nepravilnom grčenju ameba. Tu stoji, samoodređujući se, tih godina i Svetislav Stefanović.

Dok je stara estetika nesposobna da primi ikakvu *novost i cepteći i postajući život*, nova književnost traga za dubinama života koji je u ritmičkom kretanju. Specifikum Stefanovića, kao prevratnika, jeste u tome što i u tom pokretu već tada traga za ritmom savršenstva koje se ipak osjeća obuzimajući i svijest, uprkos titrajima.

Todor Manojlović, još jedan srpski avangardista, nije krenuo ništa obazrivije prema starom tradicionalističkom ukusu. U knjizi o razvoju moderne poezije, napisanoj 20-tih godina, i Manojlović piše o autokratskoj vladavini Jovana Skerlića i Bogdana Popovića koji su se trudili da književnost potčine doktrinama francuskih učitelja. Bili su razvili, napominje Manojlović, jedan akademizam, kao dogmatičku teoriju književnosti, koja je bila estetika apsolutnih mjerila, ustrojena prema višim principima.

Njihova oblast je ne-aktualnost, prošlost koja ih ne zbunjuje, ne uznemiruje više nikakvim kretanjem, treperenjem, protivljenjem, nikakvim iznenađenjima (što su baš suština života!), koja se bez svakog otpora, kao neko mrtvo telo, daje ugurati, uglaviti u sve moguće (i nemoguće) okvire i rubrike.

Uzori su im bili kritičari koji stalno postavljaju fatalnu granicu završenog dobrog i počinjućeg zla, bacajući anatemu na sve što se nalazi poslije određenog književnoistorijskog datuma. Nепrestano nad svime prijeti nagoviještena katastrofa – koja se odlaže za budućnost – kao kobni smak svijet, ili barem – smak književnosti.

Taj profesorski katihizis dolazi u vrijeme promjene ukusa i raspoloženja koja je, po Manojloviću, počela još

krajem 19. stoljeća Ničeovim propovijedima. *Radosni glasnik preporoda, prva čudesna fanfare muzike budućnosti*, svemu prošlom protivstavlja – kaže Manojlović – Otadžbinu budućnosti kojoj se odsad ima posvetiti sva energija. Upravo će kod talijanskih futurista Manojlović vidjeti to novo životno raspoloženje, ničeovsko-bergsonovske podstreke i nadahnuća, koji prevazilaze profesorski klasicizam i arheološku osveštanu ljepotu, pravilnost realizma, i romantičarsku okrenutost prošlosti.

Da bi, međutim, nekako vratio taj novi pokret pod okrilje jednog savršenijeg pojma, Manojlović neće samo napisati da su futuristi izraz talijanskog duha i tla, nego će otići internacionalnije, tvrdeći da ta nova generacija, rođena u metežu, u čudesnoj saglasnosti osjećanja, spaja novorođene dobre Evropljane, *pobedilački nad svima rasnim, nacionalnim, političkim i starim ideološkim preponama*. Stojeći na ničeovskim osnovama, najosobnije tendencije tih novih mudraca, po Manojloviću, postale su načela za najnoviju *evropsku duhovnost*.

Istraživači će objašnjavati da je Nietzsche u očima avangardista oživio prije svega u svjetlu interpretacija kojim su njegovi koncepti varirani u međuvremenu. Tako će biti kasnije, i kad ga nacisti počnu koristiti. Jedna do najzanimljivijih ideja za kasnije pisce će biti

i Nietzscheova ideja da je apsolutno znanje o prošlosti nemoguće, da je neizostavno oblikovano sadašnjim preokupacijama i perspektivom, uključujući znanje i sudove novog vremena.

Modernisti također, čak i kad budu reakcionarni, neće ostati imuni ni na ničeovsku ideju, ponovo preregistriranu, o veličanju herojskog individualizma koji odbija kolektivne vrijednosti. U poetici kolaboracionizma će biti uzete zaozbiljno Ničeove ideje o presudnoj historijskoj ulozi individualca, a Nietzscheov biologizam biće provučen kroz diskusiju o vitalitetu različitih rasa. Nietzscheovo odbijanje nacionalizma, kažu istraživači, i njegove vizije o dobrim Evropljanima nacisti će konvertovati u mehanizam za regrutovanje negermanskih intelektualaca koji razvijaju kolaboracionističke afinitete. Približavajući se misiji Waffen SS-a, ti strani kolaboracionisti će biti privučeni proto-ničeovskom idejom o stvaranju nove ratničke aristokracije budućnosti.

Kad postanu saradnici kolaboracionističkih časopisa *Srpski narod* i *Prosvetni glasnik*, i Manojlović i Stefanović zadržaće ponešto od modernizma, njihov nacionalizam će biti savremeniji, sopstveni povratak tradiciji vidjeće drugačijim i aktualnijim u odnosu na stare profesore i kritičare, a neće ostati lišeni ni ambivalentnih

veza u koje će se uplesti sa prosvjetiteljstvom. Njihova aktivnost s početka četrdesetih institucionalno imalo je veze sa Ministarstvom prosvete, na čijem čelu su publicisti i pisci Velibor Jonić i Vladimir Velmar-Janković, koje će, kako piše Olivera Milosavljević, najdalje otići u sprovođenju nacional-socijalističkih ideja.

Uvereno da će – piše Milosavljević - još dugi niz godina obavljati svoju funkciju, Ministarstvo je krajem 1943. proglasilo “200 velikih srpskih poslova” koje je trebalo uraditi, a među kojima su, u skladu sa ideologijom nacionalsocijalizma, istaknuti zahtevi da se uredi “srpski životni prostor”, izvrši kolonizacija na “srpskom životnom prostoru” osposobljavanjem naroda da ga popuni “brojno i kvalitetno”, izvrši zaštita srpske “krvi”, osnuje Centar za ispitivanje bioloških i antropoloških odlika stanovništva srpskih zemalja, formira Centar za istraživanje etničkih tipova srpskog stanovništva, i kao kruna – da se izradi “rasna karta” srpskih oblasti. Kroz svoj list Prosvetni glasnik, Ministarstvo je propagiralo Hitlerovo ustrojstvo škola sa svim njegovim “rasnim” odrednicama.

Ministarstvo i časopis su imali misiju da usreće u “Novoj Evropi”, dok je od profesora u školama “zahtevano

prvo, da budu 'čisti' Srbi, drugo, da budu nadahnuti 'svetosavskim duhom', treće, bilo je poželjno da budu muškarci iz uverenja da žene-profesori ne mogu da budu uzor muškoj omladini" (Milosavljević).

U prvom kolaboracionističkom broju *Prosvetnog glasnika* ministar prosvjete Velibor Jonić napisao je da je posrijedi povratak na staru tradiciju kada su na tim stranicama raspravljana važna pedagoška i metoda pitanja, koja su danas itekako potrebna. Došlo je vrijeme, kaže, da se u našem narodu revidiraju i odbace lažne vrijednosti i zablude, a da vaspitivači i nastavnici budu načisto s tim šta je laž a šta istina, dok škole ne prestanu biti rasadnici internacionalnih shvatanja.

Toj misiji uskoro se priključuje i pomoćnik ministra Velmar-Janković tvrdeći da srpski narod, doživljujući stalno opšte slomove, ostaje istorijski narod, kao narod koji je pružio dokaze da sopstvenom snagom stvara istoriju. U tom napisu *Istorijski idealizam srpskog naroda* Velmar-Janković napominje da srpski naučnici i svi pisci, *stvaraoci lepote i smisla*, stvaralaštvom govore, sigurno i pouzdano, da nikad *delo Srbina nije u istoriji bilo materijalističko ni u smislu zgrtanja dobara, ni u smislu materijalističkog shvatanja sveta*.

Priključujući se toj misiji, svirajući drugačijim tonovima ali i vjeran nacionalnoj partituri, Toša Manojlović u tekstu *Mistično proleće Dositeja Obradovića* važnost tog prosvjetiteljskog spisatelja vidi u tome što – nakon tri stoleća utrnulog duhovnog života – vraća u drugoj polovini 18. stoljeća srpsku književnost i kulturu *ponovo u idejnu i moralnu zajednicu evropskih naroda, iz koje nas je turska najezda otrgla bila*. Istorijski moment, tome je itekako pogodovao, budući da je to doba velikih prosvetitelja, doba jedne *svetske obnove* usremljene najvišim čovečanskim ciljevima - u kojoj kao da je naročito baš i onaj blagorodni san svagdašnjih najodabranijih *evropskih duhova o idejnom i moralnom jedinstvu civilizovanih naroda imao najzad da se ostvari i da postupno uzdigne u svoju sferu i sve ostale, manje i još neuke, neobrazovane narode*.

Dositej će tome poći u susret, po Manojloviću, *budeći u srcima jednu blaženu novu veru; veru u duh, u razum i moć znanja, kratko rečeno: veru u čoveka, u njegovu osnovnu, prisnu dobrotu, dobronamernost i neograničenu usavršljivost*. Za Manojlovića je važan moment i to što Dositej u tom trenutku oštro kritikuje i svoj nekadašnji vjerski zanos, označujući ga kao mračnu sujeveru, kao kobnu mladalačku zabludu i zadrtnost.

I kad se posve uklapaju u okvir nacionalnog vaspitanja koje propovijeda *Prosvetni glasnik*, ražalovani avangardisti ne ostaju lišeni modernističkog ritma, za razliku od klasičnih konzervativnih kritičara. Kod konzervativaca, kao naprimjer kod Ranka Mladenovića, vaspitanjem čovjek može jedino da postane čovek od vrijednosti. To se prenosi zatim i na kolektivni plan, u govoru pomoćnika ministra Velmar-Jankovića, koji najavljuje veliki preobražaj srpskog naroda, koji će doći nakon katastrofe, zaviseći od moralne obnove, raspredajući o Otadžbini u kojoj se neće moći *izgubiti veza sa srpskim tradicijama i sa srpskim žrtvama; u kojoj će nagoni samoodržanja biti na večito budnoj straži, ne samo na granicama, nego i u srcima i umovima.*

Tu je misiju ministar namijenio nastavnicima, intelektualcima i učenicima. *Prosvetni glasnik* u to ime hvali i ustrojstvo talijanske fašističke škole koja *podstiče telesni razvitak, samopouzdanje i visoko osećanje dužnosti i odgovornosti*, pripremajući omladinu za politiku i rad (i manuelni) koji je proglašen u Italiji za socijalnu dužnost i uvršten u sve vrste i stepene škola. Otvarajući jednu izložbu u Beogradu pod okupacijom, ministar Jović kao zalog srpske budućnosti vidi upravo umjetnost koja nadživljuje mnoga carstva i – otpočetka vezivana

za vjerska ubjeđenja i obrede – predstavlja *božansko otkrovenje usred narodnog života*.

Dr Svetislav Stefanović će se misiji *Prosvetnog glasnika* priključiti tekstem *O narodnoj poeziji i njenim tvorcima*, što su prevedeni odlomci iz njegove duže studije (kako kaže napomena), pisane na njemačkom jeziku, *Beiträge zur germanischen Sagen-Forschung*. Tu Stefanović ističe kao ideal narodnog pripovjedača, koji može biti talentovan i ako je seljak i ako je vitez, sposoban po svojoj volji, da *slobodnom primenom pravi nove kombinacije i na taj način i nove pripovetke*. Uklapaće i ovdašnju tradiciju balade u evropski kontekst, dovodeći narodno stvaralaštvo u vezu i sa Beowulfom i Miltonovim Rajem, pronalazeći sličnosti i sa Hasanagincom, koja je poznata po Geteovom prevodu, da bi mogao poantirati o Njegoševom *Gorskom vijencu*, koje je *najviše pesničko delo novije srpske literature*, i u isti mah je i *delo narodne poezije*.

Saradnici *Prosvetnog glasnika* posebno će biti okupirani recepcijom Nietzschea u novom kontekstu. Upravo će im taj prevratnički filozof, kažu, skrenuti pažnju da je vaspitanje u žalosnom stanju, ne bježeći ni od zaključka da je riječ o *najmračnijoj i najzaostalijoj oblasti u savremenom životu čoveka*.

Ti kolaboracionistički poetičari koriste se upravo Ničeo-
vim vizijama prema kojim ljudi postaju gmizavci, sitni,
nisu u mogućnosti da zapaze i obrate pažnju na činje-
nicu, njihove glave su prepunjene velikom količinom
znanja, dok njihov život i život društva ostaju i dalje
nejasni, skućeni i uvek mračni, ličnost je razdjeljiva,
sastavljena iz mnogih parčadi.

*- Snažan porast tehnike i napredak spoljašnje ci-
vilizacije, nisu u skladu i srazmeri sa porastom
duhovne kulture. Ljudi ne postaju duhovno boga-
tiji sa retkim duhovnim osobinama i sposobnosti-
ma; oni postaju samo učeniji, razumniji, praktič-
niji, okretniji i lukaviji. U njima se ugasio plamen
ljubavi, oduševljenja i smelosti... I njihov „genije”
umire a duša njihova „raspada se”.*

Naravno, označavajući stvarnost tim vizijama rasapa,
Prosvetni glasnik će to iskoristiti kao alibi buduće ob-
nove, i u to ime će im pomagati i Ničeov ideal koji nije
samo u učenom teoretičaru, već u radnom duhu; *nje-
gov ideal nije objektivni posmatrač, već stvaralac života:
ne ućeni kritičar života, već produktivno-radna ličnost
žudna dela i rada; ne malodušni i iznureni pedant, već
neustrašivi heroj, koji samo zna za napred; ne razumni
realist-karijerista, već ličnost, koja prezire lićnu sreću i*

sva blaga života realiste. To će samo biti razlog za jedan angažman intelektualaca.

Poetika *Prosvetnog glasnika*, dakle, redovno evocira najmodernije ideje vitalizma, no istovremeno ih skopčava sa uvodnicima koji pišu kolaboracionistički ministar Jonić i njegov pomoćnik Velmar-Janković, o savezu otadžbine i inteligencije, što nije više pitanje *gonetanja prošlosti, nego opstanka u budućnosti*. Neprestano opominju da se *srpska kultura i srpske ustanove nisu u toj epohi mira ni izdaleka onoliko duhovno snažile i razvijale koliko ranije u epohama ratnih i revolucionarnih iskušenja*. Glavni je koncept Otadžbine koju komuniste *nemaju jer ju je ubila njihova nauka, kao ni Jevreji, jer zakon njihovog boga nalaže im da žive nad svima otadžbinama*.

Govoreći u februaru 1941. prilikom otvaranja Beogradskog univerziteta, ministar Jonić će izraziti zahvalnost *nemačkim okupatorskim vlastima što su dozvolile da Beogradski univerzitet ponovo otpočne sa normalnim životom i radom [...]*, jer mora postati *hram naše nacionalne prosvete u kome će se mladi naraštaji srpskog naroda napajati zdravim nacionalizmom, obrazovati u smislu narodnih i državnih potreba, a vaspitavati u duhu naših narodnih tradicija*.

Dok bude tematizirao mišljenja Nietzscheova o nastavi istorije, Prosvetni glasnik – avangardistički – podsjeća na nesimpatije njemačkog filozofa prema svima koji sa visokog pijedestala čiste nauke, hladno i kritički izlažu izvjesne prigovore istorijskim pojavama i činjenicama, što smatra izvještačenim i nezrelim. Za tu kolaboracionističku poetiku veoma je bitno da se omladini ne daju mnoga znanja koju oni plastično ne mogu oživjeti maštom.

Prava „objektivnost”, po mišljenju Ničeovom, može se izgraditi samo rezultatima živog, istinskog, umetničkog i iskustva stečenog posmatranjem i udublјivanjem u sve pojave života. A za takvu objektivnost sposobni su samo oni ljudi, koji raspoložu ličnom odlično izrađenom organizacijom, obdareni snagom umetničkog posmatranja a uz to obdareni snagom umeti se maštom preneti i uneti u tuđu dušu, u tuđi život... Po mišljenju Ničea, ovo veliko preovlađivanje naučnosti u savremenom sistemu obrazovanja duha, donosi najveću štetu time, što omladini odnosi ono vreme, koje je neophodno za buđenje i razvijanje osećanja i volje. Međutim, glavne i osnovne uzroke. (Miloš Pavlović)

U sličnom ritmu nastavlja Damijan Kovačević, prosvetni redovni saradnik, razmatrajući pitanje kako predavati književnost u gimnazijama, napominjući da učenike ne treba opterećivati podacima *kad se i gde rodio taj i taj, gde je školu učio, šta je čitao, jer umesto da jednu mladu inteligenciju nauči da razmišlja, otupljuje mu tu sposobnost, stvara polutana koji misli da sve zna, a u stvari ništa ne zna, i umesto da proširi vidike skučava ih i zatvara.*

Dakle, ni pogledi na poetiku u Prosvetnom glasniku nisu lišeni svake *modernosti*, pa se naprimjer u tekstu *Problem srpskog umetničkog stila* veli da sama umjetnička vrijednost dolazi do izražaja samo u jakom individualitetu umjetnika, njegovim stilu, i to što posljednja estetika, po kritičaru Prosvetnog glasnika, ne osvještava to i ne govori o tome, rezultat je *prevlasti materijalističkog shvatanja života, koje je nastupilo krajnjim, ekskluzivnim realizmom, koji je u književnosti i umetnosti pogrešno postavio ekvivalent pojmova istine i stvarnosti.*

Takav obzor, koji uspostavlja i najkonzervativniji *prosvetni* kritičari, davaće prostora Toši Manojloviću da prevrednuje srpsku tradiciju, pišući i u tekstu *Sterijin veliki potez* o neopravdanoj i prevelikoj osjetljivosti nacionalista kojoj su tendencija i neki likovi u *Rodoljupcima*

neopravdano izgledali kao drski pamflet ili nakazna karikatura. Radilo se samo o tome, objašnjava Manojlović, da je Sterija umio u individualnom prikazati ono što je opšte i načelno, što je stvar velikog pisca i umjetnika.

Modernističkim nabojem, savremenošću, *Prosvetni glasnik* dao je, dakle, avangardistima lukrativni i prestižni prostor da se ne osjećaju baš protivrječno. Tom dobrom okruženju za njih, međutim, neće ići u prilog redovna slavopojenja Bogdanu Popoviću, patrijarhu moderne srpske književnosti, kojeg Manojlović često kritikuje u toku dvadesetih. S druge strane, takvi prilozima odlično se uklapaju u civilizatorski i europeizacijski projekt tog časopisa (čemu i najmoderniji saradnici zdušno daju prilog).

Tako se naprimjer pozdravlja Bogdanov obračun sa avangardistima, koji su po mišljenju Koste Milutinovića, kao jedan posuvraćeni naraštaj radi ludovanja i rušenja *pokušavali umjetnost vratiti hiljadu vekova unazad u primitivizam i varvarstvo*. Međutim, već u sljedećem odlomku, i najkonzervativniji kritičari Prosvetnog glasnika, sreću se sa prevratnički raspoloženim modernistima – na pitanjima civilizatorskim, svrstavajući sam časopis rame uz rame sa *Srpskim književnim glasnikom* koji je, pod Bogdanovom uredničkom pali-

com, *prvi evropski uređivan časopis u srpskoj književnosti*, a to se *evropsko merilo Bogdana Popovića došlo do najreljefnijega izraza u sastavljanju poznate Antologije novije srpske lirike*, a afirmativno se govori o beogradskom stilu, čiji je Bogdan tvorac, koji je *najsavršeniji srpski književni stil, stil prikladan duhu našega jezika i psihičkim osobinama naše nacije, stil kristalne jasnoće i otmene uprošćenosti*.

Uznemiravajući nekada sintaksu – sada su se stilski avangardisti vratili pod krov jednog civilizatorskog projekta, na temeljima evropske umjetnosti, pod šatru beogradskog stila, odbacujući sve varvarizme i neevropske uticaje koji diseminiraju veliku i vrijednu kulturu. Prema Radomiru Konstantinoviću, po svom odnosu prema stvarima u ritmu od reda do reda, apsolutnom racionalizmu, kao i po averziji prema parataksama i inverziji, zbog prezira prema apstrakciji, sklonosti prema poeziji ideja i pojmu, beogradski stil će biti upravo u stilskoj srži srpskog nacizma.

Govoreći o prosvjećivanju naroda u Njemačkoj, jedna od kritičarki *Prosvetnog glasnika* tvrdi da cjelokupnim školstvom dominira težnja ka izgrađivanju kulturne radne ličnosti, a koncept umjetnosti radi umjetnost, internacionalni smisao, prevaziđeni su, dok se sva djela

iz prošlosti, u kojima *ima i najmanje nečega mekušnog, bolešljivog, prefinjenog, čulno-erotičnog ili pornografskog, odbacuju se kao 'izopačena umetnost' (nadrealizam, dadaizam itd.), kao i 'jevrejski ukus' - jevrejski vicevi i humoristički listovi, koji omalovažavaju личности od vrednosti, njihova dela ili sam nemački narod. Vođeni geslom A. Hitlera, da umetnost postoji radi najširih narodnih radnih masa, profesori svih škola ne smiju biti личности verski zanesene, staleški uobražene, liberalistički i pseudodemokratski, kosmopolitski ili destruktivno-internacionalistički orijentisane.* (Maga Magazinović *Prosvetni glasnik*, avgust 1942.)

Tačno je da, koristeći avangardne ideje, Nietzscheovu filozofiju itsl, kolaboracionistička poetika iskrivljuje mnoge koncepte, ignorirajući sve što je inkompatibilno sa njihovom ideologijom, da su oni oživljeni više na valu kasnijih interpretacija, no prevratnički polet, averziju prema pozitivizmu i sklonost ka podizanju hiper-realnosti, nastaviće od avangarde. I taj povratak prošlosti, do Heideggera do Jungera, od Crnjanskog do Toše Manojlovića i Stefanovića, biće poletan i savremen.

Za reakcionarne moderniste, po Jeffreyu Herfu, karakteristično je da su tehnologiju i moderno i prosvjetiteljstvo ubacili u koordinate nacionalnog programa, tvr-

deći da se tehnologija i prosvjetiteljsko mogu opisati žargonom autentičnosti, kao što su *neposrednost, iskustvo, sebe, dušu, osjećaj, krv, postojanost, volju, instinkt i konačno rasa, a ne onim što su smatrali beživotnim apstrakcijama intelekta, analize, uma, pojmova, novca i Židova*. I taj transfer je otvorio prostor da se na istim stranicama u *Prosvetnom glasniku* nađu i konzervativni kritičari i avangardisti, na istom zadatku konzervativne nacionalne revolucije i oživljavanja mrtvog jezika.

Prosvetni glasnik specifičan je utoliko, što prekodira i ne odbacuje prosvjetiteljstvo kao takvo, koje je – u poetici reakcionarnog modernizma – najčešće biva simbolizirano u Židovima koji označavaju apstrakciju, internacionalnu bezdušnost koju valja nadići osjećajima i neposrednosti, tendenciju kapitalizma da svede cijeli život na ekonomske kategorije. Moderni antisemitizam, kaže Herf, preveo je ovaj kulturni protest protiv kapitalizma u rasno-biološke kategorije.

I kad se pozivaju na prosvjetiteljstvo, kod reakcionarnih modernista na stranicama *Prosvetnog glasnika*, ponekad i kod konzervativnih kritičara, to više nije stari građanski prosvjetiteljski razum, to politički nisu kategorije Francuske revolucije (koje se izravno osporavaju), to nikako nije ekonomsko i društveno uređenje stvore-

no industrijskom revolucijom. Nijansirajući pogled na njemačku ideologiju u Weimarskoj republici i Trećem Rajhu, Herf unutar konzervativne ideje vidi pomirenje *antimodernističkih, romantičnih i iracionalističkih ideja prisutnih u njemačkom nacionalizmu i ciljeva racionalnosti, tehnološkog napretka, u isto vrijeme protestirajući protiv prosvjetiteljstva, moderne znanosti, liberalizma, tržišta, marksizma i Židova.*

Benjamin će tu inovaciju stare njemačke nacionalističke fraze osjetiti još u ratnoj književnosti nakon Prvog svjetskog rata - njemački osjećaj za prirodu je, kaže, doživio neslućeni izlet; *pioniri mira, ti senzualni doseljenici, evakuirani su iz tih krajolika, i tehnologija urezivanja krajolika plamenim transparentima i rovovima željela je ponovno stvoriti herojske značajke njemačkog idealizma.* Ti pisci će poslije zauzeti dominantno mjesto među konzervativnim revolucionarima i nacističkim propagandistima.

- *Umjesto korištenja i rasvjetljavanja tajni prirode*
- piše Benjamin - *putem tehnologije posredovane ljudskom shemom stvari, nova nacionalistička metafizička apstrakcija rata ne označava ništa drugo nego mističnu i neposredovanu primjenu stare idealističke prirode.*

Čak i kod najmodernijih mislilaca, kako što je Heidegger, George Steiner će primijetiti jednu agrarnu reakciju i pastoralnu ideologiju, u ritmu potpuno modernističke sintakse, kao melanž nove ideologije. I ti konzervativni revolucionari će, uglavnom sa običnim konzervativcima, dijeliti prijekore neukorijenjenosti i svemu merkantilnom i liberalnom, gađenje prema velegradu i kosmopolitima, pozivajući se na snagu iz vena zemlje, na misterij krvi i etničke sudbine, neprestano zazivajući antičku prikladnost zemljanih puteva, auru rukotvorina, drevna božanstva i vitalni poredak koji se emaniraju iz zemlje i šuma.

Zanimljivo je što su se u tom novom konceptu Kulturnacije, poantira Herf, našli elementi romantizma, Völkisch ideologije, egzistencijalističkog jezika sopstva i autentičnosti, socijalnog darvinizma, lebensphilosophije, wagnerovskih vizija apokalipse i transformacije, Nietzschea i Heideggera – ponekad obavijeni plaštom amoralnog slavljenja estetike i opšte antipatije prema prosvjetiteljskoj misli i moralu. Kulturni i politički revolt protiv liberalizma i buržoazije postajao je istovremeno kult tehnike i nove naučnosti.

U glasovitoj knjizi Adorno i Horkheimer pišu da je katastrofa kojom je završilo prosvjetiteljstvo – rezultat upra-

vo tog melanža razuma i mita. Pravo naličje prosvjetiteljstva, pokazavši agresivnost, naziralo se još od De Sadeovih visoko sofisticiranih mučenja i orgija. Naoko kritički raspoloženi prema prosvjetiteljstvu i liberalnoj racionalnosti, konzervativni revolucionari su prihvatili i novi avangardni ritam i novu tehniku. No široka tehnologizacija, bilo je poznato od Benjamina, ne znači kulturnu i političku modernizaciju.

Prosvjetiteljstvo je još jednom značilo povratak nacionalnom mitu, kako se vidi u Manojlovićevoj evokaciji Dositeja i Sterije, nalazeći u najprosvjećenijim idejama iz prošlosti komade za vitraž moderne nacionalne revolucije. – Snaga tehnologije provučena je kroz misterij volje za moć, stare kategorije rase, duše i krvi, trebali su spasiti tijelo nacije u vremenu kaosa i zbrke. -U svojim metaforama, kaže Herf, Junger je pomiješao feudalnu sliku služenja i žrtve s modernističkim slavljenjem učinkovitosti i vitalizma. Plan je bio odvojiti tehniku iz mreže liberalnog racionalizma s kojim je bila povezana u Velikoj Britaniji, Francuskoj i Sjedinjenim Državama.

Kad se kasnije prosvjetiteljstvo ukaže, kao posuvraćeno, u pomnoj organizaciji i propagandi oko Auschwitza, ostaviće do danas prijepore koliko je ta ideja bila zlo-upotrijebljena – a koliko su zločini rezultat zatomljene

agresivnosti, koju su razotkrivali i De Sade dugim prizorima mučenja i Nietzsche brizantnim aforizmima.

Prepoznat kao načitan, jedan od kulturnijih ljudi, prevodilac Šekspira i Getea, učeni Stefanović neće ništa manje biti inspirisan da elaborira zašto je bilo prihvatljivo paljenje knjiga jevrejskih autora u Njemačkoj. On će se u tom *Komentaru spaljivanja knjiga*, objavljenom u Idejama od 30. marta 1935., pozivati na knjigu Wernera Schlegela, kako bi srpskom čitatelju približio kontekst iz tridesetih.

Po Stefanović-Schlegelu, dakle, problem je bio u tom što su se ti autori ustajali protiv najbitnijih veličina, kao što je Shakespeare, a istovremeno su se nadahnuli pogrešno pročitanim teorijama Frojda i panseksualista. Navodi i nekoliko opscenih odlomaka, koji promoviraju defetističke i apatriidske vizije, sugerirajući da u vrijeme nacionalne obnove domovina ne može tolerisati toliko blata i mulja u sopstvenom trbuhu. Istovremeno, Stefanović osjeća da je avangardna izopačena umjetnost dugo bila dominantna, dugo *reklamirana i popularisana od autora i izdavača proglasivši sebe neprikosnovenom*. Njemački studenti koji spaljuju te knjige, po Stefanoviću, kao da su vođeni i jednim prevratničkim impulsom, koji nema samo veze sa *žarom mladosti i*

pijanstva poredne revolucije i zanosa za boljim i čistijim duhovim vrednostima.

Da postoji hijerarhija vrijednosti – čime utemeljuje i politički angažman – Stefanović je već ranije pokazao obrušavajući se na demokratiju, koja nema *nikakvog udjela u stvaranja velikih nacija*, za njega je ideja jednakosti *nivelizatorska glupost*, jer u svakom društvu postoje „viši“, „veći“ i „izuzetni“, insistirajući i da demokratija nije bila „tekovina ni izraz slovenske rase“. Izražavajući razočarenje što Velika Britanija nije u bloku fašističkih država, nadahnuće je već od tridesetih nalazio u Hitlerovom *Mein Kampfu* i u Mussolinijevom korporativizmu, ukazujući na moralnu dezagregaciju engleskog društva.

Već 14. jula 1941, kao vodeći publicist Nedićeve kolaboracionističke Srbije, propisuje zapadno-evropsku revoluciju, kao naš *jedini put*, proklamirajući da su tri najveće evropske države Njemačka, Italija i Španija, kao i Portugal, izvršile svoju revoluciju, nakon poraza u ratu i sama Francuska kreće tim putem, a druge države pokazuju privrženost idealima nacional-socijalizma.

- Tome se kao dalji razlog može dodati i ta činjenica, što svi znaci govore da Nemačka stvarno nema

nikakvih teritorijalnih zahteva na Balkanu i, ne u poslednjem redu, i taj fakat, da je ponašanje nemačkih okupatorskih vlasti po opštem priznanju Srba iz svih krajeva i oblasti puno savršene korektnosti i takta.

Sistem demokratije i parlamentarizma označava zauvijek srušenim, toliko da će i Engleska kopirati tekovine njemačke revolucije, riješivši se lordova i plutokrata zauvijek, kako kaže Goebbels. Istog mjeseca objavljuje i tekst *Zapis letopisca na Vidovdan 1941.*, poredeći tu današnju revoluciju sa borbom *hristijaniziranog istoka i zapada Evrope protiv azijskog islamskog zavojevača na Vidovdan 1389. godine.* Sada je u pitanju borba, insistira Stefanović, novog evropskog poretka koji je zasnovan na naboljim socijalno pravednijim osnovima evropskog hrišćanstva protiv izrođenog antihrišćanskog, judeomasonstvom deformisanog i u kapitalističkim porocima ogrezlog Zapada koji se udružio sa otvoreno bezbožničkim anti-hristovskim judeomasonskim boljševizmom, a u ime te borbe srpski narod staje rame uz rame sa borcima novog evropskog poretka.

Da se u svjetlu tih evropeizacijskih ideja – odavno prešlo s riječi na djela, na stranicama istog *Novog vremena*, vidi se po stalno prenošenim naredbama– koj kažu, na-

primjer, da se svi *Jevreji muškarci od 20 do 50 godina starosti, imaoći zelenih i crvenih karata, jave u četvrtak 19 o.m. u 8 časova ujutro na Tašmajdanu; ko se ne odozove ovom pozivu biće kažnjen.* U jednom od tekstova se razmatra jevrejstvo i njihova razorna akcija na teritoriji Srbije, koja nije problem samo novijeg datuma, od *Francuske revolucije evropska istorija se namješta prema potrebama i volji večnog Izrailja, pomoću masona i marksista, Izrailj obiluje savršenom amoralnošću prema drugim narodima, religijama i svetinjama, a lukavstvom i prevarom, nasleđenom od praoca Jakova, preoteli su i ključeve duhovnog života.* (Momčilo Balić, *Novo vreme*, 7. avgust 1941.)

Istog mjeseca komesar Ministarstva socijalnog staranja obavještava javnost da se radi na zavodu *za rasno-biološka ispitivanja i zaštitu našeg naroda od svih rđavih uticaja nasleđa i nepravilnih mešavina*, da se ljudski naraštaji zaštite od naslednih bolesti i mana, da se neguju rasnobiološke osobine i svojstva naroda, koji pripada dinarskoj rasi, jednoj od najboljih ljudskih rasa, što je Bogom obdarena odličnim svojstvima, koje poznaje i priznaje savremena nauka.

U ime takvog njegovanja – posebno mjesto, kao i na stranicama *Prosvetnog glasnika*, dodjeljuje se vaspitanju,

kako piše Branimir Maleš koji rasno pitanje propagira od Crnjanskijevih *Ideja*, izražavajući nadu da će država preko vaspitanja *u nekoliko generacija, obrazovati zdrave građane sposobne da izdrže sve terete i u miru i u ratu. Nacija pak očekuje eugenički bolje pokolenje koje će i po broju (veliki natalitet) i po kvalitetu (fizičko i dušeno zdravlje, visoko razvijena socijalna i nacionalna svest) imati nesumnjivu prevagu u biološkoj i kulturnoj borbi sa ostalim nacijama.* (Novo vreme, 23. septembar 1941.)

Osim školstva – značajnu ulogu u prosvjećivanju i nacionalnoj revoluciji preuzeće i Srpska književna zadruža čiju su komesarsku upravu rješenjem Ministarstva prosvete sačinili književnici dr Svetislav Stefanović, Dragutin Kostić, Todor Manojlović, Mladen Đuričić i g.g. Jeremija Stanojević, pukovnik iz Beograda i Ilija Đukanović, državni savjetnik u penziji. Sami su sebi odredili da novoj srpskoj čitalačkoj publici ponude *naše novije i pozitivnije književne vrednosti koje su s čašću i požrtvovanjem nastavljale ranije tradicije srpske književnosti, iako jedno mutno i haotično vreme nije bilo mnogo sklono rasnom i nacionalno obeleženom srpskom piscu i čistoj i narodskoj srpskoj reči.*

Nova uprava uzela je na sebe da ispravi teška ogrešenja *u skoroj prošlosti o srpsku stvaralačku kulturu i njene*

nosioce, ponižene i uvređene srpske pisce koji su, u vrznom kolu našeg posleratnog politikantstva i opšte moralne korupcije, bili prisiljeni da sa žalošću posmatraju, bez mogućnosti za protest i moralnu pobunu, svakodnevno skrnavljenje srpskih književnih tradicija i štedre srpske lepote.

Taj osjećaj poniženosti konzervativne elite, koja u međuraću vidi sebe ugroženom od avangardne manjine, čije vrijeme je sad otkucalo, jer je došlo vrijeme da se podmire stari računi i konačno likvidira ta izopačena umjetnost – čest je motiv i pravi alibi za angažman svih tih novih nacionalnih kolaboracionističkih pjesnika poslanika, od Crnjanskog i Celina do Drieu de Rochelea i Svetislava Stefanovića.

U tekstu *Putevi i mene nemačke književnosti*, Gerhard Frike, koji je preveden u Srpskom narodu br. 14, od 10. aprila 1943., piše da su *uspevali samo književnici i dela lansirana od strane Jevreja, kao što su prećutkivanjem eliminisali pisce koji im nisu bili po volji. Dotle više upravljači iza kulisa, Jevreji su od 1900. godine sve većma prigrabljivali u vlastite tuke i sam književni rad. Taj rad je bio upravljen na neumorno i dosledno rastvaranje i razjedanje.*

SKZ će uskoro izdati 46. kolo svoga izdanja čije će knjige, kaže izvještaj u *Novom vremenu*, biti razgrabljene, posebice Nova antologija koju je sastavio Svetislav Stefanović. Epitet novi česta je oznaka u tom žargonu kojim naslovljavaju kulturne poduhvate. Izdali su još i pripovijetke Momčila Nastasijevića, eseje Jele Spiridonović-Savić, oglede Toše Manojlovića, Šekspirove drame, a svih šest knjiga su štampane na *finoj kartiji koju je Zadruga sačuvala još od pre rata, oprema je ukusna.*

Posebna pažnja će biti posvećena četrdesetogodišnjoj radi Isidore Sekulić, čiji visokocivilizirani habitus ide na ruku evropeizacijskom kolaboracionističkom projektu; tako se esej tom prigodom otvara pobrojavanjem svih titula: *profesor matematike, doktor filozofije, pripovedač i romansijer, putopisac i esejista, književni i umjetnički kritičar, estetičar i mislilac, najjemenitija srpska intelektualka, najumnija srpska žena.* Ipak će se naročito objasniti njena sklonost i razumijevanje za naše istinske nacionalne vrednosti, jer se prvo zaustavila i najduže zadržala na velikom Njegošu, *najgenijalnijom pretstavniku naše rase, bacivši posebnu svjetlost na njegovu poeziju i životnu filozofiju, umetničkom ova-plođenje visokih duhovnih svojstava naše nacije, koje niko nije bolje izrazio od Njegoša.*

Ništa manje nije senzibilizirana za Vuka St. Karadžića kojeg stavlja daleko ispred Dositeja, a za novo uredništvo će posebno biti značajno što je na vrijeme prepoznala važnost Svetislava Stefanovića i Laze Kostića, s vanredno istančanim osjećanjem pravičnosti i objektivnosti, ispravljajući nepravdu koju su počinili raniji kritičari. Ništa manje nije bilo vrijedno ni to, piše kritičar *Novog Vremena*, što je blagodareći peru Isidore Sekulić, publika na vrijeme obaviještena o modernim evropskim piscima, koje je i prevodila.

Kada počnu komentarisati doprinos Nove antologije srpske lirike, Simi Panduroviću će biti posebno bitno što je sve vođeno vrijednostima, bez kojih nema ni pjesme ni antologije, i presudno što je izrađena kritički, s ukusom, oslobođena neknjiževnih tendencija, starih klišea, postajući *standardna čitanka i trebnik svakog prosvećenog Srbina*.

U pitanju tog kolopleta prosvijećenosti, visoke kulture, Evrope i nacije, sve, međutim, natkriljuje figura Svetog Save – koji se kao simbol pojavljuje i na stranicama *Ideja*, i *Srpskog naroda* i *Novog vremena*. Upravo će tu biti tematiziran Rastko Nemanjić u jednom nepotpisanom tekstu čije se ime - *zajedno sa školskom decom i omladinom čitav naš narod proslavlja i ove godine kao i svake*

ove možda prisnije i predanije no poslednje dve decenije. Rođen u doba kad se stvara prva srpska država pod neugodnom stegom ekumenskog načela legitimiteta i pritiskom nadnarodne, romejsko-hrišćanske etničke, ne narodnosne ideje.

Posebno će se obratiti pažnja na koncept svetosavskog nacionalizma koji je naše delo koje se razlikuje od nacionalizma drugih naroda, a *problem odnosa crkve i države kod nas se Srba, u našoj državi, nikad nije mogao ozbiljno postaviti, jer je naša crkva bila narodna crkva, koja je imala neosporan državotvorni karakter. Puno jedinstvo između naroda, države i crkve to je obeležje svetosavlja.*

Kad počnu nacionalne kulture, kao legitimne, učestvuju u internacionalnom konceptu, onda će – sudeći po tekstu *Kulturne veze Nemaca i Srba* – germanski uticaj zauzeti jedno od prvih mjesta, a uprkos kraćim zastojećima – nastaviće se kao stalan. *Na nemačkoj strani, i to kod glavnih predstavnika nemačkog duha, vlada veliki interes za srpska duhovna iskustva i duševna blaga, - na srpskoj strani velika znatiželjnost za upoznavanje i proučavanje nemačkog kulturnog stvaranja i tekovina nemačke misli. A knjiga je, koja prostorno i vremenski približuje i udaljenije narode, i u ovom slučaju bila spona i prvi duhovni most.*

Srpska kultura, po tim riječima, najviše duguje Nijemcima interes za vrijednosti narodne kulture, tradicija, jezika i folklora, zahvaljujući romantizmu njemačke škole koji je obuzeo srpsku inteligenciju, a posebnu ulogu će odigrati prevodi srpskih klasika Njegoša, Lazarevića, Glišića, Veselinovića, Nušića; *Njegošev „Gorski vijenac” preveden je dvaput.*

U međuratnom periodu, kako pišu istoričari kulture, umnogome je utemeljen elitni evropski kanon, blagodareći godišnjicama Dantea 1921. ili Goethea 1932. godine, kao i velikom broju prijevoda, internacionalnih modernističkih eksperimentalnih časopisa –biva uspostavljeno zajedničko tržište kulturnih dobara. Budući da su internacionalno favorizirane avangardne umjetničke prakse – i to je bio još jedan razlog zašto se konzervativna nacionalna elita osjetila izoliranom, izgubila na uticaju, potpuno zastarjela. Ubrzo je u raznim zemljama stavila sebi u zadatak da guši kosmopolitizam i uruši književnu hegemoniju Pariza koji je u to vrijeme simbol Weltliterature, naprimjer.

Toj liberalno-demokratskoj evropskoj eliti, među koje su svrstavani i umjetnici *izopačenih* djela, čini se da je tridesetih godina odzvonilo, osporavani su zdesna i lijeva. Novi volkish pisci željeli su oboriti tu hijerarhiju:

kad postanu kolaboracionisti u toku četrdesetih, usudiće se da kažu da je taj sistem vrijednosti *napravila pariska jevrejsko-masonska klika*, odgovorna za okrutnost i pacifistički diktat Versaillesa, diskvalificiravši prave nacionalne snage u svakoj zemlji koje se od Prvog svjetskog rata bore za istinske kulturne vrijednosti.

– Ti pisci od nacionalne važnosti, kao da su strpani u katakombe – kaže pronacistički publicist Erwin Wäschel. I dok su se prinčevi evropskog intelektualizma skupljali po pacifičkim matinejama Pen centra, pronacistički pisci nisu se zatvarali u izolaciju nego su se također organizovali internacionalno, kao čuvari novog evropskog poretka. Simbol Getea su stremili oteti liberalnim evropejcima i proglasiti ga simbolom superiornosti njemačkog naroda, podsjećajući na njegove izjave da čovjek najbolje ostvaruje individualnost posvećujući se službi svom narodu.

Po jugoslovenskoj štampi redovni su izvještaji o posjetama intelektualaca *Njemačkom institutu za proučavanje inostranstva u Weimaru*, kada se predstavnici Nijemaca, Francuza, Belgijanaca, Holanđana, Danaca, Rumuna, Mađara, Srba, Bugara, Grka, Italijana i Hrvata, slažu sa idejom da se *Evropa ne može urediti bez zdravog nacionalizma*. Na stranicama časopisa Srpski

narod navodi se da je upravo Hitler predstavnik nove, borbene Evrope, kao čovjek kojemu je dala mač u odbranu njenih tekovina i budućnosti, dok je rat u kojem su osim Nijemaca angažovani mnogi narodi - ustvari *pravi evropski krstaški rat*.

Svetislav Stefanović u tekstu *Izgrađivanje Nove Srbije kao seljačke države* na Božić 1943. piše da valja ukinuti sva prava i bivših nosilaca parlamentarnih režima i organizovati u duhu Nedićevog apela jednu socijalističku stranku, koja će uključiti Srbiju u novi poredak Evrope, protiv anglo-amerikanske anti-evropske plutokratije i judeo-masonske internacionalne lažne demokratije. Na stranicama *Srpskog naroda* stoji da to nije borba za Jugoslaviju, već ti publicisti i političari žele živu, svetosavsku Srbiju, Srbiju nacionalno čistu, bez Hrvata Josipa Broza, bez jevrejina Moše Pijada, bez pokrštenog čivutina Ivana Ribara-Fišera i poznatog dželata srpskog življa Sulejmana Filipovića.

Stefanović konstantno taj politički projekt prebacuje na kulturno polje, insistirajući da *Nova Srbija svesna je, dalje, svoje sudbinske vezanosti za Evropu i njenu kulturu kao svoju širu otadžbinu, i za Srednju Evropu sa svojim bližim susedima, kao prostor svog životnog kulturnog i socijalnog razvoja, u kome je srpski narod i i*

do sad časno vršio jednu dostojnu ne samo ulogu nego i misiju u odbrani Evrope od Azijata i u kulturnom i socijalnom podizanju Balkana i Dunavskog bazena.

To je uveliko podudarno sa mišljenjem ministra Velibora Jonića koji u tekstu *Borba za Evropu* piše o potrebi *da svi narodi Evrope postanu svesni o neophodnosti evropske zajednice s obzirom na njihov zajednički, kao i njihov pojedinačni život i opstanak.* Književnost je na takvom polju samo sredstvo da se upozna duša i suština nekog naroda, kao što kaže Hajnc Kinderman u tekstu *Književnost kao most među narodima.* (Srpski narod 16, 8.maj 1943) Tu se izravno poziva na *Geteovu težnju za jednom svetskom književnošću koja bi sva bila pristupačna nemačkom narodu, a polazeći od sjajnih prevodilačkih podviga vidnih pretstavnika romantičnog doba naše književnosti, postigli da dela mnogih velikana evropske književnosti, od Dantea do Šekspira, od Servantesa i Kalderona do Molijera i Rusoa, od Ibzena i Bjernsona do Knuta Hamsuna, u pravom smislu te reči priključimo tom stalnom umnom inventaru.*

Tome konceptu se na srpskom jeziku odaziva Momčilo Milošević, pamfletista protiv Rastka Petrović i njegove panseksualne lirike, poznat još od dvadesetih godina, navodeći da su danas ugroženi osnovi evropske kulture

i njena misija u svetu, od strane anglosaksonskih varvara. Zato se danas Evropa oseća duhovno objedinjena za odbranu svojih duhovnih i kulturnih vrednosti u strahu da mehanizovano varvarstvo sa Zapada i divljaštvo iz stepa ne pretvori Evropu u pustoš, u kojoj se neće više rađati duhovi kao što su bili jedan Paskal, jedan Gete, jedan Dante ili jedan Njegoš.

Svetislav Stefanović u tekstu *O našim pravim vrednostima*, u *Srpskom narodu* na Uskrs 1944., drži presudnim izgrađivanje građanske kulture, građanskog staleža i evropeiziranje života, kao i vezanje za kulturu susednih zapadno-evropskih naroda, što je definitivno odvaja od istoka i njegovih uticaja. Velike evropske vrijednosti česte su u žargonu *Srpskog naroda*, na to se redovno nadovezuje i diplomata Miroslav Spalajković, insistirajući da bi evropskom umjetniku i čovjeku izgledalo neozbiljno da se, kao duhovni nasljednik Sokrata i Dantea, Homera i Virgilija, Aleksandra Velikog i Cezara – smatra i kao naslednik Buda i Konfučija, Firuda i Omar-Kajana, Atile i Tamerlana.

U toj selekciji, međutim, nije neobično da se poziva na jedan humanizam od Erazma i Kanta, od Petrarke do Getea, kao vezu od presudnog značaja između naše civilizacije i klasične drevnosti.

*Evropa je matica kulture – poantira Spalajković -
Tu kulturu nisu podizali drugi kontinenti. Oni je ni
mogu ni srušiti. Boljševizam i amerikanizam mogu
pobediti jedino u slučaju ako se sama Evropa pre-
tvori u grobara svoje vlastite kulture.*

Poseban kulturni problem su Jevreji. U tekstu *Jevrejski plan uništenja Evrope* anonimni autor se obrušava na Ilju Erenburga koji u romanu *Trust D. E. C.* likvidira Evropu proklamujući ne samo uništenje Njemačke, već i Italije, Španije, Holandije, Francuske, naroda na Balkanu, Poljske, pa čak i Engleske; *pustošenje ovih zemalja i istrebljenje njihovog stanovništva. - To je ratni cilj svetskog jevrejstva u pogledu Nemačke. Ali ta mržnja nije samo protivu Nemačke, ona je protiv svih naroda Evrope. - Jedini odgovor na sve ovo, diktovan zakonom samoodržanja, na ove satanske planove mržnje, jeste uklanjanje svih jevreja iz Evrope, kao i zalaganje svih snaga na bojištima ovog rata – za krajnju pobedu.*

Osim ratnih metoda, svi ti pisci i publicisti *Srpskog naroda* bore se i civilizatorskim metodima, raspisujući i književne konkurse. Kada je svojim mišicama zapeo srpski seljak, srpski radnik i srpski omladinac, nema toga sofizma koji bi sprečio da ne pregne na posao i srpski intelektualac. Jer zakon novoga doba glasi, da

nacionalna elita ima izvanrednu misiju, velike obaveze i teške dužnosti u danima kada se radi na čuvanju narodnog života i izgrađivanju nove srpske Otadžbine.

Znajući za teške materijalne prilike književnika, predsednik Srpske vlade, general M. Nedić, odredio je sa svoje strane tri prve nagrade, ministar prosvete g. V. Jonić obezbeđuje tri druge nagrade, a redakcija SRPSKOG NARODA stvorila je tri treće nagrade, i to za: *najbolje istoriske roman ili drame, najbolje pripovetke i najbolje pesme*. Srpska Književna zadruga za to vrijeme, u valjanom prevodu prof. Drag.Kostića, izdaje Geteovo delo Herman i Doroteia, a u visokoj pesničkoj obradi književnika Sv. Stefanovića, u ISTOJ KNJIZI data je Geteova Pandora, *kao i Geteovi lirski uzori, uz isto tako značajku obradu književnika T. Manojlovića. Na taj način, Sr. knj. Zadruga posvetila je najvećem nemačkom piscu primernu pažnju. U istoj knjizi objavljene su i studije Sv. Stefanovića.*

Spoj nacionalnog i civilizacijskog emanira se i u tekstu *Smotra srpskog duha* Todora Manojlovića, u kojoj izvještava o zadušnici u Sabornoj crkvi, svim umrlim srpskim književnicima kao i trudbenicima naše knjige (štamparima, izdavačima, bibliotekarima), što je postalo tradicija koju priređuje Ministarstvo prosvete na dan

osnivanja Narodne biblioteke. – *Obrazovanje, literatura i nauka predstavljaju – kaže Manojlović – najplemenitiji i najefikasniji izraz nacionalne snage i energije; knjiga i misao mogu i moraju da žive i kad je mač prelomljen – i književnik i naučnik su isto tako snažni i časni borci Otadžbine kao i vojnik i političar.*

I kod Manojlovića, kao evropskog kulturnog internacionaliste, bitni su simboli srpske pismenosti, Sv. Ćirilo i Metodije, i posebno Sveti Sava, koji je s drugim književnicima pokazao da ta molitva, kao utjeha narodu u vrijeme teških iskušenja i zalog za budućnost, nije samo crkvena ceremonija, nego *smotra srpskog duha, misaonosti i pobožno-utešno poklonjenje tom duhu.*

Na istim stranicama ubrzo će se proklamirati da je svetosavsko pravoslavlje *moralna podloga našeg nacionalnog mita.* Na temeljima *srpske narodne etike, hrišćanske nauke i grčkovizantiskog bogoslovlja, Sveti Sava je ostvario srpsku nacionalno-versku sintezu i dao joj obeležje narodne duhovne kulture.* Nastavnicima će se ukazivati posebno poštovanje, napominjući da se Nova Srbija ne može ostvariti bez novih ljudi, ako je ne ponesu novi srpski naraštaji, svesni zabluda prošlosti i voljni da svoje živote i sve svoje snage posvete preporodu i obnovi Otadžbine.

General Nedić je isto tako u ime Otadžbine odao priznanje nastavničkom kadru za njegovo visoko shvatanje svoje dužnosti u današnjim prilikama. Oni su sa puno predanosti sprovodili njegove intencije i njegovog prvog saradnika na izvođenju dalekosežne prosvetne reforme g. Velibora Jonića, pokazujući da i usred svakovrsnih teškoća ne sme se gubiti vreme u naradu, nego se mora ne gubeći ni časa pristupiti reformama i izgrađivanju novog srpskog poretka.

Taj ministar Jonić će također promaći Svetog Savu, s njegovim samoniklim gledanjem na svijet, proglašivši ga srži srpske istorije i ključnim glasom koji poziva da se izgradi sopstvena duhovna hijerarhija. Tome se opet priključuje u *Srpskom narodu* i diplomata Spalajković govoreći o važnosti srpskog mita za koju je presudan narodni izbor mitskih ličnosti, od velikog značaja za narodnu psihologiju...

Heroji – sveci i junaci – predstavljaju svi zajedno rasne idealne obrasce, koji naciji, dok god traje, treba da služe za ugled. Izobilje tih uzornih primera u našoj prišlosti potvrđuju slavna imena: Nemanja, Sv. Sava, Car Dušan, Kraljević Marko, Car Lazar, Miloš Obilić – među ljudima; Jevrosi-

*ma Majka, Carica Milica, Majka Jugovića, Kosov-
ka Devojka – među ženama. Naš srednjovekovni
nacionalni mit razvijao se u znaku tih muških i
ženskih heroja, čija je fizionimija, stvarna ili za-
mišljena, poznata svakom Srbinu. Najpopularniji
su Sv. Sava i Car Lazar među svecima, Kraljević
Marko i Miloš Obilić među junacima.*

I sam Spalajković vidi da će se moralno snažni i du-
hovno krepki narodi moći održati u strahovitoj borbi
sadašnjice. - *Ako je njihova nacionalna svest ispunjena
verom u nesalomljivost njihove duhovne energije, onda
će sve materijalne nezgode i krize biti za njih samo pro-
lazno iskušenje. Degenerisane nacije osuđene su na pro-
past.* - Život rasklimatane društvene zajednice pretvara
se lako u mehanički proces atomskog raspadanja. Plu-
tokratski kapitalistički individualizam i sovjetsko-pro-
leterski komunizam dve su krajnosti koje se dodiruju.

Taj obrazac svetaca i heroja su arhetipovi na osnovu
kojih ovi kolaboracionistički publicisti, zatim, prečita-
vaju i recentnu književnu prošlost. Posebno će im biti
važan Momčilo Nastasijević sa svojim svetiteljskim i
isposničkim oreolom, koji je možda veličanstveniji od
njegova dela. To je jedna zasebna epopeja od heruvima
krotosti, ljubavi i žrtve.

No njegov život postaje i mučenički – piše Dimitrije Najdanović - Protivnarodni neprijatelji otkrivaju najzad strašnu veličinu njegovog nacionalnog revolucionarstva. Jevrejsko-masonska-komunistički trougao steže se oko njegovog vrata kao omča. Jevrejsko-knjižarska tezga, masonska zavera i komunistička besomučnost sputavaju i guše aktivnost. U njemu se budi revolt i visoka svest o nacionalnoj solidarnosti sa onima koji su na političko-duhovnom planu započeli bitku za oslobođenje nacije od petokrake zvezde. On postaje član pokreta čije je on osnovne misli na svom umetničkom planu uglavnom već anticipirao. Prerana smrt omela ga je da i tu kaže svoju veliku reč.

Nastasijević je samo jedan od autora kojem ovi nacionalni revolucionari pokušavaju vratiti svetiteljsko mjesto. Drugi su među živima, kao Svetislav Stefanović, koji kao glavni dirigent kolaboracionističkog književnog života, dobiva ključno mjesto u toj novoj istoriji srpske književnosti. Kritičar Đisalović u tekstu *Pesnik rada i stvaranja*, napisanom povodom 50-godišnjice rada dr-a Svetislava Stefanovića, govori o potrebi korjenite revizije naših književnih vrijednosti, koje konzervativni revolucionari također baštine od avangarde. U to ime će

biti spreman da polemise i sa Jovanom Skerlićem koji je *raspravljao i sudio onako kako je odgovaralo njegovim jednostranim i isključivim političkim i socijalnim svatanjima.*

Budući da je o Stefanoviću Skerlić *u više mahova pisao tendenciozno i nepravedno, sa očevidnom namerom da površno i brzo pređe preko mnogobrojnih visokih odlika njegove poezije,* došlo je vrijeme da kolaboracionistički časopis stane na put hiperkritičkom analiziranju i filistarskom preuveličavanju njegovih tobožnjih mana i nedostataka.

*Nasuprot većini pesnika iz svoje generacije, ogre-
zlih u skepticizmu i pesimizmu, naviknutih da gle-
daju na život i svet kroz crne naočari, Stefanović,
iako je i sam u mladosti bio pesimista, pregoreo
je sve svoje mladičke sumnje i slabosti, očeličio je
svoju dušu patnjama i stradanjima, proniknuo je
u suštinu i smisao našeg ovozemaljskog prebiva-
nja i otkrio staru, klasičnu istinu da se vrednost
života sastoji u radu i stvaranju. Stefanovićevi
Soneti stradanja inspirisani su našom albanskom
Golgotom, dok su njegovi Herojski ritmovi poezija
naše nacionalne revolucije. Pesme orla u letu, Pe-
sma visova, Pesma crnog viteza, Pesma uteha i*

Pesma kletve predstavljaju Vjeruju naše nacionalne budućnosti i našeg nacionalnog Vaskrsa.

Pozdravljajući ovim kratkim člankom pedesetogodišnjicu pesničkog stvaranja dr Svetislava Stefanovića, Đisalović želi da veliki pesnik dočeka Vaskrs svoje ljubljene srpske nacije, kojoj je pevao od svoje najranije mladosti, kroz svoje zrele godine, a kojoj *peva i danas, u svojoj i svežoj zrelosti.*

Dok ostali pjesnici koji su dvadesetih i tridesetih godina imitirali pokret žive u dubokoj izolaciji, a njihov život biva ugrožen – avangardista Stefanović dočekao je nekoliko godina konačnog preobražaja života, što neće dugo trajati. No u najmanju ruku i sam pjesnik i krug kritičara oko njega doživjeli su konačno da, na krilima nacionalne revolucije, zakratko naplate račun internacionalnoj i defetističkoj avangardnoj kliku koja ih je godinama – osjećali su – dominirala i ponižavala.

Anatomi kolaboracionističke *estetike mržnje* pišu da su pisci četrdesetih godina shvatali književnost kao još jednu političku ekspresiju, videći je kao prostor za čistoću i rehabilitaciju, koji isključuje narode koji su kao strano predmet u krepkom nacionalnom tijelu. Ta poetika trebala je riješiti raspad vrijednosti i političku kri-

zu, koji te literate muče od Prvog svjetskog rata, a istovremeno slavodobitno jednu cijelu konzervativnu kliku izdići iz mulja poniženja. Izvjesni žanrovi i pamfleti, poslužili su sada kao reakcionarna forma, s ciljem eliminacije jevrejske diseminacije i transcendiranja pravih vrijednosti. Rat, tehnika, masovna kultura, seksualno oslobođenje – za desničare predstavljali su izazove kakve nijedna generacija nije vidjela – i pred njima valjalo je spasavati zapadne moralne vrijednosti i preispitati koncept državljanstva.

U to vrijeme također datira i arijevska filologija, konstruisana od brojnih naučnika i književnih historičara, koja je trebala vratiti izgubljeni nacionalni, politički, muški identitet zapadnom čovjeku. Na polju nacističke ideologije – biće nesumnjivo skopčana sa antisemitizmom, posebnom vrstom teologije koji je trebao eliminisati Stari zavjet iz nacionalnog kanona. Potvrđiši arijevske porijeklo njemačkog naroda – trebalo je istovremeno utemeljiti rasnu teoriju koja će ući u temelje genocidne retorike, dijeleći smrt od života za milione ljudi nearijevskog porijekla.

Jevrejski pisci po srednjoj Evropi, kao što su Jean Amery i Chaim Kaplan, čuvši za rasne zakone, prije nego su i doneseni, znali su da su osuđeni na smrt. Ta

rasna misao se ubrzo počela širiti, kao posebno apelativna emotivna propaganda, koja je imitirala svježe avangardne zanose, naslanjajući se na stari polet. Tu volkish mitologiju Thomas Mann će opisati kao intelektualno-spiritualni fašizam, razbijanje svih humanih principa, pad u nasilje, krvožed, iracionalizam, nemilosrdnost, dionizijsko poricanje istine i pravde. I kad se bude zakrivala iza humanih kategorija – otkrivaće se nacereno naličje tog projekta, našminkano humanizmom i civilizacijom.

Samo naoko zasnovana na anti-avangardizmu, ta arijevska filologija živjeće od hiper-realnih poleta i preobražaja života koji konačno rješavaju politički raspad vrijednosti, rasap jevrejskog poetičkog ukusa, vraćajući izgubljene nadu i optimizam.

Kod Manojlovića, prateći poetske slike otpočетка, Radomir Konstantinović detektuje jednu poeziju vedre radosti koja je sklona apolinskom, klasizmu, mermernim terasama usred (post)ratnog meteža, haosa, konfuzije. Kako godine bude ušle, Manojlović sve više traga za jednim spirtualizmom kojim će nadići stvarnost, s mržnjom na Materiju, sanjajući o odblesu koji nastaju u vezama jezika i predmeta. U kolaboracionističkim tekstovima Manojlović će već osvojiti ozareni religijski mi-

sticizam koji će, kaže Konstantinović, još jednom svijet terora i krvoprolića pretvoriti u sanjariju pred jelkom sa ukrasima, a ta čarobna fatamorgana će kod Manojlovića potrajati do poraza nacističkih snaga kada se vraća staroj dijalektici starih i novih stilova.

Njegova ničeovsko-avangardna ideja o evropskoj kulturi, koja mu je dugo vremena koristila kao estetski putokaz, sada je dobila političku legitimaciju, paralelna sa postulatima arijevske filologije prema kojoj su svi obojene i neevropske figure tuđe zapadnom čovjeku. Konačno se potvrdilo da je srpska književnost, na što Manojlović upozorava ranije, stigla zapadnoevropski momentum, nakon stalnih kašnjenja do Prvog svjetskog rata. Sada se to paradoksalno još jednom potvrdilo u vidu nacionalne arijevske filološke epifanije koju je osvojila u minut tačno zajedno sa cijelom Evropom. Najnoviji nacionalni konzervativci će, poslije Drugog svjetskog rata, u prekidu sa desničarskom estetikom, u sankcionisanju tih kolaboracionističkih autora, vidjeti rušenje buržoaske tradicije, zaboravljajući da je odbacivanje liberalnih impulsa bilo karakteristično i za međuratnu desnicu, koliko i ljevicu.

U Manojlovićevom obrušavanju na doktrinarstvo i profesorsku estetiku – osjećat će upravo ništenje buržoaskih

literarnih vrijednosti, koje će utoliti u projektu nacionalne revolucije četrdesetih, pronasavši rješenje u korisnosti umjetnika, koji je značajan za naciju kao ratnik ili političar, osjećajući estetsku panaceju za raspad vrijednosti. Faza osporavanja i poricanja tu je zastala, mada je Manojlović kao esteta otpočeka bio sklon pojmovima.

U *Ogledima* koje će objaviti u Srpskoj književnoj zagradi i dalje se neće libiti da razglaba o stvaralačkom duhu koji se ne da ukalupiti u gotove i postavljene ideologije i doktrine, o pravom pjesniku koji ne dopušta da mu neko diktira pravac, predmet i temu, odbijajući da bude gramofon; Manojlović kao da zaboravlja ritam svojih tekstova po *Srpskom narodu* i *Prosvetnom glasniku* koji slave mise zadušnice srpskoj književnosti.

Obrušavajući se u istoj knjizi na ljevičarsku socijalnu književnost, koja odbija modernu poeziju, diktirana sa vanknjiževnog stanovišta, bez ikakve vrijednosti, kao da nije prelistao kolaboracionističke časopise, kao da nije čitao autore SKZ-a, kao da je zaboravio i svoje redove, poredane na smotri srpskog duha. Sigurno da je esteta Manojlović bio zaveden i korišću od pisanja, već od ranije sklon institucionalnom konformizmu, kako bilježe istoričari, jer za tekst u *Srpskom narodu* dobijalo se tada velikih četiri hiljade dinara, a za odziv za učešće

na Radio Beogradu bila je omogućena od Narodne banke nepovratna novčana pomoć. Posebno su nagrađivani za učešće u programima univerziteta, na što nisu ostali imuni mnogi pjesnici (među prvima Pandurović).

Obrušavajući se pamfletom u ljevičarskoj Borbi od 31. 12. 1944. godine na tu razbojničku družinu u Srpskoj književnoj zadruzi, Eli Finci će otkriti kako Nijemci prikazuju okupaciju u nevinom svjetlu aktivirajući srpsku književnost na planu kulturne djelatnosti i angažujući kulturne djelatnike. Bili su spremni promovirati cijeli panteon novih književnih veličina: Stefanovića, Velibora Jonića, Velmar-Jankovića, Dimitrija Najdanovića, upregnuvši ih u elitu koja radi u njemačkoj službi.

Za Fincija su, međutim, u pitanju rušitelji naše narodne kulture i oskrvnitelji kulturne tradicije koji se kriju iza pojmova kulturne obnove i renesanse srpske misli prikrivajući bijedu stvarnosti i izdajničku službu. Nasuprot toj četničko-njemačkoj kliku, pravi slobodari duha – kaže - biju bitku u okviru NOB-a. Falangistička književna petorka, među kojima su Stefanović i Manojlović, srpsku riječ je potpuno prilagodila za njemačko uho, kao da je pod okupacijom sve u najboljem redu. Uvlačeći u taj krug brojne saradnike i šireći djelatnost, oni prikrivaju svoj najamnički rad.

Privržen pojmovima nacionalne književnosti i kulturnih institucija – ljevičar Finci primjećuje da je tim izdajnicima za kratko vrijeme uspjelo da upropaste Zadrugu i sa materijalne strane.

Za račun plata, honorara, nagrada, tantijema i namišljenih računa, komesarska uprava je odobrila nadala sama sebi 941.285 dinara. Od toga je 657.700 dinara, dakle firorski deo, digao sam Svetislav Stefanović za nazovi-književne poslove: za redakciju Antologije srpske poezije u tri knjige, za svoje pesme koje je sam uvrstio i za predgovor u kome je sam sebe pohvalio: za pripovetku koju je njegov kriminalni sadrug iz uprave Borivoje Jevtić uvrstio u Antologiju savremene srpske pripovetke: za Antologiju svoje sopstvene lirike: za antologiju svojih prevoda iz engleske lirike i za njenu dopunu; za svoje prevode Geteove i Šekspirove poezije: za svoje prevode Mletačkog trgovca”, „Bure”, „Bogojavlenske noći“ i „Sna letnje noći”: za „Fausta” i redakciju zbirke pripovedaka Momčila Nastasijevića, čija je sabrana dela, u ranijem privatnom izdanju Zadruga otkupila, da bi Sv. Nastasijević, brat pesnikov naš zaslužni srpski fašista mogao nešto dobiti na blagajni Zadruga...

Finci će upozoriti i na otimačinu u SKZ-u, kojoj se posvetio visoki teoretičar zgražavajući se stilu Goebbel-
sa nad Shylokom u Mletačkom trgovcu što traži funtu
mesa, kada je iscrpio mogućnost da naplaćuje Goet-
heove, Shakespeareove i sopstvene stihove; tada će, po
Fincijevom svjedočenju, SKZ zaplijeniti iz stanova po-
bijenih Jevreja *jedan orman - 8.760 dinara, jedan pirot-
ski ćilim, vitražu i draperiju - 25.000 dinara, pisaći sto
i dve fotelje 20.000 dinara i - kadu za kupanje 4.045
dinara. (Nigde, međutim, nije OSTALO zabeleženo za-
što je Srpskoj književnoj zadruzi bila potrebna kada za
kupanje!).* Da bi ta arijevska kupoprodaja dobila izvje-
sni pesnički nimbus – Šajlok Stefanović će – odluč-
no, u svojstvu privatne ličnosti i predsednika Zadruga,
prodati Zadruzi (za 1.775 dinara!) i *jednu svoju lepo
uramljenu fotografiju, da bi od ovog posla u preduzeću
ostala večna uspomena!*

Finci tu barata podacima i da je Vladimir Vujić podizao iz
Zadruga honorare za sve napisane i nenapisane knjige,
dok Borivoje Jevtić, taj nekada *antinemački zaverenik iz
Mlade Bosne, a sada nemački službenik koji je u jednoj
svojoj priči opisao kako se Gavrilo Princip, vrativši se s
onog sveta da vidi svoje drugove i svoju domovinu zgra-
nuo od čuda kada je video šta se sve događa, po ugledu*

na Stefanovića i Vujića, uzima honorare istovremeno za tri knjige pripovedaka i tri pozorišnih napisa i povrh toga još za “Antologiju savremene srpske pripovetke“.

Finci primjećuje da ti Zadrugini poslenici, osim što uvrštavaju sami sebe u antologije, kao Stefanović koji sebe u Antologiji zastupio sa mnogo više pjesama nego Jakšića i Šantića, počinju i da pišu o samima sebi, kao Stefanović u predgovoru, a tome iskušenju nije odolilo ni Manojlović koji u knjizi *Ogleda*, uvrstivši sve što je ikada napisao pa tako i 18 redaka o Ivi Andriću, piše ogleđ i o pjesniku Manojloviću, navodeći da je u pitanju *pjesnik koji spada među naše savremene pesnike koji su na Krfu pokrenuli obnovu naše poezije. Svojim pesmama kao i estetičkim i kritičkim i ideološkim spisima, on je revnosno podupirao pokret koji je, po našem povratku u otadžbinu, od g. 1919. na ovamo, uzeo šireg zamaha i postao jedna – još uvek neokončana – velika kulturna borba. Pesme T. Manojlovića – otkriva taj Manojlovićev pregled -odvajaju se vidno od stila i tona koji su do tada vladali u našoj poeziji.*

Da bi mogli samima sebi da isplaćuju te honorare, ti službenici su prodali cijeli magacin predratnih Zadruginih izdanja. Na kraju će, poantira Finci, ostati samo Svetisavljeva fotografija za prodati, najavljujući sudbi-

nu tih eminentnih književnih veličina koji se ne razlikuju od bande koja će morati da shvati da će s odlaskom Nijemaca proći i vrijeme njihove poezije, tona i stila.

Kada se ti pjesnici pedesetak godina kasnije počnu reafirmirati, naprimjer u antologiji *Utuljena baština*, nacionalni rehabilitatori koji su radili na tom zadatku, kao Gojko Tešić, pišaće o *ideološkom jednoumlju, osvjetničkom duhu, primitivizmu ideoloških čistunaca koji su se utrkiivali u svom podaništvu zarad karijerističke pohotnosti ispisujući najbezumnije presude o književnom i stvaralačkom činu tzv. izdajnika revolucije, što sasvim sigurno čine crne mrlje naše književne i kulturne istorije. Pišaće o teroru jednopartijskog mišljenja i delanja u kontekstu književne i ostalih umetnosti gdje nema mjesta za umjetnike koji su, sa stanovišta tog istog pobjednika, obeleženi kao „izdajnici”, „kvislinzi”, „otpadnici”, „zločinci”, itd. U socijalističkim zemljama – poantira Tešić - preovladala je logika ili, bolje reći, tiranija partijskog monolitizma: pobjednik piše istoriju i sve ono što je bilo na putu ostvarenja revolucionarnih ideala potopljeno je, ili bačeno na smetlište istorije, likvidirano je, cenzurisano, izbrisano iz istorijskog pamćenja, proglašeno bezvrednim, reakcionarnim, desnim, neprihvatljivim, beznačajnim, ništavnim...*

Kao usred nacionalne revolucije – konkretni politički angažman tih poslenika biće i kod Tešića, u sumrak socijalizma, zakriven frazama o teškom položaju umjetnika *bez prava optuženog na odbranu, protiv poslenika na istom polju - polju pesničke umetnosti*. Posebno će zamjeriti Marku Ristiću, najagilnijom posleniku Titove Jugoslavije, koji je piscima kolaboracionistima, presudio u leksikonu štampanom na kraju svoje Književne politike, navodeći, naprimjer, da je STEFANOVIĆ dr Svetislav (1874-1944), *pesnik, dramski pisac, esejista, prevodilac Shakespearea, a takođe i Walta Whitmana, u doba, posle Prvog svetskog rata, kad je bio smatran (i kad se možda i sam smatrao) kao napredan, bio republikanac, whitmanovski demokrata i neka vrsta protektora tadašnjih beogradskih modernista, a da su ga neke mnogo manje nevine pobude odvele su ga u fašizam, tako da je bio jedan od najrevnosnijih propagatora fašističkih ideja” i saradnika Crnjanskovih Ideja, pod okupacijom nedićevski komesar Srpske književne zadruge i bestidni hitlerovac, streljan odmah posle oslobođenja Beograda*. Krug će pola stoljeća, kako primjećuje Olivera Milosavljević, biti napravljen.

Slika Milana Nedića (kao kolaboracionističkog simbola) prešla je dug put i napravivši pun krug,

vratila se danas tamo gde je bila 1941. godine. Od ocena da je u pitanju “vodeći srpski kvisling” i “samozvani otac Srbije”, odranije “opsednut nemačkom vojnom snagom” koji je prihvatanjem izbeglica stvarao mit o sebi kao spasiocu a u osnovi ih iskorišćavajući za manipulacije “u okvirima politike služenja okupatoru”, danas se stiglo do tvrdnji (u najgorem slučaju) da je u pitanju “najkontroverznija” ličnost srpske istorije. Stavljanjem akcenta na njegovu predratnu vojničku biografiju, iz ratnog perioda se uglavnom izvlači samo konstatacija o njegovom nevoljnom prihvatanju “nezahvalne” dužnosti predsednika vlade a u plemenitom cilju očuvanja “biološke supstance srpskog naroda”.

I na polju književne istorije sve što je napisano za šest decenija biće proglašeno komunističkom i režimskom akrobatikom, kao da je taj panteon afirmatora umjetnosti u doba kolaboracije bio lišen svakog pamfletsko-političkog djela, kao da nisu ljevičarske autore i njihova djela tog vremena također označavali epitetima „nenarodni”, “odrođen”, “sraman”, “iživeo”, kao da i sami kolaboracionisti nisu bili skloni karijernom zanosu. Kao da nisu svoju djelatnost naplaćivali i odavali

se suviše ljudskim ciljevima. Kao da je misija bila samo prosvjećivanja radi, kao da djelatnost Ministarstva prosvete nije većinu svojih akcija sprovodilo u saradnji sa Ministarstvom unutrašnjih poslova i Propagandnim odeljenjem Srpske državne straže.

Desni historičari književnosti će osim toga u likvidaciji kolaboracionističkih poetika u socijalističkoj Jugoslaviji vidjeti i suspenziju svi literarnih autonomaša koji se, kao što jesu nadrealisti, nisu opredijelili za ljevičarsku akciju. Biće to, kažu, jedina poslijeratna obnova avangardnih snova koji su mirili angažman, umjetnost i revoluciju. Poetički kolaboracionisti, u toku rata, nisu također imali razumijevanje za snove suprotne provenijencije, pa čak ni kad su bili modernistički ili ničeovsko najpoletnijeg ritma, spremni autore iz ljevičarskog tabora sankcionisati i smrću.

Nisu li mogli ne pogriješiti danas svi ti rehabilitatori i desni historici, svrstavajući pjesnike zadružne saradnike, na krilima nacionalne revolucije, u kulu bjelokosti buržoaskih vrijednosti. Najčešće odbacujući salone – i sami su, inspirani desnom revolucijom, itekako uživali kad su njihove riječi počele da pomiču brda ideološke stvarnosti. Paradoks se ocrta, kad se pozivaju na marginu Stanislava Vinavera, koji je jedva preživio logore

zakrivene sa hiljadu lijepih kolaboracionističkih zavjesa po časopisima koje tkaju avangardne kolege.

Manojlović će poslije rata imati, međutim, prostora da piše protiv soc-realizma, kao *rearhajizacije umjetničkog života, povratka neumjetničkim svrhama i utiliratnoj simplifikaciji*, dovodeći ga u vezu sa srpskim romantizmom koji se, kao u svi istočnoevropski romantizmi, podredio heroizmu, rodoljublju, nacionalnoj slavi, što je sa gledišta nacionalno-političkih ciljeva bio „vrlo srećan potez“, ponavlja Manojlović, a „sa čisto pesničkog i, uopšte, duhovnog i kulturnog gledišta međutim on se pokazao kao problematičan“. Manojlović će poslije rata ipak imati prostora da se razmaše toliko, da ga rijetko iko opomene na fazu kada je po Nedićevim novinama učestvovao u prosvjetiteljskoj misiji, kada su pjesničke vrijednost bile zalog opstanka jednom narodu, a avangardno implementiranje evropskih vrijednosti stabiliziralo nacistički novi poredak.

Možda mu je bilo prelako da se i u drugoj Jugoslaviji igra kulturnog autonomaša. I kad su bili na stanovištu nacionalnog *Vjeruju* – modernisti su se obavijali plaštom humanizma, čak i kad su osporavali buržoaski poredak, kao da insistiranjem da svi ljudi imaju prava – nisu prestajali podrazumijevati da neevropski elemen-

ti imaju biti isključeni iz kategorije čovjeka. Njima je samo koristio jezik iz vremena kada su bili demokrati i republikanci. Sartre će pisati da demokrate ne vidi konkretne sinteze koje mu pruža historija, ne poznajući Jevrejina, ni Arapina, ni crnca, ni građanina, ni radnika, već samo čovjeka, u svako vrijeme, na svakom mjestu, sebi ravnog, sve zajednice svodeći na pojedinačne elemente. To će, međutim, biti upravo karakteristika humanizma kojemu će trebati političke konsekvence poetskih riječi.

Humanista ustvari, što se vidi na primjeru pjesnika kolaboracionista, želi da Jevreja obezboji kao Jevrejina, kako bi u njemu sačuvao samo čoveka, apstraktnog i univerzalnog nosioca pravā čoveka i građanina, prije nego buržoaski demokrate ili defetista koji nema toliko sklonosti da se brine o tuđem identitetu ili da operira kolektivističkim kategorijama u ime bilo kojeg pokreta. Naoko tolerirajući sva mišljenja, humanizam na primjeru kolaboracionističke poetike konkretno mnoge umjetnike isključuje.

Stari humanistički kalupi najotporniji su preživjevi od 19. vijeka, i buržoaski parlamentarizam, i nacizam i antifašizam, bilo je potrebno gotova ležišta samo popuniti. Literarne studije i univerziteti tako lako su se napunili

arijevskom filologijom, kao saponicom, bljesnuvši novim vezama između literature i civilizovanih vrijednosti, pred plamenom potpune destrukcije. Poslije toga se moralo razmisliti o tome da studije književnosti i pismenost, filologiju, imaju neke veze sa humanim, kad su univerziteti tako zdušno podržali barbarizam. Veličine odrasle na klasičnom humanizmu nisu pokazali nikakvu odbojnost prema sadizmu, kaže George Steiner, a literarne vrijednosti i užasna nehumanost potpuno se normalno koegzistirali.

Da li su brojni naučnici – pita se Steiner – zaista dovoljno dugo poslije Holokausta zastali pred pitanjem da li humanistika doista humanizuje?

Možda imaginacija koja ispisuje pisani tekst – kaže – sklonost ka apstrakciji – podsvijest pismenosti otupljuju izoštrenost i sklonost moralnim vrijednostima. Možda se, nastavlja Steiner, radi samo o našoj istreniranosti da dajemo psihološki i moralni alibi stvaralačkoj imaginaciji, karakterima u romanima, pjesničkim slikama i samim piscima. Moralni kapaciteti stvaralaštva i pismenosti – možda su ustvari vrlo ograničeni, a smrt u romanu zakriva krvoproliće na susjednoj poljani, koje postaje glasnije, urgentnije i življe nego stvarnost. Ne bi bilo loše razmisliti – poantira Steiner – ustvari o redefi-

niciji veze između kulture i estetskih odgovora pred konkretnim izrazima bestijalnog.

Godinama poslije Auschwitza čitajući neko svjedočenje, kad se vrati toj temi – Jean Amery će zastati nad stranicom te knjige „Goethe u Dachau“ koji je napisao njegov, kaže, istokobnik koji usred logoru radi na svojim bilješkama o Hyperionu, usred zračnog alarma misli na Herdera, planira još više učiti. To će mu se učiniti nestvarnim, dok bude evocirao svoja sjećanja u kojima ne bi bilo mjesta ni za Maimonidesa, čak i kad bi knjiga u Auschwitz koji čudom i zalutala. Konzumirati klasičnu književnost odbio bi više iz očaja, nego iz prezira.

Sjećajući se jedne zimske večeri, dok je stupao u rasklimanoj vojničkoj vrsti, praćen nepodnošljivim “Lijeva, dva, tri, četiri!” logorskih nadglednika, priznaje da se sjetio stihova “Zidovi su zjapili nijemi i hladni, navjetru su lepetale zastave”, koje je mehanički promrmljao za sebe, a potom strofu glasnije ponovio osluškujući i melodiju riječi. Očekujući da će se pojaviti emocionalno-duhovni model koji ta Hölderlinova pjesma u njemu budi već godinama, najednom nije više osjetio ništa, bila je to samo objektivni izričaj: *tako i tako, a nadglednik je zaurloao “lijevo”, juha je bila rijetka, a na vjetru su lepetale zastave.*

Jedan pariški filozof kojeg je sreo u logoru – bio je toliko izoliran i duhovno otuđen da više uopšte nije reagirao. Držeći pod rukom limene posudice za hranu tromo su hodali ulicama logora, Amery uzaludno pokušava zapodjenuti neki intelektualni razgovor, dok sorbonski filozof odgovara jednosložnim riječima i naposljetku potpuno zašuti. *Netko bi rekao “otupjelost”? Nikako. Taj čovjek nije otupio, isto kao što ni ja nisam otupio. On jednostavno više nije vjerovao u stvarnost duhovnog svijeta i odbijao je intelektualnu igru riječi koja je bila izvan svakog socijalnog konteksta.*

Posebno stanje će zadesiti židovskog intelektualca njemačke obrazovne provenijencije. Što god on zazvao, to nije više pripadalo njemu već neprijatelju. *Beethoven. Ali njega je u Berlinu dirigirao Furtwängler, a Furtwängler je bio vrlo ugledna osoba u Trećem Reichu. O Novalisu su u Völkischen Beobachteru objavljivani članci koji nisu bilo nimalo glupi. Nietzsche nije pripadao samo Hitleru, preko čega bi čovjek još i mogao prijeći, već i nacistima sklonom pjesniku Ernstu Bertramu, koji ga je razumio. Duhovno i estetsko dobro od Merseburških magičnih stihova do Gottfrieda Bennja, od Buxtehudea do Richarda Straussa nepobitno je i neporecivo prešlo u neprijateljski posjed.*

Kad jedan logoraš neoprezno prizna da je po zanimanju germanist, izazove užasan gnjev jednog esesovca koji ga umalo liši života, dok u isto vrijeme, prijeko u Sjedinjenim Američkim Državama, Thomas Mann govori: “Njemačka je kultura ondje gdje sam ja.” *Zatočenik u logoru, njemački Židov, nije mogao izreći takvu hrabru tvrdnju, čak i da je kojim slučajem bio jedan Thomas Mann. On njemačku kulturu nije mogao deklarirati kao svoju, jer njegov zahtjev nije imao nikakvo socijalno opravdanje. U emigraciji se vrlo mala manjina mogla konstituirati kao njemačka kultura, pa i onda kad joj nije pripadao i sam Thomas Mann. Izolirani pojedinac u Auschwitzu svu je njemačku kulturu, uključujući Dürrera i Regera, Gryphiusa i Trakla morao prepustiti običnom esesovcu.*

Sav identitet zatočenika bio je ovisan o zakonu njegove veće ili manje tjelesne otpornosti. Nijedan duh nije opstajao na rubu smrti na koji su dovele glad i iscrpljenost. Takozvani *muselmans*, kako su u logoru zvali zatočenika koji se predao i od kojeg su svi odustali, više nije raspolagao prostorom svijesti u kojem se moglo sučeliti dobro i zlo, plemenito i nisko, duhovno i neduhovno. On je bio hodajući leš, skup fizičkih funkcija na izmaku. Na djelu je bilo iščezavanje estetskih predodžaba i uspomena koje više nisu bile utjeha, nego

bi čovjeku katkad bile bol i poniženje, a najčešće bi nestale potisnute osjećajem potpune ravnodušnosti.

Najprije bi se, kaže Amery, potpuno urušila svaka estetska predodžba o smrti, preuzeta iz davnih vremena, ali najkasnije iz razdoblja njemačke romantike. Ta se predodžba otprilike povezuje s imenima poput Novalisa, Schopenhauera, Wagnera, Thomasa Manna. No za smrt u njezinu književnom, filozofskom i glazbenom obliku u Auschwitzu nije bilo mjesta. Smrt u Auschwitzu ništa nije povezivalo sa *Smrću u Veneciji*. *Budući da je ljudska smrt socijalni događaj, koji su u takozvanom političkom odjelu logora nazivali "smrtni ishod", ona je naposljetku u pojedinačnom slučaju izgubila svoj specifični sadržaj, zbog čega bi naspram zatočenika, koji su je očekivali, nje-zino estetsko zaodijevanje bilo drsko i nedolično.*

U Auschwitzu se po svjedočenju Ameryijevom nije postajalo mudrijim: ništa od onoga što *smo ondje spoznali nismo mogli spoznati prije, izvan logora; i ništa od toga nije nam poslužilo kao praktični putokaz. U logoru nismo postali dubokoumniji, ako fatalna dubokoumost uopće jest duhovna dimenzija koja se može definirati. Vjerujem da se samo po sebi razumije da u Auschwitzu nismo postali ni bolji, ni čovječniji, ni čovjekoljubiviji, niti moralniji.*

Iz logora su izašli *ogoljeni, okradeni, prazni, dezorijentirani* - i dugo im je trebalo da ponovno nauče svakodnevni jezik slobode. Uostalom, taj jezik i godinama poslije će govoriti s nelagodnom i bez povjerenja u njegovu valjanost. Ako bi Amery mogao vidjeti neku važnost za neangažirane intelektualce, gdje svrstava i sebe, onda je u tome što je potpuno izgubio na sigurnosti na dugoročne staze, na uobraženosti i metafizičkoj oholosti. *Iz njega smo ponijeli od to podosta naivnog duhovnog veselja, ali i fiktivni smisao života.*

Dok Jean-Paul Sartre piše da mu je trebalo 30 godina da se oslobodi tradicionalnog filozofskog idealizma - logorašima, pa čak i kad nisu bili toliko daroviti, išlo je to mnogo brže. Gubili su cjelokupni filozofski inventar i vjeru u pismenost tako lako, dok je oštoumnim duhovima za to trebalo pola života. U Auschwitzu je, kaže Amery, za to trebalo tek nekoliko sedmica.

Kolaboracionizam i evropska kultura

Evropa je, po Ernstu Robertu Curtiusu, oduvijek bila otjelovljena antičko-sredozemno i moderno-zapadnjački. Moderna evropska literatura, po tom nauku, toliko je srasla sa literaturom sredozemne Evrope, kao da se Rajna napaja vodama Tibera. Stefan George osjećao se pripadnikom rimske Germanije i franačkog carstva Lotaringije, dok je Gete govorio da je već jednom živio u Hadrijanovom Rimu.

Konstrukcija Evrope, otpočetka je, međutim, skopčana sa jednom selekcijom. Dok govori o Evropi kao utopijskoj zajednici nacija koja će uspostaviti vječni mir, kako pokazuje Edvard Ousselin, čak i Voltaire iz te unijske društvenog i kulturnog zajedništva 'znanstveno' i rasno izguruje Jevreje, kao omražene oduvijek, iz razloga koji su nadilazili tradicionalnu vjersku netoleranciju:

- Mrzili su ih, piše Voltaire, ne zato što su vjerovali u jednog Boga, već zato što su oni smiješno mrzili druge nacije, jer su bili barbari koji su masakrirali bez sažaljenja svoje poražene neprijatelje, jer je ovaj podli narod, praznovjieran, neuk, bez trgovine i umjetnosti, prezirao naprednije nacije. (*The Invention of Europe in French Literature and Film*)

Za vrijeme njemačke okupacije Henri Labrou će napraviti antisemitsku knjigu koja se uglavnom sastojala od odlomaka iz Voltaireovih djela, instrumentaliziranih u svrhe koje bi se Voltaire bojao i zamisliti.

Potkopavajući biblijske temelje Voltaire piše da su Jevreji napustili Egipat kao horda lopova, odnijevši sve što su posudili od Egipćana. Taj narod, kaže Voltaire, sada „ustaje protiv svih svojih gospodara; uvijek praznovjeran, uvijek pohlepan za tuđim bogatstvom, uvijek barbarski, puzi kad je poražen i drzak u vremenima prosperiteta”.

Dok su *nepopravljivo zaostali Židovi* suprotstavljeni osvajačima, razvijajući od tog barbarstva civilizacijsku povijesnu ulogu, “Rimljani, koji su se vremenom civilizirali, proširili su svoju civilizaciju na pobijeđene barbare i postali zakonodavci Zapada”.

Opisujući odnos Rimljana prema Jevrejima, Voltaire navodi da su ih gledali „kao što mi vidimo crnce, kao inferiornu ljudsku vrstu”. Nakon toga će, dodaje Ousselin, predstaviti povijesne odnose Rimljana i Židova kao lekciju; dok su se monoteistički Židovi držali svojih barbarskih praznovjerja, paganski - ali manje fanatični - Rimljani evoluirali su u dominantnu civilizacijsku silu antičkog svijeta.

Konačno, Voltaire je klasično rimsko razdoblje smatrao istinskom europskom tradicijom, dok je Židove i kršćane vidio kao one koji su unijeli strani, orijentalni element koji je trebalo iskorijeniti.

Druga zaostala i ogorčena skupina koju je Voltaire odredio za isključenje bili su Romi: “mala nacija lutalica, prezrena kao Židovi i posvećena drugom obliku pljačke” (*Essai sur les mœurs*). Dvije transeuropske etničke skupine, poantira Ousselin, bez državljanstva nedvojbeno su kod Voltairea povezane u toj kopči barbarstva i zloće. Potičući i Katarinu II da protjera Turke iz Europe, isto kao što se opredijelio netrpeljivo prema Židovima i Romi, Voltaire na koncu vidi Evropu kao prostor sastavljen od različitih nacionalnosti i kršćanskih sekti koje su postigle međusobnu toleranciju postupnim usvajanjem filozofskih standarda, jasno identificirajući grupe koje se ne mogu istrpiti u toj sredini.

Slično će godinama poslije francuski nacionalistički pisac Moris Barres, koji je ispočetka baštinio evropsku svijest i afinitet ka latinitetu, također brzo prelaziti put od nacionalne determinisanosti do antisemitizma, napominjući da Jevreji nemaju domovinu „ a za nas to znači zemlju i pretke, zemlju naših mrtvih, dok je za njih to mjesto gdje pronalaze najveću dobit”.

Bez prirodne privrženosti bilo kojoj zemlji, Jevreji su bili inherentno skloni igrati na jedan nacionalni interes protiv drugog, u skladu sa svojim potrebama u bilo kojem trenutku. Barrès je, pokazuje Ousselin, stoga bio sklon vjerovati da je “mali Židov”, “izdajica Dreyfus” kriv i zbog svog porijekla: “Da je Dreyfus sposoban za izdaju, može se zaključiti iz njegove rase”.

Karakterizacijom Jevreja kao naroda bez fiksnih korijena predaka i nacije, Barrès ih označava kao krajnje autsajdere u Europi izgrađenoj oko nacionalnih identiteta. Kao najpoznatija transeuropska manjina, Jevreji čine živu kontradikciju s Barrèsovima organskim konceptom društvenog razvoja, prizivajući na taj način užasni bauk iskorijenjenosti.

To će biti jedan od desničarskih impulsa koji će se od Barresa kasnije prenijeti prema autorima kao što su Robert Brasillach i Pierre Drieu la Rochelle, ali specifično i na Louisa-Ferdinanda Célinea, kada taj oblik književnog ultranacionalizma paradoksalno skreće u prešutno prihvaćanje “novog europskog poretka” izgrađenog oko francuske kolaboracije i nacističke Njemačke.

Sve će ih ujediniti zajednička mržnja prema Židovima. Epigoni zagovornika rata protiv Njemačke prije Prvog

svjetskog rata, napominje Ousselin, posljedično su krenuli ka saradnji s njemačkim okupatorima tokom Drugoga svjetskog rata, nadilazeći tako svoj ultrapatriotizam kroz ideološko slaganje sa nacističkim kolegama.

Kad govori o orijentalnom, diseminaciji i latinitetu, Ernst Robert Curtius u *Evropskoj književnosti i latinskom srednjovjekovlju* je umnogome pažljiviji, tek nalazeći da se Arapi koji, u isto vrijeme sa Germanima, provaljuju u postantikni svijet ne asimiliraju, jer za razliku od Germana imaju šta da suprotstave kršćanstvu Rimskog carstva. I kad s manje predrasuda od Germana prilaze osvojenoj kulturi, ispočeka uopšte ne fanatični, Arapi se ne latiniziraju, nego Rimljani koje obuhvati arapsko osvajanje postaju Arapima, dok Germani bivaju romanizirani, usvajajući (makar i iskvareni ali i dalje) latinski, okružujući se retorima, juristima i pjesnicima.

Dok piše knjigu o evropskoj književnosti i latinskom srednjovjekovlju Curtius se u to vrijeme javno suočava sa nacističkom cenzurom i čistkom latiniteta iz njemačke kulture, suprotstavljajući se ideologiji narodnjačke (völkisch) književnosti. Insistira da je njemačka kultura sinkretična i nadnacionalna, zasnovana na humanističkim i prosvjetiteljskim idejama koji se osjećaju u latinskom jedinstvu i temeljima kršćanskog Zapada.

Ni Curtius, međutim, neće ostati lišen pogleda na kulturu po biološkim tipologijama, videći nacije kao sastavne konstituente evropske kulture, sklon generalizacijama o njemačkom i francuskom duhu, s prevelikom vjerom u kontinuitete koji okupljaju evropska stilska jedinstvo, čak kad su oni i kršćanski i latinski kao nadnacionalni. Neki kritičari će i godinama kasnije osjećati da i sam Curtius pripada prošlosti koja je nestala.

Spočitavaće mu se i akademski oportunistički budući da će ga Ministarstvo obrazovanja 2. maja 1933. imenovati kao zamjenu Leu Spitzeru, nakon što taj kolega romanista zbog jevrejskog porijekla izgubi posao i emigrira u Istanbul. Ostaće do danas sporenja, da li je Curtiusova vizija nadnacionalne Evrope, iznesena u remek-djelu *Evropska književnost i latinski srednjovjekovlje* iz 1948., stala na put Himlerovoj ideologiji tvrđave Evrope ili je pak još jedan spontani prilog nacističkoj viziji nove Germanije izgrađena na romantičnom neo-medievalizmu. Pitaće se naučnici godinama kasnije, da li je Curtius bio politički naivan da pretpostavi da će njegov ideal evropskog humanizma ostati neokaljan istorijskim okolnostima.

Njegova će knjiga *Njemački duh u opasnosti* iz 1932. na slovenskom jugu, na desnom krilu, imati izvanrednu

repciju, protumačena kao da Curtius, kako piše beogradska *Pravda* 1934., traži ideološke osnove poslijeratne Njemačke nastale na etičko-filozofskoj bazi mnogobrojnih njemačkih pisaca, zagovarajući humanizam kao „novu“ ljubav prema otadžbini, ne bi li u doba krize u Evropi narodi konačno izašli iz „pakla“, vrativši se mističnoj prošlosti.

- Iako celi svet smatra da je danas humanizam ozbiljno ugrožen, navodi kritičar *Pravde* pod pseudonimom Danubensis, Curtius ne vjeruje u njegovu smrt, dodjeljući humanizam kao smisao evropske kulture.

- Budući da je socijalno i naučno razviće došlo do svoga vrhunca – interpretira Danubensis– ostaje nam da pretpostavimo jedno društvo u kome nema ni klasne borbe ni borbe oko opstanka, dok je problem socijalan i seksualan rešen. I više nema bolesti, nema robije, nema državnih granica, nema ekonomskih granica, u takvom jednom društvu socijalizam gubi svoj smisao opstanka, kao i pacifizam i nacionalizam, a ljudi iz takvog vremena ne prestaju da rađaju, da žive i umiru.

- Tada će se čovečanstvo okrenuti najpotpunijem i najčistijem arhetipu humanizma - tražiće Vođu koji će mu dati ono što je Dante dobio od Bruneta – kao sredstva i

način da se ljudskom životu da sadržaj večnosti. I taj čovek biće ponova upućen da stvori i otkrije humanizam.

- Da bi se u doba današnje njemačke krize u Rajhu i Evropi ponova stvorio humanizam, evropski narodi moraju se vratiti svojoj mističnoj prošlosti, ponovo našavši sami sebe, udubivši se u svoje Ja što znači - naći se, potvrditi, u duhu svome učiniti jedno delo, koje ima značaja istinske ritualnosti, a svaki narod i svaka država treba da nađu svoju novu individualnost – jer su savremene države izgubile svoj današnji smisao, izgubile su svoj sadržaj i svoju individualnost. - Ono što je filozofsko-literarno iznosio kritičar g Kurcijus, poantira taj kritičar Pravde, to je g. Hitler pokušao da ostvari preko svoga nacional-socijalističkog pokreta.

Kako su tumači već istakli, Curtiusov angažman i delo dolaze u vrijeme borbe između nordijske rasističke ideologije, čiji je reprezent naprimjer Alfred Rosenberg, koji se suprotstavljaju pobornicima neke vrste „helen-skog“ nacionalsocijalizma videći u ratu šansu za obnovu klasičnih ideala, protiv pristalica među kojima je Martin Heidegger.

Fašistička konzervativna proslava starog Rima sukobljava se s nacističkom vizijom apsolutne njemačke he-

gemonije, budući da je predložila nenjemačko kulturno naslijeđe, odnosno grčko-latinsku antiku, kao univerzalno valjanu osnovu za evropsku kulturnu identifikaciju.

Na tom užem planu njemačke kulture, Curtiusove ideje će zvučati apartno, iako nesumnjivo dolazi u vrijeme kada Curtius daje prilog humanističkom žargonu u doba Holokausta, insistiranjem na humanizmu, latinitetu, kontinuitetima u dubinskim slojevima kulture, kao spoju evropske kulture između antiknog svijeta koji propada i zapadnjačkog svijeta koji se izgrađuje. U doba kad su svi kontinuiteti pokidani i kad više ništa ne može ostati, tokom i nakon Drugog svjetskog rata, dok se sve dotadašnje u jeziku raspada, Curtiusova vizija se posebno treba promovirati na zamišljenim odsjecima za evropsku književnost i filologiju, kao prosvjetiteljskim i modernim ustanovama.

Taj humani poduhvat, međutim, samo unekoliko korespondira sa naporom fašista da antiku ne shvate kao puki muzej, kao hram nad kojim se kontemplira, nego kao mitove koji će dati presudan impuls u vrijeme modernističko i potaknuti akciju i izgraditi budućnost, na temelju najhumanijih vrijednosti iz dubokih kulturnih slojeva, kao inspiracija za vrlinu i novu organizacijsku snagu. Konkretno, talijanski fašisti će njegovati rimsku

tradiciju - kult vođe, centralizovanu državu, hijerarhiju, idealizaciju smrti i velikih podviga.

Korijeni duboko u prošlim vijekovima i tradiciji trebali su pomoći da moderno društvo spasi zapadnu civilizaciju od industrijalizacije, urbanizacije i svega mehaničkog. Dvadesetih i tridesetih godina te će ideje postepeno ulaziti u retorički spektar tadašnje evropske književne desnice, koji će uskoro poslužiti kao zavjesa iza koje će ubrzo biti žrtvovani milioni ljudi.

List *Dvadeseti vek* u Kraljevini Jugoslaviji je također gradio svijetlu sliku nove njemačke kulture, zasnovano na humanističkom glosariju. Prenoseći tekst A. Ruofa u aprilu 1939., kako komentariše O. Milosavljević u *Savremenicima fašizma*, koji je glorifikovao odnos nacionalsocijalizma prema kulturi i umjetnosti, posebno ističući značaj nove njemačke arhitekture, taj časopis naglašava da dolazi do preuređenja svih odnosa u državi i da „jedan elementarni pokret“ daje podstrek cjelokupnom kulturnom životu, sa podlogom u spontanom „unutrašnjem stapanju Nemaca“ i njihovom „novom osećanju uzajamne pripadnosti“.

Država je postala nosilac umjetnosti, ona stvara u narodu „smisao za umetnost“, „ceo život teži da postane

umetnost“. Izvirući „iz osnovnih narodnih snaga“, pokret je uključio i arhitekturu „ispred svih drugih umetnosti“. Tekst zaključuje da se „Nemačka nalazi u stanju kulturnog pokreta svojstvenog samo nemačkom narodu“.

Nakon što Hitler napravi prvi korak prema svom cilju Velike Njemačke aneksijom Austrije, otputovao je u Rim u grandioznom stilu i s velikom pratnjom i na razgovorima s Duceom oponaša putovanja srednjovjekovnih careva u Italiju. Naslovi u njemačkim novinama govorili su o Novom tevtonskom carstvu, a evocirana je i krunidba vladara srednjovjekovnog carstva koji su se osjećali upraviteljima romano-kršćanskog sustava vjervovanja i kulture.

S druge strane, Mussolini se otpočetka zalaže da prevlada princip „kulturne ekspanzije, ekonomske dominacije, imperijalizam grupa koje imaju volju da žive, da se šire i da vladaju“, neovisno o etničkim granicama. - „Rimski imperij! To je fašistički ideal i princip“,viče Mussolini, „ideja nadnarodna je ideja rimska“.

Ta nehотиčna sinhronija riječi visokoparnih sa nacističkim konceptima, te dublje korespondencije između jezika političko-žurnalističkog i formula visoke kulture, vratiće se godinama kasnije kao refreni jednog žargo-

na koji će odavati kolaboraciju svih slojeva evropske kulture u konceptu Novog poretka, među kojima je inter-nacionalni koncept Evrope.

- Ne kao Nijemac, nego kao Evropljanin! - tako se Joseph Goebbels predstavio predstavnicima filmske industrije kontinentalne Evrope okupljenim u velikoj sali zgrade Ministarstva propagande Rajha u Berlinu 21. jula 1941. godine.

Srž ove kampanje, piše Benjamin G. Martin u *The Nazi-Fascist New Order for European Culture*, bio je kontinuirani napor da se preurede međunarodne strukture evropskog kulturnog života, stvarajući rivalsku mrežu institucija i pojedinaca iz cijele Evrope u radikalno desničarskoj međunarodnoj kulturnoj saradnji. Počevši od sredine 1930-ih i ubrzavajući se tokom rata, nacistički lideri su stvorili transnacionalne organizacije za evropske filmske stvaraoce, pisce, kompozitore i druge intelektualce pod njemačkim evropskim carstvom.

Podržani Mussolinijevim i Hitlerovim partnerstvom Osovine, Nijemci i Talijani su uspješno koristili ove institucije da okupe intelektualce i kulturne producente sa cijelog kontinenta oko ultrakonzervativne, nacionalističke vizije evropske kulture baveći se praktičnim in-

teresima i najdubljim vrijednostima nacionalnih elita širom svijeta.

Goebbels će na tim kongresima nove kulture pozivati strane goste da vide svoje nacionalne tradicije kao dio jedinstvenog evropskog nasljeđa koje se mora braniti od svojih kulturno šupljih, ali tehnološki moćnih neevropskih neprijatelja: amerikanizma, boljševizma i (navodno neevropskih) Jevreja.

Novim poretkom Osovine i novom hijerarhijom, nastavlja Martin, cilj je bio disciplinirati kaos koji je karakterizirao kulturni život Evrope od Prvog svjetskog rata, unoseći nemir u konzervativce: avangardni stilovi u umjetnosti, muzici i književnosti odbacivali su starostavne standarde ukusa. Popularna kultura u nastajanju poslala je hollywoodske filmove i džez plesove u mladu Evropu, preferirajući hirove mode nad ukorijenjenošću tradicije.

U ruhu novog evropskog kulturnog poretka – predstavljen je integrirani, zaštićeni evropski prostor u kojem su nacionalne kulture, očišćene od Židova i ujedinjene od strane svojih država, mogle cvjetati na način prihvatljiv konzervativnim elitama.

Tako je, naprimjer, njemačka štampa slavila Venecijanski festival 1941. godine kao već značajan pomak s

američkog na evropsko razumijevanje kinematografije, historijsku tranziciju „od robe do umjetničkog djela“. Time je građena vizija evropske kinematografije kao umjetničkog kina, koja izražava višu, kulturniju prirodu same Evrope, nasuprot američke kulture koja je površna, banalna, neukusna a i iznad svega orijentisana na masovnost, dok je evropski udio tu bio sofisticiran, dubok, motivisan idealističkim a ne komercijalnim vrijednostima, ukorijenjen u starim i bogatim nacionalnim tradicijama.

Budući još od tridesetih godina oslabljenog uticaja, književna hegemonija Pariza je ušla u krizu, taj kosmopolitizam ugušen oštrim nacionalizmom decenije, a ta zvijezda pada zajedno s političkim i ekonomskim liberalizmom s kojim je bila povezana. Njegov otvoreno elitistički naglasak, kaže Martin, na komunikaciji među urbanim intelektualcima išao je mimo velikih popularnih mobilizacija – prepunih plesnih dvorana, stranačkih skupova i generalnih štrajkova – koje su karakterizirale 1930-e stimulirajući umove intelektualaca s lijeve i desne strane.

Fokus sa modernizma skidaće se i na ljevici i na desnici kad se krene ka novom zagrljaju sa realizmom iz 1930-ih. Sve te promjene su omogućile da kritičari nove vizije

evropske književnosti lakše dođu do izražaja, konačno otvarajući konzervativcima priliku da se odupru (avangardnoj) književnoj skali utvrđenoj u Parizu.

Odbacivši koncept „međunarodne“ književne unije, sa globalnim i lijevo-demokratskim implikacijama, Goebbelsovi agenti su – poantira Martin – ustanovili tijelo za evropsku književnost, ukorijenjenu u geografskim i rasističkim specifičnostima, autarkičnu, hijerarhijsku, koja bi se mogle definirati protiv neevropskih neprijatelja i na taj način poslužiti kao orijentir za ultranacionaliste, kao antidemokratska vizija kulture.

Dok je Evropa humanističkog intelektualca poput Paula Valéryja bila nematerijalno duhovno naslijeđe, „odvojena od svog izvornog prostora, zapravo od bilo kojeg prostora“, Evropa na koju se pozivao nacizam u vrijeme rata bila je, tvrdi Victor Klemperer, potpuno prostorna i obični materijal.

Idealizam nije napuštao liberalno-demokratske intelektualce, što se osjećalo i usred rata u tome kako je odzvonila riječ „Evropa!“, koju je naglasio Thomas Mann u radio emisiji njemačkim slušaocima iz augusta 1942. godine. Uprljavši svaku stvar koju je dotakao, nacional-socijalizam – upozorava Mann - sada je “zaista bio

spreman da nam pokvari čak i ideju ‘Evrope’”, zagađujući i narušavajući ovu ideju “kao niko drugi”.

Za naciste je bilo posebno odvratno govoriti o Evropi, izjavio je Mann, jer je njihov „novi poredak“ izražavao suprotno od pravog značenja Evrope, koje je „u srcima najboljih bila ideja slobode, časti nacija, simpatija i ljudske saradnje.” Mannova vizija Evrope gradila se na širim idejama o humanim vrijednostima za koje većina i tada misli da su inherentne kulturi, kao što se italijansko-njemački kulturni sporazum iz 1938. otkriva kao „sporazum protiv kulture“.

Stvari, međutim, nisu jednostavne, kao mrak protiv svjetla, još manje da su pale s neba. Simpatizirajući u tekstovima i pisca Hansa Friedricha Bluncka, koji će postati prvi predsjednik komiteta za literaturu 1933. u Rajhu, Thomas Mann isprva također pokazuje naklonost prema djelima pobornika drugačije Evrope. Upravo je Blunck mitologizirao Sveto Rimsko Carstvo kao period u kojoj su njemačka kultura i vjerski autoritet ujedinili Evropu, zagovarajući panevropsku „federaciju“ sa sjedištem u Njemačkoj.

Ta bi Federacija imala svoje ima korijene u Schleswig-Holsteinu i prethodit će joj, u idealnom slučaju,

prirodna unija “germanskih” država, poput Njemačke, Engleske i skandinavskih zemalja. Evropi je, prema Bluncku, potrebna ta ujedinjujuća snaga germanskih naroda, kao *odlučujuće dostignuće naše rase*.

Određeni antisemitizam, primjećuju istraživači, nikada nije bio ograničen na nacionalno-konzervativne i völkisch pisce. Biografi prenose da je i Thomas Mann više puta iznio slične stavove, pogotovo nakon što su nacisti preuzeli vlast, čak sugerirajući da bi „reakcija protiv jevrejstva bila prihvatljiva, da nije bilo ‘glupe sklonosti Nijemaca’ da ga lično primjenjuju na terenu.” Thomas Mann je 1933. godine, kako se dobro zna, napustio Njemačku i na kraju je javno osudio nacistički antisemitizam, dok većina nacionalno-konzervativnih pisaca nije, što Manna nedvosmisleno udaljava od te desničarske grupe umjetnika.

U emigraciji će, osim toga, usvojiti etički program i umjetniku dodijeliti širu ulogu u društvu, vjerujući da i on mora da odredi svoj stav prema svemu što ga okružuje i da podjednako uzima učešća u umjetničkom i u kulturno-političkom radu svog naroda. Nedvosmisleno će osuditi i rat, ali i otvoreno istupiti „protiv latinske kulture a za Rusiju“, sa čijom kulturom Njemačka, po Mannu, ima više srodnosti.

Kritičari će primijetiti da evropejac Thomas Mann is-povijeda „geteovsko, vajmarsko“ načelo o misiji Nije-maca da kroz „čovečansku kulturu i kroz evropstvo“ priđu nijemstvu i pronađu mjesto u čovječanskoj kulturnoj zajednici. Prvu sedmicu njemačke knjige nacisti su također organizovali u Weimaru, samo što Goebbels tu govori o drevnom kulturnom naslijeđu koje brane evropske najsuperiornije nacije, a grupa stranih pisaca pozirala je ispred čuvenih statua Goethea i Schillera.

Svrstanost kulturnog i humanističkog govora o Evropi uz nacistički žargon, osjetiće 1934. Marko Ristić, pišu-ći u *Danasu o Razgovorima o budućnosti kulture* koji su održani od trećeg do sedmog maja 1933. g. u Madridu, u kojima je učestvovalo dvadeset i dva intelektualca, naučnika, književnika, umjetnika iz raznih zemalja. Konferencija je na kraju dala deklaraciju koja je istakla važne saglasnosti: “Budućnost civilizacije zavisi od održanja mira kao i od organizacije čovečanstva kao moralnog i pravnog jedinstva”.

Nimalo oduševljen tim humanim vrijednostima, Ristić će to obično fraziranje spočitati upravo Paulu Valeryiju, koji je početkom 1919. godine stajao u najbližem dodiru sa mladićima koji su te godine pokrenuli veliku parisku dadaističku galamu, saradjujući u prvom broju njihovog časopisa *Littérature*.

Poslije se njegova povijest krenula odigravati u jednom zatvorenom intelektualnom i poetskom laboratorijumu koji ubrzo – objašnjava Ristić - postaje privlačan stožer za književne snobove, glavna atrakcija za literarne salone i čajanke, čineći od Valeryja *prvorazredni mamac za bibliofile, idola plavih čarapa, najlepší ukras za otmene večere, odličan espap za luksuzna izdanja, skupocenu etiketu za predgovore, siguran papir na književnoj berzi, dragulj za izdavačke špekulacije, neizbežnog počasnog člana svih mogućih komiteta* itd.

Konačan rezultat će biti taj da se Valery 1933. godine na skupu za odbranu kulture okupi i sa evropskim grofom Hermannom Keyserling. To je otprilike kao da je to sam Hitler, kažu polemičari koje prenosi Ristić, sa tom razlikom što je Hitler, bez sumnje, darovitiji od grofa Keyserlinga, pokazujući izvjesnu vještinu u onome što radi, dok grof Keyserling čitavog života radi jednu stvar o kojoj nema pojma: piše.

- Mi Valeryja nećemo, dodaju polemički u *Danasu*, ovdje optuživati što je reakcionaran pošto je i sam G. Paul Valéry konservativac i klasičar. Mi mu nećemo prebacivati ni to što ga izvesni nacisti smatraju za svog proroka: oni su istu ulogu pripisali, sa vrlo malo razloga, i samom Nietzscheu. Ali je neosporno da novi srednji

vek protiv koga g. Paul Valéry polazi u rat nema boljeg predstavnika ili pre bolje karikature od toga mistifikatora koji hoće sebi da da aureolu proroka i koji, oboleo od hroničnog katara reči, ne prestaje da izliva na svet svoje gluposti...

Na jednoj fotografiji u listu L'illustration, u društvu sa Valéryem, kao predstavnik Mađarske, stoji i grof Paul Teleki koji učestvuje u međunarodnoj saradnji, naprimjer u birou za nacionalsocijalističku propagandu kneza de Rohana, kao *otac mađarskog rasizma u kratkim hlačama na svetskom kongresu boyscouta*. Na Valeryjevom skupu, navode dalje u *Danasu*, čuju se i fašističke parole matematičara Severija, koji je ustao u odbranu nacionalne kulture.

Severi tvrdi da čak ni nauka nije bez nacionalnih obilježja, a tu lebdi i hitlerovska izjava njemačkog delegata H. Pindera, koji smatra da "nisu talenti ti kojih danas nema. Nedostaje osećanje kadro da nas veže, ono što je u srednjem veku bila čvrsto položena religija. Kulturu koju želimo ne može nam dati neko nejasno internacionalizovano čovečanstvo, nju nam mogu dati samo one žive grupe koje nazivamo nacijama."

To da nešto nije bilo u redu, u sudaru sa olovnom političkom stvarnošću, kada je u pitanju visoka evropska kultura, naglasio je još i ranije i Krleža opisujući Mannovu posjetu Parizu iz 1927., pobrojavajući sve aktivnosti *svih tih njemačkih literata koji putuju u pobjednički Pariz* i govore o “vječnim idejama ljepote”, o “pjesničkoj magiji, što poput mostova spaja duše zaraćenih naroda”.

Tu se onda govori i o prosvijećenju diktaturi, o romantici punoj regenerativno-revolucionarnog smisla, o istinitosti i rezigniranoj melankoliji pomirenja, dok „u pozadini gospoda industrijalni magnati fabriciraju nove tankove, nove baterije, strojeve za otrovne plinove, i naružavanje na jednoj i na drugoj obali Rajne napreduje paklenim tempom“.

Taj kratki spoj najhumanijih evropskih tekovina i nacističke politike, na licu mjesta, osjeća se i u tome kako *Srpski književni glasnik* tematizira XI KONGRES PEN klubova održan u Dubrovniku 1933., na kojem se glavno pitanje odnosi na progon književnika i naučnika, uništenje knjiga na osnovu rasnih i političkih motiva u Njemačkoj.

Iz pera srpskog avangardiste Svetislava Stefanovića pokazće se veliko poštovanje prema njemačkim delegatima koji su „u svojoj izuzetno teškoj situaciji pokazivali mnogo hrabre dobre volje: oni su, posle duže diskusije i otpora, prihvatili Kenbijevu rezoluciju koja ne samo afirmira principe Pen-kluba nego u svom naknadnom vrlo važnom dodatku, ustanovljava i sankcije za obavezno ispunjavanje tih principa od strane pojedinih centara“.

Nesumnjivo je, poantira Stefanović, da je „sa dubrovačkog kongresa Pen-kluba prošao i našom zemljom i celim svetom jedan dah boljeg, hrabrijeg, čistijeg i nadasve, slobodnog života. Naša zemlja i naš narod prikazali su se sa puno časti pred vodećim duhovima Evrope i celog sveta, i dali svoj častan udeo u duhovnom stremljenju čovečanstva“.

Taj avangardni pjesnik koji promiče ekumenski duh sa internacionalnog druženja evropskih literata, biće isti onaj Stefanović koji će te ili sljedeće godine pisati da su Jugosloveni po „krvnom indeksu“ arijevskom tipu bliži „od nekih koji bi nas rado hteli da strpaju u neku inferiornu rasu“, i da „ne praveći se silom superiornim“, Jugosloveni moraju biti svjesni da pripadaju grupi naroda evropskog tipa, da se trude da ostanu u tom tipu i da ga očuvaju što čistijim.

Poslije te kolaboracije internacionalnog žargona o ujedinjenju Evrope sa nacističkim novim kulturnim poretkom, visoke fraze o prekograničnoj saradnji naroda, o interkulturnom fraziranju, humanističkoj razmjeni, poboljšanju društva i unapređenju života, što će se sve uskoro raspršiti u vazдушnim grobnicama u Auschwitzu, neće više zvučati kao nekad; u najmanju ruku, sklone preispitivanju, zvonice poslije prazninom. Neki avantgardisti će se godinama poslije pitati da li je išta ostalo od riječi kao što su kultura, emancipacija, poezija.

Onda će se vremenom to zaboraviti. Izgledaće i kao čudo i lakirovka, kad se evropska kultura na nekim novim osnovama oporavi i obnovi poslije Holokausta, Duhovna evropska jedinstva i čast naroda, čovječanstvena stremljenja, iza kojih su izopćeni i poubijani cijeli narodi, postaće faktori u najljepšim tkanjima civilizacijskih dostignuća.

U jeziku, međutim, ništa nije vodilo do ohrabrujućih zaključaka. Ta bliskost humanističkog rada sa barbarским novim poretkom osjećat će se i kulturnom životu, kad se stvari počnu rasplitati. Mnogi njemački i talijanski kulturni poslenici, kako pobrojava Martin, vratili su se brzo na pozicije kulturnih organizacija, napravivši gladak prijelaz na međunarodni poredak poslijeratnog Zapada predvođen Amerikancima.

Nicola de Pirro, koji se borio u Berlinu 1942. da potvrdi vodeću ulogu Italije kada je Stalno vijeće za međunarodnu suradnju među skladateljima pretvoreno u državnu nacifašističku instituciju, imenovan je glavnim tajnikom za zabavu (Segretario generale dello spettacolo) u vladi demokršćana Alcidea De Gasperija 1948.

Eitel Monaco, koji je nadgledao kinematografsku suradnju s Međunarodnom filmskom komorom kao šef talijanske glavne uprave za kinematografiju, bio je predsjednik talijanskog poslijeratnog kino udruženja ANICA od 1944. do 1971., koristeći svoj položaj za promicanje paneuropske suradnje.

Karl Schweig iz njemačkog središnjeg konferencijskog ureda, koji je potaknuo nacističko preuzimanje Unije međunarodnih udruga, podijelio je svoja iskustva u priručniku iz 1957. pod naslovom *Kako se organizirati međunarodnu konferenciju?* koju je njujorški izdavač objavio u engleskom prijevodu 1966.

Günther Schwarz, koji je maltretirao čelnike europske filmske industrije da slijede pravila Međunarodne filmske komore tokom rata, nakon 1945. služio je kao predstavnik Njemačke u Međunarodnoj federaciji filmskih proizvođača (FIAPF). Tamo je odigrao vodeću

ulogu u međunarodnom priznanju Berlinskog filmskog festivala naglašavajući njegov “demokratski” karakter i predstavljajući ga kao sadržajan festival, za razliku od praznog glamura Venecije i Cannesa.

Dirigenti koji su utkali svoje talente u nacističku europsku samoprezentaciju, poput Karla Böhma, Wilhelma Furtwänglera i Herberta von Karajana, poslije rata su zauzeli vodeća mjesta u europskom svijetu klasične glazbe. Nacistički kolaboracionistički kompozitor Werner Egk bio je suosnivač 1954. i prvi predsjednik oživljene Njemačke Udruženje skladatelja (Deutscher Komponistenverband) i predsjednik njemačkog društva za prava skladatelja GEMA.

Georg Roeber, njemački pravnik koji je nadgledao ratnu suradnju između Međunarodne pravne komore i Međunarodne filmske komore, bio je urednik njemačkog časopisa za filmsko i medijsko autorsko pravo (UFITA) od njegovog ponovnog osnivanja 1954. do svog umirovljenja 1989.

Goffedo Petrassi, koji je protjerao Jevreje iz venecijanske operne kuće La Fenice i služio u Stalnom nacifikacijskom komitetu tokom rata, 1954. postao je predsjednikom liberalnog Stalnog vijeća i Međunarodnog društva za suvremenu glazbu.

Arvi Kivimaa, finski dramatičar koji je očajavao zbog međuratne europske kulturne dekadencije i predstavljao Finsku u nacističkoj Europskoj uniji pisaca, služio je 1960-ih kao predsjednik UNESCO-ovog Svjetskog programa za hranu gdje je pomogao u stvaranju Svjetskog dana hranitelja.

“Riječ Europa”, primijetio je Jean-Paul Sartre 1947., pronosi “zvuk čizama nacističke Njemačke” i “miris ropstva i germanizma”. Ta će se riječ, umivena, na polju kulture uskoro vratiti opet kao залог humanog ujedinjenja i razmjene dobara među narodima, kao evropskim legitimnim predstavnicima.

Na polju umjetnosti odjekivaće i poslije rata zajednička zvona visoke pismenosti i kolaboracije, kao velikih spomenika kulture i barbarstva.

Europska uljudba u NDH književnoj kritici

Prelistavajući periodičku građu godinama kasnije, upoređujući napise, povjesničari literature konstatovaće naprimjer da „NDH književnokritička proizvodnja, poglavito ona koja je svoju konačnu svrhu vidjela u primjeni estetičkih mjerila, nije trpjela znatnu štetu“ (Ivica Matičević, *Prostor slobode : Književna kritika u zagrebačkoj periodici od 1941. do 1945*).

Eto dokaza da su, u nacionalnoj književnoj povijesti, na vrhuncima nacističkih zločina istovremeno očuvani neke od najvažnijih tekovina evropske kulture. Je li to autonomija kulture? Matičevićeva studija navodi dalje da su publikovani i kritički prikazi i eseji koji „u svojim pojedinim dijelovima iznose i kritiku izvanliterarne zbilje“. To dostignuće ispunilo je još jednu karakteristiku jer „književna kritika nije samo književna, usmjerena isključivo prema književnom djelu, ona je istodobno i presjek i slika cjelokupna društvena zbivanja“.

Na stranicama, naprimjer *Hrvatske revije*, kaže Matičević, pogotovo nakon odlaska Marka Čovića koji je napisao zadatke ustaškom književniku, kad uredništvo 1943.

preuzmu *iskusni modernisti* Branimir Livadić i Olinko Delorko, *bezuvjetna sloboda književnog stvaranja i kritičkog izraza* postaće osnovica uređivačkog programa.

Čović, kao prethodni režimski urednik od 1941. do 1943. godine, zadao je smjernice pišući da „ustaška Hrvatska učvršćuje svoje mjesto u Novoj Europi svestranom suradnjom sa silama i tvorcima novog poredka. I naša kulturna suradnja pridonosi veliki i značajni udio međusobnom upoznavanju i zbliženju naroda te naše Nove Europe, jer utire temelje trajnom i produhovljenom prijateljstvu među narodima“.

Bile su to sve formule koje će godinama kasnije odati jednu sraslost humanih nadanja visoke evropske kulture sa kulturnim žargonom novog nacističkog poretka. S druge strane, Livadić i Delorko, kako naglašava Matičević, oglašavaće se „isključivo o književnosti budući da ih je ona jedino i zanimala, dok je Čović pokušavao neposredno promicati vladajuću ideologiju i političku vlast u književnom i kulturnom kontekstu. Posve je druga stvar što se to u “Reviji” za njegova uredničkog mandata i nije osjetilo previše, u književnoj kritici uopće ne“.

U *Hrvatskoj reviji* je, međutim, za Čovićeve vladavine objavljen prikaz Protužidovske izložbe koja je održana

u maju 1942. u Umjetničkom paviljonu na Trgu Kralja Tomislava u Zagrebu. Tim povodom Ivan Raos će u tekstu pod naslovom *Židovi – neprijatelji svih naroda* pisati da je Hrvatski Državni izvještajni promičbeni ured, kao priređivač izložbe, uputio široke narodne slojeve „u sve skrovitosti, kojim se služilo međunarodno židovstvo, da izrabi sve narode, a napose naš hrvatski narod“.

U osvit Konačnog rješenja Raos tako na stranicama *Hrvatske revije* posebnu pažnju čitateljstvu skreće da „zlokobna moć međunarodnoga židovstva, njihovo nagomilavanje novca na grbači malih i velikih naroda čitavoga svijeta, njihova paklenska strašna i krvava pojava u povjesti čovječanstva, demonski nacrt kojim su mislili potpuno zavladatai svijetom leži u podmukloj snazi njihove željezne organizacije. Stoljećima i tisućljećima ulijevaju strah u srž svih naroda, koji nisu znali, kako da im se opru“.

Poseban kvalitet te izložbe Raos će vidjeti u tome što je „protu-židovska izložba najviše zaokupljena nama samima, te posvećuje najveći dio razvoju Židovstva na hrvatskome tlu“. Posebno će mu biti zanimljiva slika Hrvatske, koja prikazuje koliko je veleobrtničkih, prevoznih, nakladnih poduzeća bilo u židovskim rukama.

„Dolaskom Nezavisne Države Hrvatske“, zaključuje Raos, „Poglavnik je uspješno digao masku s obezumljenih židovskih obraza, učinio kraj njihovome razornom djelovanju i nanovo podigao “Plot oko Israela” odstranivši ih jednom za uvijek od hrvatskoga narodnog, gospodarskog, privrednog i kulturnog života. Više ne može Židovsko kopito nemilosrdno trti posvećenu hrvatsku zemlju“.

- Kroz čitavu našu povijest nikada nismo u Židovu gledali prijatelja, nikada nam nije bio ni ravnodušan, nego smo uvijek stajali na braniku svojih prava tražeći izlaz da zbacimo s ledja izrabljivače. Nekoliko puta dalmatinski gradovi protjeraše Židove, ali su ih uvijek morali ponovno primiti, jer su svi brodovi, koji su opskrbljivali te gradove bili u židovskim rukama, te bi prestali uvažati žito i živež. Danas, kad se čitava Nova Europe jedanput zauvijek obračunala sa Židovima, nema bojazni da će se opet pojaviti, kao oni o kojima zavisimo, da nas izrabljuju i mrcvare – tim riječima na evropskom nivou Hrvatska revija najavljuje i daje svoj prilog po sofisticiranim i visokokulturnim stranicama jeziku koji će podstaći i civilizovano opravdati istrebljenje Jevreja u Evropi.

Kad godinama kasnije revizionistički književni povjesničari, unatoč tim najordinarnijim antisemitskim frazama i propagandističkim pamfletima objavljivanim na istim stranicama, uzmu svoje povijesnopoetičke okulare i pogledaju u prošlost, sve će se to ipak činiti samo kao časopisi koje su sačuvali estetska mjerila i omogućili čak i kritičke prikaze izvanliterarne zbilje.

Da nisu možda ti ekskursi u nimalo literarnu i zlokobnu ulogu međunarodnog židovstva ustvari – te društveno-analitičke opservacije? Matičević je čak spreman da polemíše sa svim onim književnim istoričarima koji su se pitali nije li „osnutkom NDH u hrvatskoj književnoj kritici nastupio rez, prekid povijesti i gubitak kritičke svijesti“.

Uzmimo, međutim, da svim tim profesorima i nacionalno bitnim istraživačima takvi pamfleti nisu uopšte dostojni čitanja u procjeni uloge jednog časopisa, pa su zato spremni tvrditi da se na tim stranicama, na kojima su prelomljene i ovakve antisemitske filipike, „i ne osjećá previše“ (Matičević) promicanje vladajuće nacističke ideologije u kulturnom kontekstu.

Uzmimo, zaista, da ti štovatelji estetskih mjerila u uvezivanju poetičkih kontinuiteta, koji čine jednu povijest

nacionalne književnosti, u podizanju autonomije književnosti, doista i ne uzimaju u obzir to što časopis, koji je „kontinuitetom i ozbiljnošću u predstavljanju hrvatske književnosti izgradio prepoznatljivi karakter“, odašilje kulturne utiske u prikazima izložbi korespondirajući sa najprisutnijim i najjačim političkim žargonom tog vremena.

To je glosarij u ime kojeg su već tada, do kraja godine 1941., dok uredništvo *Hrvatske revije* ne preuzmu iskusni modernisti Livadić i Delorko, formacije Einsatzgruppe, Wermachta i Vojne policije, lokalnih kolaboranata, poubijali milion Jevreja istočno od granice Molotov-Ribentrop.

Ako smo na polju čiste književnokritičke i poetičke opservacije, možda nije zanemarivo da je u istom godištu objavljeno i jedno razmatranje hrvatske moderne lirike u vidu komentara antologije koju je 1942. u Milanu na talijanskom jeziku priredio prof. Luigi Salvini „najrevniji talijanski kroatist i neumorni radnik na kulturnom upoznavanju hrvatskoga i talijanskoga naroda“.

Salvini će u tom kontekstu uspostavljati uobičajene evropske međukulturne latinske sinkretizme, među narodima podobnim u novom poretku, tako će pisati o pre-

sudnoj stvaralačkoj vrlini „dubrovačkih pjesnika“ koja je „crpla svoju hranu ne samo u stalnom čitanju talijanskih pisaca, nego i u familijarnosti s latinskim i talijanskim jezikom, kojim su mogli također i pisati i umjetnički se izražavati“, iako je „njihova stvaralačka sposobnost bolje došla do izražaja u hrvatskim djelima“.

Salviniju će to svjedočanstvo jednog kratkog i sretnog razdoblja, biti posebno važan „jer se sjaj protegao i u susjedne zemlje, gdje je već turska invazija sva kulturna nastojanja svela na skupno i bezimeno životarenje, tako da se stoljećima nitko nije mogao nadati u kakav preporod umjetnosti i pojavu pjesništva“.

Nasuprot tim zakržljanim nimalo latinskim kontekstima, do danas se osjeća „intuicija, koja se iz dana u dan sve jasnije očituje kod hrvatskih pisaca, koji u mediteranskome svijetu, latinsko-rimskom, nalaze umjetničke i životne oblike ne samo bliske svojim, nego i poticaje onih stvaralačkih sposobnosti, koje su u hrvatskoj književnosti stvorile stoljetnu predaju i želju za neprestanim natjecanjem s književnostima Zapada, daje danas dubrovačkim pjesnicima intimnije značenje kod modernih pisaca“.

Presudnost sredozemne struje koja se pretvara u moderni humanizam, po Salviniju, osjećat će nasuprot sutonskih i socijalnih pjesnika i u uzdizanju lirike do najviših vrednota, do mističkih i religioznih vrednota kod Ujevića, u atmosferi aluzija, simboličnim prelazima evokacija kod Antuna Bonifačića (koji je bio hrvatski predstavnik u Goebbelsovoj Europskoj uniji pisaca), kao i u prožetosti antičkim i klasičnim sastavom stiha i mitološkim temama, kao čudesnom preporodu pjesništva natrunjenoga starim talijanskim utjecajima, kod Olinka Delorka.

Na istim stranicama, iz pera Krune Krstića, pišaće se i o tuđim utjecajima koji su ulazili u jezik hrvatskih književnika dolazeći iz: 1) iz dalmatinskih romanskih narječja; 2) iz latinskoga bogoslužja i latinske crkvene književnosti; 3) iz mletačkoga narječja; 4) iz humanističke latinske i talijanske književnosti; 5) iz jezika grčkih naseljenika na Jadranu; 6) iz turskoga jezika (s arapskim i perzijskim sastojinama); 7) iz turske i posebno arapske islamske književnosti, koju pozna i kojom se bavi jedan dio hrvatskih muslimana; 8) iz njemačkih narječja na sjeverozapadnoj granici hrvatskoga narodnoga tla; 9) iz jezika austrijske vojničke i građanske uprave za vrijeme Krajine i poslije do Preporoda; 10) iz mađarskih govora uzduž sjeverne i sjeveroistočne etničke granice; itd.

Autor će osjećati presudnim što je „dio tuđinskoga naplova izbačen nastojanjem čitavoga stoljeća iz suvremenoga književnog jezika, ali se u njemu zadržao priličan broj po tuđem uzoru načinjenih izričaja složenih od elemenata po korijenu hrvatskih riječi“. Budući da je u Jugoslaviji „sva državna vlast bila usredotočena u Beogradu“, bilo je evidentna i tendencija „posrbljivanja hrvatskoga jezika“, usvajanje „srpske jezične navike“.

Nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske autor daje posebnu ulogu članovima Pokreta za hrvatski književni jezik, kao državnom uredu kojemu je zadatak da, u saradnji sa znanstvenim ustanovama (Sveučilištem i Akademijom), ukloni nanos beogradskog jezičnog zakonodavstva iz suvremenoga hrvatskoga književnog jezika, u skladu sa “Zakonskom odredbom o hrvatskom jeziku, o njegovoj čistoći i o pravopisu” od 14. kolovoza 1941.

Hrvatska revija sve je prilježnija iz stranice u stranicu – književnost osvijetliti tako, ako je i umjetnost riječi, da to onda nisu bilo kakve riječi, držeći bitnim kako su riječi uvezane u širem kontekstu sa drugim jezičkim nizovima i društvenim vidokrugovima. Tu su presudne europske korespondencije utemeljene na latinskim i modernim sinkretizmima.

Svakako izgleda poluslijepo signifikantnost koju Matičević pridaje izjavi jednog kritičara, istovremeno odjelnog pročelnika u Ministarstvu nastave i bogoštovlja, koji u prikazu Budakova djela naglašava kako “ne smijemo zaboraviti, da je književnost u prvom redu prvenstveno, a i samo umjetnost”, kao da je ta deklamacija krajnji domet i posljednja riječ tzv. autonomije književnosti, nedodirljivi kvalitet na stranicama jednog kolaboracionističkog književnog časopisa.

Kada *Hrvatska revija* piše naprimjer o Hasanaginici, kao *ponosu hrvatskoga narodnoga pjesništva, izrazu estetskog i etičkog bogatstva hrvatske narodne duše*, skreneću pažnju i na privremeni poraz u međunarodnom javnom mišljenju, koji će se sastojati u tome što je talijanski opat Alberto Fortis uveo tu pjesmu u europski svijet, ne pod hrvatskim, nego pod morlačkim imenom.

- Morlaštvo je – piše Petar Grgec – poput afričkih plemenskih zajednica moglo biti uklopljeno u svaku tuđu državu. Zato su različiti tuđinski imperijalisti radije pogodovali njemu nego hrvatstvu, koje je od ranoga srednjega vijeka značilo uvijek nezavisnu narodnu volju i težnju za potpuno samostalnim vrhovništvom. Tome porazu, kaže, pomogao je i romantizam koji omogućuje Vuku, ne samo srpske nego i da hrvatske narodne pjesme prika-

že Europi pod srpskim imenom, otkad je “Hasanaginica ubrojena u europskom svijetu među srpske pjesme“.

Dok jedan kritičar procjenjuje pripovijetke Alije Nametka, tada za autonomiju umjetnosti nije presudno ako ne napušta uvjerenje o estetskom kao temeljnom mjerilu u prosudbi književnih djela, ili što Nametka odvađa od ostalih iz kruga muslimanskih pisaca “kojima je želja za liečenjem društvenih rana umanjila umjetničku dojmljivost njihovih pripoviedaka”, nego i to što se pisac Nametak po stranicama *Hrvatske revije* – gleda kao faktor u konceptu „odgojne romantike kod Hrvata muslimana“, o čemu Matičević ne govori.

Tako se reprezentira čudnovatost Bosne u kojoj čak „ne žive nikakvi repati dvonošci nego najčistija kerv hrvatske krvi“. - *Čudnovatost Bosne je možda u njenoj naravnosti, prirodnosti, dobri Bošnjani su otvoreniji, iskreniji i plemenitiji od ostalih Europejaca* – idealizira se ta sredina u skladu sa novoevropsko-biloškom tipologijom.

Da se taj milje uobliči u taktu najnovije moderne uljudbe, *Hrvatska revija* promovira didaktički sentimentalni realizam koji se sastojao „u nukanju na svjetovno školovanje i privikavanje novom vieku jer bosansko-hercegovačka sredina, poglavito bosansko-hercegovački mu-

slimani, bijaše ogrezla u moru krivo shvaćenih vjerskih tradicija, i koja zato i najsvjetlije produkte europskog duha u najmanju ruku preziraše“.

- Begovi i age – piše Ismet Žunić – s poluinteligentnim hodžama bijahu mozgovi sredine, i jadni su to mozgovi, koji smatraju da je u materialnom bogatstvu i rahatlu-ku najveći cilj života, il pak u vječnom ibadetu i mole-nju raditi samo za onaj svijet. Tako najhrvatski seljaci vođeni tim jalovim i hereditarno opterećenim mozgo-vima i sami padoše u čamovanje, baruštinu lienosti i nostalgiju za nečim neostvarivim.

Ostaje činjenica, dakle, da se na stranicama *Hrvatske revije* mnogo polaže na uljudbu, od koje zavisi svo pje-sničko stvaranje, o čemu naširoko piše i Zvonimir Ka-talenić, prizivajući gađenje jednog francuskog pisca *na nepodopštine moderne Amerike*, prenoseći „da su Ame-ričani roboti s čitavom svojom nudriuljudbenom misi-jom u svijetu, da su gori od crnaca, da su pošast za mirnu, staloženu i ozbiljnu Europu“, dok su „Francu-ska, njegov vrtić i njegova vila, Provenca i Bretagna, i ako stare, još uvijek zemlje, koje dišu čisti zrak slobod-ne uljudbe, kulture i umjetnosti“.

Sve to što Matičević, listajući i upoređujući svu tu pe-riodiku godinama kasnije, ne komentariše toliko iz *Hr-*

vatske revije, kao časopisa koji stavlja kao svjetionik estetske prosudbe u NDH književnosti, sve to –

- i koncepti Salviniji o korespondencijama hrvatske i talijanske književnosti po osnovu latinštine, - i sumnjičenje stranih jezičkih uticaja i čišćenje od svega beogradskog i srpskog,
- i određivanje morlačke odrednice kao faktora identitetarne diseminacije,
- i pozivanje na estetsko i etičko bogatstvo narodne duše,
- i romantiziranje bošnjačkog miljea po osnovu biološki inherentne plemenitosti iznimne u Evropi, koje se ipak mora uljuditi na osnovama novog vieka i svjetovnog školovanja, a protiv *hereditarne opterećenosti*...

Sve to ide glosarij Hitlerove Evrope koji povezuje rasu i prostor u tijelu jedne organske kulture koja u to vrijeme kombinuje naslijeđe *Germana i Rimljana kao dva rasna i nacionalna elementa u čijoj su napetosti, zahvaljujući genijalnosti Ducea i Führera, uspostavljena između dva pola Osovine. (The Nazi-Fascist New Order for European Culture)*

Latinski jezik kao jezik naobrazbe u toku 13 stoljeća koji leži između Vergilija i Dantea, okupljajući paradigmu evropske kulture, po Curtiusu, što će se osjećati u imperiju koji je obnovio Karlo Veliki, prenijevši samo rimsku carsku vlast na drugi narod, sada je iskorišten u cilju najordinarnije propagande dok Hitler nakon preuzimanja vlasti ide u Rim u posjetu Musoliniju imitirajući krunidbu srednjovjekovnih germanskih vladara, a grčko-latinska antika biva proglašena univerzalno valjanom osnovom za evropsku kulturnu identifikaciju i duhovni preporod protiv svih marazama nacionalnog raskorijenjivanja, amerikanizma, međunarodnog jevrejstva i jezičke diseminacije.

Za to vrijeme *Hrvatska revija* sekundira o humanističkom sjaju i preporodu, o mističnoj inspiraciji koju je donio kulturni sinkretizam dubrovačke poezije i latinštine, nasuprot skupnom životarenju sredina pod (neevropskom) turskom okupacijom; o štetnom moralstvu hrvatske kulture koja u afričko-plemenskoj maniri bez granica nije mogla uzeti učešće u evropskom okviru; o crnačkom robotskom amerikanizmu nasuprot koje stoje francuski i evropski čisti zrak uljudbe i slobode stvaranja; o humanoj i romantičnoj didaktici novog vijeka kojim treba uljuditi sve te orijentalizirane begove

i age koji se pod svim tim fesovima, feredžama i turbanima nadaju samo napretku na onom svijetu.

Na stranicama Hrvatske revije, pod uredničkim palicama Livadića i Delorka, u vrijeme po Matičeviću *bezuvjetne slobode književnog stvaranja i kritičkog izraza*, naprimjer, prof Luigi Salvini 1943. pod naslovom *Konac stoljeća* objaviće jedan pregled talijanske poetike u pola vijeka između osvojenja Rima (1870.), do *ulazka* Italije u svjetski rat (1915.), što se smatra kao razdoblje *unutarnjeg sređivanja nove države*.

U toj istoriji uzdiže se jedan poetički tip vedra lica iznad književne Carduccijske generacije i iznad D'Annunzije-
vih junaka, dok se „rađaju Talijani, koji su svršili proces nutarnje evolucije, prirodne poredbe s drugim europskim kulturama i više su Europejci nego 50 godina prije, a da ništa nisu niekali od bitnih oznaka svoje vlastite tradicije“, potpuno u stilu novog kulturnog poretka kada predstavnici tek samobitne nacionalne kulture mogu participirati u evropskom okviru.

Sljedeća bitna tačka je, po Salviniju, futurizam – kao prva struja nove talijanske kulture - koji „uspijeva upravo na akciji da okupi oko sebe pisce i umjetnike tako različitih tipova, kao Folgorea i Papinija, kao Pa-

lazzeschija i Sofficija u uvjerenju, da će oni moći sami od sebe, ne obazirući se na tradiciju, uhvatiti kontakt sa životom, koji se činio kao izgubljen poslije ironije i očajnog plača sutonskih pjesnika Gozzana i Conzzinija. Taj će impuls Preko “Popolo d’Italia” (studeni 1914.) biti upravljen prema mladima pozivom od kojega se *pokreće socialna borba prema novoj koncepciji solidarnosti* koju će povesti Mussolini vičući:

- Ja idem! I opet idem — poslije kratkog odmora – a vama ja, mladosti Italije, mladosti tvornica i sveučilišta, mladosti po godinama i mladosti po duhu, mladosti, koja pripada generaciji, kojoj je sudbina odredila da stvara poviest, vama ja šaljem svoj proročki poziv, siguran, da će među vašim redovima naići na odjek simpatije.

To što Salvini poantira tim savezom futurističkog poleta i konkretne proklamacije novog fašističkog Vođe, odajući neizbježnu stopljenost pjesničkog jezika i političkog žargona, nikako neće ići u prilog plemenitom gajenju estetske prosudbe i slobode stvaralaštva – što je, po Matičeviću, kuriozum *Hrvatske revije* kao NDH književno-kritičkog časopisa, posebice u vrijeme Livađić-Delorkovo.

Bezuvjetna sloboda stvaranja još gore će se provesti kad antologičar nacional-socijalističke lirike, utemeljene na iskoni, Heinz Kindermann u istom godištu *Hrvatske revije* počne frazirati o Völkisch književnosti napominjući da je sada „pjesnik kao sijač svoga naroda, to je sada novo životno geslo njemačke književnosti! Pjesništvo je time svjestno dobilo nova zadaću u njemačkom životu, naime da daje smisao za izraz volje i za novi put jednog čitavog naroda“.

Dok Matičević piše o jednom časopisu usmjerenom prije svega na književnost i umjetnost riječi, za to vrijeme sa stranica istog tog časopisa se urbi et orbi proklamira da *pjesništvo* „mora imati u narodu svoje uporište i iz zova naroda crpsti svoju životnu snagu, a narod mora spoznati njegovu pravu vrijednost i tražiti ga“, a drugi pjesnik biće značajan po tome što je „uzpio izložiti glavni temelj svojih narodno-bioloških pretpostavki“..

Mora da to – kad bismo se šalili kao Matičević – znači staviti umjetničku dojmivost ispred „želje za liječenjem društvenih rana“, kako se prema ovom historičaru književne periodike emanira kritički kvalitet na stranicama autonomno-čiste *Hrvatske revije*.

Dok se u prikazu djela Carla Schmitta piše o bolesti kulture koju donosi svako depolitiziranje života i povlačenje Države, konačni akcent u toj ariji proklamirane estetske prosudbe i slobode kritičkog izraza dat će afirmativni prikaz života i djela Hansa Friedricha Bluncka, Völkisch žreca koji određuje narodnost kao *silu pjesništva*, člana Pruske akademije od 1933, predsjednika komore za književnost (Reichsschriftungskammer), usrdnog radnika na uspostavljanju njemačkih kulturnih veza s inozemstvom, koji će 1938. prigodom svoga pedesetog rođendana „doživjeti mnogostruke počasti, a jedna od njih bila je i Goetheova medalja, koju mu je podielio Führer“.

Upravo će Blunck ostati cijelog života vjeran refleksiji „protiv osjećaja izgubljenog rata i protiv one popustljivosti, s kojom se tada propoviedalo novo osvjedočenje, samo da bi narod zaboravio ono što mu je Versailles donio“. Dok drugi umjetnici slične provenijencije još tokom tridesetih godina budu priznavali ubilačku prirodu režima i distanciraju se, Blunck je – bilježe književni historičari - zadržao svoju romantičnu sliku nacista do samog kraja Drugog svjetskog rata.

Nikada ne priznajući dubinu svoje greške, neprekidno se nada „podmlađenoj demokratskoj domovini, i to u

tradiciji svojih predaka“, od djetinjstva do odraslog doba vjerujući u slavnu i idiličnu prošlost Schleswig-Holstein i Donja Njemačke koji će jednog dana svojom tradicijom osvojiti svijet.

Nakon što se humanistički rječnik i svijetle tekovine evropske kulture povežu sa nacističkim žargonom novog evropskog kulturnog poretka, najjavangardniji među kritičarima nakon Holokausta, dovodiće u pitanje jezik kao univerzalni idiom kojim se mogu iskomunicirati svakodnevni događaji, najavljujući da prelazimo iz povijesne ere verbalnog primata i klasičnog razdoblja pismenog izražavanja - u fazu raspadnutog jezika, “post-lingvističkih” oblika i djelomične šutnje..

Bila je to prilika da se konačno raskrinka jedan humanistički rječnik, da se tu ukaže rez, prekid povijesti i gubitak kritičke svijesti. Posumnjalo se u sve verbalno-ideološke jezike koji su mogli biti dovedeni u vezu sa zločinima, bilo u privatnoj sferi ili na razini ‘civilizacije’ kao takve. Cijela umjetnost, sa humanim energijama, kao emancipacija, postade sumnjiva. – A konačni rezultat će biti da će se evropska kultura opet ujedini na principima samosvojnih nacionalnih kultura i časti nacija, koje ulaze u interkulturni dijalog i zalog humanosti, kao legitimni predstavnici.

Umiveni, ukazaće se stari spojevi riječi, u najboljoj humanističko-filološkoj maniri, svi ti zastarjeli sklopovi o intuiciji, o latinsko-rimskom i evropskom jedinstvu, o međukulturnoj saradnji, umjetničkim i životnim oblicima koji potiču stvaralačke sposobnosti, o ljekovitoj funkciji umjetnosti, formirajući tromilenijumsku tradiciju i želju za neprestanim napretkom u književnostima Zapada, okupljajući svijetli kontinuitet od antike do modernih pisaca.

Post-holokaustovsko raspadanje i pometnja jezika – iskorištena je, po svim tim katedrama i institutima, kao tvrđavama evropske pismenosti, da se rehabilitiraju i ponove uspostave izgubljeni kontinuiteti i umoljčane figure, koji su svoj poetski jezik bili priveli jednom politički okamenjenom šifrniku, kao zidu iza kojeg su žrtvovani milioni ljudi i iz Evrope istrijebljeni cijeli narod.

Kolaboracionisti u ogledalu ljevice

Avangardisti, koji se početkom tridesetih godina približavaju ljevici, prvi su detektovali desna skretanja dojučerašnjih kolega. Počev o tome pisati vrlo rano, predvorje za takvo opredjeljenje donedavnih prevratnika s kojima su dijelili stranice i časopise - sada vide popločano konformizmom, u koji se spuštaju niz tradicionalističke mermerne stepenice.

Vrlo brizantnog polemičkog pera, nadrealista Đorđe Jovanović - koji će se kako vrijeme bude odmicalo sve jače opredjeljivati za novi realizam i ljevičarski angažman - već 1932. u jednom pamfletu govori o neraskidivoj vezi Srpskog književnog glasnika i Srpskog Kosova, kritičara i političara, demokrata i bivših komita, predsjednika Pen centra i Kraljevića Marka, to su dva polja kao *lice i naličje istog tantuza*.

Prevratničke figure koji su nosile kostim kosmopolita - čiji portreti su izlazili nekada u *Nouvelles Litteraires*, s potpisom Un grand poète serbes - dok ih još uvijek u zavičaju zovu mladi i talentovani - istovremeno su - piše Jovanović - slovenske duše koje dobivaju stabilnu državnu plaću i objavljuju u konzervativnim listovima

sistematičarske feljtone. Kritikujući moderniste, te nadrealističke junose ne odriču svaku poetsku sugestivnost i pogotovo uticajnost u književnosti, naprimjer ni Crnjanskom ni Rastku Petroviću.

Još jedan nadrealista, Dušan Matić također u časopisu *Nadrealizam danas i ovdje* - direktno se obrušava na Todora Manojlovića koji je stupio u redakciju Matice srpske, detektujući to vrdanje s lijeva na desno inspirano liberalizmom – ideologijom te klike, koja je diktirana samo mjesečnim prihodima. Tako nadrealisti vide putanju na kojoj se jedan boem i slobodne misli i slobodnih stihova pretvori preko noći u truta Matice Srpske.

Predispoziciju za takav angažman kod Manojlovića, Matić će detektovati mnogo ranije - čak i u poetičkim tekstovima, videći konformizam u njegovim svakojakim uopštavanjima, bacanjima u isti džak liberalnosti i revolucije, iz kojeg najčešće izvuče mađioničarski cilindar građanina. Nalazeći u njegovom tekstu *Tradicija i doktrina* iz 1932. osveštani kolosijek mišljenja i lične konsideracije - Matić kod Manojlovića nalazi i da nikada nije shvatio da je liberalizam glavna kočnica razvoja i preokreta svijeta.

To reakcionarstvo u srpskoj književnosti, Jovanović će u pamfletu *Beleška o knezu srpskih pesnika* – locirati

upravo u socijalno nesnalazjenje onih koji su stvarali. Konformizam se, kaže, skriva u panoptikumu predratne reakcionarne diplomatsko-profesorske klike, u srcu pokojnog i prežaljenog *beogradskog stila* – gdje je i svjedočanstvo jedne imaginarne kulture, kao miris uvele ruže.

Na sličnom tragu u *Nadrealizmu danas i ovdje* riječ redovno polemički uzima i Marko Ristić - također se ustremljujući na donedavno progresivne moderniste - koji su postali trubačka trupa što po mozgovima preko S. K. Glasnika, S. K. Zadruga, S. K. Akademije, Matice Srpske, Venca itd., svejednako svira poratno u taktu slobodnog razvitka misli. Modernisti pomažu *izlapelosti i mrtvorodenosti koja je pala preko književne njive*, postavljajući nekoliko disparatnih idejica, temperament, pokoji novi prizvuk i briljantni talent (Vinaver, Crnjan-ski, Rastko Petrović).

Talenti i stilska umješnost modernista nekad stoje na putu prokreta i književnosti i života. Ristić polemše sa Vinaverom, koji forsira sintezu svijesti i podsvijesti, izuzimajući se od predratne generacije (svijest) i najmlađih nadrealista koji su opsjednuti podsviješću. Ristić to osjeća kao površni alibi za puku akomodaciju i akademizam - obični pretekst naprimjer za saradnju

jednog Manojlovića u zborniku u čast Bogdana Popovića, što je ekvivalent ulasku Paula Valeryja u Francusku akademiju nauka i umjetnosti. Ti kompromisi, opominje Ristić, znače preobrat i nulu koja dijeli dva svijeta - vođeni su jednostavnim principom: *Molim vas sklonite se sa te fotelje, da sednem ja. Jer fotelja je u stvari vrlo ugodna.*

Svu djelatnost modernista – Jovanović vidi već 1932. kao Potemkinova sela, pitajući se da li su oni ikada značili preokret. On se također protivi ideji Vinavera, koji hoće da podjednako socijalnim obilježi sve, zajedno i Crnjanskog i Krležu, zakrivajući ih modernističkim plaštom, ispod kojeg se mogu pridružiti i Rastko Petrović, Todor Manojlović, Ranko Mladenović, *moderni guslar komitskih podviga Krakow, i bez ikakvog kolebanja da im se doda Dragiša Vasić.* Okupljajući glasove naše književne operete, Vinaver, kaže Jovanović, navlači svim tim piscima košulje prvog team-a stare reakcije, *dobro poznate nam profesorsko-diplomatske a sada jugoslovensko metafizičke družine.*

Završavajući na kraju kao *potkazivači (Crnjanski), izvrdavači (Vinaver), frakospavači (Rastko Petrović), tradicionalisti (Manojlović)* ili čak kao iz svoga roda prognani proroci koji još uvek proriču (Micić), bano-

vinsko-nacionalna slabost (Ujević), naričući, postali su azbuka pesimizma i dekadencije koji koketuju sa pomirljivim optimizmom. Označili su epilog buržoaske literature i postajući marcijalni domoljubi, kao Pandurević i Dis, pokazuju posljednje žive trzaje 19. vijeka - stvarajući privid da u Srbiji još uvijek ima književnika i književnosti.

Nastavljajući i u časopisu *Danas* tu sagu o vampirima u Matici Srpskoj, ljevičarski autori djelatnost polumrtvih pjesnika kontekstualiziraju u širem evropskom okviru, napominjući da je Goebbels, onemogućivši pravu, živu, snažnu književnost, uskrsao iz mrtvih masu „ispuca-nih” *jalovih, netaleantiranih pisaca*.

- *Ovi sada žare i pale (u pravom smislu te reći) na kulturnom polju Nemačke. Njihova dela se štampaju, oni uređuju i izdaju časopise, njihove stvari su na repertoarima pozorišnim... i nema nikakve sumnje da je danas tim književnim vampirima svanulo u Hitlerovoj Nemačkoj.*

Najprirodniji i najpouzdaniji saradnici Hitlerovi - kažu - uistinu jesu baš ti predstavnici onoga što je mrtvo, otkamenjeno i izlapelo. Da je već i rasni glosarijum ušao u manir najeminentnijih kulturnih institucija, autori Danasa pokazuju citirajući samog predsjednika Matice

Srpske koji u *uvodnim člancima Letopisa hoće da stvori što čistiju rasu*, dok ga saradnici u istome listu optužuju da takvim radom ide za tim da srpski narod sasvim uništi i upropasti: „Naš narod ovde jače je rasne snage”.

Pokazujući da i dalje vjeruju u odgovornost kulturnih institucija, ljevičarski kritičari navode da bi se i Dositej i Sterija, Jakšić i Zmaj prevrnuli bi se sedamdeset puta u svojim grobovima kad bi mogli da vide kakvu nacionalnu (manjinsku) i kakvu socijalnu politiku vodi jedini i najugledniji književni časopis vojvođanski, pod vodstvom gospode današnjega predsednika i njegovog sekretara.

Jedno je - po autoru Vampira u Letopisu Matice Srpske - izvan svake sumnje: ono što oni rade u Matici i Letopisu stopostotni je kulturni hitlerizam! Sreća je samo što su ti poslenici danas već pokojnici, i a mrtve treba sahranjivati, bez obzira da li su se oni okupili oko Vrhovčeva L e t o p i s a ili Šegvićeve S m o t r e !

Da hitlerizma u jugoslovenskoj kulturnoj javnosti itekako ima, Augustu Cesarecu iz Danasa br. 2 dokazuje lanjska *kampanja Crnjanskoga*, na čisto rasnoj osnovi, protiv „strane književnosti” i marksizma, *dok ove godine to, samo na osnovi tobožnje demokratske jednakoprav-*

nosti svacijega mišljenja, doživljavamo sa strane Milana Ćurčina, s njegovim ofanzivama protiv marksizma. Sličnu misao odaje Evolucija. klerikalna Hrvatska Straža, to perfidnom kampanjom koju vodi protiv Miroslava Krleže.

U tome Cesarec osjeća namjerno odvrtačanje od socijalnih pitanja, štaviše zaglupljivanje rukovođeno od samih kapitalista, koji podstiču opširne teorije o „židovskom” i „nežidovskom” kapitalu. Cesarec se zalaže da su socijalni i nacionalni interesi jednoga naroda zapravo jedni te isti, isti interesi kapitala i rada, bio taj u fabrici ili na polju, i sve su samo dvije razne perspektive gledanja. *Dvije razne perspektive gledanja u isti mah* – objašnjava Cesarec - *to je inače razrokost.*

I sam Cesarec, vrlo rano, sa ljevice, prelazeći lako preko jevrejskog pitanja za sve optužuje kapitalizam, što je generalizacija u stil one kada Sartreov demokrata izjavljuje da svi ljudi *imaju jednaka prava, bez sumnje osnovavši Ligu za prava čoveka, ne poznajući Jevrejina, ni Arapina, ni crnca, ni građanina, ni radnika, već samo čoveka, u svako vreme, na svakom mestu, sebi ravnog.*

Tako antisemit i demokrata, kaže Sartre (što se može primijeniti i na ljevičarske kritičare kao Cesarec), neumorno nastavljaju svoj dijalog a da se nikada ne ra-

zumiju niti pak opažaju da ne govore o istim stvarima. Jevreji su, po Sartreu, imali jednog prijatelja: demokratu, ali bili su to tridesetih ne tako dobri branitelji. Kao što Sartre optužuje demokrate da su pod jedinkom podrazumijevali *opće pojedinačno ovaploćenje opštih crta koje čine ljudsku prirodu*, evo i poneki ljevičar vidi Jevreja nekad kao upodobljenje opštih faktora unutar kapitalističkog poretka. Istina, kod Cesareca bilo je to sve vrlo rano, i prije Kristalne noći; u isto vrijeme naprimjer neki pisci porijeklom Jevreji, kao Jean Amery, još na prvi pomen rasnih zakona, osjećaju da je s njima u Evropi gotovo, da uskoro neće spadati u univerzalnu kategoriju čovjeka.

Prelistavajući u *Danasu* uskrsne priloge beogradske štampe, Ristić detektuje jednu kolonu slika i misli, kakva bi na *pariškom „sajmu buha” u onoj nepreglednoj masi polupanih i starih stvari bile samo neznatan detalj, a kod nas su književni prilog i događaj*. Tu je *blještavo stakleno dugme Isidore Sekulić* koja u nizu *dragocjenih proljetnih misli* predstavlja najordinarnije propagandne tekstove. *Tu je virtuozni lagum kojim presjeca pir svih dušebica postavljajući moralne rekorde posljednjeg vremena.*

- *Za to vrijeme G. M. Crnjanski – kaže Ristić u toj panorami virulentne desničarske misli - veruje u moralnu sposobnost novoga rata, g. dr. Vladimir Petković u spasonosnu snagu uskršnjeg tropara, Stanislav Winawer u spasonosnu poeziju koja „je još uvek tamo gde je on”, a g. A. Belić piše da je „sva ta pouka rasparčana, „nigde u potpunosti”, „svugde pomalo”.*

Taj i takav nered u glavama tematizira i Koča Popović u polemičkom tekstu o Crnjanskijevim *Idejama*, videći ga preslikanim u konfuznom tipografskom prelomu tog časopisa. Nije čudno onda što na tim stranicama, kaže Popović, Crnjanski negira samog sebe, ne predstavlja jući više nikakvu antitezu majmunskim i provincijalističkim tezama. Pred inostranim pokretima i idejama “teatralnog fašizma i mističnog hitlerizma”, u nas, brzo se Crnjanski opredijeli za užičku jagnjetinu.

Posebno mjesto na tim stranicama Popović vidi kao namijenjeno za dra Svetislava Stefanovića, koji u voz *Ideja* uskače hitro i mladalački, pravi čovjek na pravom mjestu, sa babičkom torbom svojih fregolijanskih trikova i nadrinaučnih eligzira, novopečeni fašista koji je nedavno odbacio svoju smežuranu demokratsko-republikansku kožu, klasičar od klase i rasista od rase, zvezda

Pen-kluba, Srpskog lekarskog društva, Jugoslovenskog lekarskog društva, Lekarskog arhiva, Lekara, Crvenog krsta, Beogradske opštine, Ljotičeve stranke, repata kometa, naša Garbo Greta, naša dika, Čika-doktor Sveta! Zadirući odmah u srce problema, govori o krvnim grupama i rasnom problemu, i svojim *nenadmašnim nedopečenim stručnim autoritetom od prve sahranjuje sve nedoklane kolebljivce.*

Za tili čas *Ideje* se pretvaraju, po Koči, iz prilično negresivnog voza, u kome zajedno ćeretaju intelektualci—nacionalisti “svih niansa” – u jedan *novopodmazan, novo-prefarban, ratnički opremljen, blindirani voz, naoružan najmodernijim anti-materijalističkim mitraljezima i klepetušama.* Andrić je, primjećuje Koča, u *Ideje* ušao na jednoj stranici, izvadio nekoliko papira iz svoje diplomatske valize i izašao već na sljedećoj stranici; bili su to tekstovi o Goji, Njegošu i jedan intervju.

Također, u *Našoj stvarnosti* se Đorđe Jovanović vajka mnogo oko Andrićeve književnosti, pitajući se da li taj panoptikum Bosne - *prepun voštanih kipova i modela, koji većinom pokazuju samo ono što je nenormalno, bolesno, bizarno* - uparen sa izražajnom spretnosti g. Andrića - doprinosi da to osećanje otužnosti ne preovlada sasvim; *jedino preživjeost ovakvih sadržaja razuverava nas da vizije g. Andrića nisu prosti artistički dekor.*

Evocirajući Đorđa Jovanovića o Andriću, Aleksandar Vučo i Radovan Zogović u poslednjem broju *Naše stvarnosti* voljni su da pojasne kako pogreška nije bila u tome što nisu dovoljno oštro porekli današnjeg Andrića, kao saradnika 'XX veka', nego što u tome što su *zbog današnjeg Andrića porekli i njegovo ranije književno delo, u kojemu ima mnogo vrednosti, mnogo istine koja se već okrenula protiv Andrića, ili protiv koje se okrenuo Ivo Andrić*, iako je tu Jovanović malo šta poricao.

Označavajući Stefanovićev prevrat, Dušan Matić će također 1938. napisati da taj pjesnik u posljednje četiri godine porekao je „od az do izice” *sve ono što je tokom svog dugog javnog rada isticao kao svoja najintimnija ubeđenja*. Isprva demokrata i republikanac, on se pretvara preko noći u branioca antidemokratskih shvatanja, u besnog pobornika totalitarnih režima. - „*Universalno obrazovan čovek*” i jedan od najkulturnijih ljudi kod nas, kako je voleo sebe da smatra (setimo se njegovog govora na Međunarodnom kongresu Pen-klubova u Dubrovniku, izgovorenog na četiri jezika), on u *Idejama Crnjanskog pokušava da pravda spaljivanje knjiga*.

- *Prevodilac Šekspira, Poa i Vajlda, najpoznatiji anglofil kod nas* - bilježi Matić - *pretvara se u ljubitelja jezika na kome su pisali Dante, Bokačo,*

Manconi, i umesto prevoda italijanskih pesnika, kao što je uvek do sada činio u svom prevodilačkom radu, daje nam „autorizovani” prevod Korporativne države.

Označavajući te posljednje poteze kao prevrat, Matić vidi Stefanovića kao pjesnika i prevodioca koji je prešao na stranu onih koji su neprijatelji i poezije i kulture, i istine i naroda, čoveka koji je postao protivnik svega onog što je napredno, čoveka čija je odgovornost u toliko veća što ima za sobom trideset i pet godina javnog rada. Pokazujući da i dalje ipak vjeruje – u postulate i kategorije evropske kulture – avangardno dosljedni Matić, kao polemički trik, koristi i jednu evokaciju priznajući da ga obuzima stid *dok kopa po sumornom i prljavom tragu nekoga, koji vam je, naprimer, u vašoj mladosti svojim rečima služio da izrazite prve slutnje svoje misli i pružio prve naglaske onom što je još u vama bilo neartikulisano i nemušto.*

Evropska desnica tridesetih uključuje u sebe prosvjetiteljstvo, sa svim doprinosima koje je davalo modernom životu; to se posebno, po Jeffreyu Herfu, odnosi na dio desnice koja se vrgnula iz avangarde, u djelima pisaca koje krsti reakcionarnim modernistima. Poslije će se javiti i glasovi koji će govoriti da je Hitlerovo zlo nastalo

i iz viška razuma u misli koja će obavijati nacističku akciju. Došavši naoko kao protest protiv prosvjetiteljstva, moderne nauke, liberalizma, tržišta, marksizma i Jevreja, tražeći put izvan kapitalizma i marksizma, vraćajući instinkt i spasavajući svijet od viška tehnike, reakcionarni modernisti i konzervativni revolucionari ujedinjuju romantični kult nasilja sa kultom tehnike, ne odričući se postignuća prosvjetiteljske civilizacije.

Desnica, pokazuje Herf, odbacuje parlamentarnu demokratiju i priziva autoritarizam, kako bi slomila ljevicu koju smatra posljednjim refleksom buržoaskog društva. Nacisti se također uveliko bave nezaposlenošću, a niža srednja klasa biva privučena njima, zbog čega komunisti napadaju socijal-demokrate zovući ih socijalfašistima. Poništavajući parlament i sindikate, nacionalno iskupljenje i emancipaciju, Hitler – osim u romantičnim kultovima - traži spas i u ekonomskom oporavku i tehnološkom napretku. Idealizirajući zajednice prošlosti, fašiste privlači i najmodernija ratna tehnika i militaristička muškost i borbenost, protiv feminiziranih buržoaskih simbola.

Čak će i pacifizam desničari vidjeti kao primjereniji nacionalizmu, nego ljevici. Svetislav Stefanović optužbe ljevičara da je nacionalizam kriv za ratnu opasnost vidi

kao neozbiljne. Nacionalizam, kaže, nije kriv za povećanje internacionalne industrije oružje, niti je odgovoran za svjetski imperijalizam, niti je ikako kriv za Prvi svjetski rat koji je pokrenut zbog osvajanja tuđih zemalja, podržan svjetskim kapitalom, protiv "rulje nezadovoljnih i eksploatisanih masa koje teže prevratu i kroz svetski rat priželjkuju svetsku revoluciju".

S druge strane, mir se ne može graditi na frazama Francuske revolucije, proklamuje Stefanović u *Vremenu* u tekstovima od 1934. do 1940. godine, nego na realnosti, „a nacionalizam je najstvarnija stvarnost“, jači ostvaritelj mira „od takozvane pacifističke demokratije“. Nacionalizam je, dakle, kao pravi čuvar mira među narodima koji nisu nikakva „haotična amorfna azijska masa za eksperimentisanje i modeliranje po kalupima internacionalnog avanturizma“.

Ljevičarski kritičari po nadrealističkim almanasima izgubili su iz vida da dojučerašnje avangardne kolege, obrnuvši se u desničare, nisu ostali lišeni antiburžoaskog naboja. Stefanović tako piše da je demokratiji isteklo vrijeme jer su narodi „žive aktivne sile koje žive po biološkim, rasnim i socijalnim bitima svojim“, i da će preživjeti i demokratski sistem. Gleda sa simpatijama na to što se stvara ideologija "koja se čini kao sinteza

aktivnog nacionalizma i onog što je pozitivno u socijalizmu“, nacionalizam i socijalizam nisu neprijatelji – i u to ime s dragošću prati sve pozitivno što se stvara u Italiji, novoj Njemačkoj i Sovjetskoj Rusiji.

Kada počne da piše o belističkoj atmosferi tridesetih, kao i intelektualcima pred problemom rata, Marko Ristić sa Stefanovićem dijeli jedino politički aktivitet, sa dijametralnim ideološkim nabojem, držeći također da borba protiv rata ne može imati karakter platonskog i nepolitičkog pacifizma. Već u sljedećem momentu, kao da hoće opovrgnuti Stefanovića i njegove teze o mirotvornosti nacionalizma, Ristić citira Mussolinija koji kaže da „fašizam ne veruje ni u mogućnost ni u korisnost večnog mira“ i da „jedino rat uzdiže do njihovog najvišeg napona sve ljudske energije“; zatim evocira Marinettija da „rat ima svoju sopstvenu lepotu, jer on označava početak snevane metalizacije ljudskog tela“. Godine 1936. Ristić još uvijek drži da intelektualci mogu nešto uraditi i otkloniti ratnu opasnost, vjerni geslu Romainda Rolanda i Komiteta intelektualaca antifašista: „Mir će biti totalan ili ga neće biti“.

Kada se rat uveliko ukaže, ljevičare će taj aktivitet još uvijek držati, tako da će i Ristić, prešavši s ideja na djela, pisati o junačkoj akciji sinova junačke Šumadije,

junačke Krajine i ostale Bosne, kršne Like, Dalmacije, Slavonije, Vojvodine i Slovenije, koji su oslobodili glavni grad jedne nove zemlje Jugoslavije, koja prošavši čisti-lište NOB-a “nije i nikada ne može biti ona stara Jugo-slavija, čiji sinovi nisu bili i nisu mogli biti braća, istin-ska braća kakvi su ovi, u borbi i u krvi, u stradanju i u pobedi zbratimljeni sinovi jedne zemlje koju su oni sami stvorili” Kao da razuvjerava prijeratne kolege avangar-diste, simpatizere fašizma, živim događajima podastirući da su “razorni”, “anacionalni” i “antidržavni” komunisti stali na čelu borbe za čast nacije i jačinu države, za slo-bodu naroda, dok su državotvorni nacionalisti, oni isti *koji su još pre rata, svojom protivnarodnom politikom na-ciju rastočili i državu prodali, pirovali su svoj švapski pir.* (Smrt fašizmu, sloboda narodu, 1944).

Nasuprot komunistima su, dakle, desne patriote koji su se raspojasali, *pod okriljem nemačkih bajoneta, do bestidnosti, do bezumnosti, i tri i po godine, ovde u ime srpskog, a preko Drine i Save u ime hrvatskog naroda, blesavi od ropske obesti, gazili su po ranjavom, krvavom telu porobljenih naroda.* To su oni nacionalisti koji su “spasavali srpstvo i srpski narod”; i Ljotić i njegovi do-brovoljni kreteni, i Nedić i njegovi ministri i stražari koji su mu uzalud čuvali strah, i Dragi Jovanović i njegova

“specijalna policija”, i Draža i njegovi bradati koljači.

U tekstu *Zajedno su pošli u smrt oni koji su zajedno pošli u zločin* od 28. novembra 1944. u *Politici* navodi da je poginulo 200.000 najbolje djece u titanskoj i nemilosrdnoj borbi u jednoj od pogaženih zemalja Evrope. Borili se se, kaže Ristić, protiv Nedićevih žandarima, Ljotićevih dobrovoljaca, Dražinih četnika-koljača, i agenata Dragog Jovanovića i Bećarevića, koji su izvršiocima masovnog zločina nad sopstvenim narodom; *uz okupatora, to je bila egzekutiva smrti.* Taj anti-elitistički aktivitet se i dalje produžava, u okviru jedne akcijske polemike, u kojoj Ristić piše da su iza egzekutive stajali *naredbodavci, sluge nemačke, sam Nedić, sam Ljotić, sam Draža, koji su odgovorni podjednako odgovorni kao i izvršiocima, a zajedno s njima i oni posrednici, koji su naredbe prenosili, tako da ih se sada tiče saopštenje Vojnog suda nove Jugoslavije.*

Taj aktivitet i među lijevim avangardistima počeo se oblikovati znatno ranije, tako da i u estetičkim raspravama evocira, naprimjer, Radovan Zogović 1939., junacku borbu za slobodu naroda, toliko da i književnik *koji ne izda tu borbu prikazuje ljude istinito i žarko, kao što to radi veliki realista Njegoš.* I samu izdavačku djelatnost Nolit, kao jedan od činilaca komunističkog

pokreta, nastalih u antikapitalističkom oduševljenju u Jugoslaviji, Zogović već tada vidi kao jačanje antifašističkih akcija iz koje je «i izišla narodno-oslobodilačka borba protiv fašističke varijante imperijalizma i njenoga klasnog saveznika i vazala u Jugoslaviji».

Zanimljivo je ovdje što Zogovićev estetski ukus, međutim, ostaje konzervativan, tako da drži da neki avantgardisti, i kada su ljevičari, nemaju ništa sa širenjem tih progresivnih ideja i jasnih shvatanja, koji su došli usuprot iracionalističkoj filozofiji i obesmišljenim automatskim tekstovima nadrealista.

Osim kod Njegoša, Zogović i u demokratizaciji srpskog eposa osjeća anticipaciju slobode naroda u borbi hajduka i uskoka koja završava narodnim ustancima za razbijanje *feudalizma, za pripadanje zemlje onima što ju rade, za pravo putovanja i trgovanja, za slobodne skele i pijace, za slobodu ženidbe i udadbe*. U narodnom dijelu eposa, kaže Zogović, organizacija ratnika i način ratovanja, takodje, *odgovaraju svojoj demokratskoj društvenoj osnovi, demokratskim ciljevima borbe i novim okolnostima samog ratovanja*.

Protiveći se veoma rano razapinjanju Andrićeva djela na krst egzistencijalnog pesimizma, Zogović navodi da

nemoć i očajavanje nad zlom kod Andrića znače socijalno-istorijski pesimizam u perspektivi feudalnog i buržoaskog poretka. S druge strane stoje, naprimjer, Pandurovićeva stvarna pesimistička estetska i etička shvatanja koja su ga odvela u vrijeme rata, kao pisca predgovora, u ljotićeovski almanah Tvrđava; tome je pomoglo što nije bio lišen svakog buržoaskog karijernog optimizma. Kako stoje relacije kod Andrića, da li je i kod njega antropološki pesimizam inspirirao predratni diplomatski angažman, Zogović ovog prigodom ne razjašnjava.

Odgovarajući Krleži o misiji *Naše stvarnosti*, s kojim saraduje tridesetih, Zogović navodi da su na vrijeme raskrinkane sve mijene i mahinacije pisaca s desnim simpatijama - pisali su, kaže o *Panu Jovanu Dučiću*, o *liktorskoj trojci: Svetislavu Stefanoviću, Stanislavu Vinaveru i Todoru Manojloviću*, o *samoupravnom feljtonisti Draincu Radu*, o *perjaniku iz Salamanke Milošu Crnjanskom*, o *velikom gostoljubnom gospodinu Veljku Petroviću*, o *beogradskom Hrvatu i ornasovskom advokatu Mladenu Horvatu*, o *Cvijetinom zuzorku i kritičarskom čadu Momiru Veljkoviću*, o *cvećaru Đurici Gaveli*, o *čovjeku kalemegdanskih jama Velmaru Jankoviću*, o *Krsti Cicvariću i njegovom pobratimu Dušanu Nikolajeviću*, o *jasnovidcu i proroku Dragiši Vasiću*, o *Sivoj Eminenciji*

Gospodinu Gospodinu Ivu Andriću, o velikom kopljaniku i borcu protiv socijalne lirike Simi Panduroviću, o malom željezničaru i velikom mlatipari Milanu Šantiću, o starom gvožđaru Stanislavu Krakóvu, o Konstantinu Atanasijeviću, kumu „Vremena“, o Veselinu Breznancu, kumčetu „Vremena“, o vardarskom književnom banu Petru Mitropanu, o crnogorskim krčmarima i feljtondžijama, o Branku Lazareviću kritičarskom preživaru, Vojislavu Iliću – Mlađem, Branku Teodosiću, beogradskom časopisu „za kriminalnu teoriju i praksu“, Cini Jote, antisemitizmu, Geci Konu – plaćenom vlasniku „XX veka“, pašama, Sinan-pašama, graditeljima ruševina, „izopačenoj umjetnosti“, goniteljima umjetnika, slaviteljima gonitelja i goniteljima (goni mu...) slavitelja! Govorili smo ili se bar izjasnili – protiv!

Davno su u *Našoj stvarnosti* primijetili protivrječnost u misiji Pen kluba, koji bi trebali biti nespojivi sa principima, naprimjer, jednog Principa Manojlovića, saradnika „Ideja“ u kojima je Svetislav Stefanović zahtijevao da se i kod nas spali sva slobodoumna i pacifistička literatura. S druge strane, založili su se za novi realizam, opredijeljen za *pobjedu - za novi život, protiv lirske proze kakvu su gajili Rastko Petrović, Miloš Crnjanski i Rade Drainac – u tamnom šestojanuarskom periodu kao izraz i sredstvo*

zbunjivanja, demoralisanja i malograđanskog podivljavanja jednog sloja domaće inteligencije i njenih zapadnoevropskih uzora, kao posljedica nečiste težnje pisaca da svoju unutrašnju pustoš i idejnu lažljivost prikriju „originalnim“ i neočekivanim „slikama!“, „smjelim“ rečeničkim obrtima i neuobičajenim spregovima riječi.

Kada mu i tri decenije kasnije neko prigovori vanestetičnu tendenciju, Zogović će se držati ponosnim što je na grub i „vanestetičan način“ napao beogradski list *Ideje* i posebno se i *jezivo* okomio na Dragišu Vasića u tim *Idejama*; baveći se diskvalifikovanjem takvih „ideja i ljudi u našoj kulturi i literaturi“, kakvi su, na primjer, bili Svetislav Stefanović, Vojislav Ilić mlađi, Momir Veljković, Branko Popović, Dragiša Boričić, Dušan Đurović, Mitar Đukić... Neće mu biti teško ni to što je teško zgriješio protiv svetosti Estetike u replici „Sima Pandurović i napredna poezija“ („Na poprištu“, s. 28; prethodno u „Našoj stvarnosti“ br. 7–8, 1937), jer je, ako i s mnogo obzira i prethodnih komplimenata, kritikovao S. Pandurovića za njegovu pobunu protiv socijalne poezije...

Nakon svih zbivanja držat će se ironično, jer su njegove polemike prošle, kaže, „provjeru istorijskom praksom“, na „praksu kao kriterijum istine“, jer su *Ideje* bile fašističke novine; jer je D. Vasić poginuo kao član Dražinog

štaba; jer je Sv. Stefanović bio okupatorov komesar u Srpskoj književnoj zadruzi i član Hitlerove „komisije za utvrđivanje boljševičkih zločina u Ukrajini“; a T. Manojlović saurednik *predratnih fašističkih revija i ratni sukomesar SKZ*; jer je S. Panduroviću, koji je onako britko istupao protiv svake ideologije i tendencije u umjetnosti, ustvari, smetala samo „frontaška“ ideologija i tendencija, a nedićevsko-ljotićevska mu nije smetala, pa je pisao poetski i očinski predgovor almanahu „Tvrđava“; jer je M. Nastasijević u godinama pred sam rat bio jedan od organizatora i vođa gimnazijskih „crnih trojki“ za provociranje, potkazivanje i mučko premlaćivanje srednjoškolaraca-antifašista, itd, itd.

Kao šlag na tortu tendencije i novog realizma, Zogović ističe i da je na vrijeme prikazivao i pozdravljao pobjede Crvene armije nad vermahtom Trećega rajha, proslavljao podvige i žrtve naše narodno-oslobodilačke vojske i naših partizana, podupirao djelatnost Narodne omladine Jugoslavije, afirmisao oslobodilačke napore susjednih naroda, demaskirao imperijalističke pretenzije i intrige italijanske buržoaske štampe u ljeto 1944, godine, i samo ti članci i marginalije posvećene tim temama, koji pune 80 stranica knjige „Na poprištu“, spadaju u ono što tu knjigu čini – *jezivom*.

Tradicionalistički opredijeljen otpočetak, Zogović, međutim, u naponu ljevičarskog angažmana neće ostati imun na avangardističku poletnost novog realizma, koji za razliku od nadrealističkih riječi, oruči svijesti i masu, prelazi sa riječi na djela. Isto tako, Đorđe Jovanović na kraju tridesetih, s mnogostrujne nadrealističke riječi koja imitira pokret, također se približava Zogoviću i u tekstu *Realizam kao umetnička istina*, navodi da se od filozofa više ne traži da tumače svijet, već i da doprinesu njegovom mijenjanju.

Umjetnička istina, izlučena u toku naučne analize, a nikakve psihoanalitičke ili metafizičke konstrukcije, igraju sada za Jovanovića dragocjenu ulogu, kao oslonac preobrazbe društva. Označivši raspad buržoaske literature, svi avangardni -izmi, rasplinuli su se u bjekstvu u poetički svijet koji su dekadentni umjetnici sami sebi skovali kao utjehu, kako priznaje nekadašnji nadrealista a danas novi realist Luj Aragon, jer živ čovjek umjesto bjekstva od stvarnosti traga za najljudskijim sadržinama.

Tako angažovan, kada pristupi NOB-u, Đorđe Jovanović će napisati 1943. najsugestivniji anti-kolaboracionistički pamflet, poredeći kulturne radnike koji – kao jedna od najnakaznijih *pasmina srpskog izroda* – kori-

ste metež nakon bombardovanja Hitlerovim štukama i pljačkaju napuštenu državnu imovinu. Kao predstavnici srpske kulture stavljaju se na raspoloženje “viteškom pobedniku”, koji je svoje viteštvo dokazao zulumima koji daleko nadmašuju nekadašnje dahijske...

- Oni su - piše vehementno Jovanović - pušteni pred mikrofonske beogradske radio stanice, kojom rukuju hitlerovski propagandisti u uniformama. Mnogi od njih su dobili dekanska, rektorska pa čak i ministarska zvanja od najsvirepijih krvnika našeg naroda, no time ipak nisu dobili i srpsku kulturu. Oni takođe imaju dramske, operne i baletske scene, imaju koncertne dvorane, imaju izdavačka preduzeća — no time ipak nisu dobili i srpsku kulturu. Oni se, dakako opet samozvano, kočopere gromkim nazivima “preporoditelja” i “obnovitelja” srpske kulture (kao da su sve sami Dositeji, Karadžići i Svetozari Markovići, a ne tek, u najboljem slučaju, nekada osrednji liričar Svetislav Stefanović, ili kukavno netaletovani nazovi-dramatičar Velmar Janković, ili čak večito diletantski Nikola Trajković)

Štuka-kulturu Jovanović distingvira od prave srpske kulture, jer kultura svakog naroda, pa i naša kultura, samo je odraz vekovnih opštenarodnih borbi za slobodu, a istovremeno i sudeluje u tim borbama. Zato i danas

sve tekovine srpske kulture mogu jedino da služe našoj narodno-oslobodilačkoj borbi, a nikako izdaji naroda. Ovaj ološ može da izmećari koliko to od njega zahtevaju hitlerovski banditi, ali time srpska kultura ne izmećari hitlerovskoj barbariji.

Vjerujući i dalje u najsvjetlija kulturna pregnuća i figure, koji se afirmišu i po stranicama kolaboracionističkih časopisa, Jovanović ih osvjetljava u potpuno drugačijem ideološkom svjetlu, opominjući na poetsku i filozofsku ubedljivost Njegoševu, koji se *nadahnuo veličanstvenom oslobodilačkom borbom svoga naroda, koji neumoljivo satire svoje izdajnike, kao da čitavo Njegoševo delo ne optužuje i ne osuđuje njih same, naše današnje poturice koje će biti istrebljene kao i one čiju je sramnu slavu ovekovečio Gorski vijenac*. Sjetiće se i Svetozara Markovića, Radoja Domanovića, Skerlićevog nerevolucionarnog demokratizma koji je Nediću veoma mrzak.

Jovanović u tom trenutku, u tom ant-fašističkom pamfletu, dijeli simbol *poturice* s mnogim tekstovima po kolaboracionističkoj štampi, od kojih su neki iz pera Svetislava Stefanovića, također vjerujući u čistotu i iskonskost nacionalne kulture.

S druge strane, štuka-umjetnike vidi kao privjeske izdajničkih klika gnusnog starkelje Nedića, koji je i sam privesak tuđinskih nasilnika, a izigrava nekakvog “pretsednika” samo po milosti Feldmakomandanture i volji Gestapoa. Tu su, kaže, jedan Dragiša Vasić, *koji nije ništa manji izdajnik od Svetislava Stefanovića. Vasić služi izdajnika Dražu Mihailovića, a Stefanović izdajnika Nedića — tu su i Dražin novinar Sotirović je isto što i Nedićev Krakov ili bilo koje drugo piskaralo koje se iznajmilo Gestapou... Sima Pandurović, koji se nekad u jednoj svojoj pesmi o Beogradu pod prošlom nemačkom okupacijom gnušao na tadašnju barbariju okupatora a danas, kada je barbarija sadašnjih nemačkih okupatora daleko prevazišla onu, koje se Pandurović gnušao, danas on, srpski pesnik Sima Pandurović prima od hitlerovskih pljačkaša i ubica naimenovanje za člana uprave “Kolarčeve zadužbine”...Opomenuće i nadrealističke kolege Matića i Vuću “koji svojim držanjem pod fašističkom okupacijom oličavaju neizbežnu sudbinu današnjih likvidatora, koje likvidiranje borbe, koju su nekada vodili, dovodi do izdaje”. Itakodalje.*

Neće bježati od toga da za aktivitet i vrijednosti nalazi utemeljenje u tradiciji, jer ne *iznajmiti se okupatorskim krvnicima — nešto je što se samo po sebi razume kod*

svakog pravog Srbina, a pogotovu kod srpskog kulturnog radnika, od toga se ne može praviti vrlina, a ponajmanje moralni ili patriotski kapital. Srpstvo se dokazuje ako se ono brani kada je ugroženo, a očigledno je da ono nikada nije bilo ugroženije nego danas. Kultura se štiti kada preti opasnost da je podrije barbarija, a hitlerovska barbarija je najpodmukliji atentat koji je ikada dosada bio pripremljen protiv kulture.

Pod utiskom umjetničke istine i snage kulture koja ima moć da mijenja društvene prilike, Jovanović vidi da vrijednosti odolijevaju, u isto vrijeme plamteći u bijesu i podmukle barbarije, koju danas po utamničenoj Evropi raznose Hitlerovi tenkovi i bombarderi. Hitlerovske zveri bacale su na Beograd zapaljive i razorne bombe, *nekoliko nedelja posle bombardovanja Beograda iz beogradske radio stanice emitovali su muziku Baha i Betovena i stihove Getea.*

Hitler je, kaže Jovanović, pokušao da svoju barbariju zagladi nemačkom kulturom, kao da Bah, *Betoven i Gete nisu postali rušioци Beograda i ubice Beograđana, iako su se na njih pozvali palikuće i razbojnici.* Podli krvolok Hitler spalio je između ostalog i našu Narodnu biblioteku, a na njenom zgarištu recitovao je *Getea.* - Čast i slava Geteu koji se iskreno divio srpskom narodu

i njegovoj kulturi, ali naša Narodna biblioteka je spaljena i njeno zgorište je jedno od hiljada svedočanstava Hitlerove barbarije. *Hitler je teško oštetio i našu starostavnu Žiču i to divljaštvo ne može zagladiti nikakvim izvođenjem velike nemačke klasične muzike.*

Ponekad se Jovanović vraća staroj avangardnoj sumnji u svetle postulate evropske umjetnosti, pred požarem nevidenog barbarstva, no to nikako ne radi kada su u pitanju figure srpske kulture, kao što je oslobodilačka misija Njegoševa, koje ne izmećare Hitlerovoj barbariji, nego su samo iskorištene i oskrnavljene. Taj i takav spoj destrukcije kulture i pamfletskog aktiviteta kada je u pitanju obračun sa umjetnicima kolaboracionistima - osjeća se i u Đilasovim člancima iz perioda 1941.-1946.

Pišući u kontekstu zločina u Čačku i Užicu, Đilas navodi da biti budan u svakom času, na svakom mjestu, znači biti bez milosti prema neprijatelju. To znači uvijek držati čvrsto u ruci krvlju stečeno oružje, ne dati se prevariti ni u kakvoj situaciji da to oružje klone ili pređe u ruke neprijatelja. Biti budan, to znači dan i noć istrajno motriti, uporno tragati za zločinačkim, prljavim pipcima neprijatelja.

Đilas veoma rano primjećuje specifikum hitlerovskog sistema koji sve nadmašuje zbog plana, smišljenosti, fabrike smrti, industrije zločina, dok su četnici i ustaše ubijali „prосто», strijeljali, bacali u požar, u jame, ubijali maljem i sl. Oni su, međutim, vršili i „naučne» eksperimente na hiljadama ljudi, šišali žrtve da bi kosu iskoristili za štofove, spaljivali ljude i upotrebljavali prah za đubrenje, budući na višem tehničkom stupnju.

Đilas te savremene ratne zločine također stavlja u uslove imperijalističkog (kapitalističkog) sistema, kada široke mase neće mirno da podnose vlast šačice monopolista, kada mnogi narodi neće da se pomire s nacionalnim ugnjetavanjem. Kao da te nepredočiva barbarstva hoće racionalizirati i objasniti čitfinsku sitničavost tumačit će i dušu ratnog zločinca prepričavajući jednu scenu sa suđenja nekom ustaši, koji je držao potpuno neutemeljenom optužbu da je zaklao trideset ljudi, dokazujući da to nije tačno i da je *po naredbi zaklao „samo” dvanaest.*

Sumirajući ta razmišljanja o ratnim zločincima iz jula 1946., Đilas konstatuje da sa likvidacijom ratnih zločinaca nestaje i njihovo „djelo”, njihove „ideje” - njihova „država”, njihova „vojska” i njihov „novi poredak”. Time se otvara prostor malim ljudima i narodu *da dišu*

slobodnije i žive veselije i sa novom snagom i novim poletom laćaju se stvaralačkog posla da izgrađuju novi, veličanstveni život za sebe, za svoju djecu, za čovječanstvo, za ono radi čega čovjek postoji i opravdava - i kao socijalno i kao biološko biće - svoje postojanje: za napredak, blagostanje, kulturu novih generacija, za stalno napredovanje i obnavljanje narodâ, čitavog ljudskog roda, uprkos svim neljudima, ugnjetačima, eksploatatorima - svim imperijalistima i njihovim slugama.

Optimistički memento – utemeljiće i u živosti tradicije, nalazeći pra-formu u vitalnosti narodnih pripovjedača kao što je Marko Miljanov koji, kao uostalom i Njegoš i Ljubiša, *uobličava velike moralne i viteške narodne vrline, koje se naročito snažno ispoljavaju kod najboljih sinova naroda, vrline koje su se stvorile u toku duge, neprestane borbe protiv tudinskog ugnjetavanja, borbe protiv sopstvenih slabosti i klonuća, i koje su tada bile moralni i idejni stubovi svih napora i pregnuća naroda. Po svojoj jezgrovitosti, po snazi kojom slika razne događaje i prije svega - crta rasne ljude, karaktere - poantira Đilas - Miljanov se mjestimično primiće Njegoševoj snazi Gorskom vijencu.*

Da u očima ljevičarskih kritičara – kako tradicionalista, tako i avangardno inspiriranih – nacističko barbarstvo i

Holokaust - nije poljuljalo do kraja vjeru u kulturne vrijednosti, nagnavši ih na novi anti-angažman – vidi se, naprimjer, i kod Marka Ristića u tekstu *Praznik života* iz 1945. godine. To je još simptomatičnije budući da je u pitanju jedan od dosljednijih nadrealista, koji su sumnjali u svete hramove evropske kulture, u Razum i prosvjetiteljsku misiju umjetnika.

- Pobjeda je ispisana na ovogodišnjim prvomajskim zastavama... To nije ni samo pobjeda demokratije nad fašizmom, to je zaista pobjeda budućnosti, dobre, žive budućnosti čoveka nad mrtvom, nečistom prošošću, onom iz koje se rodio, iz koje je mogao da se rodi, kao jezovita apoteoza vampirskog pirovanja srednjeg veka u srcu savremene evropske civilizacije, pakao koncentracionog logora, onoga na Banjici ili u Buchenwaldu, u Jasenovcu ili u Majdanpeku, u Belsenu ili u Auschwitzu...

Optimizam i poezija pobjeđuju toliko, da pjesnike koji surađuju sa nacizmom i staljinizmom, Ristić određuje mrtvim. Kao da ne mogu više biti pjesnici i kao da Poezija nije imala dodira sa propagandnim žargonom. *Govoriću o tome kako umire poezija u živom pesniku, kako umire prijateljstvo. Govoriću o udelu politike u toj smrti poezije, u toj smrti prijateljstva. (Tri mrtva pesnika)*

Pjesnik protivrjeći svojoj poeziji srljajući u političku službu. - *Spremio sam, kraj sebe, komplet Ideja, da konkretno, rečitim citatima, obeležim tu izdaju. Hteo sam da opišem tu crnu etapu na putu Crnjanskog u propast, u negaciju sebe i nas, na putu njegovom u emigraciju, gde se našao baš onda kada se gladan i krvav narod njegov prvi put pred istorijom digao da to više ne ostane. Je li to put svakog nihilizma, taj put u besmisleni jad razuma, u fašističko bespuće? Spremio sam Ideje, neću ih otvoriti. Noć je, duboka, junska. U sobi, opojno, ljubavno, definitivno, miriše kita krinova.*

Otišavši u desno, modernisti su iznevjerili poeziju i sebe, bar svoju virtuelnost (Svetislav Stefanović, Todor Manojlović, Sibe Miličić, Tin Ujević. Miloš Crnjanski. Rastko Petrović, Ranko Mladenović, Boško Tokin). *A činjenica je, sa druge strane, da su nadrealisti, koji ne samo da nisu izneverili poeziju nego su i nju samu i njen moralni diktat idealizovali do apsolutnog, do apsurda, - otišli na suprotnu stranu, u komunizam (Đorđe Jovanović, Aleksandar Vučo, Oskar Davičo, Milan Dedinac, Đorđe Kostić, Dušan Matić, Koča Popović)... (Tri mrtva pesnika, 1954)*

Kulturne vrijednosti će trijumfovati toliko da poslije Drugog svjetskog rata, istražujući srpsko-hrvatske od-

nose - Ristić prevrednuje i odnos prema *Srpskom književnom glasniku* koji je pokrenut 1901., urednik mu je bio Bogdan Popović, a u uređivačkom odboru nalazili su se dr Vojislav Veljković, Jaša Prodanović, Ljub. Jovanović, Ljub. Stojanović, Svetislav S. Simić i Slobodan Jovanović, što su imena – kaže - *od kojih poneko može da evocira negativne političke asocijacije, da bude jedino simbol reakcije, ali u Srbiji Aleksandra Obrenovića to nije bilo tako, a što je politička razvojna linija jednog Slobodana Jovanovića išla, kako je išla u datom trenutku i pod datim uslovima, ne dokazuje da pokretanje Srpskog književnog glasnika nije značilo jedan pozitivan kulturni doprinos.*

Jedinstvo kulturnog života, kao i obnova, postaće centralno mjesto Ristićevog novog koncepta, kao *jedan od najviših ciljeva, jedan od najboljih zadataka koji sebi može i treba da postavi svaki naš književnik, svaki naš kulturni radnik uopšte. Integracija našeg kulturnog života, ostvarenje jedne zaista demokratske, socijalističke formule jugoslovenstva...*

Novi optimizam ide toliko daleko – kao u nekoj hiperrealnosti - da u tekstu *Iz jezgra atoma rodiće se besklasno društvo*, samo deset godina nakon Holokausta i naučnih eksperimenata koji su odnijeli milione života, de-

ceniju nakon Hirošime i Nagasakija, samo dvije godine nakon Staljinove smrti, kada teror na Kolimi jedva da je popustio, Ristić i dalje s mnogo povjerenja, poneseno i pjesnički, piše da će blagodareći toj energiji, odnosno *njenom racionalnom i punom iskorišćavanju, čovečanstvo dosegnuti onaj stupanj razvitka svojih materijalni proizvodnih snaga, onaj stupanj razvitka u procesu proizvođenja svog materijalnog života, koji će značiti kraj klasne predistorije čoveka.*

Nemogućno je pretpostaviti da će razum ljudski izgubiti ovu odlučnu bitku, da svest ljudska neće pobediti, ma koliko razloga bilo, juče i danas, da se u to pokatkad i posumnja pred razočaravajućim prizorima zamračenja uma, rasula morala, prolivene krvi i životnih apsurdna kojih nikako nismo pošteđeni. Eros će pobediti, i ništa neće sprečiti nauku da održi obećanje koje nam jedalo tajanstveno i svemoćno jezgro atoma.

Prisustvujući u Veneciji na susretima Istok Zapad od 25. do 31. marta 1956., na poziv Evropskog društva za kulturu (Société Européenne de Culture - SEC), Ristić će razmjenjivati mišljenja sa umjetnicima, književnicima i naučnicima Istoka i Zapada Evrope, na sastanku kome su predsjedavali Giovanni Ponti, predsednik,

i Antony Babel, potpredsjednik Društva, na kojem su učestvovali, pozvani ad personam, Mihailo Alpatov, Karl Barth, J. D. Bernal, Umberto Campagnolo, Konstantin Fedin. Jacques Havet (posmatrač UNESCO-a), Jaroslav Iwaszkiewicz, Carlo Levi, Maurice Merleau-Ponty, Guido Piovene, Boris Poljevoj-Kampov, Alan Pryce-Jones, Marko Ristić, Jean-Paul Sartre, Ignazio Silone, Stephen Spender, Giuseppe Ungaretti, Vercors, Viktor Volodin.

Tu će mu se učiniti nemogućno *isključiti izvesne reči zato što su one bile plen propagande - svaka se propaganda poglavito služi najboljim rečima - jer ako krenemo tim putem ograničenja rečnika, pre svega mi nećemo moći više upotrebljavati ni ime društva koje nas je ovde sakupilo, jer se ono zove Evropsko društvo za kulturu, a te tri reči su među onima koje su najviše bile upotrebljavane od strane propagande.* Ristić, umjesto (neo-nadrealističkog) ništenja ili prevrednovanja svih vrijednosti, predlaže redigiranje jednog filozofskog rječnika. Usprotiviće se i dualističkom dijeljenju kulture, na istočnu i zapadnu, pri starim nacrtima i načelima *podele na dva sveta i dve ideologije, tamo se ostaje u psihozi blokovske politike to jest hladnog rata.*

Prošlo je bilo dvadesetak godina otkako je u *Danasu*, što nije zaboravio, prigovarao Paulu Valeryju učešće

na *Razgovorima o budućnosti kulture* koji su održani od trećeg do sedmog maja 1933. g. u Madridu, u kojima je učestvovalo dvadeset i dva intelektualca, naučnika, književnika, umjetnika iz raznih zemalja. Lijepe fraze – kao zvona visoke pismenosti i barbarstva – znakovito su tada zvonila u doba uspona nacizma i rata, i prevratnički Ristić je to fraziranje stavljao na teret Paulu Valeryiju, koji je sarađivao sa mladićima što su 1919. godine pokrenuli veliku parisku dadaističku galamu, odbacujući književnost i osporavajući iza Prvog svjetskog rata postulate evropske kulture.

Dvadesetak godina kasnije, kada se u ime svijetlih simbola likvidirani milioni ljudi, spaljeni i prosuti u rijeke, istrijebljen cijeli jedan narod – kada se otkrila i ekonomija terora na Kolimi, tako daleko od Urala – neće prestati, u novom ideološkom ozračju, da se vrši obnova i lakiranje starih spepeljenih vrijedosti. Budućnost je, kažu, bila iščupana iz korijena, a kod Ristića ona se vraća baš na tim stratištima za praznik života.

Kulturna misija i prosvjetiteljstvo, dapače, hvataće novi zamah.

Revolucionarni desničari i genocid

Zloupotreba Praxisa u memorandumskom talasu

Nije zanemarivo pitanje u postjugoslovenskoj štampi šta se dogodilo sa modernizmom – šta je iza ratova bilo sa najnaprednijim jugoslovenskim kulturnim tekovinama, sa emancipacijom. Već je u feljtonima primijećeno da je u perifernim zemljama modernizam neminovno skopčan sa komunističkim projektom (i njegovom obnovom i inovacijom).

Šta je razlog te amnezije – takvog radikalnog diskontinuiteta u sjećanju? Činilo se, kažu, da je jugoslovenska kultura iz predmodernog stanja naglavačke skočila ravno u postmodernizam. Kao da ništa nije bilo između.

Najednom su bili osporeni ne samo taj iskorak koji je napravljen u vrijeme Jugoslavije, nego i ideja progresa, kao takva. Svi ti naučnici, najprogresivniji, revolucionari i pisci, kao da su izbrisani. Teoretičari upozoravaju, da se ovaj jezik skočivši salto mortale vratio u predmodernu. Da li se nešto dogodilo u međuvremenu?

Donijevši nezapamćen napredak na ovom jeziku, mnogi modernisti u krajnjem stadiju progresa, na vrhun-

cu karijera, uveliko učestvuju i u desnoj revoluciji u toku 1987.- 1990. u Jugoslaviji. Jedan od filozofa, Mihailo Marković, pripadnik grupe oko časopisa *Praxis*, ističe, naprimjer, da samo etnička čista Srbija može biti demokratska. Taj modernistički mislilac, i kad se prometne do autora Memoranduma, i kad postane potpredsjednik Socijalističke partije Srbije i specijalni savjetnik Slobodana Miloševića, neće potpuno zaboraviti sebe progresivca i disidenta.

U jednom od posljednjih intervjua insistira na svojoj dosljednosti, videći svoje djelo koherentnim otpočetka do kraja. Stari jezik disidenata, kritički jezik u vrijeme jugoslovenskog socijalizma, kao polet je ugrađen i u retoriku nacionalističke revolucije. To je konačna pobjeda tog kritičkog jezika koji – zloupotrijebljen u nacionalno svjesnom diskursu – postaje dominantna u javnosti.

Svi ti časopisi, intelektualci, politički angažovani mislioci, postajali su čelnici nacionalnih institucija, nacionalističkih stranaka i – kako primjećuje Svetlana Slapšak – istovremeno zastupnici slobode izražavanja i ljudskih prava. Poslije će biti tanka granica između ratnih huškača i mirotvoraca u istim personama.

Stvari su, međutim, bile izmiješane otpočetka. Borislav Mihajlović Mihiz u knjizi *Autobiografija o drugima* opi-

suje atmosferu u kući u glasovitoj Siminoj ulici 9a, gdje su se brućoši okupili krajem četrdesetih i početkom pedesetih godina u jednoj svijetloj sobi, rekviriranoj od udovice bivše jugoslovenske vojske. Ti divljaci, mladi došljaci, pretvaraju bivši salon, „u nešto što je dopola bilo cigansko logorište, otpola bučna pripovedaonica i galamdžijska propovedionica do kasnih noćnih sati“.

Klasni animozitet udovice će se, međutim, ubrzo početi topiti, pretvarajući se u naklonost kad počne u dugim besanim noćim razaznavati grlene jeretičke glasove. Njen salon se preobrazio u slobodnu tribinu u kojoj desetak samouvjerenih *momaka izražavaju nepristajanja i nezadovoljstva novim komunističkim stanjem*.

- Ti mladi ljudi, kaže Mihiz, u Siminoj 9a bili su raznih ubedeñja, od komunizma prihvaćenog uz životne opasnosti i ratne podvige, preko kompromisnog saputništva, mladalački spontanog anarhizma, liberalnog demokratizma, skeptičnog i starmalog konzervativizma, do otvorenog i ciničnog reakcionarstva - ali svi odreda osjećaju da im je suđeno u duhovnoj klaustrofobiji boljševizma provesti život.

Dobrica Ćosić, srpski pisac i saradnik Praksisa i budući predsjednik, u mladim danima također pohodi tu otvorenu tribinu u Siminoj ulici. On će, kaže Mihiz, biti spe-

cifičan utoliko, što se trudio uspostaviti revolucionarnu ravnotežu sveprisutnom monarhističkom lamentu. Tih dana priča o svojim partizovanjima po Srbiji, kako je bježeći od potjere proveo zimski dan na *mrazu od minus 10 stepeni doslovno u bunaru, oslonjen na ruke i noge kao razapet. Filozof Mihajlo Đurić, kasnije disident koji će robijati u Požarevcu, za to vrijeme goni Engelsa po smušenosti Antidiringa. Računajući na paradokse brzog efekta a sumnjive intelektualne vrijednosti, kako autoironično imputira, Mihiz poziva da od Simine 9a do Čubure pronesu kroz Beograd rođendansku štafetu Žiki Stojkoviću, izvrgavajući ruglu fašistoidnu idolopokloničku Titovu štafetu.*

Ono što, međutim, najviše ujedinjuje te buduće intelektualce, od kojih će se mnogi kasnije izraziti kao disidenti, kaže Mihiz, jeste da su siminovci istinski, kako samo mlad čovek može, željeli da budu moralno nepotkupljivi, pravedni, strogi i prema sebi i prema drugima, vjerujući da *visoko dižu lestvicu sopstvene duhovne savesti*, osuđujući kod drugih konformizam, hipokriziju i udvorištvo režimu, naročito kod ljudi osvjedočenih građanskih nekomunističkih ubjeđenja. Mladi Mihiz, kao nekom sjenom preko lica, obilježen je genocidnim iskustvom iz rodnog sela Irig, kojeg su ustaše gotovo u pot-

punosti istrijebile, bacivši kod njega zauvijek sumnju u bratstvo i jedinstvo jugoslovenskih naroda.

Taj apartni impuls iz Simine 9a ostaće poslije ugrađen u jugoslovenski modernizam, ne samo u budućim djelima svih tih nacional-intelektualaca, nego i kao resantiman i u literatorima socijalističke provenijencije, posebice kad pređu u opoziciju titoističkom sistemu, došavši kao eho i do časopisa Praxis (u tekstovima Ćosića i Đurića), koji je jedan od najprogresivnijih i najemancipatornijih jugoslovenskih časopisa i u međunarodnim okvirima.

Kada krajem šezdesetih, razočaran i Titovim hedonizmom viđenim na brodu Galeb,¹ preispitujući perspektivu unitarne Jugoslavije i integralnog jugoslovenstva, Dobrica Ćosić iskombinuje odeždu komunističkog vjernika sa kravatom srpskog nacionalnog zastupnika, zadržaće i dalje na sebi, navučenu preko odijela, i tu kostrijet moralno nepotkupljivog čovjeka i otpadnika, držeći se strogo prema svojim komunističkim kolegama, kao što su nekada simonovci prema svim nekomunistima.

1 „Ja sam se prosto razboleo od razočarenja u Tita i drugove. Shvatio sam na 'Galebu' da je vođstvo Saveza komunista Jugoslavije, s Titom na čelu – monarhistička, birokratska oligarhija, moralno licemerna i beskrupulozna u svome vlastoljublju. A ja socijalizam nikad nisam odvajao od morala, pravde i slobode.“

Neće mu, osim toga, prestati biti važna siminska sinteza nacionalno i socijalnog, tako da će se u narednim godinama angažovati tražeći kompromis između Praxis grupe sa Filozofskog fakulteta i nacionalno svjesnih intelektualaca oko Srpske književne zadruge.

Nikada neće posumnjati ni u humani kritički potencijal kulture koja će ostati u srži njegovog nacionalnog revolucionarnog programa. U tekstu *Kultura i revolucija*, objavljenom 1974. u Praxisu, ističe da svi koji su se borili za slobodu riječi – borili su se za mogućnost *da govore i pišu istinu, koja nije povezana sa interesima ličnosti, grupe, klase, nacije, budući nepogodna i neprihvatljiva za građanina.*

Tom prilikom sjetit će se čak i Maksima Gorkog iz Hiljadudevetstvosedamnaeste koji piše da je ljudsko pravo držati se kritički prema vlasti ma u čijim rukama bila. Ne izdržavši u toj vjeri, kaže Ćosić, i Gorki dokazuje da vlast u ime viših ciljeva i srećne budućnosti ne podnosi nijednu vjerničku sumnju ni sljedbeničku razliku.

Tokom čitave evropske istorije vlast je suprotstavljena stvaralačkom biću čovjekovom. - *Kukutom je zaliven sam koren umovanja i savesti u evropskoj kulturi*, od Sokrata i Dantea do Tomasa Mana i Majakovskog, od

Galileja do Openhajmera i Saharova, od Vuka Karadžića do “moralno i politički nepodobnih profesora” beogradskog univerziteta... Takvo čovjekovo *opredjeljenje i moć tvore etos i kulture i revolucije*. Tu leži čin *promjene društvene stvarnosti u smjeru ljudskih ideala i čin stvaranja trajnih vrednosti kulture*.

Danas je, kaže Ćosić, moralni imperativ razotkrivati pragmatizam i hipokriziju birokratske vlasti prema kulturi, a neodložno je istovremeno djelati protiv intelektualnog i moralnog komformizma takozvane poštene inteligencije, te rezervne armije političke birokratije.

Upozoriće, međutim, da intelektualci ako su revolucionari, nemaju više istorijskih prava da se ponašaju kao prvi hrišćani i vjeruju da *naša revolucija predstavlja spas ljudskog roda i kraj jednog sveta. Apokalipsa se nesumnjivo dogodila, i u tome se proroci nisu prevarili*. To što Ćosić napušta tradicionalni istorijski optimizam, ne znači da – kaže – gubi nadu u *socijalizam kao moguće društvo slobode i pravde, razuma i savesti*. -Mi smo obmanuti, opominje, ali mi smo i varalice! – zvoni kod Ćosića taj eho visokog modernizma.

Koristiće priliku da ismije Camusovo povjerenje u prometejstvo, taj mit ljudske nade, u kojem ima ponajviše

nenadmašne ljepote u istoriji od Zevsa do Staljina. Revolucija od Sedamnaeste bila je, međutim, pod Zevsovom komandom, tu je Prometej bio samo vojnik i poslušnik. Ćosić i dalje ostaje opredijeljen za vjeru i mogućnost napretka, za *bolje, čovečnije i razumnije u ovom svetu*, samo oprezno, modernistički skeptično. Brojni su razlozi zašto se, kaže, jugoslovenski prostor tri decenije od političke pobjede revolucije nije oslobodio od balkanske prošlosti i tradicionalnih inercija, ugrožavajući nadu u demokratski socijalizam i alternativu potrošačkoj kulturi.

Izlaz je u demokratskom socijalizmu i samoupravnim društvima u kojima predstavnici vlasti nisu jedini nositelji istine, sudije duhovnih vrednosti, autaritarni stručnjaci za socijalizam, mandatori istorije. - Biti intelektualac u našim uslovima i delati za kulturu i budućnost, danas to znači biti i revolucionar; stvarati socijalistički i po savesti ovde, to zaista znači stvarati opasno. Bitno je da inteligencija u cjelini ne ostane sluškinja birokratiji i moralno pokriće istorijskih poraza, a jedan njen tanak sloj samo privilegovana elita u sirotinji i duhovnoj bedi naroda. Ostala je kod Ćosića vjera u intelektualce, inovirana.

To koliko se emancipatorni i kritički potencijal jezika utkao u jugoslovensku inteligenciju, vidi se i po tome

što Ćosić, čak i na liniji nacionalnog zastupništva, ne gubi vjeru u mogućnost preobražaja kulture, humanog uticaja na život i otpora eliti i potrošačkoj logici. Jugoslavija se, kaže, treba demokratski reformisati i raskinuti sa birokratskim kraljevstvom i tu je uloga intelektualaca i kulture bila presudna.

U sličnom ritmu teče tih godina i pobuna najvećeg arhi-šizmatika u jugoslovenskom socijalizmu, Milovana Đilasa, koji nije toliko omiljen u Praxisu, ali se također poziva na humanističke vizije koje će reformisati društvo čineći ga boljim i naprednijim. Svaki utopizam, kaže, koji nema oko za *nijanse nesavršenog društva, kada dođe na vlast postaje dogmatičan, spreman da u ime naučnosti i idealizma prouzroči ljudska stradanja.*

Ostajući u knjizi *Nesavršeno društvo* vjeran impulsu da razara paragrafe i rečenice iz svog prethodnog djela *Nova klasa*, u kojoj je detektovao nepodudarnost komunističke stvarnosti i svetih marksističkih spisa, Đilas će u toj sljedećoj knjizi nastaviti u duhu modernih teorija društva da traga za pravim instrumentarijem kako bi izrazio i legitimizovao promjenjivost društvenih oblika, neizbježnost suprotnosti u društvu, paradoksalnost ekonomskih činilaca u ljudskom životu.

Kalkulišući sa faktorom ljudske prirode – za što su komunisti ostajali slijepi – po Đilasu – nove teorije će ponuditi mogućnost da se prevaziđe kataklizma komunizma. To da život nije jednoobrazan, i da sloboda doziva nejedinstvo, i Đilasu uljeva povjerenje u nove ideale i budući preobražaj u ime kojih se vrijedi pobuniti i žrtvovati. I sam će dati zamaha opozicionom revolucioniranju jugoslovenskog socijalizma.

Objavljivanje Ćosićevog teksta *Kultura i revolucija*, Milan Kangrga, filozof i još jedan praksisovac, smatraće poslije jednom od dvije najveće greške *Praxisa* (druga je objavljivanje teksta Mihaila Đurića, također siminovca). Svodeći godinama kasnije račun u *Švercerima vlastitog života*, Kangrga će se osjetiti prozvanim da odgovori na sve objede *Praxisa* u javnosti, prije svega zbog Ljube Tadića, Mihaila Markovića i Ćosića, koji su se angažovali pro-miloševićevski, dajući priloge žargonu genocida.

Ostavši od praksisovaca među živima, zajedno sa Predragom Vranickim i Ivanom Kuvačićem, onda kad su četvorica članova-osnivača *Praxisa* već mrtvi: Danko Grlić, Rudi Supek, Gajo Petrović i Branko Bošnjak, Kangrga početkom 21. stoljeća kaže – da je na kocku stavljena i tradicija časopisa i njihovo ljudsko dosto-

janstvo. Bez sustezanja ističe da je jedini vjerodostojan branitelj i svjedok čitave praksisovske filozofijske i društveno-političke prakse. I što se filozofije tiče, priznaće bez lažne skromnosti, Gajo Petrović i on, uostalom, osnivači su i uglavnom bitni predstavnici onoga što su praksisovci na djelu i filozofski i općim svojim životnim angažmanom pokazali.

Da bi i na djelu dokazao da je ostao praksisovac, naglasiće da će tu ispovijest u *Švercerima* ispisati iskreno, jer *čitavim svojim životom, a onda i svojom filozofijom smatra osnovnim zadatkom da se bori za istinu*. Boriti se pak za istinu znači – za Kangrgu – boriti se kao *slobodan čovjek, dok je neslobodno mišljenje neizostavno ideologijsko*. Tom će prilikom i upozoriti da su praksisovska djela potpuno i svjesno prešućena, kao da nikad nisu ni objavljena, i to prije svega u ime hrvatstva. Kangrga kao da hoće ekvirirati istinu od svih tih nacionalstujućih intelektualaca.

U to ime vratiće u prošlost, *zapravo najplodnije razdoblje u razvitku filozofije u Hrvatskoj*, na Bled s kraja šezdesetih kada *Jugoslovensko udruženje za filozofiju* održava simpozij s temom *teorije odraza*. Tada se filozofi grupišu u dvije grupe, nasuprot dijamatovcima (predstavnici ortodoksnog, zapravo staljinističkog dija-

lektičkog i historijskog materijalizma), stoji manji broj kritičara teorije odraza koja će označiti radikalni rastanak ne samo s teorijom odraza, nego i s teorijom i filozofijom staljinizma uopće. To će biti jedan od prvih praksisovskih impulsa.

Grupa oko Praxisa se vrlo brzo pretvorila u opozicionu skupinu koja se koristi marksističkom terminologijom. Neće proći mnogo vremena dok nisu izašli kritički radovi u kojem se konstatuje da sve te ideje mogu *poslužiti onima koji se žele boriti protiv ideologije Saveza komunista ili ovog društvenog uređenja...* Kome takvi napisi služe? - pita se naprimjer dr Antun Han.

Radilo se ustvari, kako svjedoči jedan prikaz iz 1987., samo o tolerantnoj intelektualnoj zajednici ravnopravnih ličnosti i originalnih mislilaca, *među čijim filozofskim nastojanjima uz ono zajedničko, srodno i slično postoji i te kako i ono različito, nespojivo, pa i nepomirljivo.*

U programskom tekstu *Čemu Praxis?* Gajo Petrović priznaje da je socijalizam jedini ljudski izlaz iz teškoća, u koje se zaplelo čovječanstvo, a Marxova misao - najadekvatnija teorijska osnova i inspiracija revolucionarnog djelovanja. - *Ako sve može da bude predmet kritike, od toga ne smije biti izuzet ni časopis Praxis. Ne možemo*

unaprijed obećati da ćemo se složiti sa svim prigovorima, ali ćemo pozdraviti svaku javnu kritičku diskusiju o časopisu. Smatramo da čak ni potpuno nenaklona kritika ne mora biti loš znak – kaže Petrović.

Bio je to još jedan znak da obnovljena marksistička misao traži izlaz za jugoslovensko društvo koje se našlo u ćorsokaku, i ta misija je dobivala sve šire i jugoslovenske i internacionalne razmjere.

Praksisovci, po svjedočenju Kangrginom, putuju često u Beograd gdje im nimalo nije ugodno razgovarati sa nabusitim Mihailom Markovićem, *koji sebe smatra najvećim jugoslavenskim filozofom*, kakvim se eksplicitno prikazuje po Americi i Europi. To će kasnije dovesti do potpunog razlaza s osnivanjem *Praxis-Internacionala* u Americi, kad Marković i kolege uzimaju naslov časopisa, protiv volje drugih praksisovaca.

Gledajući na sve to s odmakom od nekoliko decenija, nakon ratova, Kangrga će, u *ovoj našoj zaostaloj, neciviliziranoj, nekulturnoj, na nekim područjima još gotovo predhistorijskoj, rodovsko-plemenskoj sredini, gdje je polupismenost ili nepismenost, tj. primitivizam popratna pojava cjelokupna života*, posebno mjesto dodijeliti švercerima vlastitog života, ustvari društvenom sloju

koji se obično naziva *inteligencijom ili čak intelektualnom elitom ove zemlje*. Tu Kangrga detektuje dvojstvo ličnosti, gotovo šizofreniju, pitajući se i dalje:

- Kako netko može biti, na primjer, žestoki član “komunističke” partije, staljinist “od glave do pete”, dogmat, visoki funkcionar na položaju, pa još k tome i udbaša, koji će na sve načine oko sebe kao takav uništavati svakoga tko se ne pokorava jednoj gotovo terorističkoj staljinističkoj politici i njoj primjerenom načinu egzistiranja na svim područjima života, a istodobno - potajno ili manje-više otvoreno - zastupati nacionalno-nacionalističko-šovinističke stavove, i raditi (katkad vrlo podmuklo) na njihovu ozbiljenju?!

Insistirajući na razlici između njega i Markovića, između beogradskih praksisovaca koji postaju najgorljiviji velikosrpski nacionalistički ideolozi i daju svesrdnu podršku Slobodanu Miloševiću, idu na noge i Karadžiću dok s brda topovima tuče Sarajevo – i zagrebačkih filozofa koji listom ostaju na kritičkoj poziciji spram *najezde nacionalističkih diluvijalaca s brda i s dola*, Kangrga još jednom pokazuje da je ostao vjeran (ne toliko živoj stvarnosti koliko) kategoriji istine, koja je veoma važna modernističkoj jugoslovenskoj inteligenciji; kao

i opoziciji između prosvijećenih i nazadnih persona. To mu pomaže da razdvajajući svjetlo od tmine – ne vidi i nacionalnu potku u socijalnom i komunističkom angažmanu Ćosića i Markovića otpočетка, siminovaca oduvijek, koja će se uzdizati na velikoj vjeri u emancipatornu moć kulture.

Otud će nacionalnu aktivnost oko 1971. vidjeti kao da je neko duh pakla pustio iz boce. Ostaće zapanjen tekstom Mihaila Đurića u *Analima* Pravnog fakulteta koji će biti na liniji najekstremnijeg srpskog nacionalizma, što planiraju riješiti i na korčulanskoj školi, ne bi li se našlo racionalno objašnjenje. Na sličnoj večeri će tih godina Petrović i Kangrga razgovarati i sa Dobricom Ćosićem, kada taj nacionalistički raspop komunizma pred dvojicom filozofa počne braniti srpsko nacionalističko stanovište začinjavajući i nekim velikosrpskim tezama. Svoje pristojne goste će ostaviti bezmalo u šoku.

Kangrga će u nastavku, kako opisuje, odgledati taj višegodišnji vodvilj u kojem Ćosić postao partijski nepodoban nakon diskusije o Kosovu u CK SKS, pa je glumio disidenta, okupljajući istomišljenike, među kojima su bili i neki beogradski praksisovci (Marković, Tadić, Stojanović i drugi), pa mu u Srbiji ne smiju objavljivati knjige, tako da svoja djela štampa u riječko-opatijskom

izdavačkom poduzeću Otokar Keršovani, dok na vidjelo polako izlazi njegovo *pravo uvjerenje srbijanskog nacionaliste*, postajući duhovnim ocem srpskog naroda. Najveći moralni i intelektualni pad, međutim, doživjeće, kaže Kangrga, u govoru u Crnoj Gori, toj *srpskoj Sparti*, priznajući da *se tek nakon čitava svog života osjeća - slobodnim čovjekom*, svesrdno uz Miloševića kao spasitelja vasceloga srpstva.

- A to je bio Ćosićev krah – kaže Kangrga i sa distancom od četiri, tri, dva i jednog desetljeća, propustivši priliku da se zapita nije li ta Ćosićeva nacionalna riješenost i opredjeljenje ka velikim pitanjima, čak i u vrijeme najsvjetlije saradnje sa Praxisom, išla u korak sa njegovim socijalističkim angažmanom i pleodajeom... To nije uradio Kangrga, ako ne u ime paralela sa revolucionarnim konzervativizmom, a onda sigurno bar sa staljinizmom, koji nije gubio sklonost nacionalnom i nacionalističkom.

Nije baš sigurno da te riječi, pravedničke, koji Kangrga kao dijatribu sasipa na Ćosića i ine, pogađaju cilj, jer teško da se radi o krah, razotkrivanju pravog lica, to teško može zastidjeti Ćosića, nije to bio pad nego uzdizanje na višegodišnjem radu, koji nije krio svoje lice, umilno okrenuto nacionalnom zadругarstvu otpočетка. Siminovska sjena stajala je nad tim djelom otpočетка i polako je ula-

zila u modu. Kangrgina vjernost humanističkim idealima istine i pravednosti, vrijedna poštovanja, pomaže da se – i nakon ratova – zakrije siminovsko-praksisovska dijalektika kod Ćosića i prijatelja, otpočetka.

Bilo je, osim toga, prošlo i tako mnogo vremena otkako su se otkrile kopče najhumanijih ideja sa staljinističkim i nacističkim barbarstvom... tako se davno reklo da je krik ubijenih odjekivao blizu univerziteta, a sadizam na ulicu izađe ravno iz kazališta i muzeja i instituta (George Steiner). Velika pismenost, bilo je tako dugo poznato, najemancipatornije snage kulture, bile su uokvirene bestijalnošću.

Sav taj mrak nije iznikao iz pustinje Gobi ili kišnih šuma Amazonije, rečeno je davno, nego iz srca evropske civilizacije. Bilo je prošlo toliko mnogo vremena kako se sorila ta kuća klasičnog humanizma, po Steineru, a ideje humanog razvoja i racionalnosti, koje su držale svezanim pruće te sojenicu od antičke Grčke i koje su još uvijek nekim čudom još uvijek važile u utopijskom historicizmu Marxa, pukoše kao svezano šiblje.

Naravno, proces rekuperacije jezika nakon Holokausta u evropskoj kulturi, od Camusa do Kangrge, davno je počeo, odmah nakon rata. I Praxis, četvrt stoljeća na-

kon Holokausta, kako je već rečeno, vjeruje u razum i dosljednost, u logiku, u istinu, tako i toliko, da Gajo Petrović brani nezavisnost tog časopisa, toliko da tvrdi: „Kad bi časopis morao birati između izmjene orijentacije i nestanka, bilo bi bolje da nestane, nego da kompromisima kvari svoj lik“... Stvari su bile čiste i jasne kao ideali, kao da ne postoji mogućnost da budu osporene.

Mnogi praksisovci, po tom nauku, bore se za taj bolji svijet slobode, stvaralaštva i pravde. Neki među njima, u istorijskim prikazima časopisa – kao rečeni Petrović i Rudi Supek – i danas svijetle *kao svjetionici slobodne kritičke misli ne samo u teškim vremenima u kojima su živeli, nego i u još težim koja su im sledila* (Božidar Jakšić). To da se intelektualci – i najdosljedniji – svi ti živi ljudi, nakon Auschwitza i Srebrenice, i danas osjećaju kao oslonac, da znače svjetioničarsku nadu, da su nada i misao i svjetlost mogući, ostaće normalizovana stvar na ovom jeziku.

Nije li onda čudno što još jedan od desnih prakisovaca, koji će poslije odigrati veliku ulogu nacionalno angažovanog intelektualca, Ljubomir Tadić, sve do 1987. zadržava univerzalističke stavove o naciji, nadmašivši sve najbliže kolege. Tako naprimjer čak i 1987. tvrdi da je Jugoslavija istorijski moguća samo kao socijalistič-

ka, ne nacionalna, nego internacionalna zajednica, kao demokratski savez među njenim narodima, a ne institucionalna konfederacija vlada pojedinih nacionalnih državnica. Da nije u pitanju samo jugoslovenski unitaristički manevar svjedoči i Tadićevo poimanje nacionalne solidarnosti kao najčešće konzervativne i desničarske.

U knjizi *Da li je nacionalizam naša sudbina?*, objavljenoj u Beogradu 1986, Tadić kaže da se „kriza jugoslovenske socijalističke svesti ogleda u karakterističnom zaboravu da socijalizam nikada ne može biti nešto *lokalno i nacionalno*, već samo *univerzalno*. Folkloristički nacionalni socijalizam ne bi mogao izbeći ružnu sudbinu ‘operetske varijante socijalizma’ za spoljašnji svet, imajući istovremeno pretenziju da mu služi kao primer, a tragediju za vlastite narode koji naseljavaju ovaj prostor“.

Nacionalno i socijalističko u žargonu srpskih praksisovaca povezani su na razne načine, i u fazama koje se smjenjuju, ali i istovremeno. Mihailo Marković nikada tu nije ni vidio protivrječnosti, ističući u knjizi sjećanja *Juriš na nebo* iz 2008. da nijednom i nije bio ništa drugo nego dosljednji ljevičar. Insistira da svoj vrijednosni sistem ne mijenja – od sedamnaeste do osamdeset četrte godine. Ipak će priznati da utopijski ljudski ideali nisu trajni, nego samo *optimalne mogućnosti uređenja*

ljudskog života u neodređenoj budućnosti, ukoliko čovečanstvo izbegne svoje kolektivno samouništenje.

Jedna od vrijednosti – kaže - koje su potpuno iščezle s nekadašnje liste je *bratstvo*. - *I to ne samo zato što smo mi Srbi imali tako loše iskustvo s tom centralnom parolom avnojevske Jugoslavije. Neka od 'braće' su se pokazala kao najgori dušmani.* Markoviću se njegov jezik otkriva kao savršeno zategnuti luk počev od govora u Sali narodnih heroja na Beogradskom univerzitetu 1966. protiv američke agresije u Vijetnamu, pa sve do kraja devedesetih godina dvadesetog vijeka, kada opet govori „o arogantnosti i licemerju velike sile koja uništava mnogo manji narod tobože u ime demokratije, slobodnog sveta i ljudskih prava“.

Sklon i dalje starom marksističkom instrumentariju, opredijeljen za sintezu nacionalnog i socijalnog, Marković upozorava na pojavu sveprisutnu u svim srpskim zemljama u kojima smo „svedoci velike korupcije, pljačke i svakovrsnog kriminala, ne samo u redovima društvenih otpadnika, već i među predstavnicima elite bogatih i moćnih. Srpskom narodu je neophodno opšte podizanje civilizacijskog nivoa, ali je prva pretpostavka tog uspona – stvaranje moderne i odgovorne države, čije ustanove ne bi služile nikakvim stranačkim, crkve-

nim i drugim posebnim interesima, već isključivo opštim interesima svog naroda i zakonskom poretku koji te interese jasno izražava“...

I sam *Praxis* će na kraju puta uvijek podjednako doživljavati, od šezdesetih godina 20. vijeka do januara 2009, kada vodi intervju sa Božidarom Jakšićem. To je, kaže, bio *izvanredan, smeo, kreativan* časopis. Od njegovih doprinosa se naročito izdvojiti dva: prvi je *obogaćenje filozofske antropologije idejama o suštini čoveka i njegove delatnosti, o prirodi otuđenja i razotuđenja, tj. o univerzalnoj ljudskoj emancipaciji, o humanizmu kao filozofskom pravcu*. Drugi je doprinos političkoj filozofiji: *teoriji revolucije, demokratije, nacije i nacionalnih odnosa* itd. Jedino bijaše nezgodno, kaže Marković, trajno u svom jeziku upotrebljavati stranu reč (*praxis*), bolji termin je praksa koji je po Marksu „kriterijum istine“. Revolucija i nacije, kao teorije, po Markoviću, jednaki su doprinosi Praxisa, koji idu ukorak.

I Dobrica Ćosić na tom opozicionarskom valu, sa socijalističkim žargonom, ne prestaje djelati u nacionalne svrhe, kao da tu ne vidi prepreku. S Markovićem i Tadićem sedamdesetih godina okuplja jezgru beogradske i srpske opozicije, opredijeljenu antititoistički koja se zalaže za demokratsku transformaciju Jugoslavije.

Ostajući vjeran intelektualnoj aktivnosti, osamdesetih upozorava na važno mjesto intelektualaca u političkom životu budući da “u bliskoj budućnosti čekaju odluke teže od onih koje smo donosili 1941. kao javne ličnosti, kao naučnici i umetnici koji su se našli u Akademiji, i time prihvatili njenu ulogu u životu srpskog naroda... mi nemamo pravo da preziremo politiku i ideologiju koji se tiču srpske sudbine i budućnosti. Niko danas ne može da nas spreči da javno razmišljamo o svojoj sudbini”. Stari emancipatorni impuls kulture, združene sa revolucijom, i ovdje hvata nacionalni ritam.

Pišući o blagotvornom uticaju koji je na Ćosića, zao stalog i nadarenog pisca, imala Korčulanska škola, povezana sa Praxisom, Mirko Kovač u *Eliti goroj od rulje* vjeruje da se taj nacionalni pisac upravo tamo naučio kritičkom mišljenju, pohađajući emancipatorne seminare od općeg dobra koji su govorili o stvaralaštvu i postvarenju, Marxu i revoluciji, granicama građanskog svijeta, umjetnosti u tehniciranom svijetu, itd.

Mihailo Marković u ruhu sinteze nacionalnog i revolucije osmislit će i “bespartijski pluralizam” ili “pluralizam socijalistički orijentisanih snaga” , što počinje zagovarati Slobodan Milošević uz asistenciju Mire Marković koja propovijeda vjeru u socijalističku budućnost, u

kojoj “socijalizam dobija bitku bez teškoća, i nastavlja svoj istorijski, civilizacijski put ka zajednici slobodnih ljudi u komunizam”.

Dobrica Ćosić dodatno podebljava utiske imitirajući staru praxisovsku metodologiju osvrćući se na ekonomske teškoće Jugoslavije koja je “odbranila svoju državnu nezavisnost od Staljinovog imperijalizma i kolonijalizma i svojom kobnom politikom dospela u kolonijalnu ili polukolonijalnu finansijsku i tehnološku zavisnost od međunarodnog bankarskog kapitala i multinacionalnih kompanija. Mi smo se oslobodili kremaljskih diktata, ali smo potpali pod diktat Međunarodnog monetarnog fonda”.

Toj kritičkoj aktivnosti, kako pokazuje Sonja Biserko u *Kovanju antijugoslovenske zavjere*, pridružuje se i još jedan siminovac, Borisav Mihajlović Mihiz, kao jedan od najuticajnijih književnih kritičara i urednika i vodeći kulturni poslenik, koji 1991. izlazi sa *Predlogom za razmišljanje u deset tačaka*, u kojima zahtijeva da Republika Hrvatska srpskom narodu, na teritorijama na kojima *vekovima živi kao većinsko stanovništvo*, prizna identično pravo da slobodno odlučuje o svojoj sudbini, kao i da se Srbija obaveže da će poštovati odluku srpskog i hrvatskog stanovništva u BiH ako odluče da

teritorije na kojima su u većini priključe Srbiji, odnosno Hrvatskoj.

Za to vrijeme Ćosićeva podrška Slobodanu Miloševiću čini se jasnom od 1991., kada kaže da se „hrabro posvetio obnovi srpske države i spašavanju srpskog naroda od novog porobljavanja i uništavanja“, pa sve do 1994. u kojoj pledira da „Milošević ne zaslužuje da bude izveden pred sud, jer on nije ratni zločinac“. Tom mišljenju Mihailo Marković se pridružuje tvrdeći da se “Srbima čini da se najzad pojavio jedan rukovodilac koji se ne stidi svoga naroda, koji je lišen kompleksa krivice, i koji je, čini se, odlučio da ispravi neke očigledne nepravde”...

Bile su to godine populističkog talasa kada Bogdan Bogdanović primjećuje jednu nasilnu unifikaciju jezika, kao da se svijet ustrojava po nekim crkveno-jezičkim kategorijama. To je trebalo poslužiti kao supstitut nepostojećem jedinstvu koji je razdirao mnijenje kao poliglosija. Žargon – koji se služio marksističkom terminologijom – s istom mesijanskom ulogom intelektualaca – imitirajući velike emancipatorne zamahe – polako je osvajao stupce u štampi i govore političare.

Svi ti jezički kalupi bili su tako ustaljeni i poznati, poletni i milozvučni, aktivistički i s nadom u preobražaj,

trebalo ih je popuniti samo nacionalnim programom. Za razliku od Kangrge koji distingvira staljinizam i taj jugoslovenski nacionalizam, Bogdanović u jeziku desne revolucije otkriva neke *staljinske metafore koji polako isplivavaju u gornje publicističke slojeve*.

Ta desničarska misao nije propustila priliku uključiti u sebe prosvjetiteljstvo i marksizam, kao najprominentnije i najživlje formule tog vremena, imitirajući njihov ritam i eshatologiju, zadržavajući afirmativan stav prema napretku. Koliko ka prošlosti, taj mislilački melanž Ćosić-Tadić-Markovića okreće se i budućnosti, tražeći perspektivu s mnogo uzdanja.

Desni praksisovci se otkrivaju kao oni koji znaju rukovati tom robusnom metodologijom, meštiri književnosti i filosofije, preuzevši na sebe odgovornost da oslobode zarobljeni potencijal kulture u cilju preobražaja jedne zemlje i spasavanja cijelog naroda, nad čijom glavom stoji, kažu, pogrom kao 1941. Sve dok nije došlo njihovo vrijeme, jugoslovenska birokratija, titoistička ideologija, ugnjetava najosjetljivije interese, pripremajući srpskom narodu nestanak. Na valu prosvjetljenosti i naučne verziranosti, oni sada imaju presjeći te mrtvouce i proizvesti revoluciju u misli i na terenu.

Okrećući se i prema prošlosti, snivajući vjernost i organsku uređenost zadruga, oni obećavaju kreativnost i ljepotu, kao i duhovno jedinstvo nacije, kao preporod, u najmodernijem ritmu, umjesto bezdušne birokracije i potrošačke kulture Zapada. Njih nije napustilo uvjerenje da će život i stvarnost pratiti, na putu preobražaja, njihove riječi koje ponavljaju. Pri tom su ostali vjerni prosvjetiteljskim idealima koji su znali da se pojedinačni interesi, kao u žizi, mogu usmjeriti u cilju zajedničkog dobra.

Dogodilo se, međutim, da je ta nova pismenost opet zaledila jezik, usporila mijene i otjelotvorila ga na sliku i priliku nove-stare akcije i modifikovanog birokratskog i publicističkog žargona. Ta nova analiza i rašlanjavanje koji imaju smisla za mrtve stvari, kako bi rekao Vinaver, u cjepidlačkom vidu usmjerene su u stupce novog programa, suspendirajući mogućnost da svaka riječ za sebe nešto smjera. Ubrzo će tom žargonu postati tijesno u sopstvenim kalupima, on će neminovno gledati na pređe na političku i ratnu, pseudo-revolucionarnu akciju.

Usmjerene u odgovarajućem cilju, još jednom je zauvijek ukinuta prilika da se, udružene na novi način, možebitno, sve te riječi izraze u onom čega nema, u neviđenim rađanjima ili utuljenjima ritmova, što bi bila

poetsko gibanje s inovativnim političkim konsekvencama. No i od toga, naravno, neće biti ništa, iako se sve te figure bave i književnošću. Političkom su akcijom svi ti pisci i filozofi zamijenili revoluciju najprije u jeziku, ako već nije moguća u stvarnosti.

Ti desni revolucionari nijednom nisu propustili priliku da program i intelektualni aranžman odjenu u odeždu koja je skrojena u modi najboljih i najvećih dostignuća tadašnje evropske i jugoslovenske kulture. Još u septembru 1967. Dobrica Ćosić izražava da je pristalica humanističkog internacionalizma i socijalističkog jugoslovenstva, a razlike i varijante koje postoje u vrlo širokoj skali u okviru hrvatskosrpskog jezika, ne doživljava kao neostvarenost nacionalnog individualiteta i suvereniteta, ili kao nacionalnu političku ugroženost, nego *kao bogatstvo i raznovrsnost izražajno-stvaralačkih mogućnosti jezika.*

Bez oklijevanja će osuditi nazadne klasične i neoklasične, reakcionarne i konzervativne sile i činioce, žaleći što se ovo naše doba i revoluciju podmićuju sitnim uživanjima i malim slobodama. .. - *Ali ja najviše verujem u revolucionarnu negaciju, u pobunu, kao moralno-svestan čin, kao racionalni akt uma i volje, kao čin stvaralačkog jedinstva i poistovećenja ljudske ličnosti, zajednice... Svi*

lijepi modernistički impulsi, obnovljena vjera u humanost, prisutni su otpočetak kod ovog konzervativnog revolucionara.

Da ni u vrijeme te ozarenosti univerzalnim humanizmom, međutim, nije bio lišen nacionalnog utemeljenja, vidi se na 14. sednici CK SK Srbije u maju 1968. kada napominje da bi se u srpskom narodu mogao *razgoreti stari istorijski cilj i nacionalni ideal – ujedinjenje srpskog naroda u jedinstvenu državu*. Prema godini '68. ostaće do kraja blagonaklon napominjući da je *stara revolucionarna generacija nagrađena divnom i moćnom decom, dobivši istorijsku šansu da obnovi i potvrdi svoju mladost, da podigne sve rampe sa puta budućnosti, zakone*.

Postavši predsjednik SKZ-a 1969, planira organizovati jednu intelektualnu zajednicu pluralističkog tipa, u kojoj će se naći nacionalni Mića Popović i Borislav Mihajlović-Mihiz, zajedno sa socijalističkim Mihajlom Markovićem i Ljubom Tadićem... – *I jedni i drugi su bili moji prijatelji i to mi je pomoglo da ostvarim težak zadatak, da ljude različitih usmerenja dovedem na zajedničke pozicije*.

Duhu revolucionarnosti ostaće dosljedan i u pristupnoj besjedi Srpskoj akademiji nauka i umjetnosti 29. marta 1978., *kada će reći da u Evropi nema naroda koji se*

u poslednja dva veka, a naročito u XX, toliko založio na poslovima istorije, toliko žrtvovao za oslobodilačke ciljeve i velike promene uslova svog postojanja, koliko je to činio srpski narod. Jedan narod postao je tako najagilniji revolucionarni subjekt.

Osnivajući u julu 1983. časopis Javnost, u čijoj redakciji su Ljubomir Tadić (glavni urednik), Dobrica Ćosić (odgovorni urednik), Dušan Bošković, filozof, Zoran Gavrilović, književni kritičar, Nebojša Popov, Svetozar Stojanović, Zoran Đinđić, Lazar Trifunović, objaviće programski tekst u kojem će, u četiri ruke sa Tadićem, naglasiti da se „društvena odgovornost u narodu koji se revolucijom i neprocenjivim žrtvama opredelio za socijalizam, ne iscrpljuje političkim sledbeništvom, koje, inače, može da pogoduje i karijerizmu i egoizmu konformističke inteligencije... (nego se) potvrđuje služenjem istini i slobodi, stvaralaštvom i nekonformizmom prema postojećem“.

U novembru 1987. u Beogradu, na sastanku slovenačkih i srpskih intelektualaca, u organizaciji dva PEN-a napominje da jugoslovenstvo u srpskoj i slovenačkoj nacionalnoj svesti nema istu vrednost. - *Za Slovence, ako ih dobro razumem, od Cankara do Kocbeka i Kardelja, jugoslovenstvo je isključivo politička, to jest državna kate-*

gorija, bez integrativnih sadržaja i težnji; u slovenačkom jugoslovenstvu samo se čula slovenačka samobitnost i neposredni nacionalni interes. Od stvaranja zajedničke države 1918. (zbog srpske dijaspore i odlučujuće uloge Srbije u rušenju Austro-Ugarske i oslobođenju Južnih Slovena), jugoslovenstvo je bit srpske nacionalne svesti...

Problem nastaje, međutim, što se po Čosiću u Jugoslaviji dogodila izrazita regresija Srbije, u ekonomiji, u građanskim slobodama, u političkoj demokratiji, u razaranju etničke celine srpskog naroda, u nepostojanju srpske države, u gubljenju grandiozne kulture Srednjeg veka. To je kremen koji, u socijalističkim okvirima, pali šibice Čosićevog nacionalnog programa.

Lako preregistriravši univerzalističke razmjere socijalizma o kojima je govorio do 1987., već u julu 1990. i Ljubomir Tadić se priključuje kvartetu ističući da je pojava nacionalnih partija u Srbiji ustvari pojava *srpskog nacionalnog pitanja na istorijskoj pozornici*; zatim govori o zahtjevu srpskog naroda da u jugoslovenskoj zajednici ima jednaka prava sa drugima koji u njoj žive, a nikako veća, pogotovo ne privilegije.

Ekonomska i nacionalna pitanja su neminovno povezana, jer nacionalnom dezintegracijom i asimilacijom

srpskog naroda teče i eksploatacija srpske privrede, kaže Ćosić, najpre *neravnopravnom i neadekvatnom industrijalizacijom, zatim pravom pljačkom poljoprivrede, rudnih bogatstava i energetskeg potencijala, delokacijom srpske industrije 1948-1950. godine pod izgovorom preteće ratne agresije od Staljinove imperije*, itd.

Taj neravnopravni položaj srpskog naroda u Jugoslaviji dramatisovani su do opšteg nacionalnog očajaja i bunta, albanskim progonom Srba sa Kosova i Metohije sa ciljem stvaranja etnički čistog Kosova i republike Kosovo – albanske države na jugoslovenskoj teritoriji, progonom koji je trajao decenijama.

Već u kontekstu rata oslonac ovih intelektualaca se posve prenosi na Jugoslovensku narodnu armiju, koja, po riječima Mihaila Markovića u Politici iz 29. septembra 1991, treba da se “koncentriše na granicu između onih krajeva gde je većinski srpski narod i drugih delova Hrvatske. Zna se koji su to krajevi – Krajina, Slavonija, Baranja i zapadni Srem”. Taj filozof će najaviti i da će „JNA krenuti u ofanzivne akcije, što znači deblokiranje kasarni i oslobađanje svih teritorija gde u većini živi srpski narod, odnosno oslobađanje Zadra, Karlovca, Siska i Vukovara”. (*Politika*, 11. oktobar 1991)

Potpuno posvećen sintezi univerzalnog sa etničkim, u Borbi od 31. marta 1992, Ćosić zagovara da “Mi Srbi, Muslimani i Hrvati uvažavanjem istorijskih iskustava i sadašnjeg stanja među nama, moramo se što pre pravednije razdeliti i razgraničiti da bismo uklonili razloge da se mrzimo i ubijamo i da sutra možemo sa što manje prepreka da se ujedinjujemo u svemu što nam je obostrano razumno i korisno”. Zaplašen modernizacijom koju je najavljivao, prebrzim hodom koju etnija ne može stići, poziva svijuu da uvide “preimućstva civilizacijske zaostalosti, a ona postoje, osobito u sferi ekonomije i urbanizacije. (“Teze za novu politiku”, u *Srpsko pitanje*, Politika, 1991.)

U prilog tome, Srpska pravoslavna crkva *u duhovnoj obnovi srpskog naroda svojom sabornošću i unošenjem u narodnu svest osnovnog dubinskog, svetosavskog identiteta*, obznanila se kao snažan tvorački činilac. Smatra da najveću opasnost za balkanski prostor i za jugoistok Evrope predstavlja *panislamska internacionalizacija rata u Bosni*.

U glasovitom zborniku *Srpsko pitanje* iz 1991., koji je uredio Aleksa Đilas, Tadić tvrdi da je Komunistička partija Jugoslavije bila specifična po tome što jedino srpsko nacionalno pitanje za nju nije postojalo ili se po-

minjalo samo u negativnoj konotaciji. - Od 1923. godine, kao što ćemo još pokazati, Komunistička partija *ne osuđuje samo „velikosrpsku buržoaziju” kao ugnjetača drugih nacija u Jugoslaviji nego i samu srpsku naciju. Negativan naziv „velikosrpski” Komunistička partija Jugoslavije je preuzela iz rečnika austrougarske antisrpske propagande.*

Sada je jasno, po Tadiću, da su *seme i recidivi jedne takve pogubne propagande rađa otrovne plodove ne samo u toku bratoubilačkog rata kada je nacistički ustaški režim u Hrvatskoj nad srpskim narodom izvršio genocid nego i sve do današnjih dana.* Sa otvaranjem problema oko Kosova i Metohije, političkom zajednicom gotovo u svemu ravnopravnom sa ostalim jugoslovenskim republikama, sa posebnim ustavom i nezavisnim zakonodavstvom, kaže Tadić, srpsko nacionalno pitanje izbilo je u prvi plan.

Milovan Đilas, u tom zborniku, koji uređuje njegov sin, drži se distancirano i deskriptivno, tek konstatujući, kad mu je već zadato razmišljati etnički, da je srpski narod rasturen po većem delu Jugoslavije, a ponajvećma *izmešan s hrvatskim narodom i jugoslovenskim muslimanima, s kojima ih vezuje jezik i etnička etnička srodnost.* - *Svest o državnoj nezavisnosti kod Srba u Sr-*

biji se ispoljava eruptivnom silinom kad god su nezavisnost ili ravnopravnost države ugroženi. - Srbija je kao država stvorena i učvšćivana kroz bune i ratove. - Despotske i demokratske tendencije su neprestano prisutne u njenom političkom životu: autoritarci ili demokrati su njeni najistaknutiji vođe i državnici.

Kod Srba u Srbiji je svojevrsno mesijanstvo – piše Đilas dovodeći u vezu univerzalno i nacionalno - tačnije: težnja za jedinstvom svih Srba - više uslovljeno tragičnim, u dva svetska rata najtragičnijim, iskustvima i saznanjima, nego ideologijama. Potrebna je ne samo privrženost sveljudskim vrednostima, nego i odvažnost i politički dar da bi se u Srbiji, iz spontanih i iracionalnih težnji, našao racionalni i demokratski put ka homogenizaciji Srba sa Srbima iz drugih delova Jugoslavije.

Ne videći koncepte nacije i revolucije razdvojenim i Đilas – ukazujući na ulogu Srba u ratu i jugoslovenskoj revoluciji 1941- 1945. godine – drži da ne može biti ideologije koja bi bila *kadra da potre nacionalne osobenosti njenih privrženika, makar oni svim silama nastojali da svoj nacionalni pokret, pa i sebe kao ličnosti, ideološki i politički poistovete s ideologijom, niti bi te ideje, ideologije i religije, sticale „zavodničku” moć bez nacionalnih političkih i duhovnih dotoka.*

Mihailo Marković će biti najodrešitiji izražavajući blagu nervozu zbog demografskih prilika na Kosovu, upozoravajući da je suština tog političkog sukoba, kako pokazuju zbivanja iz 1981., u težnji albanskih nacionalista da steknu pravo izdvajanja iz Jugoslavije, a u budućnosti da se osvoje sve teritorije u balkanskim zemljama gdje živi albanska manjina. Najjači faktor u toj borbi, po Markoviću, jeste demografska stopa koja se ne smanjuje u skladu sa ekonomskim razvojem, kao u Srbiji, Crnoj Gori ili Bosni i Hercegovini.

Dodatni problemi su oskudni finansijski i ljudski resursi, investicije su bile neracionalne, preduzeća nisu zapošljavala obilnu radnu snagu, u Prištini je drugi najveći univerzitet u Jugoslaviji na kojem više studenata izučava albanski jezik i književnost nego tehniku. Mladi filozofi i historičari, upozorava Marković, prirodna su rezerva separatističkog pokreta.

Korijene ideološkog konflikta na Kosovu Marković vidi u kolaboraciji albanskog stanovništva na Kosovu sa italijanskim i njemačkim fašističkim zavojevačima tokom rata. Na drugoj strani, albanski nacionalistički pokret u Jugoslaviji uživa i ogromnu podršku panislamskih organizacija, kao što su Svetska islamska liga iz Saudijske Arabije, čiji fundamentalizam ima izvjesne

simpatije na Zapadu. Te su organizacije *povezane s trgovinom droga, oružja i sa terorizmom, a nesumnjivo sa obaveštajnim službama, zapadnim i istočnoevropskim.*

I Dobrica Ćosić u istom zborniku napominje da je istorijski apsurd to što u Jugoslaviji, toj *svetskoj Arkadiji bratstva i jedinstva, albanska nacionalna manjina više od dve decenije sa njegove matične zemlje proganja srpski, najbrojniji jugoslovenski narod, koji je sve do ustavnih promena u republici Srbiji u martu 1989. godine imao manje nacionalnih, ljudskih i građanskih prava od jugoslovenskih nacionalnih manjina.*

Iako su se činili srodnim autorima, na kraju puta, Dobrica Ćosić će to intelektualno prijateljstvo praksisovskih desničara sumirati drugačije, napominjući naprimjer da je Mihailo Marković filozofski optimist u pogledu na svijet, njegov progres i ljudsku sudbinu, tako da je optimističan i u procenama *ishoda istorijskih zbivanja koja su poslednjih decenija poražavala srpski narod i slamala mu budućnost.* Ćosić, međutim, kao pravi modernistički pisac, iako je bio ideološki optimist u mladosti, kaže, u šestoj deceniji postade ideološki skeptik, pa pesimist *u pogledu na budućnost Jugoslavije, savremenog sveta i srpskog naroda.*

Dok je Markovićev optimizam bio u praksi djelatan i borben, uvijek za pobjedu ideja, i kad trpi poraze, kod Ćosića pesimizam je ustvari borben, nalazeći snagu u predviđanju *ljudskih i srpskih poraza*. Svi ti porazi, kaže, samo su ga učvrstili u davnom *ubeđenju da je čovek tragično biće i da je srpski narod u svom istorijskom bivstvovanju tragičan narod*. To svakako – kako se dobro vidi – nije obeshrabilo da se opredijeli za jednu praksisovsku intelektualnu živost na javnoj sceni, nadahnutu mrakom iz nacionalnih bunara.

Svi su, i Tadić i Marković i Ćosić, iz pokoljenja jugoslovenske inteligencije koje je vjerovalo da intelektualac ima društvenu i nacionalnu misiju, da je dužan da se bori za ostvarivanje velikih ideja, slobode, pravde, istine i da učestvuje u stvaranju istorije. Samo im je išlo u prilog što su upoznali poraz revolucionarnog naraštaja dobivši priliku za još jedan nacionalni zamah.

To su, po Markoviću kojeg tumači Ćosić, bili gubici samo privremenog značaja, to je tako bilo samo u očima rezigniranih savremenika i konformističkih intelektualaca. Nikada zainteresovani za mjesta funkcionera i ljudi na vlasti, oni su se ustvari tukli za *pobedu ideja slobode, socijalizma i humanizma, intelektualno i moralno dosledno*.

Bio je to dug put, koji su prošli Tadić, Marković, Ćosić, pod ruku, koji je vodio od Slobodnog univerziteta i antirežimskih peticija, od reakcija protiv ukidanja građanska prava, od časopisa *Javnost*, kao poligona za ustavnu, ekonomske i kulturne reforme „samoupravne Jugoslavije”, preko *Odbora za odbranu slobode misli i izražavanja* u uslovima jedne opozicione zajednice, sve do političke borbe na svjetskom nivou za pravo lice Slobodana Miloševića i Srbije, *prokažene i poreknute od NATO-intelektualaca, mondijalista i plaćenih boraca za ljudska prava*.

Isto kao što su između dva rata, Junger ili Carl Schmitt – kako pokazuje Jeffrey Herf u knjizi *Reactionary modernism* – kao konzervativni revolucionari, ugradili modernu tehnologiju u kulturni sistem njemačkog nacionalizma, ne umanjujući njegove romantične i antiracionalne aspekte, okrenuvši taj romantični antikapitalizam od nazadne nacionalističke pastorale, ka *prekrasnom novom poretku koji zamjenjuje bezobličan kapitalistički kaos prevaziđen u ujedinjenoj, tehnološki naprednoj naciji*, tako su Ćosić i Marković srpski nacionalizam osavremenili modernističkim jezikom o pravednosti, snovima o jednom budućem humanijem poretku u kojem srpska nacija vraća svoje tijelo, na budućnosnim obzorima.

Dok reakcionarni avangardisti između dva rata pozivaju na revoluciju sa desnice koja vraća primat politike i države nad ekonomijom i tržištem, obnavljajući veze između romantizma i ponovnog naoružavanja u Njemačkoj, godinama kasnije srpski revolucionarni desničari – koristeći jezik i mehanizme jedne lijeve revolucije – također plediraju da država reguliše i ujednači ekonomiju među jugoslovenskim narodima, a da JNA omogući nerazdvajanje Srba u nekoliko država. Bio je to daleki visokotehnološko-romantičarski eho one robusne modernosti, koju je Thomas Mann prepoznao opasnom, naprimjer u nacional-socijalizmu, kao kombinaciju afirmativnog stava prema napretku i snova iz prošlosti.

To je uobičajeno pojava, kao mikstum progresivnog i regresivnog. I kad ih oduševе fašističke ideje, sastavnim dijelom paketa, i kod talijanskih fašista će ostati ta fascinacija urbanizacijom, vitalizmom, naukom i tehnologijom koji trebaju revolucionisati svakodnevni život. Ernst Junger će do kraja, kao i Ćosić i Marković, smatrati da je rad izraz nacionalnog života, da je radnik neizostavni dio nacije, koji nikada nije dozvolio da postane samo eksponent humanosti ili apstraktne međunarodne zajednice. Tamo odakle je Junger iza Prvog svjetskog rata krenuo, desničarski revolucionarni

srpski mislioci će također na kraju doći – estetizirajući ratno iskustvo provokativnom sintaksom i poetskim terminima, s oduševljenjem za ratnu tehniku.

Svu tu djelatnost Ćosić osjeća avangardnom u vrtoglavim mijenama evropske i svjetske umjetnosti, u preobražaju i negaciji klasičnih osnova, u vrijeme (post) modernizama i (neo)avangardi, u slobodama za sadržaje i oblike, ranije nepoznate istoriji kulture. Na njihovim počecima, kaže, u Evropi se proklamovala „smrt slike“, „smrt romana“, „kraj umetnosti“, proklamovana je „antiumetnost i antilepota“, a u njihovim posljednjim godinama, *umjetnost će se poviti ka povratku na prošle, preživljene stilove i koncepcije...* Kraj patrijahalne civilizacije, kako je primijetila Latinka Peroviću, po Ćosiću je najčešće i kraj srpskog naroda.

Taj se naraštaj, u dugoj tradiciji srpske kulture, uprijeviš svim silama da „sustigne Evropu“, u poduhvatu nacionalnog preporoda eshatološki međutim određuje prema budućnosti, opredijeljen da i nakon smrti živi za ideološke projekte i vizije. Otvarajući prostor samim sebi da djeluju, oni kao da daju posljednju šansu srpskom narodu (a time i evropskoj i svjetskoj misli).

Tako su u to vrijeme, na kraju 20. stoljeća, na valu jugoslovenskog praksisovsko-socijalističkog aktivizma, postali angažovani za nacionalnu (proto-modernističku) revoluciju, što je pojava specifična na evropskom nivou. Kada se postavi pitanje gdje su jugoslovenski modernisti – valja primijetiti, dakle, da su oni i u tim odeždama nacional-revolucionara. Oni će, doista, i duboko u 21. stoljeću ostati živi poetički modernistički dinosauri koji još uvijek hodaju po zemlji, pronijevši jednu čežnju za emancipacijom, sada zloupotrijebljenu i posve partikulariziranu (ali još uvijek živu).

Štaviše, oni svoju misiju, nakon političkih borbi i poraza, rezignirani, trasiraju ka budućnosti, posadivši je u tle kulture. Ćosić u *Prijateljima* najavljuje budući moralni i psihološki zadatak da se protumači *korijen pokornosti i poniženja na koje je ideološki i moralno pristao naš revolucionarni naraštaj*, razarajući istorijski i duhovni integritet srpskog naroda.

To je pokoljenje kojim se istorija poigrala, od *dugotrajne pokornosti i savremene poniženosti, mi dugo nećemo ni ozdraviti*. U tome samo mogu pomoći budući naraštaji koji će odustati *kolaboracionističkog i potkazivačkog falsifikovanja ideja o aktivnostima srpske intelektualne levice*, otrgnuv se prividnoj pobjedi nakon oktobra 2000.

godine, toj blagonaklonosti „nove vlasti“ koja jedino vodi u Evropsku uniju.

Vrlo brzo takvom impulsu odazvaće se i Ljubomir Tadić i Mihailo Marković u zborniku *Srpski duhovni prostor* iz 2005. To je između ostalog pleodaje, po Markoviću, za razdvajanje duhovnosti od religioznosti, u duhu moderne epohe od prosvjetiteljstva naovamo, koja razdvaja logiku mišljenja od logike srca. Duhovni prostor jednog naroda, objašnjava Marković, čini njegova specifična *nacionalna kultura koja je prihvaćena u određenim geografskim granicama i koja osmišljava život i delatnost pripadnika toga naroda.*

- Znatan deo Srba je umereno religiozan, ali nikada nije bio klerikalno orijentisan. - Pod uticajem Zapada razvijao se brzo poslednjih decenija duh individualizma, ali duboki su koreni kolektivističkih tradicija. - U političkoj tradiciji XIX veka bitan je naglasak na zadrugarstvu i lokalnoj samoupravi kao i žestok otpor svakoj tiraniji i despotiji.

- U poslednje vreme prisutno je i živo sećanje na ogromne žrtve podnete u odbrani od germanske najezde u toku dva svetska rata, posebno na genocid od strane hrvatskog i muslimanskog ustaštva. - Jezik je praktički

oblik narodnog duha, osnovni uslov istorijskog razvoja jednog naroda. Svaki narod ima svoju individualnost, koja se izražava upravo njegovim jezikom.

Marković na tim osnovima zadaje budućnost srpskim intelektualcima i političarima, da rade na ujedinjavanju srpskih zemalja, stvarajući jedinstveni srpski duhovni prostor, za što već sada postoje uslovi. - *Granice države i zakonski propisi ne mogu lako sprečiti duhovna strujanja i svakovrsnu kulturnu saradnju. Kao što je bilo moguće prevazići velike ideološke razlike u Srba radi odbrane Kosova, tako je još lakše ostvariti kad je o kulturi reč, radi integrisanja Srbije i Republike Srpske.*

U to ime podsjeća na Skerlićev citat iz 1905. godine koji kaže: „Novi život se ne stvara odricanjem, kritikom i ironijom. Neophodno je organizovati demokratiju, napraviti od nje živu stvarnost, otvoriti svima mogućnost za duhovni život, podići sve ljude do svesti slobode, naći oblik civilizacije bez robova i bez varvara”.

Ljubomir Tadić će se pridružiti tom uljudbenom planu, napominjući da se srpski narod u ovom momentu svoje istorije našao između čekića agresije NATO pakta i nakovnja porazne politike mračnog beogradskog režima. Propaganda protiv tzv. „velikosrpskog hegemonizma”,

koju je boljševička ideologija i vlast neumorno vodila uz punu podršku šovinističkih oligarhija, pala je na plodno tlo.

Definišući srpski duhovni prostor, Tadić će se sjetiti Hegela i njegovo poimanje države iskoristiti da podsjeti na trajan zadatak *da se borimo za državu kao neophodan i nezamenjiv okvir u kome mogu da se brane i čuvaju opšti interesi ovoga naroda kao i njegov duhovni prostor*. To je država koja se neće odreći *Kninske krajine, Like, Banije, Korduna, dijelova Slavonije, Srema i Baranje, kao ni gradova koji su pali pod hrvatsku i muslimansku vlast: Grahova, Glamoča, Drvara i Petrovca*, ne zaboravljajući ni da je crnogorstvo samo varijanta srpstva. Kao izlaz, izvariraće i Camusovu misao *koji je, posle poraza Francuske u Drugom svetskom ratu, istakao da je Francuskoj potrebna filozofija „koja može spojiti negativne misli sa mogućnostima pozitivnog delovanja“*.

Otpočetka je ta klika desnih marksista kao da je vođena Ćosićevim starim siminovskim geslom: „Žrtvom ka cilju, to jest rešenju srpskog nacionalnog pitanja kao državnog pitanja“, dok Marković živo računa na snagu srpskog naroda koji je „jedini na svetu koji u kritičnim situacijama može da primenjuje strategiju za sukob malog protiv velikog, a koja se sastoji u tome da se pro-

tivniku jasno stavi do znanja da će platiti vrlo visoku cenu ako napadne“.

Tom širokom djelatnošću, u krajnoj liniji, biće privučeni i neki marksistički intelektualci na svjetskom nivou. Noam Chomsky, naprimjer, veoma rano, još šezdesetih i sedamdesetih godina, počinje pratiti aktivnosti jugoslovenskih disidenata u borbi protiv dogmi Titove ideologije. U pismima i tekstovima podržao je krajem šezdesetih zahtjeve studenata i disidenata, kako bi se sačuvala samouprava i autonomija na jugoslovenskim univerzitetima.

Kada početkom sedamdesetih godina partijski nedeljnik Komunist, kao i radio i televizija, krenu u kampanju protiv beogradskog Filozofskog fakulteta, jer ide ka samoupravljanju, odbacujući politiku Saveza komunista, Chomsky će pisati i direktno Titu zabrinut zbog represivnih mjera protiv intelektualaca, osnovavši i Međunarodni komitet zabrinutih za akademsku slobodu u Jugoslaviji, s članovima koji su inače zadivljeni „dostignućima maršala Tita u oslobođenju jugoslovenskih naroda i izgradnji novog, demokratskog i humanističkog socijalizma“.

I u kontekstu rata Chomsky dijeli stavove praksisovskih desničara, opominjući na nejednako tretiranje

manjina u raznim dijelovima Jugoslavije, kada su pitanju međunarodni faktori:

Na inicijativu Nemačke, EU je žurno priznala Hrvatsku ne uzimajući u obzir prava izuzetno brojne srpske manjine. Bio je to recept za građanski rat, do kog je vrlo brzo i došlo. Kad se Jugoslavija raspala, Sjedinjene Države su stale na stranu bosanskih Muslimana, uglavnom iz svojih razloga kao velike sile. Klinton je ubedio Izetbegovića da odbaci Vens-Ovenov plan, čime je uništio svaku nadu u miroljubivi dogovor i postavio osnov za strašni rat, koji se okončao sporazumom ne mnogo različitim od tog plana, sem što su nade u miroljubivu obnovu sada neuporedivo dalje. Zapadni intelektualci stvaraju o svemu ovome mitologiju koja služi samo njihovim sopstvenim sebičnim interesima, u čije tančine ovde svakako ne možemo zalaziti.

(Rat i raspad Jugoslavije)

Usud raspada Jugoslavije tumačit će u kontekstu pobjede neoliberalnih koncepata širom svijeta, sa trozupcem MMF-a, Svjetske banke i američkog Ministarstva finansija. Od Jugoslavije, preko pokreta Okupiraj Volstrik, do Trga Tahrir, Chomsky vidi jedan otpor - vid klasnog rata protiv podrivanja socijalne države.

Chomsky će posebno istaći da se taj rat vodi u medijskoj reprezentaciji, jer naprimer, *svi znaju za Srebrenicu, ali niko ne zna za proterivanje iz Krajine, koje se dogodilo otprilike u isto vreme, najveće etničko čišćenje u raspadu Jugoslavije.* U skladu sa alterglobalističkom gramatikom neće se slagati sa preovlađavajućim mišljenjem da su isključivo Srbi „ubice i silovatelji”, *jer oni koji počinjavaju najviše zlodela su oni koji imaju najviše oružja.*

Upozoriće da povećati nasilje, recimo, slanjem aviona da bacaju bombe, moglo bi imati nepredvidive posledice. Jer se ne smije *zaboraviti moguća reakcija Rusije, koja je Srbiju branila i od Turaka,* tako da je moguće da se takozvani *ruski dobrovoljci bore rame uz rame sa Srbima, noseći na leđima taktičko nuklearno oružje.*

Podsjetiće i na nejednak tretman američkih zločina, koje niko ne istražuje, i situaciju iz Srebrenice, u kojoj je *neprijatelj počinio zločin, zbog čega se ulaže ogroman napor da se pronađe svaka kost, da se urade DNK analize, kako bi se dobio najveći mogući broj.* Srebrenicu, ustvari, kao zaštićenu zonu, u koju niko nije mogao da uđe - kaže - muslimanske snage koristile su kao bazu za napade na okolna srpska sela, što nisu ni pokušavale da sakriju. - *Jedan starešina paravojnih formacija*

hvalisao se novinarima kako šalje svoje jedinice u srpska sela, gde odsecaju ljudima glave i muče ih, posle čega se vraćaju u zonu bezbednosti.

Dok se raspravlja o brojkama u Srebrenici, Chomsky podsjeća da to jeste bilo zvjerstvo, *ali ni slično onome što se tvrdilo u, recimo, britanskoj štampi.*

Isto važi i za logore. To je takođe zanimljiva priča. Bilo je nekoliko takvih logora. Prvi je istraživao reporter Gardijana [Ed] Viljami, kao i neki TV reporteri s ITN-a, i opisali su taj logor kao zarobljenički. Ako ste čitali te reportaže, onda znate da su naglašavale da ljudi nisu biti primorani da ostanu u tom logoru, da su mogli da odu ako žele. Tako su glasila svedočanstva očevidaca. Priča se kasnije promenila. To je postao Aušvic.

Upoznat i dvadesetak godina ranije sa jugoslovenskom disidentskom inteligencijom, solidariziran s njima kada su u pitanju samoupravljanje na univerzitetima odavno, sada Chomsky i u ratnim pitanjima kao da drži korak s njima, osjećajući posebnu alter-mondijalističku važnost borbe srpskog naroda, kao i ti desni revolucionari, protiv mondijalizma, SAD-a, MMF-a, medija na Zapadu, kada u otporu prevlada nacionalna nota.

Stoga neće biti čudno što ima slična mišljenja o ključnim mjestima, naprimjer u pogledu Srebrenice, kao naprimjer Dobrica Ćosić. U perspektivi na rat Chomsky izravno korespondira u tumačenju događaja sa srpskim desnim revolucionarima toliko, da pojedine fakte percipira kao da se njima konsultuje. Upravo u *Bosanskom ratu*, zavještajnoj knjizi srpskog modernizma, kada su u pitanju devedesete, Ćosić piše *da se mora objektivno istražiti istina i srebreničkih događanja 1992-1995. godine.*

Ostanu li sadašnje brojke žrtava, vladajuće tumačenje i značenje ljudske tragedije u Srebrenici i oko Srebrenice, tragedije Muslimana i Srba, Srebrenica će silinom atomske radijacije da proizvodi samo zla osećanja i zle misli, patnju, prezir, žudnju za osvetom oba naroda, muslimanskog i srpskog.

Ukoliko, upozorava Ćosić, srpskoj politici, nauci, crkvi ne uspije istražiti i institucionalno i medijski rasprostrijeti istinu o Srebrenici, Podrinju i Sarajevu, tu će ostati izvor muslimanske, evropske i svjetske srbofobije, ali i osećanja *nepравde i poniženosti srpskog naroda i izvor njegove ksenofobije.*

Inače, kako izgleda ta arhivska istraga, koju zamišlja Ćosić, vidi se i iz toga kako komponuje tu kroniku. Cijela kolona revizionističkih datiranih razglednica, napisanih rukom tobože pouzdanog svjedoka, koji na licu mjesta plasiraju iskrivljenu istorijsko svjedočenje, kao živu istinu.

16. april 1992. Iz Bosne stižu zastrašujuće vesti: počeo je rat između Muslimana i Srba. Započeli su ga muslimanski, sarajevski razbojnici, ubijajući Srbe „četnike“. Za Muslimane i njihove „zelene beretke“ svi su Srbi „četnici“.

26. april 1992. Srbima u Srbiji nije Vaskrs. Naše raspeće se istinski nastavlja. Ubijaju nas noževima, kuršumima i granatama; ubijaju nas lažima, ucenama, ultimatumima.

Šta se to dogodilo sa svetom kad se u njemu ne može naći čovek kome je savest iznad interesa i koji će da digne glas protiv srbofobije, tog modernog antisemitizma i rasizma, protiv satanizacije Srbije?

28. maj 1992. Dvadeset sedmi maj 1992. godine Je koban dan po čitav srpski narod. U Sarajevu, u Ulici Vase Miskina, pred pekarom, eksplodirala je granata i izmasakrirala grupu muškaraca i žena, koji su čekali u redu za hleb. Da li je to moguće? Ubijati svoj narod zbog političkih ciljeva, a zločin pripisivati protivniku, nije li to moguće

samo u islamskom fanatizmu, u džihadskoj politici?

8. avgust 1992. Divljačka, gebelsovska kampanja u Americi, Evropi i Britaniji protiv Srba i Srbije. Nikada čitav svet tako klevetnički, s tolikom mržnjom, s tolikim lažima nije napadao jedan narod, kao što se to čini u ovim danima sa srpskim narodom. [...]

U čitavoj Bosni i Hercegovini Srbima se najavljuje ustaški genocid iz Drugog svetskog rata. Savezna država i njena vojska JNA ne brane Srbe od ustaških pokolja. Ni predstavnici „Međunarodne zajednice“ koji su se nalazili na tim područjima nisu reagovali na ustaške i muslimanske pokolje Srba. Ne vide ih i ne čuju.

16. januar 1993. Subota, u kući sam, jutro. Obaveštavaju me da su Muslimani minobacačima bombardovali Bajinu Baštu i Perućac. Oko Skelana se vode žestoke borbe. Muslimani ubijaju redom, pale srpska sela, proteruju Srbe preko Drine. Bije se bitka za Drinu. To je etničko čišćenje Srba. Velike žrtve na obema stranama.

A obuzima me mučno osećanje: nad srpskim narodom se vrši i duhovni genocid. Mi smo se jedini, baš kao i 1941. godine, u borbi za svoja prava suprotstavili „novom svetskom poretku“; sada jedino mi Srbi ne pristajemo da nam Evropska zajednica i Amerika omeđe tor, po

svome iseku narodni organizam na tri dela i primoraju nas na potčinjavanje.

Stavili su nas u geto, a sada peru svoju prljavu savest napadajući nas kao agresore, pa kada ta laž od dugotrajne upotrebe postane sumnjiva, Evropa i Amerika nas duhovno i moralno poništavaju: varvarizuju nas. Optužuju nas za etničko čišćenje i silovanje šezdeset hiljada Muslimanki, za mučenje i izgladnjivanje „jadnih Muslimana“ u koncentracionim logorima...

3. mart 1993. U subotu su maskirani razbojnici zaustavili voz kod mesta Štrpci i odveli sa sobom tridesetak muškaraca, po svemu sudeći samo Muslimana. Užasan događaj. Mo- ramo energično delovati i pronaći zločince. Angažovao sam Matovića, SUP, ministra pravde, vojsku i poslao ih na teren da ispitaju događaj i preduzmu odgovarajuće mere. Tražiću od Radovana i Mladića da mi dostave izveštaj o tom događaju. To je njihova teritorija. A zločin tereti i sramoti sve Srbe, ukoliko to nije neka muslimanska provokacija, slična onoj u Ulici Vase Miskina.

Već sada je poznato da su ratni događaji, čiji karakter Ćosić iskrivljuje, bili predmet ekspertize međunarodnih sudova. Presude koji su donesene, upoređene sa ovim Ćosićevim odsječcima stvarnosti, svjedoče o pozi Pisca,

pomalo pravedničkoj, koja iskrivljuje sve te događaje i njihovu logiku, dok presuđuje o toj živoj stvarnosti, obuzet mučnom melanholijom i kolektivističkim samosažaljenjem kojim te odlomke intonira. I blagim pacifističkim osjećanjem koje se vidi nekad i kod Chomskog.

Ništa ubjedljivija nisu ni neka vrst introspektivnih odlomaka, kao samoponiranja u piščevu savjest i poetiku, kada se naprimjer lamentira nad knjigama i životom, dovodeći sve u pitanje, pozivajući samog sebe da preispita svoje ideje i ciljeve od 1939., kao varalice i himere.

Ta melanholija ponekad je okrenuta i prema vani i drugima, tako da pita samog sebe da li je s pravom stvorio legendu od Simine 9a i siminovaca i da li ih preizdašno ishvalio, kao Vrhovni Presuditelj. - *Niko od njih koji pišu ne uzvrća mi. Neka! Meni je bila radost da hvalim ljude. To mi je nagrada. I priznanje mi je - njihovo neuzvrćanje. A srpski narod se muči, slama i prelama.*

Preksinoć me je posetio kanadski otpravnik poslova, sinoć američki otpravnik poslova, i obojica predlažu da se politički aktiviram i zahtevaju moje posredovanje kod bosanskih Srba da prihvate plan Kontakt grupe. Ja od njih zahtevam ozbiljne promene u pristupu bosanskom ratu: popravku

mapa u korist Srba, priznanje političkog suvereniteta Republike Srpske i odricanje od unitarne države Bosne i Hercegovine, za šta se Amerika uporno zalaže...

Koliko je vjerna ta Ćosićeva aktivnost, intonirana univerzalistički i pravednički, nadasve državnička, dovršena u dnevničkim odsječcima, kao živa istina s lica mjesta, može se vidjeti ako se uporedi iz drugog očista, od još jednog svjedoka koji ima pristupa tom siminovskom kružoku, pomalo iskošeno. Radi se o Milovanu Đilasu koji o istom periodu piše u dnevniku *Raspad i rat*, objavljen 2022. godine,

Osim što je participirao u zborniku *Srpsko pitanje*, jednim manje-više neutralnim tekstom, kojim je samo legitimizovao temu i nametnuo to pitanje kao goruće, posluživši među istim koricama kao pozadina mnogo radikalnijih ideja Markovića i Ćosića, Đilas je bio u kontaktu sa još jednim pripadnikom populističkog talasa, Matijom Bečkovićem, koji je unekoliko poetički raznorodniji, i sigurno politički drugačiji od Markovića, Ćosića i Tadića, budući monarhističkog raspoloženja. Ujedinice ih, međutim, briga za sudbinu srpskog naroda i jedna memorandumska aktivnost angažovanih intelektualaca.

Đilas je, po Mirku Kovaču, druga najslavnija ličnost komunističke ere, odmah iza Tita, glasovit i kao komunist i partijski ideolog, a još slaviji kao pobunjeni čovjek protiv vlastite ideologije. U antidogmatskom nezavisnom mjesečniku *Nova misao*, posvećenom književnosti, nauci i umjetnosti, godine 1953. Đilas će objaviti i političko-dokumentarnu prozu *Anatomija jednog morala*, u kojoj kritikuje snobovske manire nove partijske aristokratije. U redakcijskom kolegijumu časopisa, kako prenosi Aleksa Đilas, bili su Dobrica Ćosić, Miroslav Krleža, Skender Kulenović, Oskar Davičo i Mihailo Lalić, a časopis je objavljivao tekstove Ive Andrića, Anice Savić Rebac, Mihiza, Milana Bogdanovića.

U vrijeme kad počinje voditi dnevnik u raspadu Jugoslavije Đilas je umnogome rehabilitiran u književnom životu, piše tekstove u štampi, i ima blizu osamdeset godina. Osim ljubavi prema supruzi i sinu, dnevnik će obilježiti upečatljivo prijateljstvo upravo sa Matijom Bečkovićem.

Godinama kasnije, Bečković će otkriti jednu akciju *Odbora za odbranu misli i izražavanja* poduzetu nakon što su skupštine Srbije i Jugoslavije oglušile na apel za pomoć koji su poslali Srbi sa Kosova žaleći se na nepodnošljiv položaj. - *Prijateljujući s Milovanom Đilasom*

– kaže Bečković - *ceneći njegov politički dar i pismenost, zamolio sam ga da napiše saopštenje Odbora, kako bi bilo što dostojnije povoda i ondašnjih prilika. Đilas nije bio član Odbora, pa nikome neće pasti na pamet da ga je on pisao, a ko ga je pisao tajna će zauvek ostati među nama. Ostao je neobjavljen u mojoj arhivi. Možda je prilika da se objavi o stogodišnjici rođenja Milovana Đilasa.*

Đilas u tom tekstu piše o nasilju staljinističkog fašizma na Kosovu nad nealbanskim narodnostima koje ima za cilj etničko čisto Kosovo, radi dalje *albanske ekspanzije na etnički, kulturno i istorijski tuđe – srpske, makedonske, crnogorske i grčke teritorije.*

Kadgod je srpski narod ustajao za svoju slobodu i slobodu suseda i Evrope – islamizirani Albanci i albanski šovinisti, uz blagonaklonu podršku stranih zavojevača, bezobzirno i bezumno su nasrtali na srpsku narodnost. Promenili su se zaštitnici i motivacije albanskog ekspanzionizma: umesto Turaka, Italijana i Nemaca, sada su to albanska država i državne strukture Kosova, umesto islama staljinizovani rasizam.

Đilas će upozoriti da još nije kasno da se odlučnim i nedvosmislenim *merama zaustavi istrebljivanje Srba i*

uništenje osnova srpske duhovnosti, kao i istrebljenje drugih narodnosti na Kosovu. Pišući saopštenje Odbora, kojim ureduju Marković i Ćosić, Đilas ne odstupa u pogledu na Kosovu koji su ti desni revolucionari izrazili u zborniku *Srpsko pitanje*, ponavljajući opšta mjesta o kolaboracionističkoj ideologiji Albanaca, terorizmu nad drugima i pretenziji i na druge teritorije van Kosova.

Međutim, kako se vidi iz Dnevnika, demokratski raspoloženi Đilas ostaje nijansiran i uzdržan kada je u pitanju politički angažman desnih revolucionara, zadržavajući i kritičke tonove, pogotovo kada dođu na tapet dana krvoprolića i ratna razaranja. Latinka Perović bilježi da je na dan bombardovanja Dubrovnika, u duhu autošoviniističke inteligencije, Đilas pred njom izrazio stid što je Srbin.

Slabost i nesreću srpskih demokrata, kao što je Dobrica Ćosić, Đilas već 1989. vidi u tome što kad god moraju birati između demokratije i nacije, po pravilu biraju naciju. Nacionalizam komunista, istovremeno, ocijenit će najgorim, jer nema korijena ni pravih inspiracija, sračunat na održanje vlasti bez obzira na posljedice. U aktivnosti intelektualaca na prijelazu osamdesete u devedesete godine – Đilas participira utoliko što gaji odnose i vodi razgovore sa Tadićem, Kostom Čavoškim,

Inićem, Mirkom Kovačem, Filipom Davidom, posebice sa Bečkovićem i Čosićem.

Prijateljstvo sa Matijom opisaće kao da vođe dva plemena, dugo zakrvljena, uspostavljaju sada mir i mire se kumstvima, ženidbama i zajedničkim pasištima. Gledaće izbliza sve te različite varijante nacionalizma, tako će govoriti, naprimjer, o žovijalnom nacionalizmu Brane Crnčevića, koji će također učestvovati u promocijama njegova djela, zajedno sa Mihizom, Predragom Palavestrom, Nikolom Miloševićem, Zoranom Gavrilovićem i Vasilijem Kalezićem. Posebno će cijeniti angažman i posvećenost Tadića i Čavoškog glede zbornika *Srpsko pitanje* na sastancima koji se održavaju u njegovom stanu.

Kada ga pohode Kovač, David i Vidosav Stevanović, izložit će im otvoreno svoje dileme u pogledu Udruženja nezavisnih pisaca, rekavši da će pomoći konkretnim akcijama, ali se tu neće učlanjivati *zbog Matije i Alekse*. I inače Đilas ne propušta priliku, u razgovorima sa svim tim intelektualcima, zabilježiti svaku pohvalu koju mu redovno izriču na račun Aleksinih tekstova, kao svaki ponosan otac.

Godine 1989., kada je u pitanju kosovsko pitanje, detektuje Matijin romantično-mitološki pristup, svoj veli-

kodržavni, i Dobricin pragmatični koji će na kraju pobijediti... I Đilas bilježi i Čosićevu i Bečkovićevu zdušnu podršku Miloševiću, kao i njihove surevnjivosti i lična kolebanja. U februaru iste godine bilježi da su *Šiptari masovnošću i čvrstinom postali faktor s kojim moraju računati i oni koji ih smatraju kukavicama i divljacima*. I u *Dnevniku* piše da je u pogledu kosovskog pitanja o albanskom ekspazionizmu i staljinističkom šovinizmu, što se pojavljuje u saopštenju Udruženja.

U martu 1990. piše o *lakrdiji na Kosovu, o stotinama i hiljadama albanskih đaka koji glume trovanje, a Srbe prelaćuju gdje god stignu, uz podršku albanske milicije... Teror širih razmera, ne može se primeniti a kompromisa nema: iz zla u gore...* Opisivaće i ubistvo oca u drugom svjetskom ratu kojeg su smaknuli albanski kolaboracionisti na Kosovu, nakon što mu je porodicu protjerala iz Srbije vlada Milana Nedića.

S vremena na vrijeme i Đilas se pita šta uraditi ako Milošević nekad i njega pozove, da li se odazvati, i tako ostati vjeran onom starom idealu intelektualca koji intervenira u istoriju i preokreće zbivanja, a potom ođnava od sebe sve te sentence koje kažu da bi se trebalo odazvati, nadajući se da *to* – da ga Milošević pozove sebi u kabinet – *Slobodanu neće ni pasti na um*.

Na šaljivu opasku sina Alekse da *ne bude mnogo protiv Srba*, Đilas ustvari objašnjava svoju poziciju kazavši da nije protiv Srba, ukoliko se radi o Srbiji, ujedinjenju i kulturnoj homogenizaciji, kao i nacionalnim pravima, ostajući protiv (kao da su to razdvojene stvari) protiv autoritarizma, monolitizma i monopolizma u stilu harizmatičnog vođe čije slike izlažu i u bakalnicama. Na vrijeme će detektovati da Milošević uveliko prelazi na nacionalizam.

Posebne i najbrojnije stranice posvetiće raspravama sa Bečkovićem, tim *četničko-partizanskim razgovorima*, u kojima ima i stavova znakovitih i za trenutak, o tome naprimjer da li je umjetnost internacionalna po formi, a nacionalna po sadržini (Bečković), ili obrnuto, po Đilasu. Da li jezik kreira narodni život, ili narodni život kreira jezik, zapetljaće se u toj raspravi, da nikada ne izađu, tek odražavajući slične stilove i poetiku, jugoslovensku inspiraciju narodnom književnošću, iako različitih ideoloških provenijencija, na dva suprotna pola.

Bečković doživljava, primjećuje Đilas, promjene ka univerzalnoj pravednosti, svaki put kada su u pitanju stradanja srpskog naroda. Govoreći o Kninu, složiće se da Srbi imaju pravo na prošlost, nošnju; Matija ne vidi, napominje Đilas, da ti jurišnici nose imitacije koje aso-

ciraju na četnike i kraljevinu. Bečković tih devedesetih, često šaljivo, pokušava pridobiti Đilasa za monarhističku ideju. U jednom očajnom trenutku, dok piruje krvavi raspad, Đilas će na trenutak pribilježiti, nije li rješenje možda upravo u toj Matijinoj monarhiji, parlamentarnoj kao u nordijskim zemljama, ako su stvari već tako očajno bezizlazne, koja bi uključivala Srbiju i *mahnula* dio Bosne.

Pokušavši razumjeti tog svog bliskog prijatelja, prema kojem je osjećao veliku zahvalnost za *povratak u život*, jer Matija koristi svaku priliku da o njegovom djelu govori lijepo, duhovito i sa ljubavlju, Đilas se često dotiče nacionalizma u Bečkovićevim poetičnim i dotjeranim govorima, nalazeći izliku u tome što je srpski narod toliko postradao, obradovan ponekad kad se taj njegov sagovornik *politički propameti, bez oduševljenja za vođu*.

Kod Bečkovića primjećuje i dvojnost, on jeste nacionalista, ali istovremeno plemenit i nenasilan, za razliku od Dobrice koji je izravno politički angažovan, i zastrašujuće, naprimjer, kroatofoban. Đilas će imati taj malar da Bečkovićevu poetiku shvata kao dvojstvo tvrdeći da se tradicijom i mitovima kao duhovnim i poetskim tlem i korijenjem, ustvari, uzdiže iznad naših nacionalističkih pomama. Ta poetika i pjesnički jezik, međutim,

otpočetka anticipiraju Bečkovićeve politički angažman. I u razgovoru sa Gojkom Đogom, Đilas ističe prijatan, čestit, lijep govor, *uprkos njegovim skučenim nacionalističkim pogledima*, kaže.

Nastavljajući meditirati o poetskom srpstvu, kada Matija uđe u polemiku sa Mirkom Kovačem, Đilas neće povjerovati da je njegov prijatelj nekom ubici šestorice Hrvata predložio da ih ubije još 606 – *Matija je predubok i dovoljno plemenit da bi takvo nešto mogao reći*. Sa Bečkovićem će razvijati i ideju o memorijalizaciji genocida nad Srbima u Drugom svjetskom ratu – predlažući da se na Kalemegdanu ili na Košutnjaku skupe kosti izvađene iz grobnica u BiH i Hrvatskoj. To bila gesta otpora protiv nove prijetnje, koja brine Matiju, da će Srbi opet biti istrebljivani.

Dobivši u julu 1992. informacije da *Srbi vrše pokolje Muslimana, gore nego ustaše*, Bečković pred Đilasom lamentira *o strašnoj sudbinskoj obrečenosti protiv koje se ništa ne može, jer je na tom tlu od iskona*. Đilas poziva na provjeru informacije koje su u ratu često nepouzdanе. U tom igrivom provokativnom duhu će pribilježiti bez komentara i jedan Matijin vic ispričan na telefonu: *Kakva je razlika u gaženju svinje i Muslimana. Prilikom gaženja svinje primećuju se tragovi kočenja...*

Dajući još 1990. godine izjave u borbi i o opasnosti rata u Bosni, sve te Đilasove riječi će imati odjeka, tako da će se *založiti za očuvanje bosanske državnosti protiv srpsko-hrvatskih šovinističkih hegemonista*. Na početku rata u Hrvatskoj konstatuje da se Armija pretvara u srpsku. Bilježi i utisak iz jednog razgovora sa Gavrilom Grahovcem s kraja 1991. da rat u BiH nije neizbježan, da muslimani neće napasti Srbe, opasnost je jedino od JNA koja se tu gomila.

Spori se i sa Ćosićem koji će mu prenositi informacije o dogovorima sa Tuđmanom *oko deobe BIH*, ne slažući se da Srbi nisu krivi za rat, upravo zbog balvan revolucije i duge kampanje u štampi. U maju 1992. odbiće jednu Ćosićevu razvijenu metaforu o srpskom narodu kao Jovu i srpskoj situaciji kao onoj iz 1813. *Ko su sada Turci?*- pita se. Neće se Đilas do kraja solidarisati, iako razumije, tu veliku patnju Dobricinu i Matijinu zbog Srba, našavši racionalizaciju u tome što nije kriv, mirna mu je savjest.

Starom Đilasu bitno je tih godina i prijateljstvo sa novinarom Milomirom Marićem, koji je u njegovom Dnevniku 1989. *inteligentan, pronicljiv i domišljat*, tih dana Marić sprema o Đilasu specijalni broj Duge, a vremenom postaje sve *temeljitiiji, sve solidnije izučava komunizam*,

samo da se mane senzacionalizma, dok inače ima šarma, a pledira i da Ninovu nagradu 1989. upravo dobije Đilasov roman Crna Gora, dok će krajem godine 1991. već evoluirati iz senzacionaliste u novinara koji gleda veoma zrelo i razborito, s kriticizmom na rat, na Armiju i stranke u Srbiji, najavljući i štampanje Đilasovog govora sa suđenja i članaka objavljenih nekada u inostranstvu.

Kada Ćosić postane predsjednik Jugoslavije, Bečković i Đilas se šegače zbog toga što na neko vrijeme prekida komunikaciju i skriva kandidaturu pred tim najbližim prijateljima, pitajući se trebaju li mu možda sada slati ceduljice. Oni taj angažman doživljavaju iz druge, intimnije perspektive; Đilas ostavlja svjedočanstvo o tome.

Kada se Ćosić napokon javi, pravdajući se da mu nikada nije bio cilj vlast, nego da učini nešto za srpski narod, Đilas ga opominje da je vlast u prirodi čovjekovoj. Ćosić uvjerava Đilasa da nije nacionalista i da će zaustaviti rat (u istom ritmu tvrdi da je bio ubijeden da je Đilasu ostavio novi broj telefona). Poslije Đilas u nekoliko navrata bilježi da se Ćosić ne snalazi na poziciji, previše držeći do formalnosti, premalo mijenjajući ideologiju okupljanja svih Srba u jednu državu.

Slušajući njegovo obraćanje naciji 7. januara 1993, Đilas bilježi da Ćosić zvuči kao da je spreman objaviti

rat Evropi i Americi: *svi su neprijatelji, Srbi u BiH su nevinašca*. Uzeo je, kaže, pogrešnu ulogu oca nacije i pozu tragične zabrinutosti, u patetično-tragičnom stilu 19. vijeka. Tako završava njegov veliki emancipatorni poduhvat desne revolucije i preporoda srpskog naroda. *Zar se može govoriti o srpskoj duhovnosti, pita se Đilas, a prećutkivati da su Srbi u ovom ratu zbrisali desetine, a možda i stotine džamija i crkvi?*

Đilas i Matija će se nasmijati još kad vide da je Dobrica organizovao ručak princezi Katarini, ženi pretedenta Aleksandra, kao nekada ozloglašeni i vatreni antimonarhista. Prijateljska ravnoteža će se vratiti kada Ćosić pokaže posebnu brižnost kada se razboli Đilasova supruga, pomažući dok je umirala od raka. Upečatljive su te scene Štefice Đilas koja umire u okruženju jednog društva i jedne države na izdisaju, u vrijeme sumraka i sistema u potpunom raspadu, u bolnici u kojoj nema lijekova, ni vate ni alkohola.

U sličnom duhu Đilas prikazuje i posljednji susret sa Mihizom u oktobru 1994, koji izgleda iznureno, kao živi leš, ulažući posljednje snage da, za razliku od Ćosića, u tom razgovoru naglasi da je *rat izgubljen, da se srpski nacionalizam pokazao neuspješan: I mi smo, ja i ti – obraćajući se Matiji – mi smo također krivi: obilazili su Bosance, Krajišnike, savetovali, podsticali...*

Sve je pogrešno otpočetak – prenosi Đilas Mihiza - (to misli i Matija, s drukčijim zaključcima?)! I sva naša istorija je naduvana, netačna: tukli Nemce u dva rata – koješta! Da Vatikan mrzi nas zbog pravoslavlja – koješta! A što ne mrzi Grke, Bugare?... Sve vreme se prepirao sa Matijom – s njegovom tezom da zločine u BiH vrše presvučeni kosovci u udbovci. Genocida ima kod Njegoša! To treba priznati... – itd. Užasavao se zbog zločina Srba u BiH: ostaće sramota na Srbima: Kako se oprati? Nemci su se pokajali, zato ih i prihvataju. I mi bi morali...

Slično Mihizovo predsmrtno raspoloženje bilježi i Ćosić u *Piščevim zapisima* citirajući rečenice iz posljednjeg razgovora koji su vodili: „Obojica završavamo svoje živote tamo gde se nismo u mladosti uputili“, kaže Mihiz Ćosiću usmjeravajući stari siminovski impuls sada protiv sebe i prijatelja, „Obojica smo nešto drugo postali. Mi smo rušili svet u kome je narodu i nama bilo najbolje. Rušili smo Titovu vlast u kojoj smo imali respekt, blagostanje, slavu, čak i slavu opozicionarstva. A ono što je nastupilo, u svemu je gore od onoga što smo mislili da je najgore!“

Đilas je na posljednjim stranicama zanimljiv, što se na kraju našao u društvu, sa personama, po čijim su dje-

lima i angažmanima ostavili traga, najprije revolucija, zatim i kritička misija i opozicionarstvo, nadasve, vjera u progres i prosvjećenje. Vrijeme je to potpunog raspada svih sistema, izvrgavanja svih ideja u sopstvenu suprotnost, otkrivanja humanih i univerzalnih ideja u praksi, evolucija skepticizma u suprotnost, kao ordinarnih vlastoljubnih i šovenskih floskula koje pogone krvavu akciju.

Đilas je među revolucionarima koji su, u kontekstu destrukcije i novog genocida, pribilježili i posvjedočili krajnje konsekvence revolucije koju su tako davno pokrenuli, a da se pri tom drži distanciranim od zloupotrebe i nacionalizacije. Najhumanije misli i najuniverzalniji planovi i najagilnije figure, u ritmu poznate i uhodane i poletne stare sintakse – može se vidjeti i u njegovom Dnevniku - ostali su upleteni u programe koji nisu bili daleko od najordinarnijeg barbarstva i dali im i jezičke kalupe i zamah.

Žestok revolucionar i još žešći pobunjenik – Đilas istovremeno pokazuje kako se u posljednjim danima, u jednoj zatrovanoj atmosferi, ne ostaje posve imun na jezik i imena u koje se tako uzdalo, koje tako umilno i poznato zvuče imitirajući taj stari (socijalistički) rječnik i poduhvate, kada su u pitanju najsvjetliji i humani ljudski zadaci, pa čak ako se i zadrži kritička distanca i moralan

stav i nezavisno mišljenje. Izazov za njega je u tome što se rehabilitacija i priznanje njegove borbe dolazi u vrijeme kada se taj sistem okreće novoj agresiji, represiji, pokoljima, što izmiče dotadašnjim definicijama.

I oni koje nisu presamitile najveće prijetnje i najčvršći ideološki monoliti – na kraju bivaju nekad tako šaptom slomljeni tihim dejstvom suviše ljudskih stvari – ljubav, prijateljstvo, samoća, starost, bolest – koji se uvlače u stomak i mozak, polagano, kao transfuzirana krv.

Sabornost Poezije na skupštini srpskog naroda

Ratni žargon koji su devedesetih godina upotrebljavali komandanti i političari, među njima i književnici, nije nastao odjednom i ima svoju istoriju. Sve te medijske floskule, između ostalog, čuvaju relacije i sa književnim jezikom i visokom pismenošću prisutnom i po jugoslovenskim institucijama, sjećajući se puta koji je jezik prije toga prelazio u poeziji ili književnoj kritici.

Dok u studiji *Ikonoborci i ikonobranitelji* iz 1978. godine piše o pjesnicima koji se vraćaju tradiciji, Nikola Koljević kao književni povjesničar biva zadovoljan time što Stevan Raičković, Matija Bečković, Desanka Maksimović, Rajko Petrov Nogo, klasičnim formama nadilaze duhovnu krizu koja je rezultirala da se pjesnički jezik raspadne na individualne nizove i tokove svijesti. Vraćajući se u stihovima i refrenima, književna desnica nikada nije prestala da se boji običnog verbalizma, neobaveznog žongliranja, riječi utrošenih nizašto.

Nasuprot savremene neuroze koja svijet predstavlja iskidano i izmučeno, u fragmentima, samo za posvećene, ta srpska poezija koju afirmiše tih godina Koljević,

kao profesor na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, vodi se *drevnim idealom lirike kao ogledala duše i njenom čežnjom za svetom koji traži lepši da postane*, u jednom revivalu impresionizma i poentilizma. Umjesto da su omeđeni krugom nekoliko znanaca, privatnim tokom svoje svijesti, zidovima svojih soba, Bečković, Maksimović i Nogo, kao pjesnici, jezički evociraju vrijeme u kojem se nije osjećala *ta otuđenost savremene civilizacije i istorije od onoga što čovek oseća kao svoje biće i svoju prirodu*.

Udaljavanje pojedinca od iskonskog bića svoje zajednice, kaže Koljević, doveli su do toga da poezija mnogo više ispituje individualne osjećajnosti, nego što epski učvršćuje oblike u kojima bi ta raslojena osjećanja mogla biti opet okupljena i stopljena. Nasuprot raznim formalistima koji su odvojili književnost od čovjekovog života u istoriji i društvu, posebice dadaističko-nadrealističkih žongliranja i uživanja u iščašenosti, Koljević pledira za poeziju koja će se i razbijena na lirske trenutke sjećati obzora epske cjelovitosti.

Istovremeno, kao kritičar, iskoristit će priliku da se distancira od strukturalističkog rječnika, te *umetnosti radi mene*, kao kritike koja čitatelja odvaja i od književnosti i od života, želeći kao interpret ostati blizak

isijavanju osjećajnosti koja zrači iz neposrednih oblika u književnim djelima.

2.

Matija Bećković, po Koljeviću, kao pjesnik je značajan zato što je na lirski način ispjevao krizu epskog; za njega je lirski odnos *epska smejurija*. Dok su se modernisti brzopleto odvajali od tradicije, Bećković je među pjesnicima koji šezdesetih godina evociraju epski senzibilitet. Protiv anemičnog doba i dosadne epohe, koji teže blijedoj ravnoteži, *zamjenjujući opanak lakovanom cipelicom*, ustaje i junosa Rajko Petrov Nogo, kaže Koljević, koji tih godina *seljački i pomalo jesenjinovski žvače slaninu* po umjetničkim salonima. Zanimljivo da će u tom zanosu, kako Nogo i sam priznaje u memoarima iz 2014., za kritičare ostati vječno mlad kao pjesnik, pa će ga, naprimjer, Borislav Mihajlović Mihiz smatrati i devedesetih godina, kao pedesetogodišnjaka, najmlađim na pjesničkoj sceni.

Ta počvenička poetika, od svog početka iza Prvog svjetskog rata, želi sva ostati mlada, kao da se konzervirala banjajući se u rodnom lirskom blatu. Nasuprot bljedilu i defetizmu modernista, pjesnici ikonobranitelji, ozare-

ni tradicijom, poetski se sjećaju i kosovskog horizonta gdje čovjekova sudbina skončava bitkom koja pokazuje da upravo takvim smrtnim raspletom, objašnjava Koljević, pojedinac biva neminovno vezan za društvenu skupinu kojoj pripada.

Nadilazeći otuđenost u suočenju sa smrću, Bečkoviće-va poezija veliča kult predaka kojima saživljenost sa smrću daje snagu da govore toplo o svijetlim grobovima u kojima svaka kost nosi miris *ljuckovine* i porodične *bliskosti*. U takvoj mitskoj viziji, poantira Koljević, igra ulogu i lelekanje, kao ritualni čin povratka počelu, primjeren času smrti i sjedinjenju sa precima, čime se povezuje sa *korijenima i ciljevima života*.

Za razliku od post-ratnih defetista i crnotalasovaca, koji se apsurdistički inspirani sjećaju i destrukcije i obračunavaju sa svima, po Koljeviću u poeziji opet šezdesetih nastupa čas kada smisao i dobrota postaju najvažnija stvar, sentimentalnost djeluje istinito i spasonosno... Umjesto da podražavaju kaos ratnog i mirnodopskog modernog života pjesnici se okreću stvaranju novog i svog kosmosa, bježeći iz pokvarenosti istorije u nevinost prirode, dok ponovo iskršava glavni junak sa čijom sudbinom saosjećaju i pisac i čitalac. Književnost apsurdna izbacuje dvije decenije nakon Drugog svjet-

skog rata sve opačine i sav besmisao, kao što more izbacuje katran na obalu, a u lirici izbija maslačak kojeg se može opet ugledati i udahnuti njegov miris.

Poezija se i kod Raičkovića i kod Desanke Maksimović, citira Koljević, vraća reinkarnaciji prirodnog čina, a stara slovenska osjećajnost iz života prirode prelazi u kontekst društva i morala.

3.

Koliko god Koljević predstavljao originalnim takav povratak autentičnoj jednostavnosti prirodnog čina, takav bijeg iz pakla haotičnog života u spasonosnost zajedničke istorijske kuće i obrte inovirane narodne retorike, u pitanju je samo još jedan ciklus koji se nakon tridesetak godina podiže iz lirskog tla, na spirali zahuktavanja i smirivanja u poetici književne desnice koja od Prvog svjetskog rata traži utjehu u prirodnoj harmoniji i stabilnoj organskoj anatomiji pjesničkog jezika.

Načela transcendiranja smrti, načelo lirskog iskona i sabirnosti, načelo entuzijazma protiv fatalizma, načelo realizma protiv apstrakcije i besadržajnosti misli, između ostalih, po Radomiru Konstantinoviću, u osnovi su

poetike srpskog nacizma, onako kako ih je definisao Dimitrije Najdanović u tekstu *Dobrovoljačka lirika* objavljenom u kolaboracionističkom časopisu *Srpski narod* godine 1944.

Kao što je nova lirika u vrijeme Najdanovićevo trebala odmijeniti defetističku i besadržajnu avangardnu poeziju, rascvalu nakon Prvog svjetskog rata, tako će Koljević sedamdesetih godina rastjerivati mračine postratne poezije ražalovanih nadrealista, pouzdajući se ponovo u iskon, sabirnost, entuzijazam, boreći se ovog puta protiv besadržajnih neo-nadrealističkih akrobacija i apstraktnosti strukturalističkog metoda koji odvaja literaturu od stvarnosti i života.

Mislenost je, po Najdanoviću, uvijek skopčana sa stvarnošću, uзор su religiozni pjesnici koji su temu pokušavali nadmašiti u estetskom obliku: sveštenik žižak se gasio u ulju lijepoga, dok Koljevićevi pjesnici vajaju svijet koji postaje bolji od sebe. Kad kosac smrti posijeca mlade živote, po Najdanoviću, u preživjelog druga to razbrijava skepsu i veličanstveno i divno u konačnici savlađuje smrtni užas, a smrtna raskoš će se vratiti i u koljević-bečkovićevoj viziji o lijepim grobovima i mirisu ljuckovine. Dok je za Najdanovića entuzijasta ustvari heroj vidovitosti, okat u Bogu, širom otvornog

duhovnog oka, kod Koljevića, da bi se vidjelo ljudsko lice neke političke, psihološke, filozofske, historijske ideje, potrebno je da taj koncept bude ispitan sredstvima neposrednog doživljaja: „emotivni naboj čovekovog događaja uvek je u krajnoj liniji osnova na kojoj se opredjeljujemo za neki životni stav ili političku ideju“.

Reforma jezika i u doba srpskog nacizma, kaže Konstantinović, podrazumijevao je jedan povratak *celosnosti praroditeljskog zahteva*, ali i nezadovoljstvo postojećim jezikom koji se u savremenosti otuđio od izvornog, autentičnog, obogovljenog, praroditeljskog Ja. Zahvat ponovnog oplemenjivanje riječi podrazumijeva posve konkretne jezičke tvorbe, naprimjer, što zagovara Stevan Ivanić u tekstu *Srpski jezik kao izraz srpskog duha* iz 1944. pozivajući na povratak pre-vukovskom jeziku (očuvanom u srednjovjekovnim izvornicima i prevodi-ma), kao i građenje novih složenih riječi, u težnji da se dosegne pra-jezik.

Razlika je što Koljević, u odnosu na poetiku srpskog nacizma, poziva na imitiranje govornog jezika u evokaciji dijalektizama i stila epske poezije, za razliku od lingvista i kritičara iz vremena kolaboracije koji su insistirali i na epskoj i na crkvenoj visokoj pismenosti. No to proturječje između *večno-iracionalnog plemenskog Nad-*

ja i racionalizma svijesti i jezika, pokazuje Konstantinović, stoji tek kao izazov da se to svjesno posjedovanje onostranog i praroditeljskog što prije stekne i u okviru nove pismenosti i modernih žanrova. To će Koljević pokušati da dohvati i u sintezi epskog vremena koje se kod pjesnika izražava u lirskim trenucima.

Ono što Koljević gubi iz vida, da ikonični pjesnici dijele sa avangardistima, a što Najdanović u kolaboracionističkoj dobrovoljačkoj lirici nije propustio zapaziti – to je da su i pjesnici dobrovoljci i ikonobranitelji, iako stvaralačke jedinice, skloni zajedničkom poletu i kolektivnoj recepciji i kreaciji, samo što ih umjesto avangardne imaginarnе masovnosti ovog puta povezuje *lirska sabirnost*, duh *nacionalne povezanosti*, *lirskohorska celosnost*, nasuprot građanskoj lirici, strogo individualnoj, među četiri zida, raspuknutoj na tokove svijesti, dekadentno izoliranoj po salonima.

Isto kao što soc-realizam manipuliše avangardnu konstrukciju mesijanskih, transcendentnih, kolektivnih poleta: proglasivši avangardističku jezičku akciju kao karakter već preobražene stvarnosti, nacionalna sabornost i plemensko Nad-Ja koju Koljevićevi pjesnici još uvijek evociraju na riječima uskoro će se, u političkim metamorfozama književnog jezika, u stilskoj preregi-

straciji od žanrova manifesta do pamfleta, u spuštanju od poetskih žanrova do nacionalnih besjeda i agitki, u govoru po mitinzima i skupštinama srpskog naroda, otjelotvoravati u stvarnosti na način bliži dobrovoljačkim idealima duha junačke falange i herojstva. I avangardisti i post-avangardisti u vidu ražalovanih nadrealista, otaće, međutim, do kraja vjerni jezičkoj akciji kao jedinom pokretu, tek imitiranju poleta, i u doba kolaboracije i u vrijeme novog rata i genocida devedesetih godina.

Zamišljajući jednu poetiku koju je trebala vratiti iskon i smisao književnom jeziku, Koljević je izgubio iz vida gubitak aure koji se decenijama ranije dogodio blagodareći tehnici koja je umjetničko djelo učinila reproducibilnim. Ne mogavši to podnijeti, kako pokazuje Walter Benjamin, poetika fašizma je izgublenu auru umjetničkog čina u industrijskom društvu, gdje ju je mehanička reprodukcija učinila zastarjelom, transplantirala iz artistske sfere u politiku.

Fašistička estetika, dodaje Benjamin, tako duguje i starom majstorstvu jednog Celinea ili Marinettija, ali i ritmu nove reprodukcije u medijima, na radiju, u kinu. I najprivrženiji umjetnik, anatom prirode, biće prinuđen narušavati staru logiku djela fragmentacijom ili kome-

tarom, prilagođavajući se novinama, novim registrima i modernoj tehničkoj recepciji. Kad god bude poželio čuti stari žubor jezika kao iskupljenje, naići će na odsustvo i šutnju.

Zastali pred novom tehnikom koja starom bajanju oduzima mističnu snagu –right-wing počvenički poetičari i književni poslenici sada će se naći pred izazovom da, na valu kolektivnog zanosa, ožive staru osjećajnost i okuće milione pod krovom restaurirane zajedničke istorije. Izgubljeni rituali biće nadomješteni političkim poduhvatom. Uskoro će se pjesnici ikonobranitelji Raičković, Nogo, Bečković, kao i sam teoretičar Koljević, uputiti stazama jednog angažmana, na kojima će pokazati da taj povratak lirskom iskonu i autentičnom ne vrijedi ako se ne umnoži u hiljadama medija, pred mikrofoni- ma i kamerama, na plakatima, po mitinzima, što će dati novu privlačnost primitivnoj snazi auratičnih rituala i tradicije koja sada, prevedena u političke registre i TV slike, opet ima konkretne učinke i težinu u stvarnosti.

Načela jedne studije koja je pjesničkom jeziku vraćala iskonsku auru – umnožena u slici i tonu – u naredna dva desetljeća pretvaraće se u političke floskule i zvuk koji okamenjuje sve čega se dotakne u stvarnosti, što će izvući krajnje konsekvence iz starih rituala. Takav

transfer lirskih impresija sve do političkog jezika, kao po retoričkim serpentinama naniže, odigraće se u grandioznom pokušaju da se stvarnost otjelotvori na sliku i priliku izgubljenog plemenskog raja.

4.

Zov kolektivne recepcije u novoj tehnologiji biće naprosto neizdrživ. Dnevni list *Politika* početkom devedesetih, kako prenosi Olivera Milosavljević, svakodnevno izvještava o napornoj aktivnosti akademika i radu Srpske akademije nauka i umjetnosti, o promocijama knjiga, o pojedinim odjeljenjima, o nagradama, “koje su u periodu 1988-1991, više nego ikad ranije dodeljivane politički aktivnim academicima“.

Izučavajući štampane tragove o aktivnosti svih tih pisaca i akademika krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina, Milosavljević će primijetiti jednu razliku „između pisane i govorne reči, tj. reči namenjene svima ili odabranima“ koja se „u naše vreme ispoljila kao razlika između reči za ‘široke narodne mase’ i za uže intelektualne krugove“. Stvari su išle tako daleko da se „istovremeno sa objavljivanjem svojih izjava najširoj javnosti sa neprikrivenom težnjom za raspaljivanjem

emocija, pre svega straha, mržnje i gneva, pojedini autori (naučnici) na stručnim skupovima i u slabo čitanim časopisima objavljivali i tekstove mnogo umerenije sadržine a na iste teme“.

Bila je to prilika i za pjesnike ikonobranitelje da stare ritualne sentence počnu prevoditi u novu ekspresiju, po štampi, mitinzima, u ritmu novih slogana i medijskih izjava, uprostivši zapreteni pjesnički jezik, dok stari pleodaje za povratak tradicionalnim formama ne počne ličiti na poletan medijski i politički angažman, na krilima jedne moderne institucije kao što je Akademija. Razdružena stara recepcija, nakon što su se guslarska sijela odavno razišla, ponovo se okupila oko ognjišta s ekranom, forme su bile inovirane i moderne i posvema bliske masama, a privatno mišljenje akademika, kako poantira Milosavljević, postajalo je javni stav i opet privatno mišljenje sljedbenika. Stari ritualni izričaji, izgubljene čari, oživljujući sada medijski, oporavljeni su u novom i privlačnim obrtima političke retorike.

Starostavna osjećajnost, za koju je Koljević pledirao desetak godina ranije, kao pravo na individualni senzibilitet pjesnika i ličnu slobodu stvaralaštva, polako se ugrađivala u jedan kolektivni glosarijum blagodareći hiljadama reprodukcija: rituali jezika i pjesnička ana-

tomija će postajati javno dobro čuvajući stari prizvuk kao da se recituju na sijelu. Takav angažman i medijska sveprisutnost pomagao je, po Milosavljević, da se i neki kritički intelektualci – čiji su jezici ranije zvučali apartno – polako priklone jednoumlju, približavajući se *događanju naroda*, pomažući u raspletu krize.

Jedan od pjesnika iz Koljevićeva koncepta - Matija Bećković uzeće učešća, pokazuje Milosavljević, već u prvim većim grupnim aktivnostima akademika kod stvaranja Srpskog nacionalnog saveta marta 1991. i Srpskog sabora u septembru 1991, a pojaviće se i na osnivanju Udruženja Srba iz BiH u Srbiji „gde su, kako prenosi Politika, ovacijama propraćeni predlozi Amfilohija Radovića i Radovana Karadžića ostvaranju sjedinjenih srpskih država, (a) govorili su opet akademici Ćosić, Ekmečić, Isaković i Bećković (Politika, 31.01.1991)“.

Njegovo ikonobraniteljsko-ikonoboračka retorika ukaže se preodjevena u zvučne političke izjave, među kojima su: - *Narodi koji nisu imali svoju državu u Jugoslaviji su je dobili, a Srbi su je izgubili (Politika, 21.08.1990)*, u kojoj će koliko na nacionalne odrednice u kolektivnom rječniku pjesnik računati i na jedan isključni paralelizam, dok će u drugoj posegnuti za metonimijsko-metaforičnom pjesničkom igrom, sniženom do političke

komunikativnosti, uobičajeno arhaičan u duhu epske i narodne leksike, rekavši da „bolesnika na Bosforu smenio je mrc na Balkanu. Srbi su vezani za tog mrca, nose ga na leđima dok ne spadne kao krasta ili puževa kućica“ (*Politika*, 2.08.1991). Ništa neskloniji neće biti ni populistički jakom paradoksu objašnjavajući da, „... ni iz jednog rata nismo izišli toliko nagršeni i osakaćeni kao iz 50-godišnjeg mira“ (*Politika*, 28.01.1992).

Takav politički angažman u štampi gdje su stari ritualni poetski izričaji dobili najprotočniju političku komunikativnost, Bećković je najavio u manifestu *Kosovo — najskuplja srpska reč*, što suptilno graniči sa pamfletom koji je držao i kao predavanje po univerzitetima i crkvenim institucijama u Australiji, Evropi i Jugoslaviji tokom 1989. godine, prilikom obilježavanja šestostogodišnjice Kosovskog boja; iste godine će to biti štampano u *Književnim novinama* i *Glasi Crkve*.

U emfazama ovog napisa definitivno će jezički trijumfovati stari Koljevićev koncept prema kojem se jednačina lične sudbine do kraja razrješava samo u društvenom kontekstu, kada se porivi sadašnjeg besmisla utole u humusu zajedničke istorije, s konačnim priklonom političkom žargonu u poetskim krilaticama. Tu Bećković upliće najjordinarnije miloševićevsko-memorandumske

fraze u pjesničke manifestne sentence: *Kosovo je najskuplja srpska reč. Plaćena je krvlju celog naroda. Po cenu te krvi je ustoličena na prestolu srpskog jezika. Bez krvi se nije mogla kupiti, bez krvi se ne mož ni prodati, što dobiva i nesumnjive belističke nijanse.*

Inovirana u novom kontekstu ukazuje se i stara dobrovoljačka optimistička sublimacija smrti koja se provodi u književnom jeziku od davnina do sadašnjosti: *Od reči patrijarha Danila Banjskog, kosovskog savremenika: Umrimo da večni živi budemo! - do Đakona Avakuma, od pokliča Đure Jakšića: Padajte braćo! - do lozinke patrijarha Dožića: Bolje grob nego rob i smirene reči Vukašina iz Klepaca: "Samo ti, dijete, radi svoj posao!" - ne prestaje oduševljavanje smrću, ne jenjava obasjanje idejom vodiljom, ne posustaje rešenost srpskoga naroda da gine...*

Praveći još jedan korak od puke apstrakcije ka stvarnosti, ti iskazi se istovremeno još više približavaju entuzijazmu i mitu, kao da jedna ideja svoju konačnu potvrdu dobiva prije u estetskom otjelotvorenju nego u faktima: *Kosovo je najbolje zapamćeni boj u srpskoj istoriji, a istorija ne jamči ni da ga je bilo... - Poraz je otkriće poezije. Poezija se odlučila i saglasila da je to bio poraz, nalazeći u porazu veću dobit od zlobiti. Kosovo je*

granica dvema Srbijama. Zemaljska odgonetka nebeske zagonetke. Polje na kome je poezija pobedila istoriju. U konačnici u ovom manifestu iz 1989. neće izostati ni lirska sabirnost naroda, kao prvi aksiom i poezije Ljotičevih falangista, po Konstantinoviću: *Nesloga i izdaja, presudne reči za sudbinu Srba vezane su za Kosovo. Kosovo je postalo jedino mesto gde su Srbi bili zbraćeni.*

Lebdeći neprestano između visokoparne ikonobraniteljske retorike, zasnovane na *počvi* i narodnom leksiku, sada prevedenim u ritam visoke pismenosti u žanru jednog manifest-pamfleta, ispunjenog političkim žargonom, Bečković će u jednom napisu deklamativno naći rješenje krize pjesničkog jezika koja je trajala najmanje od Prvog svjetskog rata: *Dno praznine koja je zinula, mogao je dosegnuti samo pesnički jezik. Tražeći početak bespočetnog, pesnik je tragičnu istinu pretvarao u blagu vest.*

Preuzevši i dijelove iskaza i genocida nad Srbima, u riječima Vukašina iz Klepaca koji je nastradao u Jasenovcu, prevevši ih u ikonobraniteljska pletenija i uzdigavši u mitsko, prokockaće rasutost i razornu moć živog svjedočenja i postaviti i te riječi u jezičke vitrine i ornamentalnu frazu, koji mogu biti izloženi na televiziji i izložima akademije. Ono što se od Jasenovca otkrivalo kao univerzalni čin svjedočenja, besmislen i mnogos-

trujan, ovi pjesnici komponuju u kolektivnu svakodnevnju jadikovku. To će nesumnjivo biti uvodni taktovi u novom poglavlju srpske poezije koja će protezati od mitskih grobova sve do visina Carstva Nebeskog, zastajući na mitinškoj pozornici da bude ustakljena u milione slika, dok ne postane javna osjećajnost.

5.

Ukazavši se 1993. za govornicom na 34. skupštini srpskog naroda, reproduciran na magnetofonskom snimku, Nikoli Koljeviću činilo se da su se njegove stare postavke o pjesničkom jeziku konačno izrasle kao organ stvarnosti, kao da su pjesnici i kritičare smjestili milione ljudi, dotad zatrovane besmisлом, u esencijalne kuće bitka. Uz pomoć tehnike stvarateljima se činilo da vraćaju izgubljeno *ovdje i sada* za koje su, po Benjaminu, vezani i aura i ritualnost.

Pomažući govorom da se stara poetska hiper-realnost ocrta u presudnim momentima društvenog života, okrećući besmislenju egzistenciju na puninu najnovije političke istorije, Koljević izjavljuje da je „u svoju odlučnu bitku za spasavanje srpskog nacionalnog bića posle jugoslovenske kataklizme naša inspiracija, naše osnov-

no pogonsko gorivo bili su žeđ za vraćanjem sebi, za otkopavanjem zablacenih izvora našeg srpstva, našeg duhovnog života“, dok je ta „čežnja za upoznavanje sa samima sobom imala protiv sebe dva ljuta protivnika: rasrbljavajući komunizam i raščovečujući model potrošačkog društva“.

Kao što su se ikonoborci-ikonobranitelji sjetivši se obzora Tradicije, suprotstavljali svim iščašenjima savremenog čovjeka, protiv zaraze nadrealističkom hipnozom i modernističkim defetizmom, tako se politički aktivizam srpskih poslanika, po Koljeviću koji se iščahurio u političkog proroka, suočio sa dvoglavom aždajom konzumerizma i komunizma, podjednako rasrbljavajućih, kojima se u prvim predizbornim bitkama suprotstavlja *na tribinama, skupovima, prvim svetosavskim svetkovinama, demonstrirajući zamah našeg osrbljavanja, koliko je svakom od nas život postao puniji, koliko se rasplamsao sveti oganj na našim drevnim duhovnim istočnicima.*

Nekada tek evocirajući tu drevnu lirsku sabornost na riječima, u pjesničkim formulama, Koljević je na skupštini pomogao da se izvuku krajnje konsekvence iz tog i takvog koncepta što se tiče akcije, pokazujući in vivo političke implikacije te poetske projekcije, kao naprimjer, kad usred tekućeg rata poziva na najdublju *srp-*

sku mobarsku tradiciju u pothvatu naseljavanja etnički očišćenih teritorija, potpuno politički aktivno i prizmno pozivajući opštine da planiraju i fizičke radove i duhovne akcije koje bi nam pomogle da materijalno i duhovno što brže stasamo, što pre da se lečimo zla rata, nasilja, svakovrsnog bezakonja i destrukcije, potpuno u duhu, kaže, oživljavanja naših zajedničkih dobrovoljnih, nepotrošačkih akcija na svakom planu.

Ništa manje sklon evociranju Tradicije i stare prirodne harmonije u političkoj retorici, pozivajući se na stabilni anatomski rječnik, neće biti još jedan pjesnik predsjednik, Radovan Karadžić, blizak Koljevićevim ikonobraniteljima-ikonoborcima, koji će naprimjer u novembru 1994. na 46. sjednici skupštine srpskog naroda cijeli taj rat i nacionalnu borbu porediti sa procesom rađanja, prisposodobivši naciju vitalnom *novorođenčetu*: „*Dijete kad se rađa remeti jednu stvar i ne može lako da se rada, nego porođajni kanal stisne, pa ako je ono vitalno ono svojom glavom probije taj kanal i rodi se, a ne ošteti ženu ništa. Istog časa kad se rodi bolovi potpuno prestaju i nastupa zadovoljstvo kod žene*“.

Poentirajući dosjetkom koja kaže da *dijete ako nije vitalno neće se roditi*, Karadžić se poziva na fizičke zakone i ukazuje na političko kretanje dočaravajući *poslanicima*

kako je *rađanje pupoljka poremećaj postojećeg poretka*, isto kao što je *tren rađanja nove države poremećaj poretka*: „Ako smo vitalan narod rodićemo državu. Svi će se tome protiviti. To je taj porođajni kanal koji nam ne da da prodremo. Ali ako smo vitalni, ako smo rođeni na život a ne na smrt, mi ćemo prodrijeti taj kanal i rodićemo se. A kad se rodimo moraju da nas ljujaju. Nema im druge. Mi, dakle, znamo svoj cilj - stvoriti novu realnost. I mi smo tu novu realnost stvorili, a sad treba tu novu realnost da održimo. I vidjećete kako će svijet tu stvar da prizna - po tipu ‘rodilo se, valja ga ljujati’”.

Sve te riječi, snimljene i prekucane, godinama kasnije objavljene kao Transkripti genocida, poslužit će kao svjedočanstvo kako su pjesnici i kritičari, neki među njima presuđeni za genocid (kao Karadžić), a neki navedeni u optužnicama kao pripadnici udruženog zločinačkog poduhvata (kao Koljević), dali svoj doprinos u građenju jednog jezika, jedne retorike koja – nakon što je genocid izvršen – kao i svi jezički nizovi u jednom društvu, postaju sumnjivi po osnovu kolaboracije sa kulturno-političkim žargonom koji je služio kao zavjesa iza koje su žrtvovane hiljade ljudi.

Istovremeno, na konkretnim slučajevima, u pomaku od kritičara do političkih aktivista i čelnih ljudi jednog po-

litičkog projekta, može se vidjeti kako bezazleni jezik *poetske desnice* evociran sedamdesetih, u neprestanoj čežnji za prirodnim harmonijama i stabilnim poretkom, u organskom glosariju, snivajući kuću zajedničke istorije, sada prilagođen političkoj retorici, može postati jedan aktivistički rječnik namijenjen svakodnevnoj upotrebi, kao faktor komunikacije najradikalnijih političkih i ratnih konačnih rješenja.

Sve te riječi i formule nisu nastale najednom, budući njegovane godinama prije, kao što politički angažmani tih pjesnika nisu došli preko noći, anticipirani u književnosti i kritici decenijama ranije. To će se osjećati upravo na jeziku. Zanimljivo da su u tim transkriptima skupštine srpskog naroda, kao u jednoj pravopisnoj guštari, frekventni oblici kakvi su naprimjer prisvojni pridjevi koji se kao nacionalni kvalifikativi pišu velikim slovom, najčešće kad idu uz imenice, kao što su narod, država, teritorija (Srpska, Srpski), postajući i sami imenice, kao i mjestimično korijensko pisanje tih riječi (Srbski).

Koliko su se književna istorija ugradila u politički žargon, vidi se i u jeziku Skupštine srpskog naroda, kada jedan od poslanika, u vrijeme pregovora, kao presudni argument uzima priče Ive Andrića, pisca koji je „najbo-

lje shvatio Bosnu i Hercegovinu“, kojeg bi trebali čitati svi oni koji *ne znaju situaciju*, ne bi li shvatili da je to „zemlja mržnje a ne zemlja nekog zajedništva, zemlja neke radosti“; to je „prije svega tamni vilajet u kome smo mi do sada bili uvijek zarobljeni tuđom vlašću zbog čega sada želimo jednom da budemo svoji na svome“ (Goran Zekić, 11. mart 1992, 10. sjednica).

- *Bosanski mentalitet je takav, i bosanski odnosi su takvi. Možemo zajedno sjediti jesti i piti a već sutradan možemo se i ubijati. To je suština koja ne može da se shvati u normalnom svijetu. A to je naša stvarnost. Nažalost, naša stvarnost!* – pojašnjava taj poslanik iz Srebrenice, upozoravajući u osvit rata na nedosljednosti u politici Evropske zajednice koja lansira ideja o „dopuštanju prostora Muslimanima u Evropi ili konkretno u BiH za organizovanje jedne islamske države“. Stvarnost se u vrijeme krize, po zapažanju jednog političara, otjelotvorila na sliku i priliku visoke umjetnosti, ovog puta ne toliko Andrićevih priča, koliko fantazmagorija i interpretacija njegovih čitalaca i kritičara.

Koliko je taj stil od gnoma, legendi, predanja – kao falsifikovani kontinuitet od Njegoša i Marka Miljanova, epske poezije, preko Radićevića i Jakšića, Dučića i Rakića, Nastasijevića i Rastka, sve do Andrića – koliko je ta imi-

tacija usmenog duktusa, kao *prareč i prasvest predaka* koja održava srpski nacion u deobama i seobama kod Ćosića, Noge ili Bečkovića, postala zakonodavna i opšteprisutna, dio svakodnevnog govora – vidi se, naprimjer, i u govoru Radovana Karadžića, na skupštini RS-a od 10. januara 1994, kada poslanicima poslije pregovora objašnjava kako nema načina da povećaju teritoriju:

- Nema načina da Muslimane pobijedimo tako da oni moraju da potpišu kapitulaciju, oni nikada neće potpisati, oni su kao glista, to Ivo Andrić kaže, Turčin je takav sjeci ga kao glistu svaki mrda još, hrišćanin je kao srčo, pogodiš ga u njegov etički centar on se sruši, on se sav saspe. Budite ubijedeni da Muslimane tako ne možemo poraziti, mi ćemo stalno da ga lupamo on će stalno ići na nadržavanje na izdrživost ili će nam kapitulirati pa će ostati sa nama ili će se pomiriti pa ponovo ova zemlja njegova...

Pripisujući tu narodnu mudrost Andriću, Karadžić uspostavlja jaku opoziciju između cijelih naroda, muslimana i hrišćana u BiH, označavajući suparničku grupu ljudi kao štetočine i zagovarajući likvidaciju kao normalnu stvar, a da se pri tom poziva na vrhunaravni autoritet iz domena visoke kulture.

Kasnije će, ponovo koristeći Andrićevu poetiku, Nogo pisati u jednom eseju za sve te *mudrosti koje narod nosi kao identitet*, da nije važno da li su istinite, nije bitno da li se nešto stvarno zbilo – jer i ono što je bilo i u mašti jednog čovjeka, već znači da je bilo ili je moglo biti – a nekamoli ono što stoji u vjekovnom predanju i kolektivnom pamćenju jednog naroda. Tu postupci verifikacije zastaju pred kulturnim kontinuitetom koji služi samom sebi. Iskorištena kao stavka nekog političkog programa, već postajući *stvar* za govornicom, ukazujući se kao opipljivost, ta ideja može da poleti kao metak ili eksplodira kao mina.

Dodatna stvar u jeziku skupštine srpskog naroda jeste prisustvo govornih fraza, krnjeg infinitiva, često formula iz epske poezije (sučim), kao da se u političkom laboratoriju na licu mjesta presipa jezička hemikalija iz književnost u govor i obrnuto, u retortama neke jezičke reforme i novojezičke tvorbe, pod pritiskom potrebe za novim jezikom koja je počela odavno, iznova snivajući prapočetak.

6.

Stari književnopovijesni koncepti, nijansirani u *Ikono-borcima i ikonobraniteljima* na razuđenijoj temi književnog jezika i istorije poezije, još konkretnije i komunikativnije tonove kada je u pitanju kulturna istorija, dobiće u Koljevićevoj zbirci političkih i kulturnih eseja pod naslovom *Otadžbinske teme*, objavljenoj u Beogradu 1994. godine. Osim toga što će evocirati istu ikonobraniteljsku skupinu pjesnika u novom ratnom kontekstu, jedan od njih, Rajko Petrov Nogo, javiće se lično u knjizi i već u predgovoru nacrtaće novi kontekst svojim uobičajenim metereološko-epskim repertoarom, rekavši da se knjiga javlja u vremenu *ubrzane istorije* koja nije *ništa drugo doli golo nasilje - eto to nam je što nam je, rat je elementarna nepogoda, tajfun bujica* - dodajući da ta knjiga nastaje pod smirenom rukom autora kojemu *sudbina zajednice postala važnija od sopstvene*.

Još jednom se sjetivši poezije i Bečkovića i Noge iz sedamdesetih godina, pridodavši im sada i Karadžića koji je krenuo istim putem, Koljević – uvrstivši tako aposteriori i predsjednika u svoj koncept – sada će eksplicitnije napisati da su se u jugoslovensko vrijeme *kadrovskih komisija i moralno-političke podobnosti* pojavili pjesnici koji su tadašnje duhovno i političko beznađe ukrstili

sa nadahnućem narodne poezije. Proglasivši kraj stoljeća za vrijeme velikog povratka Nacije, koja se ukazuje kao jedna od neuništivih struktura društva, iskoristiće i priliku i da kritikuje pomodni internacionalizam Evropske zajednice koja se brzopleto i jeftino odvajava od svoje prošlosti.

Zagledan još jednom u istoriju srpske kulture usred rata, neće prestati da insistira na tome da su modeli kulture kod Srba, uključujući i žanrove, „uvek bili više zasnovani na diktatima srca nego nekog visokog i hladnog uma“. Ilustrirajući na licu mjesta stare koncepte prevashodstva u emocionalnom razabiranjju stvarnosti, protiv *pametara i umozriteljnih filozofa*, kao da priziva Najdanovićev koncept entuzijazma i okatosti u Bogu, Koljević će od Njegoševog vladike pa do aktuelnog ratnog momentuma, pokazati kako „toliki misaoni ljudi i obrazovani ljudi lako sebi nalaze opravdanje za neodlučnost i ostajanje po strani od učešća u presudnoj istorijskoj bici koju srpski narod još jednom mučenički i krvavo vodi za svoj opstanak i ujedinjenje“, provevši sada svoj stari koncept potpuno u ratni kontekst.

Još jednom, u presudnom momentu, pozivajući taj stari koncept prema kojem „preterano razvijanje intelektualnih funkcija gotovo neizbežno odvajava čoveka od složeno-

sti životnih problema“, Koljević će svoju ideju potpuno otjelotvoriti u jednu aktivističku sintaksu koja ima daleke filofske korijene u averziji prema običnoj apstrakciji i besadržajnosti misli, pogotovo sada kao mislilac sklon sabornosti, realizmu i entuzijazmu, poznatih iz poetike dobrovoljačke lirike iz 1942. godine. U pismu iz 1994. montiranom na kraju knjige, kao komentar ratne lirike jednog mladog pjesnika sa fronta, koji pjeva o *jastucima mina, cveću u šlemovima poginulih, rasadu lakih smrti i semenu crnine*, Koljević će istaći da nikada nije čitao poeziju u kojoj je smrt bogatije i raznovrsnije prisutna, postajući gotovo živo biće, što će biti prilika da se još jednom prizove duh starostavnih pogrebnih pjesama.

Godinama kasnije, kad rat bude i završen, Koljevićevo podizanje nacionalne prašine koju je proizveo udarajući tradicionalnim lasom po tlu nacionalne kulture koje se kao spirala pružila kroz stoljeće, postaće dominantni koncepti po republičkosrpskim katedrama u tumačenju tradicije, poezije i rata.

7.

Taj kolaboracionističko-ratni književnokritički žargon ostaće živ do danas. Pišući protiv *postmodernističkih*

mahinacije koje su proizašle iz rimokatoličkog sakralnog nasljeđa, banjalučki profesor književnosti Ranko Popović će dvijehiljaditih godina redovno evocirati koljevičevsku tradiciju, napominjući da bi se bez poezije moglo izgubiti zavjetno pamćenje pjesme, bez kojeg kolektiv postaje nesposoban da prepozna sam sebe. Upravo će zaboravljena sabornost protiv sitnog politikanstva i strančarenja pomoći da se iz toplih i varljivih privatnih zaklona – prema Popoviću u knjizi *Riječi za sretanje* (2014) - obnovi duh i potreba zadružbinarstva.

Podsjećajući samog sebe na ozbiljnog jezičkog pregaoca – a ustvari opet poveden za Koljevićem - i Petrov Nogo u svojim memoarima će napisati da su naši najbolji stilisti radili sa visokim beogradskim lijepim stilom, zasnovanom u vukovskoj reformi, koji je baštiniio desetarački epski i lirski ritam i leksiku narodne priče, koji su u meandrima i rukavcima Dučićeve poezije pulsirali moderno, a u Andrićevoj sintaksičkoj ravnoteži našli svoju konačnu stabilizaciju. Ta visoka mjera do koje došla književnost, kaže Nogo, u *brozovsko je vrijeme proćerdana jer su ti korifeji bili skrajnuti*, a zavladała je stilska pometnja i retardiranost koja i danas traje.

Ne samo što je upetljao u to sve i Crnjanskog, koji je ne samo deklamativno nego i na riječima, uz Vinavera,

glavni rušitelj tog le beau style de Belgrade i koncepta koji su tada afirmisali braća Popovići, već docent Nogo, kao i ostali kritičari u 21. vijeku, slijedeći Koljevića, stavljaju na tapet dana prepariranu stogodišnju Bogdan-Dučić-Andrićevu rečenicu mumiju, za koju tvrde da se još nije raspala, preživjela tri rata, pozivajući se svejednako na iskon i sabirnost koji su izgubili legitimaciju nakon Prvog svjetskog rata, budući da su rituali usmenog pripovijedanja već tada izgubili moć. To su beogradski avangardisti još dvadesetih i tridesetih godina, mnogo prije Tita, osjećali i varirali kao šlagvort.

Ljudi su se tada sa bojišta vratili nijemi, piše Walter Benjamin, klasično pripovijedanje je izgubilo na cijeni u kontekstu neviđenih falsifikacija i reprodukcije, sve riječi su bile natjerane u laž, niko više ništa nije mogao saopštiti, nije više postojalo iskustvo koje je moglo biti preneseno od usta do usta, kolektivna konzumacija teksta bila je razdružena, čitalac usamljen i upućen samo na sebe, razmjena iskustava nemoguća, usložnjeni svijet potpuno izmakao riječima i percepciji, tako da su stare forme mudrosti i savjetodavnosti pola stoljeća prije Koljevića i stotinu godina prije Noge postali smiješni i neadekvatni.

Osim toga, sve se odavno počelo recipirati u ritmu novinskih vijesti, protok informacija nevjerovatno ubrzan, to je vid priopćavanja koji nije više spor kao epsko pamćenje, sklon svakojakom razjašnjavanju i stalnom provjeravanju informacija. Upravo će najbolja polemička kontraknjiga, *Smrt je majstor iz Srbije* Marka Vešovića, Koljević-Noginim slovesima protivstaviti novinski niz stvarnih iskustava iz prve ruke, u registru živih slika stvarnosti, fakata i izvještaja iz opsadenog grada, doslovnih svjedočenja i polemički intoniranih dionica o političkom angažmanu tih vračeva koje će njihova lirska naricanja prespitati i raskrinkavati faktima, popunjavajući mjesta šutnje u refleksijama i biografijama svih tih autora sa književne desnice konkretnim podacima iz ratnog vremena.

Posegnuvši za dokumentarističkim registrom, te Vešovićeve polemike će još jednom raskrinkati izgubljenju auru i ritualnost ratnog čina koji je prema Nogi-Bečkoviću-Koljeviću vraća čulnu prisutnost od Kosova naovaomo u konačnoj borbi za plemensko Nad Ja, a konkretno na terenu daje i fiksira rezultate potpune destrukcije i opustošenja. Taj njihov angažman, uhvaćen u reprodukciji, u novinskom žanru sklonom autentizmu, provjeri, kolažu i citatima stvarnosti, ukazaće se

na stvarnosnim negativima kao konačni rezultat tih velikih koncepata sabirnosti (iz kojih će se Vešović, kao pjesnik i intelektualac, samoizuzeti).

Suočene sa konkretnim podacima, sve te riječi otkriće se, ustvari, kao jedan glosarijum starodrevnih i arhaičnih riječi i floskula koje imaju *višak smisla*. Neovisan o stvarnom sadržaju, umrežen u ritmu *odsutne konkretnosti* koju iskupljuje tobožnje *oplemenjivanje riječi*, ukazuje se pravi *žargon autentičnosti* koji ostavlja tragove rasne i plemenske superiornosti čim se pogleda konkretnije, otisnut tako u crnoj masti dvadesetovjekovnih novina i političkog jezika.

Cijela filozofija književne desnice, koja se na ovom jeziku vratio sedamdesetih godina upodobljen naprimjer u Koljević-Bečković-Nogi, bila je legitimisana ritualima u čijem prapočetku, na iskonu pripovijedanja, stoje smrt i samrt. Mada će im se istorija u sadašnjosti otkrivati kao prisutno nasilje, neminovno kao bujica ili tajfun, te će kategorije svoju legitimaciju izgubiti već nakon Prvog svjetskog rata a pogotovo kasnije, kada će do Treblinke i Aušvica do Srebrenice ljudi početi nestajati, uništenje ljudi će biti potpuno tako da će i sahrana biti nemoguća, samrt kao kategorija će biti zbrisana iz njihovih života, a nekmoli ritualno značenje smrti.

Svaka *filosofija* koja se sjeća praiskonskih okvira čovjekovog života konačno će izgubiti utemeljenje. Pripovijedanje u čijem početku smrt i samrt – sve te vizije o svijetlim grobovima i mirisu ugodne ljuskovine – neuvjeljive su u literaturi najmanje pola stoljeća prije nego što ih promoviraju Nogo ili Koljević.

Nije stoga čudan toliki zamah medijskog i političkog angažmana, koji su te izgubljene rituale i iskon govora trebali vratiti i oprisutniti, čineći ih *autentičnim*. Rat i smrt će svoju staru ritualnu snagu vraćati samo, umnoženi tehnikom, u toj neobičnoj preuzetnosti sabornika, i tako postmodernistički renoviran, u percepciji tih pjesnika ikonobranitelja zadržati privlačnu sliku, kao poezija. Svi ti koncepti koje slavodobitno otkrivaju sedamdesetih godina bio je već tada moguće vidjeti samo u potopljene u formalinu, kao nedonoščad, izložene u vitrinama akademija, ili zakopane duboko u zemlji kao mošti.

Ovog puta otkriveni i iskopani, izloženi u šetnji sa starim eksponatima i nastupima akademika, naštimani na na balu mrtvacu, dok oživljuju svi ti preci i heroji prošlosti, ukazaće se osamdesetih godina u performansu i spektaklu političke parade, simulirani na licu mjesta, dok riječi ne postanu stvarnost. - “Napola rasrbljeni i odvojeni od svojih duhovnih pravoslavnih istočnika” -

piše Koljević 1994. u *Otadžbinskim temama* - "Srbi su se, tim pokajničkim činom (iskopavanja mošti) - iznova posrbljivali i hristijanizirali. Tu se na delu videlo dejstvo osećanja greha zbog toga što smo tami nesećanja i političke laži prepustili svoje bliske pretke".

Konkretno opravdanje i smisao svih tih ideja, tih pjesama, tih studija i zbirki, tog angažmana stvaralaca – otpočetka do kraja – jeste onaj koji su dobili u julu 1995. kada će u taktu jednog aktivističkog šifrarnika, evoluiralog godinama od poezije do politike, dati konačne rezultate na terenu.

Treći svjetski rat za Euroaziju

Revizionizam Naših ideja protiv mondijalizma

U časopisu *Naše ideje* koji godine 1993. u Beogradu uređuje Dragoslav Bokan, predvodnik vojne formacije Beli orlovi i režimski režiser, saradivati će i tada mladi ruski filozof Aleksandar Dugin. Alterglobalističkim rječnikom i visokoparnim postmodernim kombinacijama, zajedno će dati doprinos rehabilitaciji srpske desnice, prizivajući na toj ratnoj seansi viteški ideal istinske Evrope.

Počelo je kao borba vrlina *večne Evrope* protiv običnih svojstava *novog svjetskog poretka*. Deklamativno, pisci *Naših ideja* kreću zalažući se za bitku vjere protiv racionalizma, za prvenstvo duha nad materijalizmom, favorizirajući zakon i red i poredak protiv najobičnije anarhije.

Svakako pobornici volje za moć, discipline, hijerarhije i starešinstva, idealisti viteštva i autoriteta, štovaoci kulta vojničkih vrlina, otvoreni afirmatori rata i osvajanja, usmjeriće se protiv težnji za bogatstvom, kontra jednakosti, parlamentarizma, plutokratije, potrage ta srećom, pacifizma, prava na samoopredeljenje i ljudskih prava.

Vrlo skloni srednjovjekovnim idealima, kada počnu precizirati kakvu budućnost žele, založiti će se za evropskog čoveka u službi velike misije, za različit tretman neevropskih kultura, za Evropu kao imperiju, kao bratstvo nacija i širu otadžbini, u skladu sa čijim najboljim idealima se valja baviti i umjetnošću, videći erotizam kao legitimni izvor uživanja i plodnosti, uz apsolutnu volju za biološkom plodnošću i povećanjem moći.

Na drugoj strani, obuzete marazmom, ostat će naslagane figure, prezrene, o jednakom statusu za svaku kulturu, o mozaiku naroda i rasa ("melting pot" iliti "bosanski lonac"), "l'art pour l'art", feminizam, erotizam kao porok, kult nemoralna, masovno propagiranje prostitucije, erotizam bez posljedica, hedonizam, dekadencija.

U prvom broju preštampan je i ekskurs Džona od Salzberija iz dvanaestog vijeka, o ulozi viteštva, po kojem je dužnost ispravnih vojnika da brane crkvu, da napadaju bezbožništvo, da štite sirotinju od nepravdi, protiv ludila, taštine i pohlepe.

– *Vojnici su, kaže Džon od Salzberija, odaniji svom vladaru utoliko što predanije čuvaju veru u Boga; i uspješnije unapređuju dostojanstvo svoje srčanosti dok sa više vere traže u svim stvarima slavu svoga Boga.*

Glavni urednik Bokan taj će evropski koncept svesti u srpski kontekst, napominjući u prvom uvodniku da se *Naše ideje* naslanjaju na razrovane „temelje one Evrope koja je zauvek nestala kada je počelo da se priča o njenom ujedinjenju; one Evrope koja je samu sebe proždrala u samoubilačkim ratovima bez pobednika“, kao što zidovi srpskih manastira naležu na mnogo starije temelje nestalih hramova napuštene vere.

- *To je, objašnjava, Evropa usamljenih tvrđava, zlatnih grbova, plemenite krvi, jedna sakralna geografija pobjede i slave, u kojoj nisu prestonice Beograd, Berlin, London i Pariz, već Polje Kosovsko, Aženkur, Vaterlo, Verden, Kulikovska ravnica, Eskorijal ili Termonpile. Ova nevidljiva aura koja posvećuje jednu gralsku, hrišćansku civilizaciju, stjecište je i obitavalište i večnih ideja ovakve Evrope - i srpske i hiperborejske i mediteranske i krstaške i nibelunške i keltske.*

Samo u toj i takvoj Evropi, koju su krstovima, štitovima, mačevima, dletima i perima izborili vitezovi i pesnici – leži i srpska istorijska misija, sav nacionalni i duhovni program naše Otadžbine, suštastvo Srpstva, nebeska Srbija koja je i Evropa, sve dok je, poantira Bokan, naše vjeruju jednako viteškom gralskom i kosovskom traganju za istinom, s verom u Boga, za Kralja i Otadžbinu.

Stvari će, u prvom broju, ipak dobiti širi koncept na geopolitičkom i globalnom planu, sa kulturno-istorijskim - antropološkim valerima, kada urednici *Naših ideja* ponude euroazijske ideje kao preporod dekadentnoj evropskoj kulturi, veoma značajne i podsticajne na našem tlu, kao i obnovu *monarhijskog načela na osnovu obnovljene Pravoslavne imperije, to jest jedne nove Vizantije koja bi ponovo okupila sve one narode koji su se razvijali pod uticajem vizantijske kulture.*

- *Dok je savremeni svijet razdiran užasnim protivurečnostima, krvavim konfliktima, međusobnim ratovima, ekološkim i demografskim katastrofama, piše Zoran Buljčić, sve više LJUDI počinje da shvata da znatan deo katastrofa predstavlja posledicu veštačkih manipulacija koje u planetarnim razmerama sprovodi kriminalna međunarodna grupa lica vodeći ambiciozni i surovi plan stvaranja jedinstvene Svetske Vlade radi upravljanja procesom porobljavanja svih naroda na Zemlji.*

Na čelu tog procesa planetarne kontrole stoje SAD koje pretenduju na ulogu jedinog arbitra u rješavanju svih međunarodnih političkih, ekonomskih konflikata. Preko svojih evropskih i azijskih štićenika, okupljenih u Trilateralnoj komisiji, Bilderberškom klubu i drugim mondijalističkim organizacijama, SAD se bezobzir-

no miješaju u unutrašnje političke procese suverenih naroda i država, namećući im politiku koja odgovara SAD-u i njihovom glavnom savezniku Izraelu. Prikriveni “humanističkom retorikom” i demagogijom o “ljudskim pravima”, SAD se ne ustežu ni od provokacije najkrvavijih i najsurovijih sukoba i neposrednog vojnog miješanja u život nezavisnih država.

Naše ideje specifične su po tome, što na licu mjesta, toj atmosferi raspada, dakle, nude i konačni izlaz. Nasuprot stoji Rusija čija se teritorija ne raspada na dva kontinenta – govore riječima Petra Savickog, ekonomiste, publiciste i mislioca s početka 20. stoljeća – nego zajedno tvore Euroaziju koja dobija značaj i kao ekonomska i kulturna tvorevina.

Tri ravnice, objašnjava Savicki, istočnoevropska ili “belomorsko-kavkaska” ravnica, kako je nazivaju Euroazijci, po svojoj geografskoj prirodi mnogo je bliža zapadnosibirskoj i turkestanskoj ravnici koje leže istočno od nje, nego zapadnoj Evropi. Zajedno sa planinama koje ih razdvajaju i okružuju, čine jedinstveni geografski splet, kulturno signifikantan, koji narušava priče o evoluciji svijeta prema kojima su nadmoćna ideološka i moralna dostignuća evropeizovanih naroda, u čijim su očima Euroazijci viđeni kao divlji i zaostali.

- *Ako je moguće objektivno dokazati nadmoć nekih oblasti moderne nauke i tehnike nad svim dostignućima te vrste koja su postojala tokom svetske istorije – objašnjava Savicki – unutar ideologije i morala takav dokaz je suštinski nemoguć. U svetlosti unutrašnjeg moralnog osećanja i slobode filozofskog ubeđenja koji su po evroazijskoj koncepciji jedini kriteriji procene, u ideološkoj i moralnoj oblasti mnoga najnovija zapadnoevropska dostignuća ne samo što nisu superiorna, već su naprotiv inferiorna u poređenju sa odgovarajućim dostignućima nekih “starih”, “divljih” i “zaostalih” naroda.*

- *Evroazijska koncepcija, dodaje, znači potpuni i odlučni raskid sa kulturno-istorijskim “evropocentrizmom”; u oblasti prakse evroaziji su skinuli s dnevnog reda problem “desnih” i “levih” političkih i socijalnih rešenja.*

Tu će se promptno zatim ukazati mladi filozof Aleksandar Dugin, tada tridesetogodišnja zvijezda u usponu, upravnik Instituta za metastrateška istraživanja, da elaborira euroazijske ideje na licu mjesta, u srpskom kontekstu. U najavi intervju sa Duginom, Dragoš Kalajić napominje da zaslugom njegovih teorijskih radova kultura otkriva *nepoznati kontinent duhovnih vrlina i vrednosti - svetu Rusiju*, a nakon posjete Srbiji i obilaska bojišta gdje se brani Republika Srpska - Dugin

svojim svedočenjima otkriva evropskoj novoj desnici i „borbu srpskog naroda koji brani Evropu od agresije Novog svetskog poretka i prodora islamizma“.

Dugin će naglasiti da su Srbi, Srbija i srpske zemlje jedan od najznačajnijih prostora evropskog i evroazijskog kontinenta, ne samo zato što se metafizičke sile Istoka, Severa, Zapada i Juga dramatično tu razrješavaju i prošlost i sadašnjost i budućnost Evrope. Novi svetski poredak danas nastoji u Srbiji i srpskim zemljama stvoriti modele za svoje nastupe sutra za osvajanje Rusije, prekosutra Evrope i naksutra Azije.

- Budite uvereni – insistira Dugin - da svesne snage savremenog sveta veoma dobro shvataju da od ishoda borbe i herojskog otpora zavojevačima - zavisi formula sutrašnje kontinentalne, evroazijske epohe. Srpska borba je početak velikog ustanka protiv Novog svetskog poretka, protiv saga zla oličenih Amerikom, kosmopolitskom, liberalnom, lišenom svih tradicionalnih, duhovnih istinskih kulturnih vrednosti.

U borbi protiv tog svjetskog poretka nema uzmicanja jer se sukobljavaju dvije velike planetarne sile. Na jednoj strani su snage duha, ovaploćene slovenskim Istokom, slovenskom tradicijom i duhovnošću, slovenskom tra-

dicijom društvene pravde - a na drugoj strani su snage zla, snage Zapada, SAD-a i Novog svetskog poretka koji donosi duhovnu smrt svakoj vjerodostojnoj kulturi i civilizaciji. U Srbiji i srpskim zemljama, najavljuje Dugin u junu 1993., počinje ustvari Treći svjetski rat.

Na bojištima Republike Srpske, kaže, nije osjetio samo da su Srbi najhrabriji narod na svijetu, nego i to da će svojom borbom otvoriti i obilježiti XXI vek, jer bijući se za svoja prava i slobodu, oni se bore za sve narode svijeta, a Rusi osjećaju svetu dužnost da im se priključe. Družeći se sa srpskim vojskovođama, sa srpskim vojnicima, sa herojskim srpskim narodom u Republici Srpskoj, nastavlja Dugin, mi smo stekli ogromno samopouzdanje i energiju za sopstvenu borbu protiv okupatora naše zemlje koji služe Novom svetskom poretku.

I kada se budemo oslobodili znajte da nas je vaša borba najviše nadahnula i podstakla u odlučujućoj boji! – deklamuje Dugin u prvom broju Naših ideja iz juna 1993.

Na valu euroazijstva, ozračeni velikim energijama suprapolitičkog pojma Rusija-Turan, čija vrijednost je i u njegovoj geopolitičkoj misiji, a njegovi korijeni i intuicija su mnogo dublji i u odnosu na vremena Džin-

gis Kana i njegovih sljedbenika, zariveni kilometrima u ruskom tlu.

Mali je kuriozitet cijelog koncepta po Duginu, što su se izvjesni evropski evroazijci priključili nacional-socializmu „koji je imao gotovo identične geopolitičke ideje (mada često suprotnih tendencija, protivnih)“, što Dugina ne ometa previše u promoviranju tih koncepata kao jednog lijeka za dekadentnu postmodernu epohu. Taj spoj Rusija-Turan, po njemu, nije nikakav paradoks, jer su veliki dio ruskog plemstva, posebno mnogi ideolozi slavenofistva u XIX stoleću, bili predstavnici raznih turskih plemena koja su odlično bili zastupljena u vladajućoj eliti Rusije.

Sve je krenulo po zlu, kada orijentacija neolitske Evroazije koja je, uprkos svim seobama “kultura” i rasnih tipova, slijedila tezu EX ORIENTE LUX (s Istoka s svjetlost), biva zamijenjena atlantskom teorijom (ex Occidente lux), kao strategijskim aksiomom modernih zapadnih geopolitičara. Atlantizam je, objašnjava Dugin, inspirisao kako Aleksandra Velikog, tako i Rimljane, kako germanske careve, tako i Napoleona, kako britansko carstvo, tako i Adolfa Hitlera, sve do modernih ideologa NATO-a (Atlantskog pakta).

Atlantističke teorije, međutim, imaju jednu slabu tačku, ne mogu da se odrede prema zagonetki Sumera, najstarije kulture koja je preatlantska, što joj nije smetalo da dosegne visok stepen intelektualnog i duhovnog razvoja. Upravo Dugin jaki euroazijski impuls osjeća u tome što neolitski spomenici sa juga Rusije i Sibira slične sumerskim, a isto odzvanja i u frapantnoj sličnosti sumerskog jezika sa dijalektima jezika turske grupe. Ti tursko-mongolski narodi, insinuira Dugin, pokazuju i danas težnje koje imitiraju njihove arhajske seobe, od Sibira ka Srednjoj Aziji, jugu Rusije, Balkanu i Anadoliji.

Slavenofilski prototip svete Rusije, vraćajući se euroazijskim korijenima, prestaje biti puka kopija pangermanizma, istovremeno značeći i povratak i sibirskoj protocivilizaciji i rasnim korijenima, kao jednom području nastanjenom najčišćim arijevcima, što se vidi i u tome – kaže – da su Džingis-kana zvali i bijelim kraljem, uber Indo-Evropljaninom. Upravo u tome što genotipski i fenotipski dijele Rusi i Turci čiji udio mongolsko-paleoazijske krvi ne prelazi procenat ugro-finske krvi kod Rusa, skriva se zajednički turanizam koji i jednima i drugima pruža posve realističnu kombinaciju u traženju modernog identiteta. Baš kroz turanizam, kroz Orijent i Sibir, Rusi će da otkriju svoj stari sveti centar, svoje nacionalno Ja.

Nacional-socijalizam je, po Duginu, pogriješio tek toliko što je poistovijetio Atlantidu i Hiperboreju, spaljujući stotine sela i razarajući gradove, ubijajući milione, a njihov koncept predačkog naslijeđa tek je unekoliko promašio koordinate, određivši turansko-slavenstvo stanovništvo neprijateljskim, nasativši naopako cijelu geopolitiku Trećeg rajha. Jedan od problema sa nacional-socijalističkim ideolozima bio je u tome što su potisnuti glasovi koji su napominjali da arijevske čistoće ima i u potomcima naroda koji nisu bijeli, propovijedajući supranacionalnost arijevske rase.

Geopolitika Trećeg Rajha mogla je lako da pretegne i na drugu - euroazijsku ideološku stranu, što se osjeća i u nacističkoj razjedinjenosti kada je u pitanju sudbina istočnih teritorija. Problem je, po Duginu, što su se "pangermanisti" ponašali kao klasični kolonizatori atlantisti, kao nosioci jedne evropocentrične svijesti koja je bila uzrok drastičnih mjera, dok su se ideolozi kao Rozenberg suprotstavljali ideji istrebljenja i iskorjenjivanja Rusa, insistirajući na nužnosti geopolitičkog saveza Njemačke sa Rusima, što se vidi i u posebnim vezama Rozenbergove službe sa ruskim patriotima evroazijatističke orijentacije.

Po Duginu nije bez svake znakovitosti - ni to što su Goti i Huni već jednom bili sklopili pakt protiv atlantističkog Rima. Osim toga, razdor dviju nacističkih struja (“pan-germanske” i “panarijske”) u toku Drugog svetskog rata vidi anticipirane još od preistorijskih događaja u neolitu, od čega nije ostalo ništa osim dvije-tri fantastične legende, nekoliko kostura, keramike i kamenih sjekira sa urezanim svastikama.

Umjesto da proarijevski ideolozi Rusa i Nijemaca, kaže Dugin, vrate Euroaziju korijenima Orijenta, hinduističke mudrosti, taoizma i konfučijanizma, bili su dopustili da nad pola Evrope tako dugo vladaju komunisti po ateističko, utilitarno, usko racionalističko, duhovno ustajalom Načelu, zbog čega se Rusija bila otuđila od same sebe i duhovne energije prisutne od Tibeta i Himalaja.

Ta obnova turanskog duha i metafizičkog Orijenta neće značiti rusko odricanje od hrišćanstva, nego osnovu i preporod hrišćanskog duha u Rusiji, duhovnih izvora vjere, nasuprot moralista protestantske orijentacije i esteta koji su čuvali praznu školjku vjere.

Da taj geopolitički-duhovni žargon ima konkretne učinke u stvarnosti, da se prožima sa živim političkim jezi-

cima, pokazuje se već na stranicama *Naših ideja* u sljedećem broju, u februaru 1994., kada će biti štampan jedan transkript sa okruglog stola iz Akademije generalštaba u Moskvi, održanog aprila 1992., na kojem su o problemima evropske bezbednosti i mogućih puteva razvoja Rusije i Evrope govorili general-lajtnant Nikolaj Klokov, šef katedre za strategiju; general-lajtnant Nikolaj Piščev, zamenik šefa katedre za strategiju; general-major Vladislav Iminov, šef katedre za vojnu istoriju; Žan Lалу, glavni urednik časopisa "Križa" (Francuska) i Alen De Benoit, filosof, rukovodilac istraživačke grupe "Za evropsku civilizaciju" i lider evropske "Nove desnice" (Francuska).

Upravo će Alen De Benoit u tom razgovoru insistirati da u Evropi tih godina vlada velika zbrka, nakon što je nestao Varšavski blok, zalažući se za tezu da je sada vrijeme da i NATO bude ukinut. Osvrnuće se i na naglo jačanje američkog uticaja, pošto se upravo ta strategija trudi da NATO nametne nove oblike dominacije zasnovane na razradi novih tehnoloških sredstava. Time se, opominje de Benoit, Americi omogućuje da kontroliše ne samo vojnu sferu, već i tehnologiju u cjelini.

Na to će se lako nadovezati generali. Klokov će primijetiti da se stručnjaci slažu da periodi najvećeg mira u

Evropi - ne samo u XX vijeku - korespondiraju sa rusko-njemačkom vojnom saradnjom. Ali ako ta varijanta bude ostvarena – pita se - neće li to izazvati otpor drugih evropskih sila? Stvar je u tome što će takva alijansa dati, primjećuje De Benoit, Nemačkoj i Rusiji apsolutnu stratešku prednost.

Dok sada konkretno u političkim idejama vaskrsava ono Duginovo razglabanje o euroazijskom gotsko-hunskom savezu, ovi se filozofi i generali na jednom vojno-strateškom okruglom stolu, riječima De Benoita naprimjer, odazivaju tezama da Njemačka i Rusija, sklapajući čvrste geopolitičke alijanse, nekad pozitivne, nekad negativne, čuvaju čitav sistem kontinentalne evropske bezbjednosti, protiv kojeg na drugom polu stoji Amerika kao apsolutni protivnik; potencijalni saveznici takvog bipolarnog garanta nalaze se u Francuskoj, Italiji i Španiji, dok su protivnici u Engleskoj. Jedini slabi element tog geostrateškog saveza će biti Ukrajina, koja mora biti riješena što prije, budući da želi u alijansu sa Njemačkom, a to pitanje, napominje De Benoit klervoajantno, ne smije postati jabuka razdora.

Sasvim konkretne ratno-političke konture euroazijskog i slovenskog žargona o zajedništvu – pojavljuju se i u intervjuu general-majora Dušana Kovačevića, ministra

odbrane u Vladi RS-a, koji 1994. godine također govori o istorijskom prijateljstvu ruskog prema srpskom narodu, što pokazuju „ruski dobrovoljci koji su dolazili, i koji se bore u redovima naše vojske“.

– To su veoma hrabri borci, koji se junački i disciplinovano bore. Oni su toplo dočekani i izuzetno prihvaćeni od boraca i našeg na-roda. Bez obzira što to nisu velike snage, oni nam zaista mnogo znače. Pravoslavni svet mora po svaku cenu da se suprostavi onome što ga ruši i razara, a to je Novi svetski poredak. Ja sam lično ubeđen da smo mi na braniku pravoslavlja, i da branimo ne samo naše već i ruske interese... A osvrnuće se i na proces popuštanja Zapadu:

- Kada je Rusija glasala za uvođenje sankcija, mnogi su me borci sa zaprepašćenjem i tugom pitali, zar je moguće da su nas Rusi izdali i ostavili na cedilu. Rusija je privremeno bačena na kolena, i za sankcije je pod pritiskom Zapada glasala ruska vlast, a ne ruski narod. Ruski narod nam je poslao svoje najbolje sinove upomoć.

Komentarišući mogućnost bombardovanja srpskih položaja, general major Kovačević opominje da bi Zapad imao ogromne gubitke, stvari ne bi ostale iste kad bi i njihovi vojnici počeli da stižu mrtvi. Svjedočeći tako

direktno sa lica mjesta, i taj general major opominje na mondijaliste koji hoće razbiti jake nacionalne države, sa jasnim nacionalnim obeležjima, koje odbijaju da se povinuju njihovoj volji s ciljem da formiraju 4 nove države, „i to na račun Srba i srpske države koju su oni planirali uništiti“, istovremeno radeći na uništenju pravoslavlja i procesu unijaćenja Srba.

Ta hobotnica čija je glava u Vašingtonu, kada je u pitanju Euroazija, po riječima Duginovim, ponekad svoje pipke pruža duboko u protivnički establishment, tako je u Jeljcinovoj vladi ministar inostranih poslova Kozirjev ustvari ordinarni atlantista koji sije razdor između evropske i ruske politike.

- On je sistematski uništio sve ruske pozicije u svetu, objašnjava Dugin, vama ne treba da objašnjavam kakvo je on zlo počinio ruskim interesima na Balkanu, podržavajući sve izuzev Srba, sramno se založivši i za sankcije protiv Jugoslavije. Ta protivruska i rusofobna vlast sve čini da uništi privredu Rusije i - naš narod dovede na ivicu gladi, kako bi slomila njegov otpor i izvršila rasprodaju njegovih dobara.

Bliski odjeci ove ideje će se čuti uskoro i na Skupštini srpskog naroda, gdje će general Radoslav Brđanin (po-

slije osuđeni ratni zločinac) govoriti o Kozirjevu kao zapadnom igraču, koji potajno provodi Vens-Ovenov plan, što nije čudno - „Ruse ne može izdati Kozirijev jer je on Jevrej“, kaže Brđanin, „Ruse može izdati samo Rus, Srbe ne mogu izdati muslimani ni Hrvati nego Srbi“.

Po Duginu će biti presudno što su Rusi uvijek shvatali da društvene vrijednosti iz pravoslavne tradicije i otadžbinske historije, različite od zapadnih, a devedesetih se uzaludno u rusko tle pokušalo usaditi iluzornu ideju o univerzalnosti političko-ekonomskog puta, socijalnom progresu i tehnološkom razvoju koje navodno može da obezbijedi jedino okretanje Zapadu.

U Duginovoj viziji, atlantističke sile su obuzete merkantilnim, individualističkim, materijalističkim i kosmopolitskim pogledom, dok Euroazija označava duhovnost, ideokratiju, kolektivizam, autoritet, hijerarhiju i tradiciju. Nakon što se otuđila od same sebe, Evropa može fascinirati altermondijaliste, riječima Bokanovim, samo još srednjovjekovnim štitovima, solarnim krstom, jataganima, šlemovima, pancirima, kozačkim jurišnim pjesmama, ta Evropa ratova i slave u grimiznom ogrtaču imperijalne i monarhijske moći, opjevana u ratnim hronikama i carskim poveljama, krstaška i bogotraži-teljska.

Čudesno otkrovenje Bokanovo na 69. strani prvog broja *Naših ideja*, u hipu, prikazaće tog divljeg varvarina sa istoka Evrope, *Nemanjinog potomka*, kojem će neki potomak Fridriha Barbarose u jednoj pariskoj knjižnici pružiti oštru samurajsku katanu, hiljadu godina nakon susreta njihovih kraljevskih predaka usred raške ravnice.

Taj mač, usred evropske dekadentne atmosfere, vaskrsnuće među policama knjiga u radoznom zamahu u rukama tog viteškog hodočasnika, *tog Srbina koji je došao iz socijalističke obezbožene antisrpske republike Jugoslavije*, hiljadu devet stotina i prve godine po rođestvu Hrista Kralja, dok uokolo lijevi agitatori Novog svjetskog poretka prave protestne šabate mržnje prema Evropi.

Već sljedeće godine, 1992, *ratne godine srpske*, nastavlja Bokan, među stablima jedne šume sarajevskog ratišta, stajajući taj vitez opet sa istom samurajskom katanom u ruci, ogledajući u njoj uniformu svojih Belih Orlova, dobrovoljačku kokardu i ratni krst, isprobavajući čelik u veselom fijuku na ognjenom frontu gdje divlji *varvari sa Istoka ponovo grade Evropu ni iz čega, iz sebe samih, svoje pravde istine i viteštva*, krčeći prostor *krstaškom smjelošću, za početak novog doba*, progovaraajući u tom vavilonu zajedničkom molitvom Kosovske bitke.

Neprijatelj tog postmodernog revivala viteštva svako je akademsko umrtvljivanja žive energije. Usuprot tome, kao prava istorija *posljednjeg srpskog oslobodilačkog rata*, kao simfonija naše duše, nameće se, po Bokanu, jedna predivna kaseta *Stan'te paše i ustaše* na kojem su skrivene pjesme Bajce Malog Knindže, kao Karmina Burana tog srpskog trubadura, koji daleko nadrađa sve govore akademika, gudačke kvartete, partijske sastanke, govore književnika i sve pokrete naše kulture.

Osim monarhijske poze i ravnog arijeuskog šifrnika, štampanih na ovim stranicama - korespondencije Duginovog euroazijstva sa nacional-socijalizmom još konkretnije se otkrivaju u programu Nacional-boljševičke partija (NBP), koju zajedno sa Eduardom Limonovim formira 1993. godine.

Istraživači primjećuju da je to jedna od najvećih političkih organizacija fašističke orijentacije u Rusiji, sa članstvom koje se procjenjuje u rasponu od 6.000 do 7.000. Spoljni neprijatelj nacional-boljševizma otpočetak je identifikovan kao „Veliki Sotona”—odnosno SAD i mondijalisti Evrope, ujedinjeni u NATO i UN“.

Nacional-boljševici se zalažu da Rusija okrene leđa Sjedinjenim Državama i poništi sve sporazume sa Za-

padom. Mogući prijatelji Rusije na evroazijskom kontinentu su Njemačka (pod antimondijalističkim režimom), Iran, Indija i Japan. Program navodi i da je globalni cilj nacionalboljševizma „stvaranje Carstva od Vladivostoka do Gibraltara na bazi ruske civilizacije“, a to će se postići u četiri uzastopne faze: prvo, revolucija da se današnja Ruska Federacija transformiše u „jedinstvenu rusku nacionalnu državu“; zatim pripajanje Rusiji teritorija bivših sovjetskih republika naseljenih Rusima; onda, ujedinjenje evroazijskih naroda bivšeg SSSR-a oko Rusa.

Časopis *Naše ideje* znakovit je po tome što među raznim jezicima u srpski postmodernizam, za vrijeme agresije i genocida na prostoru BiH početkom devedesetih godina, uvodi razvedeni žargon alterglobalizma, sa širokim spektrom slika koje dijeli sa evropskom književnom desnicom, dijeleći simbole iz kolaboracionističke arhive i dalekog srednjevjekovnog viteškog grbovnika.

Oslanjajući se na tu visoku pismenost i kulturno-ideološku verziranost, među tim idejama posebno mjesto dobiće euroazijstvo, kao vid otpora protiv amerikanizma, jezičke diseminacije identiteta, nacionalnog raskorjenjivanja, imperijalističkog robotizma i mondijalizma. To će biti početak jedne borbe protiv novog svjetskog

poretka, što se otkriva, kako najavljuju ovi bogotražitelji bijele Evrope, samo kao uvod u Treći svjetski rat.

Sav taj konkretni politički program dobija svoje konačno značenje u polju konkretnih političkih poteza. Pokazujući šta se događa sa postmodernim idejama kada postaju stubovi novih programa, Dragoslav Bokan, saobražen sa srednjovjekovnim evropskim vitezovima, u isto vrijeme dok krasnoslovi o evropskim usamljenim tvrđavama, zlatnih grbovima, plemenitaškoj krvi, dolazi na čelo vojne formacije Beli orlovi koja će počinuti najstrašnije zločine, među koje idu i paljenje staraca, žena i djece u Višegradu, pokolj civila u Voćinu, likvidacija civila u Foči i Gacku i ubijanje 250 ljudi na Ovčari.

Prelazeći isti put, kad se riječi išćahure u tenkovske gusjenice, u osvit ruske agresije na Ukrajinu 2022., Dugin će napisati da je sedam godina horora završeno, voz istorije konačno kreće dalje, a to što slijedi neće biti rat s Ukrajinom, nego sukob s mondijalizmom kao integralnom planetarnom pojavom, dok Rusija odbacuje sve u tom globalizmu - unipolarnost, atlantizam, liberalizam, antitradiciju, tehnokraciju, prokazujući europske lidere kao dio atlantističke liberalne elite.

Biće to presudni akcenti na jednom putu gdje se ideje bore i trijumfuju, počev i na ovom jeziku kolati tride-

setak godina ranije, kao da se riječi sada pred očima slažu u živi pokret ljudi i oružja.

Euroazija i nacistički žargon

Među svojim glavnim neprijateljima altermondijalisti i euroazijci nesumnjivo vide i postmodernizam. Osjećaju ga kao simptom pobjede liberalizma i kraja istorije.

Taj put – kažu – vodi u oslobađanje čovjeka od svega onog što ga čini čovjekom, nadindividualnih i vanljudskih vrijednosti i ideala. To je vrijeme najstrašnije krize individue, nad koju se nadvio mondijalizam koji poriče čovjeka kao vrhovnu vrijednost. U tome će biti i njihov problem sa novom ljevicom, koja – za razliku od stare ljevice – dovodi u sumnju strukture razuma, osporava valjanost koncepcije realnosti, raskrinkava nauku kao mistifikaciju, razbija diktaturu “akademskih krugova”, kritikuje koncepciju “čovjeka” kao “totalitarnu apstrakciju”.

Globalizam stvara uslove za fatalnu planetarnu “revoluciju mnoštava” koja će, koristeći sveopštu komunikaciju i širenja otvorenih znanja, stvoriti mrežu svjetske sabotaže – kao što se prelazi sa čovjeka na postčovjeka (mutanta, kiborga, klona, virtuelu) koji slobodno bira

pol, spoljašnjost i individualnu racionalnost po sopstvenom nahođenju.

Kako vrijeme bude odmicalo, alterglobalisti euroazijci će se služiti postmodernističkim strategijama, žonglirajući u političke svrhe. Tako će naprimjer, s postkolonijalnim prizvukom, optuživati Zapad da se samoprezentira kao “napredan”, “progresivan”, “civilizovan”, dok se sva ostala istorijska iskustva i društveno-političke sisteme izjednačavaju sa nečim “nesavršenim”, “zaostalim”, “varvarskim”.

Preokrećući postmoderni glosarij, altermondijalisti će iskoristiti to što se svaka reprezentacija može uzeti kao laž. Nikakvog opšteg sistema više nema, nego postoji zapadni, američki, ruski, kineski, iranski, indijski sistem vrijednosti, koji različito tumače najprostije stvari. Krajnji rezultat će biti to što će Dugin, u obratu jednog post-truth retoričkog slogana, ruske ratove u prva tri desetljeća 21. vijeka pravdati u zapadnoevropskim medijima – time što postoji ruska istina.

To postmodernističko kodiranje osjeća se i u drugom broju *Naših ideja*, kada počnu pledirati za rehabilitaciju tradicijskih anagrama i metaistorijskih znakova, koji stvaraju suštinu euroazijskog zavičaja, slavenske du-

hovnosti i srpske otadžbine. Ti simboli, kao glasnici nedostiznog i prozori vječnog, poslužiće kao primordijalno sjećanje obeznanjenih robova na galiji, u ime skoka iz ništavila ka zvjezdanom zavičaju naše rase.

Oficijelno se obrušavajući u tekstu *Protiv postmodernizma* na taj mit 20. vijeka, Dejan Ćorić navodi da se nikad u istoriji umetnosti nije desio slučaj poznat kao postmoderna, kada se javlja *vreme bez stila, bez ikakvih stilskih naznaka*. - Ne postoji nijedna takva epoha u istoriji, u kojoj se tek dešavaju *pretakanja, miksture, koje brišu umetničke osobenosti u osmozama helenske sa indijskom umetnošću, ništeći aleksandrizam, rani srednji vek, japanizam i prožimanja umjetnosti Istoka i Zapada, u neprepoznatljivom melanžu bez oštih stilskih granica, nasuprot pravog i vidljivog prožimanja stilova*.

Tu umjetnost grafita koji su stvorili marginalni jadnici i očajnici u Cirihu, ležeći zbog toga i po šest meseci zatvora – sada lukrativno razvijaju *američki pederi poput Haringa do estetike undergrounda* koji se danas ukazuje kao preovlađujući slikopis u medijima, kako djeluju procesi *postmoderne satanizacije*. Krajnji rezultat će biti *podljudska umjetnost njujorških crnaca* – raskrinkavaju Naše ideje tu estetsku mondijalističku zavjeru

- čije su mazarije i divljanja po platnima također debelo unovačavaju neki galeristi.

Dok urniše te postmodernističke registre, u volšebnom obratu, ovaj esteta u pola teksta najednom će postati prorok kraja vremena, koji su osjetili – kaže – svi veliki mislioci budućnosti istorije, privučeni tim brojevima oko 2000-te. Na svakom od tih presjecišta, kaže, očekivan je kraj istorije, Apokalipsa i Strašni sud i početak nadistorije, dok astrologija, ta najcrnija magija, prekri-va duše današnjih stvaralaca. I rock'n 'roll muzika, nekada propagirana kao mirotvorna, otkrivaće demonsko lice destrukcije.

Za to vrijeme laureati Kanskog festivala, veliki režiseri zapadne kinematografije poput Davida Lincha, produkuju čitave opuse i serije demonske prirode, posvećeni prastarom zlu koje se danas udružuje u taktu grandiozne realizacije negativnih utopija, oličenih u tehnici i viziji tehničke budućnosti. Ovaj kritičar *Naših ideja* spoznaće tajnu i zašto su svi proizvodi koji nose medijsku informaciju (za razliku od onih pre rata i iz 50-ih i 60-ih) sada crne boje i zašto TV i radio programi ikonografu nude obilje dijaboličkih nasrtaja.

Konzervativni revolucionari u Našim idejama

Estetika desnih Naših ideja se tom postmodernističkom obilju suprotstavlja usvajajući komplet okultnih alternativnih istina, oslonivši se na usamljene duhove, koji – kažu – zasnivaju uporišta otpora vremenu, kao što Mediala imitira samobitnost i sakralizaciju umetnosti, ponavljajući postnadrealistički slogan: *Umetnost će biti sveta ili je neće biti.*

Vjerujući na riječ u to (neo)avangardno proročanstvo koje najavljuje preokret svjetske istorije u godini broja dijaboličke simetrije -1991., *Naše ideje* sada doprinose okultnoj postmodernoj igri riječima i konceptima, dajući im politički obol. Oslanjajući se na to što taj medialni glosarij konačno uporište nalazi u tradiciji, taj alterglobalizam poziva u pomoć mislioce kao što su Genon, Evola, Berđajev, Heidegger, Hamvas.

Isto kao što se u međuraću njemački reakcionarni modernisti ne biraju isključivo ili kulturu ili tehniku, kao što preporučuju klasični konzervativci, nego ih stapaju u sintezu tehnologije i kulture čime se moderna tehnika ugrađuje u kulturni sustav njemačkog nacionalizma, a da se pri tom (po Herfu) ne gube romantični i antiracionalni aspekti, isto tako alterglobalisti i eu-

roazijci početkom devedesetih, pa i u srpskoj varijanti *Naših ideja*, taj antimondijalizam ne okreću isključivo na običnu nacionalnu pastoralu, nego snivaju o jednoj ujedinjenoj tehnološki i intelektualnoj nadmoćnijoj zajednici, koja je i supranacionalna i ostavlja obični materijalizam prošlosti.

Kao što su Celineovi pamfleti ili Jingerovi eseji ispisanu i u ritmu avangardne fragmentarnosti, tako se altermondijalisti služe post-truth postmodernim retoričkim obratima i alter-vizijama o kraju vremena, kao intarzijama konkretnog političkog programa.

To će biti isti onaj put, koji su anticipirali njemački reakcionarni modernisti, kada vojno-industrijske potrebe pod Hitlerom postaju nacionalne vrline. Upravo to što je, naprimjer, Thomas Mann detektovao u reakcionarnom modernizmu kao opasni melanž *robustne modernosti i afirmativnog stava prema napretku*, u kombinaciji sa snovima iz prošlosti – osjeća se i u oduševljenju Duginovom mislima konzervativnih revolucionara i njihovim visokotehnološkim romantizmom, kao stožerom jednog novog visokog postprosvjetiteljskog svijeta u kojem se obnavljaju herojske vrijednosti gotovo zaboravljene Tradicije.

Za Dugina je konzervativna revolucija: “Posljednja revolucija”, “najveća revolucija u historiji, kontinentalna i univerzalna“, „povratak anđela, vaskrsenje heroja i ustanak srca protiv diktature razuma“, i tom bliskošću Duginovi koncepti, kako pokazuju istraživači, nedvosmisleno korespondiraju sa fašizmom, a ujedinjenjuje ih i geopolitička vizija o suprotstavljenim moru i kopnu, što poprima moralne dimenzije manihejske borbe između dobra i zla.

Dvosjekli mač konzervativne revolucije osjeća se i u programu Nacional-boljševičke partije, koja s jedne strane obećava naučnicima, istraživačima i pronalazačima „rajske uslove“ i prioritetno finansiranje iz državnog budžeta, ako njihova sloboda bude ograničena otpuštanjem od agresije mondijalizma, tog „unutrašnjeg neprijatelja“ nacional-boljševizma.

Daleki impuls konzervativne revolucija se osjeća i u Duginovom pogledu na komuniste početkom devedesetih, kada ističe da su današnji komunisti sasvim drugačiji: „Reč je o onim pravim komunistima, koji nikada nisu ni imali vlast dok se oni lažni, koji su držali vlast, vršili teror, danas izdaju za demokrate i zagovornike liberal-kapitalizma. Premda sam uvek bio i ostao nepokolebljivi antikomunista, moram priznati da je komuni-

zam posedovao, bar potencijalno, nacionalnu, odnosno nacionalističku perspektivu“.

- *Euroazijci su – kaže - davno predvideli preobražaj komunističke partije u stranku nacionalnog tipa, potpuno imunu na inkluzije proleterskog internacionalizma. Posle perestrojke ruska Komunistička partija je postala slobodna od dominantni marksizma, ateizma, internacionalizma i negativnog lenjinizma, postavši partija nacionalnog tipa koja ima gigantsku političku, državnu i duhovnu budućnost.*

U prikazu konzervativnih revolucionara u drugom broju *Naših ideja* posebno važno mu je, kaže, osvijetliti istoriju jedne posebne ideologije koja se ne može ubrojati ni u *kategoriju desnice*, ni u *kategoriju levice*, u času tu ljevica postaje desnica i obrnuto, u skladu sa najboljom euroazijskom tradicijom, kako je davno najavio Savicki. Neopterećen moralnom stranom konzervativnih revolucionara, pošto *svaka ideja može tokom svoje realizacije biti diskreditovana*, jer je politički život ionako *obilježen propagandnim ocrnjivanjem*, ma koliko krvavih zločina da su počinili “komunisti”, “kapitalisti” ili “fašisti”, njihove ideološke koncepcije valja objasniti objektivno i nepristrasno.

Konzervativni revolucionari, kaže iznimni su po tome što nisu poricali duboku krizu političkih i društvenih kretanja u Evropi između dva svjetska rata, ali za razliku od ljevice nisu radikalizovali teze o Slobodi, Bratstvu i Jednakosti, insistirajući na suprotnom pristupu koji teži da se vrati poretku koji je prethodio ne samoj revoluciji, nego i nastanku uzroka koji su do nje doveli. Svjesni širine socijalno-političke krize, došli su do totalnog odricanja lijevih ideja, prošavši kroz periode oduševljenja, istovremeno pozivajući na preispitivanje desničarskih vrijednosti u pravcu revolucionarne radikalizacije.

Koncepcija Trećeg Puta skoro uvijek je na ovaj ili onaj način povezana sa putanjom Ruskog Puta, a istraživači bez izuzetka ističu rusofiliju konzervativnih revolucionara. Tu je presudna geopolitička osobenost Rusije i njena istorijska sudbina. Najrasprostranjenija geopolitička teza “Trećeg Puta” može biti formulisana kao “ni Istok, ni Zapad”, što znači odbacivanje kako “prosvjeteljskih”, “atlantskih” tendencija, tako i društvenih arhaičnosti azijskog tipa.

Preteče Trećeg Puta postojale su i u Njemačkoj, jer sam arhetip njemačke duše i geopolitička pozicija Nijemaca, čine ih, slično Rusima, sklonim takvoj ideologiji, počev

od Fihtea, Herdera, romantičara, preko Nietzscheove sinteze, sve do Carla Schmitta i Jungera.

Sukob kontinentalne Njemačke sa “atlantskom” Francuskom i Engleskom, kao i “ne-istočnost” evropskih Nemaca, načinili su “iskonsko germanstvo” logičnim sinonimom Trećeg Puta u izrazito evropskom, zapadnom geopolitičkom prostoru. Ti elementi su prisutni i u ruskom boljševizmu - od smenovehovaca do današnjih neostaljinista – a italijaski fašizam u ranim fazama skoro u potpunosti se zasniva na principima konzervativne revolucije.

Najpotpunije i totalno ovaploćenje Trećeg Puta – kaže Dugin – bio je ipak njemački nacional-socijalizam. U spajanju desne koncepcije nacionalizma sa lijevom koncepcijom socijalizma – biva očigledno da se tu ne radi ni o desnom ni o lijevom putu, već upravo o Trećem Putu.

Putanja tog stanovišta u Evropi poslije 1945. pala je “epohu katakombi”, dok se u Trećem svijetu u političkoj i socijalnoj ravni počinje ostvarivati odmah poslije 1945. Ideje socijalne pravde i obraćanje nižim slojevima stanovništva kojem je bio garantovan posao, novčana pomoć i zaštita ekonomskih prava - sve prilično ljevi-

čarsko u fašističkom ideološkom kompleksu, kao i kulturna tendencija ranog fašizma, povezana sa avangardnom umjetnošću, futurizmom, modernizmom, daleki su odjeci konzervativne revolucije.

U rumunskoj varijanti, u vidu slavne Gvozdene garde, na čijem čelu je bio najistaknutiji i najpoštovaniji čovjek Konzervativne Revolucije - kapetan Cornelu Codreanu, čuva se najčistiji arhetip Trećeg Puta, koji se presijava u tri aspekta – u italijanskom fašizmu sa njegovim etatizmom i ustrojstvom Države; u njemačkom nacional-socijalizmu koji je okrenut Naciji-duši; i u rumunskom gardizmu sa mističnim pravoslavljem, oplemenjen folklorom sa religioznim temama i mistično-političkim himnama.

Iako je glavna tema ruskih euroazijaca Oktobarska revolucija, oni se suprotstavljaju ljevičarima, koji su izvojevali boljševičku revoluciju, istovremeno zavađeni i sa desnicom koja boljševizam smatra čisto spoljašnjim faktorom, a predrevolucionarni režim vidi savršenim. Glavni uzrok krize za euroazijce je zapadnjaštvo koje prate apsolutizacija carske vlasti, pseudoaristokratije, inteligencija kao “obeskorenjeni” slojevi, gubljenje totalnog Pravoslavlja, degradacija petrovske Rusije u pravcu grubog i neorganskog kapitalizma XIX vijeka.

Evroazijce su ponekad nazivali “slovenofilskim futuristima”, pošto su tradicionalizam i čak arhaičnost spajali sa težnjom ka zadovoljavanju narodnih potreba za socijalnom pravdom. Ruski Treći Put pocijepaće se na nacional-boljševike koji su u staljinizmu vidjeli izvjestan zaokret prema narodno-imperijalnoj stihiji, i na nacional-socijaliste koji su se solidarisali s Nijemcima u ratu.

Poseban moment iz nacional-socijalističke tradicije koju evroazijci nasljeđuju – kaže Dugin – jeste misija Vafen-SS-a u smislu intelektualno-naučnom, koji se umjesto uskonacionalnog germanizma zalagao za jedinstvenu Evropu, podijeljenu na etničke regione sa neofeudalnim centrima, pri čemu se etničkim Nijemcima ne daje nikakva posebna uloga. Ta organizacija ima međunarodni karakter koji obuhvata i predstavnike “obojenih” naroda – azijske i bliskoistočne muslimane, Tibetance, Turke i Arape.

Pokret SS je obnavljao izvjesne strane srednjevekovnog duhovnog viteškog Reda sa tipičnom idealima prevazilaženja ploti, siromaštva, discipline i meditivne prakse, čime se u ekonomskoj sferi kategorički odbacuje tipično kapitalistički hedonizam, plutokratija, finansijski liberalizam, slobodno tržište, kamatni sistem, što je blisko i credu *Naših ideja*.

Besmisleno je, po Duginu, lijepiti etikete “ljeвица” i “desnica” u geopolitičkom polju u kojem se bore “atlantizam” ili “evroazijstvo”. Budući da je sada Rusija neraskidivo povezana sa ostalim svetom - opominje - ne smije se dopustiti da prevlada bipolarni sistem desnica-ljeвица, što vodi u hegemoniju globalnog “američkog modela”. Trenutno su najaktivniji u ideološkom polju “atlantska” desnica i “evroazijski” konzervativni revolucionari, dok su lijeve tendencije zasad anarhističke i nonkonformističko-liberalističke prirode, potpuno neodređene i neubjedljive.

Za to vrijeme – insistira – Treća Pozicija se danas otkriva kao nešto veoma ozbiljno, fundamentalno, zasnovano, u ovom svijetu poslije Jalte, gubeći kriminalnu stigmju. Ako se uskoro pojavi vojna, strateška i industrijska alternativa “atlantizmu”, ona se može ukazati, najavljuje Dugin, samo kao euroazijska Treća Pozicija.

U istom broju *Naših ideja* toj Duginovoj akrobatici priključit će se Dragoslav Bokan tekstom *Herojski realizam akcije*, kao manji euroazijski brat, da uspostavi vertikalnu desnice i revolucionarnog konzervativizma u srpskoj kulturi – kaže - od Dečanskog mermera, Jefimijine Plaščanice, Obilićevog uboda sablje, preko renesansne živosti dvora Despota Stefana do Venclovićevih

propovedi, Koderovog i Kostićevog hermetizma, Nastasijevićeve misaonosti i herojske nostalgije Crnjanskog.

Najveći neprijatelji tu biće sumrak sveta, nestanak bogova, uništenje zemlje, preobražaj ljudi u rulju, mržnja i podozrenje na sve istinski slobodno i kreativno, koje dostižu takve razmere po čitavom licu zemlje da su kategorije kao “pesimizam” i “optimizam” odavno postale apsurd, kao u vrijeme Heideggerovo.

Nasuprot obezdušenih i obeznapođenih intelektualca koji šmrcaju zbog prohujale lagodnosti, valja otkriti kulturno-politički i duhovno-mistični kvalitet našeg srpskog, slovenskog i evropskog identiteta, rastjeravši tu fatamorganu postojanja i strgnuv mrtvački pokrov.

- *Mlade srpske elite* – propovijeda Bokan – *neosetljive na zavodljivu slatkorečivost intelektualnog polusveta sa njihovim internacionalizmom, prosvetiteljskim ambicijama i slepom verom u mehanički progres ispovedanom pred oltarom Boga Razuma, pouzdaće se u duhovno vaskrsenje našeg narodnog života, ne obazirući se na nerazumevanje janjičarskih razsrbljenih generacija Nove Jugoslavije.*

Odbačeni akademski “trgovci znanjem” biće zamijenjeni živim primjerom *ekselencije svetaca i ratnika*, dok se

sumorna borba za svakodnevnu egzistenciju pretvara u herojsku bitku za više i plemenite ciljeve, a dekadentni uzori “prokletih pesnika”, tuberkuloznog buncanja i samoubistva nestaju pred novim borcima. Biće presudno da se srpska inteligencija početkom devedesetih, docira, vrati oltaru tog Evropskog hrama postajući nasljednicima onih koji po stranicama “Narodne odbrane”, “Hrišćanske misli”, “Studentskih novina”, “Otađzbine” i “Ideja” ispisuju svoju *pripadnost rasi koja trijumfuje podvizima talenta, vere i herojstva.*

Među njima naći će se Vladimir Vujić, Miloš Crnjanski, Stanislav Krakov, Dušan Nikolajević, vladika Nikolaj Velimirović, Momčilo Nastasijević. Vjerovatno (osim Svetislava Stefanovića) nije propustio da nabroji ništa od štampe i nikoga od figura, što tridesetih i četrdesetih godina na srpskom jeziku nije bilo (i kolaboracionistički) umiješano u jednu retoriku počveništva i volksich književnosti, književne desnice, Novog poretka, što će uskoro pasti kao slovna zavjesa, iza koje će, između ostalih, biti poubijano, naprimjer, i devedeset hiljada Srba u Jasenovcu.

Ta sljubljenost postmodernističkog alterglobalističkog imaginarija sa nacističkim žargonom, na stranicama *Naših ideja*, ne manifestuje se samo u koresponden-

cijama sa tim opštim mjestima evropske desnice, kao lijepo izatkanih jezičkih plašteva. To neće, dakle, samo vidjeti u ekskursima u kojima, naprimjer, savremene diskoteke postaju poprište divljeg njujorškog ritma, koje valja prevazići *jedinstvenom dušom i ličnošću srpskog naroda*, kao što je njemačka duša prevazila tridesetih godina opake ritmove crnačkog džeza.

Te paralele se, riječju, ne zaustavljaju samo na tome, postajući na stranicama ovog časopisa, u pojmovima tog rječnika, i živa realnost, naprimjer, i u oduševljenju spisateljice Isidore Bjelice likom kapetana Codreanua, koje će – što priznaje u jednom ponesenom dnevničkom odjeljku – vremenom polako prelaziti u pravu opsjednutost, kako evoluiru svako pravo voljenje.

Nisu tu najveći problem ni savjeti, naprimjer, Sonje Karadžić koja u vrijeme najvećih kontra-mondijalističkih borbi po Bosni i Hercegovini piše o tome kako su pojedine dame pogrešno shvaćene, jer i same usvajaju tuđe kvazi-modne trendove, tako da za popodne ostavljaju teže parfeme, umjesto da se istuširaju sapunom i najobičnijom vodom, dajući doprinos očuvanju ozonskog omotača i disajnih površina. Nije tu, dakle, najproblematičnije ni naravoučenije iz tog teksta koje kaže da se – poslije svih reklamnih gluposti – vratimo sebi, skloni

Evropi koja ovdje bila oduvijek, nasuprot Amerike koja – s Božjom pomoću – nećemo nikada postati.

Stapanje tog alter-globalističkog sveslovenstva sa nacizmom čini se jasnim kao dan, međutim, u jednom nadahnutom ekskursu Dejana Ćorića o Staljingradu i Hitleru. Upravo u trenu kad su Slaveni – divljački boreći se danima – konačno pobijedili, Hitler – kaže Ćorić – početi polako da stari, dočekavši te vijesti u jednom bunkeru, koji opisuje kao mješavinu logora i manastira, gledajući se u ogledalu dotadašnje spektakularne moći, u odsjaju tog krupnog i posljednjeg poraza, nastavljajući polako da se pogrbljuje, lijeva noga će ga sve češće izdavati, a neće održati više nijedan veliki govor.

U toj atmosferi straha, dok se razmjenjuju recepti za samoubistvo, Hitler, nikako lud, nego samo *abnormalan čovek, građen po drugim i višim parametrima od ljudskih*, mašta i sanja u svojoj projekciji budućnosti, pažljivo samo proučavajući kolonade, kupole, uglove i vizure panteona i hramove rodnog Linca.

Sve počinje, dakle, kaže se, *u umetnosti, sve se u njoj završilo, u snu istorije i istorije arhitekture, koju je Kant jedinu smatrao dostojnom mišljenja*. Napolju, na ulici, pred propast – objašnjava Ćorić - Hitler nikoga nije op-

tuživao za neuspjeh i poraz, kriv je neprijatelj koji ne želi bolji svet.

- Poslednja Hitlerova fotografija snimljena nekoliko stotina metara od ruske linije, prikazuje ga bledog, oronulog, u nečemu nalik Napoleonu. Jedan velikih san Germana razbijao se o jednu veliku realnost, jedno nevino poštenje rase smenile su generacije bez iluzija. Nacizam je otišao, došao je komunizam, došla je demokratija, i ljudi koji nisu znali za snove.

Žargon o veličajnoj umjetnosti, poštenju rase, humanim snovima, velikim idealima koje dijele Germani i Slaveni, demokratskoj truleži – ostaće, godinama poslije, nasljedovani tako u imaginariju jednog srpskog alter-globalističkog časopisa, pred izazovima novog vremena zatrovanog mondijalizmom, i u glosariju estetskih ekspertiza, i u prirodi političkih koncepata koje će zagovaraju, u euroazijstvu i konzervativnoj revoluciji.

Godinama poslije anatomi fašističke retorike uobičajeno će pisati da je Hitler bio najveći praktičar tog reakcionarnog modernizma, bez obzira da li se slagao sa svim tezama, ne osvrćući jesu li se svi ti konzervativni revolucionari primili nacional-socijalističke službe, ili su možda pali u nemilost. - Gradeći autoputeve i počev-

ši rat on je jedini ujedinio tehniku i njemačku rušu. To će biti čelična katarza koje će oslobađati snage duboke, supstancijalne, narodne Njemačke.

Tu vezu konzervativne revolucije, kao duše euroazijstva, sa nacional-socijalizmom, neće nijekati ni Dugin, tek naglašavajući da više nema vremena za moralno prosuđivanje i mondijalističke podjele lijevo-desno.

Simbolima, metaforama i analogijom – na nivou jezika – dovedena su tako i ovdje u vezu udaljena i neuskladna značenja – Tehnika i kultura – blagodareći konzervativnoj revoluciji – i u nacional-socijalizmu i euroazijstvu. To što su sanjali inženjeri i desničarski literati završilo je sloganima kojima su se vodili političari, pokrećući i ratove, na dva različita načina, i u slučaju Putinovom i Hitlerovom.

Takva političko-retorička srodnost altermondijalističkog euroazijskog imaginarija sa nacističkim žargonom – možda nije zanemariva empirijska datost, koju je valjalo primijetiti, dok su u i u ime tih principa, preko bosanskih brda i ukrajinskih stepa, gazili Milošević-Karadžićevi i Putinovi tenkovi vršeći denacifikaciju i – u ritmu post-činjeničnog svijeta – tobože oslobađajući Evropu od kolaboracionizma i fašizma.

Reportažni revizionizam sa lica mjesta

Propagandne formule

Miroslava Toholja i Petera Handkea

Učestvujući u ratovima kao direktni izvršitelji ili naknadni svjedoci razaranja, književnici neće ostati lišeni potrebe da polemišu protiv tzv. datih istina. Unaprijed podastrijetim stavovima oni će, kažu, suprotstaviti reportažu i *snimke* stvarnosti, koje na licu mjesta grade riječima. Činiti će se, samim sebi, kao oni koji stoje na strani istine i pravde protiv cijelog svijeta, čak i kad se budu upuštali u revizionizam. Ponekad im se čini kao da nikad ne prestaju pisati nasuprot ustaljenom i vladajućem stanovištu, uprkos tome što je svako mišljenje koje skreće pažnju na zločine, bar na početku, manjinsko.

Godinama će tim zbivanjima suprotstavljati tek drugu mrežu pojmova. U zapisima i intervjuima koje daje devedesetih godina, pisac otpočeka legitimisan kao postmodernista, Miroslav Toholj, ministar informisanja u ratnoj vladi RS-a, napomenuće da u ratu i „nema toliko mjesta za književnu struku – literatura dolazi poslije rata“, a u ratu se se dolazi „do utjehe samo ako je Božja Pravda na tvojoj strani, i cio svijet može tada da uzalud

ratuje protiv tebe. Tvoja vojska pobjeđuje samo zato što ratuje za Pravdu, za Istinu, za Vaskrsenje“.

Toholj u septembru 1995. zaključuje da je i (dez)informacija municija ta koja razara neprijateljske ešalone, zbog koje padaju linije fronta. Osvrćući se na angažman književnika „bliskih Izetbegovićevoj muslimanskoj vladi“, napomenuće da je „propaganda propaganda a ne književnost, ma koliko da na nju podsjeća“. - Evropa nije našla zgodnijeg načina, objašnjava, da se oslobodi muslimana od onoga da im prizna državu: *izginuće do posljednjeg za taj narkotični san*, jer „nema mira, bar što se Srba tiče, dok im se ne vrati oduzeta čast i starješinstvo. Bez tog ovdje ne vrijedi živjeti. Dok god sa Zapada traže ustupke, dok god prijete i pritišću, dok god prave neravnotežu, znajte da potpuno svjesno i planski produžavaju rat...“ (Tri malo duža prsta, 10. 3. 1995., NIN, str. 38-39.)

Rat koji traje Toholj vidi, kaže, postmodernističkim: „ima u njemu i pomalo bitke za Troju, i Francuske revolucije, i hercegovačkih ustanaka, i balkanskih ratova, i španskog građanskog rata, i Vijetnama“. S vjerom u pravdu i istinu, protiv ugnjetača, Toholj će, međutim, ocrtati koordinatni sistem jedne propagande koja se umnogome, također, oslanja na naslijeđeni glosarijum,

najčešće se u grču suprotstavljanja protivničkim jezičkim nizovima. Da bi trijumfovao, taj svijet postaje, na riječima, istinitiji i od istine, zagledan u zajedničku rijeku nacionalne prošlosti koja teče kroz stoljeća, pateći od viška realnosti i u konačnici također padajući pod tim udarom totalne simulacije.

Već je primijećeno da je svako realno, realizovano u tehničkoj virtuelnosti, drugorazredna iluzija. Odavno je poznato, da se realnost u tehničkoj medijskoj produkciji tim više topi, što više insistira na istinitosti. Dajući opšta mjesta propagande tog vremena, a insistirajući na istini, Toholj otkriva i temeljne pojmove na koje se oslanja taj propagandni koordinatni sistem, evocirajući u (post)modernim žanrovima epske formule iz tradicije: Istina, Pravda, Vaskrsenje. To su neki pojmovi koji grade iluziju, otkrivajući iznevjerenje stvarnosti.

Vjerujući da u ratu jedino te velike riječi, kao floskule, mogu pomoći u propagandi, on s pravom diskvalificira književnost, izražavajući sumnju u istom intervjuu da će „iz ovog rata banuti neki novi Crnjanski sa svojom lirikom... ne vjerujem da ćemo se suočiti sa izgubljenom generacijom... Ovaj rat ne liči na ratove o kojima smo čitali u knjigama. Oni koji su se vraćali, kao Crnjanski, uzdisali su nad besmisлом. O besmislu ovog rata go-

vore, koliko znam, samo oni od kojih su se bitke vodile na tri stotine kilometara i ja tu nalazim samo ideološke razloge.“ Toholj se, međutim, suočava sa smislom koji, kako kaže, raste što se više približava prvoj liniji fronta.

Tako je povučena linija između propagandne djelatnosti, u što se često uklapa revizionizam, u odnosu na književnost koja, godinama poslije, idući od svjedoka do svjedoka tim zbivanjima pristupa često atonalno, presječenog daha, mjestima šutnje, defetistički, prekinutim i polomljenim riječima, bez konačnih istina sa lica mjesta, imitirajući i pokušavajući se tim ritmom približiti povijesnim zbivanjima koje su donijela opustošenje. Svako apstrahiranje, generalna ocjena, konačni sud, forsiranje formula, optimizam i vjera u skup pojmova, samo su protivstavljanje drugom glosariju, zbog čega Toholj u ovom slučaju ima osjećaj da stoji nasuprot jezičke mreže i reprezentacije u zapadnoevropskim medijima.

Za Toholja cijelu koncepciju rata je smislio neko nedarovit: „Nikada nećemo shvatiti zašto su bosanski muslimani, njihovo političko rukovodstvo i njihovi politički mentori po svijetu prihvatili unaprijed dodijeljenu ulogu žrtve... Oni su simulirali žrtvu navodne srpske-crnogorske agresije, stali su u red za dobijanje države putem

secesionizma... naprosto obukli su prijetvorne rite koje im je dobacio svijet..." Problem za Toholja leži u tome što *Gardijan*, *Vašington Post* ili *Tajms* neće da shvate razliku između Izetbegovića i Srba, kao što nisu shvatili između Hitlera i Čeha. Tako biva moguće da gaje svjetsko sažaljenje prema "najkrvožednijem akteru rata", u što se na licu mjesta uvjerio, putujući u Višegrad u junu 1993. sa jednim britanskim novinarom „koji je želio da na poseban način snima to mjesto“.

Tamo će u naselju Dušča, „gdje su živjeli Murat Šabanović i njegov brat Avdija, i gdje je formiran muslimanski bataljon ‘zelenih beretki’ mnogo prije početka rata“, zateći dvadesetak „neobično srušenih kuća“, raznesenih dinamitom, u prah, u gomilu prašine: „To su kuće Muratovih bataljonaca... Ostale niko nije dirao. Britanski novinar brzo je shvatio metaforu. Kraj jedne ruševine, koja je ličila na veliku humku, cvjetalo je stablo ruže. Bio je to neobični grob jedne maloumne namjere.“ (*Vaskrsli na krstu*. Javnost br. 132., Sarajevo, 3. 7. 1993.)

Toholj u tom iskazu svjesno zakrivljuje događanja, računajući na efekt tih slika, posežući za žargonom koji neprijatelja treba prikazati kao legitiman vojni cilj. Pri tom, ne govori o uništavanju tog neprijatelja, nego u

metonimiji - o razaranju njihovih kuća. Kasnija sudska ekspertiza će pokazati da je godinu ranije Višegrad bio poprište progona, ubistava, istrebljenja, okrutnog postupanja i nehumanih djela, kao zločina protiv čovječnosti i ratnih zločina, među kojima je i živa lomača 60 civila na Bikavcu, za što će biti osuđeni Sredoje i Milan Lukić. No to u tom trenutku nije bitno; kako kaže Toholj, sada nije vrijeme za fakte ili književnost; sada je bitnije da literatori posežu za žanrovima koji će dati jači doprinos u propagandnoj borbi, a među njima Toholj je dobio prvo mjesto propagatora jedne politike.

Sve je počelo osnivanjem lista *Javnost* kojeg - uprkos tome što je u pitanju tek bilten Srpske demokratske stranke - valja gledati kao list srpskog naroda koji je, poslije pola vijeka, dobio svoje novine, konačno okupljajući taj mali stožer duhovnosti i vraćajući kategoriju sabornosti, što će uskoro oživjeti i na skupštini srpskog naroda. (*S Javnošću u javnost*, Nin 2078, 26. 10. 1990.) Tu ponovo nije bila bitna stvarnost, jer realno tu znači simulaciju i stilizaciju, *vjerovatno i moguće*, a ne *istinito*, što se vidi na ideološki konsekventnim korespondencijama.

Prve istine, svjedoči, na stranicama *Javnosti*, otvorene su u isto vrijeme sa hercegovačkim jamama, o čemu se

upravo u *Javnosti* pisalo “ponekad čak i surovo”, a tu surovost “narod je morao prihvatiti da bi shvatio svoju nesreću i svoju trenutnu poziciju”; za kratko vrijeme, trebalo je svima dati “do znanja da se upravo događa sudbonosan zaokret” (Rat je trajao dvadeset i četiri časa, NIN 2149, 6. 3. 1992). Čista reportaža, to što su jedan propagandist i novinar odlaze na poprišta, sada se u tom Toholjevom iskazu otkriva kao najjordinarniji artefakt, propagandni letak, u konačnici - konstrukcija sa lica mjesta.

Protiv sumnjive jezičke disperzije

To što se stvarnost u jeziku stvara na sliku i priliku cijelog kolektiva, kada na tom poprištu ureduju divovi kao u crtanom filmu, nije svakako trend od jučer. Teoretičari fašističkog filma Maurice Bardeche i Robert Brasillach, francuski kolaboracionisti, kako pokazuje Alice Kaplan u *Reproductions of Banality: Fascism, Literature, and French Intellectual Life*, upravo će se u ratu zalagati za mitski karakter kina, izgubljenog uvođenjem zvučnog zapisa, kada je prokockana velika moć u stilu *chanson de geste*, da se dočara i ojača populističko jedinstvo nacije. Organska cjelina nijeme čiste slike, na

što će igrati propagandni filmovi Leni Riefenstahl, bila je razbijena tako što je uveden govor kroz individualizaciju i kritiku, a montažom i razbijanjem slike osviještene su govor i šavovi u filmu.

Sličan efekt će imati i raslojavanje jezika na nizove u stvarnom ratnom svjedočenju, nasuprot zidanju gotovim reportažnim formulama stvarnosti. Bardeche & Brasillach, osim toga, u tom filmskom časopisu *Histoire du cinema* još od 1935. godine upozoravaju na pogubna iskustva iz Prvog svjetskog rata, kada se romantizam vjenčava sa strahom i užasom, u avangardnoj ljepoti muze, dok taj brak erotike sa smrću u njemačkom ekspresionističkom filmu *opija tolike sinove nakon rata*. Zanimljivo da će i neki avangardisti koji će postati apologeti nacizma i kolaboratori, kao što su Louis Ferdinand Celine ili Pierre Drieu la Rochelle, ili Crnjanski, bili obuzeti tim kolopletom u kojem smrt postaje jedina istina, nasuprot sveprisutnoj laži, vjerujući da se nemoguće izvući iz rovova, budući da i u miru, svako uzbuđenje biva skopčano sa strahom od smrti.

Bardeche & Brasillach, međutim, taj defetizam pripisuju jezičkoj disperziji koju je 1930-ih godina uzrokovala geografska i jezička mobilnost imigranata Jevreja. Brojne nacionalnosti, mnogi raspršeni glasovi, to sva-

kodnevnu stvarnost, kažu, čine besmislenom i prijete da utope gledatelja u besmislenost; to će nazvati “jevrejizacijom kinematografije”.

Protiv tih *emblema disperzije*, kako pokazuje Kaplan, u propagandnom nizu Bardeche & Brasillach postavljaju fašističku ideologija koja, u *groteskno preuveličanoj idealizaciji identiteta*, insistira na potpunom ovladavanju i obuzdavanju svih problema. Ostajući potpuno vjerni toj predstavi, i kada počne rat, u izdanju *Histoire du cinema* iz 1943., napisaće da je Drugi svjetski rat ustvari samo spektakl, insceniran u kolektivnoj imagini filmskih gledalaca između ratova, kao da praveći od rata estetsku tvorevinu, poantira Kaplan, žele taj rat držati na distanci i kontrolirati sigurnom fantazijom i stvarnim ishodom.

Svaka ratna propaganda sanja da sav taj besmisao i raspršenost stvarnosti koja se raspukne u hiljadama običnih iskaza i individualnih jezičkih nizova, objasni u veličajnim formulama jedne chansone de geste. To neprestano evocira i Toholj, pozivajući se na epski repertoar i svodeći bezbroj događaja na jednu grandioznu matricu. Zločin iz 1992. u Višegradu jednostavno će protumačiti, u duhu epskog pjevača, kao razbijanje zavjere dvadeset Muratovih bataljonaca, nakon čega su

na kraju ostale njihove razorene kuće, kao humke, na kojima cvjetaju ruže.

Sam početak rata objašnjava tako što su drugi “počeli da krvave ruke srpskom krvlju, u po bijela dana, već dobro naoružani, vojno organizovani i pripremljeni za krvoproliće”. Taj događaj, u skladu sa epskom matricom, ima konkretan uzrok u tome što je na prapočetu ustrijeljen sveštenik i obeščašćena svadba, dok je “nebo nad Sarajevom sijevalo od pucnjave iz nekoliko stotina hiljada cijevi: ovog puta nisu Srbe pobacali u jame već u glasačke kutije i referendumske procenete”.

Ustanak koji je uslijedio, kaže Toholj, morao se dogoditi, ako Srbi nisu željeli biti živi zabetonirani. Da stvari dobiju na dodatnoj grandioznoj dramatičnosti i starostavnosti, u sve je utkan i biblijski mitos: “Izgleda da se u sve što je srpsko umiješao arhetip Božije volje i biblijske sudbine. Kao što je Gospod iskušavao Jova i Avrama kroz uzimanje žrtve, i krv na Baščarsiji rječit je znak da se obistinjuju Gospodnja volja i najstariji zakoni” (Rat je trajao dvadeset i četiri časa, NIN 2149, 6. 3. 1992).

Kad se rat zahukta, svo zbivanje će kasnije reprezentirati organskim rječnikom koji kaže da je u pitanju

“biološko ratovanje fantomske hijene koja grize leševe, mladunčad i nemoćne žrtve”, a s tom najvećom strašću Srbi bivaju ubijani tamo *gdje su manjina i gdje je gustina stanovništva najveća*, što su istovremeno granice *vjekovnog tamnog vilajeta*. Upravo na tom području: “Muslimanke su kasapile srpske dječake, starci silovali srpske nevjeste, čitavi zeleni bataljoni napadali su na zaselak od pet-šest srpskih kuća, i sve je to predstavljano kao briljantna muslimanska pobjeda”. (*Vaskrsli na krstu*. Javnost br. 132., Sarajevo, 3. 7. 1993.)

Zauzimajući pozu pravednika, Toholj će konstatovati da pred tim nepočinstvima čovjek može samo zanimati pitajući se ko su ti ljudi s kojima smo do jučer živjeli? To pobrojavanje zločina, kao stavke koje neprijatelja diskvalificiraju iz kategorije humanog, samo je uvod u sljedeći propagandni talas koji učvršćuje obezljudeње neprijatelja. To će izriječom i postizati u jednom konkretnom pleodajeu za genocid: “Narod koji posegne za takvim zločinom moraće biološki da nestane, da izumre u krvi nevinih koju je prolio”. Na istom mjestu iskoristiće priliku da unaprijed izuzme počinitelja od odgovornosti i relativizuje krivicu, navodeći da ti neprijatelji u nepočinstva nisu ugasili sami, već kao izmanipulisana djeca koja sad moraju platiti zasluženu kaznu: “U taj

krvavi karamerak gurnuli su ih imami, zagrebački intelektualci, evropski političari, koji će morati za podijele odgovornost za zločin.” (*Vaskrsli na krstu*. Javnost br. 132., Sarajevo, 3. 7. 1993.)

Ta kataklizma u vidu genocida će, svakako, biti done-sena rukom pravednika: “Srbi moraju žestoko i istovremeno, kao grom s neba, kazniti svako potezanje noža, svako huškanje”, a sam Toholj, kako priznaje, doživio je i s dolaskom rata neku vrstu lične katarze suočivši se sa malograđaninom u sebi: “Sve to nadoknađuje svijest da sam ostao tamo gdje je trebalo da ostanem; osjećam čak i neku blaženu zahvalnost nebu što me izložilo takvoj vrsti iskušenja, što je pružilo priliku da se potvrdim kao čovjek ili iščeznem kao ništarija”.

Nasuprot toj pravedničkoj figuri stoji neprijatelj, reprezentiran metonimijski u vidu “priručnih sredstava za ubijanje Srba”, zaplijenjenih i donesenih sa ratišta, među kojima su srbosek, maljevi, pendrek, razna eksplozivna sredstva, ampule narkotika, mnoštvo kalibara municije stranog porekla, mali primjerak Kur’ana, što Toholj sve drži u svojoj kancelariji, da može kao materijalne dokaze pokazati strancima koji tu dolaze i govore o srpskim logorima: “Vidite li kako su masni od ljudske muke, krvi i suza, ovi tokmaci kojima nam šest

vijekova udaraju po lobanji!” (*Zavisnost zavisnih*, Javnost br. 203., Sarajevo, 28. 1. 1995.)

Osim takvog sumnjičenja - direktnog i materijalnog - u jezičkom repertoaru koji Toholj, pisac postmodernist, zadaje medijima i kao ministar informisanja, nalaze se i suptilniji mehanizmi koji razbuktavaju stereotipe i diskreditiraju protivnika predstavljajući ga (ne samo moralno nego i) kulturno inferiornijim. U tom ritmu, na primjer, Toholj insistira da jezik kojim govori 17 miliona ljudi, kojim su napisani “večeras ćemo za njih voljeti” i “očevi na službenom putu” - djelovanjem književnika iz muslimanskog dijela Sarajeva - postaje preko noći *jezik kojim govori tek pola miliona ljudi* i nije napisano ništa osim *oporih ratnih gluposti*.

Još u novembru 1991. insistirao je da se *Javnost* štampa u Beogradu, ne samo zbog štamparske špijunaže, nego i zato što sarajevski slagari i korektori ne razlikuju č i ć, a u septembru 1995, nakon što su predajnici uništeni, komentarišući ubacivanje neprijateljskih pirata u *naše* radio frekvencije, kao sa divljih krugovala, istaknuće da je ta diverzija lako raskrinkana zbog evidentne jezičke razlike: “našem čovjeku ne može promaći ono balijsko Zen’ca ili meko Ć tamo gdje treba tvrdo Č, podsvijest našeg čovjeka jako je osjetljiva na to..” (*I*

informacija je municija, Glas srpski br. 28, Banjaluka, 30. 9.-1.10. 1995)

Dijalekatsko raslojavanje, pripisano cijeloj etničkoj grupi, u ovim iskazima lako je identificirano kao strano tijelo u ogromnom i cjelovitom organizmu srpskog jezika i kulture, kao primjerak sumnjive disperzije koji treba eliminisati ili odbaciti. Preuzevši političku funkciju i imajući konkretnu političku moć, Toholj je ispunio sve uslove da sve te riječi i slike sistem mogu uzeti kao istine; ako i ne uzmu, ispunili su se uvjeti da vojnici djeluju u skladu s njima.

Nacionalni mit o Božijoj pravdi

- Ovaj rat se vodi oko nekih ranih opštečovječanskih principa - izjavljuje Toholj u martu 1995. - i zato je cio svijet umiješan u njega. To će biti prilika da još jednom uštima univerzalnu pozu, locirajući svoj govor na progonoj strani u verbalnom atlasu svijeta, odajući još jednom epski kod u srcu propagandnog angažmana.

Njegovo lično mišljenje, kaže, jeste da istočni totalitarizam seli na Zapad, da je Zapad postao Istok koji se urušio na dno svoje strukture, a protiv takvog Zapada stoje posljednji vitezovi pera kao što su Gerard Bodson,

Patrick Besson, Chomsky, Dutourd i Handke. U toj konstelaciji srpska zajednica služi kao “evropski rezervat za socijalne, političke, ekonomske i patološke opite i velike svjetske ludosti” (Rasprodaja naše nesreće, Intervju br. 375, Beograd, 2.2. - 16. 2 . 1996.)

U isto vrijeme, pojašnjava Toholj, kvislinška poslanstva iz Beograda odlaze Kolu i Genšeru, denunciraju Srbe i Vašingtonu i Vatikanu, dok ključne figure međunarodne politike otkrivaju svako malo karte kojima igraju u toj prljavoj istorijskoj partiji, a izdajnički mediji, pod izgovorom novinske slobode i nezavisnosti, neće da ukapiraju jesu li *rat u Hrvatskoj i Bosni proizveli Srbi ili Nijemci. - Da li su, pita se, Česi u vrijeme Hitlera imali, i koliko su imali, takvih medija sklonih da nečasno i za sitne pare griješe u procjeni? Zahvaljujući tom propagandnom radu domaćih i inih medija, “poslije godinu dana beogradske ladovine, premda su ispili čašu gorčine ovog rata, oči moje djece gledaju u me i zapitkuju: koliko si muslimanki silovao, gdje je tvoj najpoznatiji logor, pripremaš li se za haški sud za ratne zločine, zar nisi još u paklu...” (Vaskrsli na krstu. Javnost br. 132., Sarajevo, 3. 7. 1993.)*

Mit o Božjoj pravdi, dodaje Toholj, koji je lako uspostaviti unutar porodice, moraće se podići i na nivo nacije.

Nije lišena svake sugestivnosti Toholjeva odluka, kao postmodernističkog pisca koji je postao ministar informisanja, da propagandu priključi na svjetski ideološki koordinatni sistem koji je iza Drugog svjetskog rata crtao i Bardeche, predviđajući dolazak jednog međunarodnog sistema koji će biti represivan i isključivo ekonomski, a ne politički ili vladin. Njegova svrha će, kaže Bardeche, biti da zaštiti međunarodnu ekonomsku elitu, a ne obične ljude, narode ili nacije. Njegovi zakoni su nejasni, sistem ne pokušava da sankcioniše široko, već samo selektivno, za odabrane žrtve kazne su oštre, ne kažnjavaju se zato što su prekršile zakone, nego jer su uvrijedile "Univerzalnu Savjest" koju stvaraju i njeguju mediji ("radio"). Bardèche je, kažu, jasno predvidio sistem koji danas nazivamo "globalizmom", iako nigdje ne koristi taj termin.

Nagovještavajući mnoge aspekte postmodernog koncepta: imigraciju iz trećeg svijeta, iracionalno veličanje demokracije, gubitak suvereniteta, humanitarne ratove i intervencije, zločine iz mržnje, rasno miješanje i zamjenu stanovništva, Bardeche redovno poantira: „Na dnu u svetištu sjedi crnački bog. Imate sva prava, osim da govorite zlo o bogu.” Zalažući se za odbranu Evrope od "invazivnih i agresivnih zala američkog konzumeriz-

ma i marksističkog materijalizma”, angažovan za “treću silu” koja će biti između američkog i sovjetskog bloka, Bardeche crta granice po tom alter-globusu što će svoje daleke rezonance imati, između ostalog, i u transkriptima skupštine srpskog naroda u kojima se, kao lajtmotiv, provlači ideja da „u odlučnu bitku za spasavanje srpskog nacionalnog bića” valja ići bijući se protiv “dva ljuta protivnika: rasrbljavajućeg komunizma i raščovečujućeg modela potrošačkog društva” (Nikola Koljević).

Neskriveno vežući tu ‘treću silu’ za ratni nacistički poredak, kao deklarirani fašistički, Bardeche će i nakon Drugog svetskog rata zagovarati teorije zavjere iz Protokola sionskih mudraca, upozoravajući da su se demokratije pokorile svjetskoj jevrejskoj diktaturi, a sveopšti raspad obuzeo Evropu: nemoral, promiskuitet, oživljena radikalna ljevica, čijem je terorističkom djelovanju oko 1968. liberalizam omogućio pravnu i političku osnovu, *nadahnut nasiljem u čistkama 1945. godine u Nirnberškom tribunalu.*

U revizionističkoj knjizi *Nirnberg ili obećana zemlja* (1948), zbog koje će odležati i jednu godinu u zatvoru, piše o pogrešnoj reprezentaciji Holokausta, o neuspjehu da se uspostavi trajno antifašističko sjećanje u društvu spektakla. Same slike Holokausta, u tom spi-

su, Bardecheu činit će se nedovoljnim, i njihova proizvodnja i distribucija i riječi koje ih prate. Konzumirane kao komercijalne slike, sveprisutne, ta potrošena i iscrpljena značenja za Bardechea svjedoče o nesposobnosti da se pamti istorija, osim kao unosna atrakcija koju donose crna hronika i negativni spektakl. Vrteći te slike frekventno kao vijesti, dok kamera oslobađa tereta sjećanja, snimajući da bi zaboravila, Bardeche se koristeći tu relativizaciju, na trenutak igra postmoderniste i aludira da su te slike anestezirajuće i nedovoljne, tako da pamćenje Holokausta znači isključivo banalizaciju, neku vječnu sadašnjost u kojoj se sve derealizira.

Nekada veliki pobornik organske koncepcije i velikih gesti u filmovima, koji su trebali potvrditi jedinstvo cijelih nacija, sada Bardeche na pitanju Holokausta, glede antifašističke reprezentacije, najednom postaje pobornik avangardne fragmentarnosti, benjaminovske montaže i otkrivanja šavova, veliki vjernik diseminacije i razljevanja slika koje gube značenja. Tim trikom koji pervertira avangardnu sumnju u organsku kompoziciju, zloupotrebljavajući i otkrivanje šavova u montaži, kao tobožnji kritičari slika koji osviještavaju označitelje, a u ustvari obični švindleri i pobornici zaborava koji nisu sposobni da na slikama naslaganih mrtvih u Aus-

chwitzu i Srebrenici vide išta osim slika i okvira, istom mahinacijom služiti će se i Toholj, ali i Peter Handke, kao Bardeche.

Dok gradi slike o muslimankama koje kasape srpske dječake, staraca koji siluju srpske nevjeste, dok pokazuje in vivo srbosjeke i pendreke, dok piše o pokolju od pet do sedam hiljada Srba u Sarajevu koji su likvidirani samo do kraja predsjednikovanja Nenada Kecmanovića u *Alijinom kabinetu* (ta ubistva će mu najnormalnije spočitati u polemici koju vode u aprilu 1995.) - Toholju se sve te slike čine jasne i postojane kao dan, netaknute, živa istina. Čim počne, međutim, govoriti o masakru u ulici Vase Miskina, u Srebrenici ili o Ratku Mladiću, šavovi neprijateljske montaže će se ojasnoviti, *napravljenost* tih neugodnih snimaka se pokazuje. Tako, naprimjer, piše o iskazu nekog svjedoka koji pomno opisuje scene dok se priprema krvava predstava u ulici Vase Miskina, "sračunata da šokira svijet i da izazove vojnu intervenciju protiv Srba, a izazvala je rezolucije i odluke sa dalekosežnim posljedicama po srpski narod. To je svjedočanstvo osobe u kojoj se naknadno probudila svijest šta su zapravo značili svi oni detalji koje je sasvim slučajno opažala prije nego se tobožnji masakr desio. Televizijske kamere, kola hitne pomoći, ljekari,

policajci, eksperti - sve je to bilo na licu mjesta prije nego je 'srpska granata ispaljena na ljude u redu za hljeb'". (*Rasprodaja naše nesreće*, Intervju br. 375, Beograd, 2.2. - 16. 2 . 1996.)

Tom masakru Toholj prilazi kao nekom postmodernističkom komadu koji otkriva svoju *napravljenost*, tako da više pažnje treba obratiti na te mehanizme ogoljavanja postupka, nego na samu sadržinu. Kada, međutim, upozna generala Ratka Mladića, slijedeći logiku slučaja kao pravi pisac, pitaće ga, koji je najteži utisak koji nosi sa ratišta, a to će biti prizor jagnjeta kojem su izboli oči, reći će general, što će ga zaboliti tim više jer je to napravio njegov vojnik; to će biti najstrašniji prizor koji je vidio. Osim toga, Mladićevo glasovito naređenje koje kaže: Razvuci im pamet!, samo je ustvari, po Toholju, "oružje iz arsenala našeg specijalnog rata", ustvari obična gluma i performans, koji se planski emituju na prislušivanoj frekvenciji.

Svjedočit će i o Karadžićevoj težnji ka savršenstvu, ratni zločinac biće trešnjin list koji plovi rijekom na čijoj ga površini čeka savršeni mač da ga presječe napola, što on, doplovivši do oštrice, zaobiđe i nastavi ploviti. - "To je to", portretiše Toholj Predsjednika pjesnika, "uskliknuo je čovjek o čijoj sudbini pokušavaju da

odluče moralni patuljci koji upravljaju ovim svijetom”. (*Rasprodaja naše nesreće*, Intervju br. 375, Beograd, 2.2. - 16. 2 . 1996.)

Iza svih tih sumnjičenja će, tvrdi Toholj kao Bardeche, stajati globalistička zavjera međunarodnih organizacija i medija koji rade sve za novac, obavijeni humanizmom koji “žudi za što više ljudske nesreće u kojoj će rasprodati umoljčane svjetske lagere”. Usmjereni tobože protiv globalnih centara moći, hinjeno zaokupljeni samo označiteljima, ti alterglobalisti a la Toholj-Bardeche ustremljuju se na jednu reprezentaciju koja je bliska stvarnosti, dok konstantno ucjenjuju pseudo-alternativnim moralom i pozivaju da se vjeruje u najordinarniju kompoziciju floskula stvarnosti, koju pružaju po knjigama kao trakavicu.

Bardeche piše knjigu o Nirnbergu također 1948., kao Orvel, sa uzdanjem da će se taj pamflet moći čitati bez stida i za petnaest godina, što neće ostaviti bez sluha ni njegove prevodioce, koji će potpadati pod uticaj tog underground morala i godinama kasnije, lamentirajući kako je Orvelova 1984., iako nekada zabranjena u Sovjetskom Savezu, sada naširoko čitana i hvaljena, dok je Bardèche zabranjen u Francuskoj i općenito nepoznat drugdje, premda je strašna (liberal-globalistička) buduć-

nost koju je najavio 1948. sada definitivno obuzela sve.

U posljednjim redovima svojih ratnih intervju, kao iluzionist, Toholj po pravilu najavljuje ujedinjenje srpskih zemalja. Proces ostvarivanja nacionalnog srpskog prava nezaustavljivo će se, objašnjava, nastaviti i u miru. U polemici sa Kecmanovićem početno je najavio da će se Sarajevo vratiti na tenku, onako kako je i izašao odatle. “Obistine li se dejtonske zablude koje implicira taj sporazum”, najavljuje Toholj 1996., “za manje od deset godina ponovo će se probuditi taj uspavani demon koji se bješe raspojasao u Bosni”. Taj proces će, kaže, neminovno rezultirati ostvarivanjem prava na samoopredjeljenje i srpskim nacionalnim i državnim ujedinjenjem.

Zidajući godinama, možda bi pisci ponekad i dočekali da se odsječci hiperealnosti otjelove u stvarnosti, da ih i u miru ponekad ne stiže tako kraj.

*Nirnberška evanđelja po Bardecheu/
Haško evangelije po Handkeu i Toholju*

Korijene antisemitizma tokom rata, kao i svog sopstvenog, Bardeche nalazi u tome što je jevrejska intelligen-

cija, iz antifašističkih razloga, Francusku i Njemačku uvlačila u rat, protiv *neprijatelja svoje rase*. Događaji su, kaže, pokazali da je ta averzija prema Jevrejima i njihovom ratu imala pravo.

A šta nam to dokazuje - pita se Bardeche - da nacional-socijalizam nije bio i istina? Nakon svega, kao suština nacional-socijalizma, iz nekog razloga su uzeti nepredviđeni slučajevi, neizbježne nesreće koje se dešavaju u svakoj borbi? Možda je, kaže Bardeche, nacional-socijalizam zapravo bio istina i napredak, ili barem, *oblik istine i napretka*. Da li bi ga istorija osudila ako budućem svijetu ostane izbor između komunizma i demokratije koja nije održiva? Super-Država, sigurno bi, kao Univerzalna Savjest, zabranila nacistički program i stranku. Iako Super-Država ne postoji, njen veto postoji: nalazi se u presudama Nirnberškog tribunala.

Šta je problem sa Nirnberškim procesom? Tu se, opominje Bardeche, prvi put ukazao plan naše buduće civilizacije naslikan u plejadi crnaca u uštirkanim okovratnicima. To je maskenbal, kaže, to je noćna mora: obučeni su kao sudije, ozbiljni su, pokriveni slušalicama, imaju glave patrijarha, čitaju novine sa saharim glasom na četiri jezika istovremeno, ali su to crnački kraljevi, to je kostimirana zabava za crnačke kraljeve,

u ledenoj prostoriji gotovo da će se u pozadini začuti ratni bubnjevi plemena; oni su vrlo čisti crnci i savršeno modernizirani. To je čudan i univerzum koji je tuđi, upravo onaj koji je davno uplašio jednog pisca jer su se snovi, zaključani u lukavom mozgu malog crnca čistača cipela u njujorškom getu, konačno ostvarili. - Mi smo sada tamo, paniči Bardeche, naši umovi su dopingovani, svi smo postali Jevreji.

Isto kao što Toholj masakr u ulici Vase Miskina vidi tek kao dobro uštiman predstavu namijenjenu intervencijama i rezolucijama, kao što su novinski izvještaji o gladi iz opkoljene Srebrenice samo lukrativni medijski sadržaji novinara sa bogatim dnevnicama, za Bardechea su "takozvane plinske komore izgrađene prvi put 1945. godine, za savezničke propagandne napore nakon rata". Riječ je, kaže, o poduhvatu kamuflaže i rekonstrukcije koji vode pobjednici u svrhu stvaranja svojevrsnog promotivnog turizma. Da bi se pokrenula mašta ljudi, određeni broj kampova je pretvoren u muzeje.

Tako se pomoću voštanih manekena, restauriranih plinskih komora i scena mučenja čuva sjećanje na užase koje opisuje propaganda. Često se dešavalo da mjesta ne podležu restauraciji, objašnjava Bardeche kao pravi postmodernistički rastjerivač iluzija, pa se lopa-

tica angažovala gradeći, kao za filmove, kompletne setove za mučenje na mjestima gdje ih nikada nije bilo, u Auschwitzu i Dachauu, naprimjer. Tako će se pisati istorija, prokazuje Bardeche, raskrinkavajući kobni napredak u teškoj umetnosti propagande.

Kao što žrtve po riječima Toholjevima navlače pred svjetskim kamerama već pripremljene rite, tako i Bardeche kaže pomireno da svi znamo da su mnogi deportovani umrli a da nisu bili istrijebljeni, pali jednostavno kao posljedica nereda, gužve i užasnih sanitarnih uslova koji su postojali posljednjih mjeseci. Zašto onda insistirati na sistematskoj legendi horora? Naravno, bilo je i drugih logora, bio je Majdanek, bila je Treblinka. Ali koliko je Francuza bilo u Treblinku? - pita se.

Čemu takva zavjera? Po Bardecheu, pobjednicima nije bio dovoljan raspad Njemačke. Nijemci nisu bili samo poražen narod, jer nisu bili običan poraženi narod. U njima je nadvladano zlo: trebalo ih je naučiti da su varvari. Bila je to pravedna kazna poslana s neba. Morali su sjesti, ovi Nijemci, na svoje ruševine i tući se u prsa. Jer oni su bili čudovišta. I samo što su gradovi čudovišta uništeni, kao i žene čudovišta i njihova mala djeca. Prava osnova Nirnberškog procesa, kaže, to je spektakl ruševina, to je panika pobjednika. Neophodno je da

ostali budu u krivu, zato su svoje masakre transformisali u krstaški rat. Budući da su ubice, promovirali su se u policajce.

Kritikujući, Bardeche se pita nije li možda zvjerstvo zasipati cijele gradove fosfornim bombama i zaboravljati na hiljade leševa žena i dece nagomilanih u svojim podrumima, 80.000 mrtvih u Hamburgu za četiri dana, 60.000 mrtvih u Drezdenu za četrdeset osam sati. Ne znam, kaže, šta će ko misliti o svemu tome za pola vijeka. Mi smo branitelji civilizacije, ali zdušno podržavamo ideju da sovjetski gradovi budu uništeni u sekundi sa dvije-tri atomske bombe, čak i želimo to u interesu civilizacije i onoga što je ispravno. I nakon toga sa užasom navodimo broj žrtava nacista.

I Toholj, također, navodi da je tokom NATO bombardovanja bilo trenutaka suštog pakla. Neka je kuća šetala po brežuljku kao kutija za cipele. Sve je obuzimao utisak snažnog zemljotresa od kojeg se gubi ravnoteža. Postoji trenutak kada bude isisan vazduh na mjestu na kojem se čovjek nalazi. Kad jave da ima poginulih, žuriš da pomogneš ljudima da skinu udove rasute po granama prije nego dođu planinske ptice. Neki momak, koji je došao polagati prijemni ispit u Lukavici, preko noći je zbog bombi osijedio.

Objašnjava Toholj, da ratni neprijatelj koji za druge upotrebljava uvredljive nazive kao što su crveni kmeri i tamilski tigrovi, ustvari je isti onaj što Srbe naziva četnicima, to je jednak “izvor informacija i recept prema kojem se stvara predstava o nekom događaju”. Ti stranci su *dolazili i objašnjavali ko su Evropejci a ko varvari*, a to je sve “ono što se na Zapadu zove slobodom štampe, javnim mnijenjem ili demokratijom... međunarodnom zajednicom... to su samo isprazne hladnoratovske fraze, pokriće za postupke koji u osnovi imaju kriminogenu strukturu. Pogledajte: na zapadu kažu: Srbi pucaju na grad, a onda pošalju stotinu aviona da bombarduju stotine vaših sela i gradova!” (*Rasprodaja naše nesreće*, Intervju br. 375, Beograd, 2.2. - 16. 2 . 1996.)

Engleski i američki bombarderi iznad Drezdena, kaže Bardeche, moraju da izgledaju kao mač Gospodnji. Ako jednog dana ljudi prestanu da veruju u njemačku grdosiju, zar ne bi zahtevali obračun za razorene gradove? U postojanje ratnih zločina Bardeche će povjerovati kada vidi generala Ajzenhauera i maršala Rokosovskog kako sjede u sudu u Nirnbergu na klupi za optužene. Dok čeka, iskoristiće priliku da ne bude uvijek, kao ostali, uvijek protiv neprijatelja Wall Streeta ili da baca anate-me kao što žene mijenjaju šešire; koristiće i svoje pravo da ne vjeruje u izvještaje ratnih dopisnika.

Bardeche, dakle, osjeća Nirnberški ideološki diktat, ništa manje smrtonosnim za mir u svijetu od političkog diktata Versaillesa. Pred čovječanstvom vidi presudan zadatak da vrati domovini krunu i mač, obnavljajući jednostavne i prirodne principe političke mudrosti. Dužnost i poslušnost onih koji su u službi države su grede koje podupiru i koje su uvijek podržavale sve narode. Moramo zahtijevati svečano priznanje ove prve istine koja je osnova za svu vlast: da onaj ko se pokorava knezu i kneževim ukazima ne može biti gonjen, jer bez toga nema države, nema vlade bez toga. Ne trebamo se plašiti jakih država i nemamo pravo zahtijevati da struktura ovih država bude demokratska (u smislu da se ta riječ koristi u Londonu ili Washingtonu), ako te države više vole da žive pod drugim zakonima. Ako se jedinstvo Zapada može ostvariti samo oko bloka autoritarnih socijalističkih država, nije li ovo rješenje bolje od rata i okupacije?

Kad se Peter Handke, inače pisac koji je u ekspertizi najozbiljnijih ideoloških dijagnostika ostao aideološkičan, u svom svjedočenju zaobilaznog svjedoka, bude pozabavio Haškim tribunalom, također će mu zapeti za oko *internacionalnost sudačke trojke, naime, bijelobradog crnog Jamajčanina, mene, koji sam s farbama rijet-*

ko siguran, ili suca do njega, južnokoreanskog pravnog eksperta za pljenidbe – koji će imati neobičan izgovor kosovskih mjesta kao što su Dečani, Gračamica (sic!), Kosovska Mitrovica.

Što razgranatija i raznolikija nadležnost jedne institucije, ističe Handke, što više prekogranična, nadlokalna, ‘internacionalnija’, to se samo prezentira udaljenijom od svakog društva, to je više podložna samo vlastitim zakonima i biva ritualnija, kao kvazi-državna sila s onu strane države, čak i bez njezinih principa podjele vlasti, kontrolirana od koga samo? odgovorna komu samo? To je svijet, i novost, na primjeru i u obliku Međunarodnog kaznenog tribunala za Jugoslaviju. Iskoristiće zato priliku da se upita: Je li to svijet? Novi veliki svjetski teatar?

Bardeche je odavno objasnio da su evropske nacije izgubile tlo pod nogama, kao da žive tuđi univerzum. Osjećajući da je došao osumnjičen što u reportažama prikriva nedjela cijele Srbije i ‘Srba’, a ustvari je samo nalazio pripovjedački vrijednim pisati o ‘ovcima koje uživaju u nebu’ na vinogradskim brežuljcima na Moravi ili ‘šumskom tamnom medu’, Handkeu će također biti znakovito što se našao u unakrsnom saslušanju prekopiranom i po kratkom postupku uvedenom iz anglosaksonskog prava (od koje li moćne sile samo?), možda čak

osobno i od strane visoke zastupnice optužbe, svjetski čuvene ekspertkinje za kaznane delikte iz Švicarske, nepogrešive tragateljice za istinom i pravičnošću, nositeljice različitih međunarodnih nagrada za ljudska prava.

Handkeu, skeptičnom, u zgradi tog suda, koji je sramotan za nacionalne sudove, nad-civiliziran, u samtu procesnog poretka, gdje se oni sa Balkana privode danom za danom, pitanjem po pitanje, tretirani kao dragovoljno doputovali svjedoci ili počasnici gosti – sve to činiće se kao da se odigrava jedno povezivanje Nad-moći i niza figura, gdje više nije moguć prigovor, ili čak otpor, a da se ne govori o pravnom sporu.

Takvo otuđenje, kaže nije bila na djelu baš svaki put, svjedočio je, primjerice u procesima protivu lokalnih hrvatskih paramilitarnih poglavica od Mostara/Hercegovine, ili protivu muslimanskih kapoa i podkapoa u logoru Čelebići gdje su bili internirani bosanski Srbi, kada su suci radili u propitljivoj zajedničkoj igri i protu-igri s optuženima i braniteljima na pojašnjenju krivice i ne-krivice.

Za to vrijeme glavna optužba protiv ranijeg srpskog predsjednika, pa potom predsjednika 'ostatka' Jugoslavije – za genocid s onu stranu Dunava u Hrvatskoj (vukovarski masakar) i, prije svega, s onu strane Drine u Bosni

(masakr muslimanskih vojnika u Srebrenici) (sic!) – ne strada li se u ratu ionako, zbog nereda i gužve, pogotovo vojnici, što bi rekao Toholj-Bardeche - oslanjala se na pravnu konstrukciju jednog ‘joint criminal enterprise’ (udruženi zločinački poduhvat), čiji šef bi trebao biti S. Milošević: u kojem je računao na ‘Veliku Srbiju’, bez da je izdavao naročite komande.

Bivajući zakonodavac i sudac u jednoj osobi - baš kao divlje sugestivni žurnalisti, prokazuje Handke – vijeće je nadglasalo, i to sa obrazloženjem da je ‘izvan svake sumnje’, da optuženi mora odgovovarati zbog ovog kapitalnog, najkapitalnijeg od svih zločina, jer je dokazano da je on –u projektima ‘joint criminal enterprise’ i ‘Velika Srbija’ – imao pod svojom kontrolom masakre s druge strane Drine.

Handkeu se ta konstrukcija ili fikcija (‘fikcija’ nije bezuvjetno ‘neistinita’) činila kao jedna unaprijed donesena presuda od strane Visokog suda (i ne više samo od strane ratničkih NATO-državnika i medija, tih instrumenata Super-Države koja ne postoji), i prije nego što su mogli nastupiti svjedoci obrane, nemalo nalik jednoj pred-presudi.

Protiv tih obezličanih lica globalizma koji spremaju već donesene istine, u humusu i šumskom medu literarne

jugo-desnice, namjesto hladnih i aseptičnih tribunal-skih sala, i Handke, skriven tako u srcu izgubljenog *jugoslovenskog raja*, sniva o vječnom *mitu vraćanja*, kao da žudi za ukazanjem stare suverenosti nacionalnih država i sudova protiv te Super-Države, zahtijevajući na optuženičkoj klupi i drugu stranu, kao što je Bardeche onomad čekao generala Eisenhauera i maršala Rokosovskog.

Rat-efekt i rat-defekt

U reportaži *Pravda za Srbiju* Handke, također, nije mogao da vjeruje na riječ ratnim izvještajima. Isuviše brzo su, kaže, za *takozvanu svetsku javnost i u ovom ratu utvrđene i zapisane uloge napadača i napadnutog, čistih žrtava i prljavih negativaca*. Kako je bilo moguće, pita se, da *bosanski muslimani koji govore srpskohrvatski i koji su srpskog porekla uopšte postanu narod – na teritoriji gde još dva naroda imaju svoje pravo, i to jednako pravo!?* Neverziran dublje u tematiku (u to vrijeme prvi RS pisac propagandist odavno je identificirao tu grupu po mekom izgovoru afrikata i zamjenici *him*), Handke nije pobornik teze da ta jezička disperzija može tako lako razdrijeti stabilno tijelo jugoslovenske kulture.

Vjernik njene organske *celoleposti*, Handke, međutim, na drugim temama također nije mogao da odoli postmodernističkom zovu, i ko bi mu mogao reći *da griješi ili da je čak zlonameran*, kaže, *ako na fotografiji lica jedne žene koja roni suze iza žica logora prepoznaje da poslušno prati uputstva fotografa Internacionalne novinske agencije; čak i u načinu kako se ta žena očajnički drži za žicu*, Handke *vidi ono što joj je trgovac slika pret hodno pokazao?*

Da, kaže postmodernist u njemu, možda je taj parazit u njegovom oku (*dete, na fotografiji, uveličano, više iz sveg glasa, u rukama žene, njegove majke? a već na sledećoj fotografiji, daleko u nekoj grupi, isto dete sasvim bezbrižno, u naručju druge žene, njegove prave majke?*) – ali zašto takve brižljivo kadrirane, proračunate i kao režirane snimke nije nikada – bar ne ovdje, na „zapadu” – vidio o nekoj srpskoj žrtvi rata? To je dobra prilika i za Handkea da ogoli postupke i napravljenost tih logorskih scena. Da li je, upitaće se, *dokazano da su oba napada na Merkale, sarajevsku pijacu, zaista bili nedelo bosanskih Srba? Šta se to zaista dogodilo sa Dubrovnikom? Zar je stari prelijepi gradić na dalmatinskoj obali tada, u ranu zimu 1991, zaista bombardovan i mitraljiran? Ili su možda objekti na koje se ciljalo na-*

lazili iza debelih gradskih zidova, a reč je bila samo o zalutalim projektilima?

Možda su to one slike koje se rastapaju, anestezirajući, to je možda kamera koja slika da se ne bi osjetila, kako bi za vedute iz Auschwitza rekao Bardeche. Ili, Handke-ovim riječima, *možda svi ti ljudi nisu, istina, „pozirali”, ali su, zahvaljujući uglu posmatranja ili izveštavanja, zauzimali jasnu pozu: zaista su patili, ali su i prikazivani u paćeničkoj pozi.* I tokom godina ratnog izvještavanja, *bez obzira što su i dalje stvarno patili, nameštali su, sve više i više, za sočiva i mikrofone međunarodnih ekipa i izveštača koji su ih pozivali prstom („Hej, partneru!”), koliko prenaglašeno, toliko poslušno, izraz lica ili držanje kakvo su stranci želeli, tako da su, naprimjer, (dodali bismo mi) spretno udešavali koščata rebra i otkinute noge.*

I Bardeche je uostalom isticao, da ne preuzima odbranu Njemačke, nego odbranu istine. Ne zna da li istina postoji, ali zna, kaže, da laži postoje, kao i sistematska deformacija činjenica. Transpozicija je jedina realnost i *Rothschild grupa je, dodaje, na taj način promovirana u metafizičko postojanje.* On, Bardeche, glupo međutim vjeruje u istinu, čak se skromno uzda da će na kraju istina trijumfovati, pa čak i preko slike koju neko pravi

o nama. On zna da naše novine lažu, da naši filmovi lažu, da naši pisci lažu. Čitava istorija ovog rata, kaže, treba da se prepravi, mi to znamo. Hoćemo li odbiti da otvorimo svoja vrata istini?

Nadovezujući se na subverziju u sličnom ritmu, Handke se pita šta čovek zna ako se njegovo učešće svodi samo na gledanje (televizora)? *Šta čovek zna kada od silnih TV-mreža ima samo svest o znanju* (kao snove o snovima ili sliku o slici), ali *ne i stvarno znanje što nastaje jedino učenjem, gledanjem i učenjem?* A kako će steći Handke to stvarno znanje i donijeti pred čitatelje?

Uputivši se na put na kojem će kao pravi faktovik-hodač ispisati reportažu i donijeti te istinite odsječke stvarnosti, o svom računu, usuprot lažnim i dobro uštimanim snimcima koji donose novinari natovljeni putnim dnevnicama. A to što će donijeti i prezentirati, opet će biti neke floskule o skromnosti švercerskih ruku koji sipaju benzin, o nevjerovatnoj usamljenosti šetača po beogradskim ulicama, o komadu tomahavk-raket ispaljene te jeseni na Republiku Srpsku, veličine ragbi-lopte, s vidljivim natpisom US-AIR FORCE; o nekom tužnom čovjeku koji se u brdima blizu Srebrenice, tužan nad propašću Jugoslavije, ubio svojom partizanskom puškom.

Prizori, koliko (ne)istiniti, toliko banalni i također krhotine jedne hiperrealnosti. Želeći protivriječiti globalnoj zavjeri riječi i slika, Handke će posegnuti za još ordinarnijim reportažnim snimcima, iz sopstvenog ideološkog repertoara, insisirajući na realnom koje je vanbrač-no dijete deziluzije. Nije tako nedavno umrla ta iluzija o efektivnosti živih jezičkih snimaka.

Davni avangardni nefikcionalni žanrovi koje će naslje-dovati lefovci, razrađujući ih u koncept *književnosti činjenica*, kada će postaviti radikalan soc-realistički zahtjev pred pisca – da rastvori umjetnost u životu, da primjenom dnevnika, bio-intervjua, reportaže, feljtona, intervjua, filmske hronike, fiksira i agituje tako fiksiranim činjenicama, i na književnoj ljevici i na desnici, vraćat će se u stubovima pojmova koji će zakrivati stvarnost, preobučeni kao stvarno znanje.

Poetički razrađena laž javlja se svaki put, kada su avangardno osviješteni odsječci stvarnosti koji se osipaju, uzeti zaozbiljno, i na ljevici i na desnici, prekodirani u skladu sa *korektivima* stiliziranog i ideološki lakiranog *odraza stvarnosti*, koji se ne zadovoljava *pogledom s distance*, nego želi biti avangardistički *poletan, aktivan i zanosan*, želi uticati i agitovati, želi preorati čitateljevu svijest. To će biti razlog, da se u žanrovima autofikcije i

reportaže, pisci, kad ideologija i zadaci dana to zatraže, nastave pozivati i uvjeravati u taj *teror evidentnosti*, u *veliku realistiku*, promovirajući te *ambleme stvarnosti* kao krajnje istine, za koju žele pridobiti.

Konačni poraz ta će avangardna poetika doživjeti, kada i njen drugi krak (*velika apstrakcija*) – kao ludička igra sa znakovima, osipanje slika, ogoljavanje postupka, koncentracija na označitelje - u literarnoj propagandi bude instrumentalizirana u cilju (revizionističkog) poticanja sumnje u sve slike, osjećajući diseminaciju čak u prizorima iz Auschwitza, kao Bardeche, prokazujući montažu slika čak i iz Vase Miskina i Keraterma, kao Toholj ili Handke, kada stvarnost prestaje uopšte da postoji.

Subverzija, heretici i sanjari, kako su se avangardisti postavljali spram javnog mnijenja i kulturnog establišmenta, ma koliko da je veliki ili (ne)moćan, protiv dominantnih tendencija i medija, sada se - u kritičkom otklonu prema liberal-demokratskim medijima - paradoksalno okrenuli protiv onih koji žive tih dana po pećinama, iza logorske žice, protiv onih bačenih u masovne grobnice. (Svi profesori, svi žiriji, sve izložbe, za Celinea su po pravilu židovski, naprimjer u antisemitskom pamfletu *Bagatele za jedan pokolj* iz 1937., u kojem ga neće napuštati osjećaj da se bori protiv vladajuće sile,

kao što Handke i toholji osjećaju za stanovište prisutno tih dana u nekim zapadnoevropskim medijima, da je izraz krajnje Svjetske Moći, držeći intelektualno hrabrim i provokativnim boriti se protiv te reprezentacije.)

I kad budu, kao izravni svjedoci, u perspektivi relativizovali zločine i negirali povijesna zbivanja kao što su Shoah ili genocid u Srebrenici, pisce i dalje neće napustiti osjećaj da su djelovali subverzivno, čuteći se (neo) avangardno. Zastali pred povijesnim zbivanjima, često će se spašavati pojmovima kao što su simulakrum, medijska istina, centri moći, propaganda, koje daju sebi zadatak raskrinkati, zapetljani u jezičku kudjelju. Sve emancipativno u avangardnoj poetici do kraja dvadesetog stoljeća ostati će suspendirano, a sve što je stremilo zvati se istina i napredak vrgnuti će se na laž, otvarajući se u vazdušne jame.

Kada tri godine poslije rata, Toholj kao kanonski pisac, bude okupljao ratne misli, pretvarajući ih u živi stroj među koricama, u još jednu bibliografsku jedinicu svojega djela, naći će se tu i jedan mladi kritičar i recenzent, Gojko Božović, koji će napisati da je Toholj pisac “bez kojeg se ne može zamisliti antologija savremene srpske proze” - obznajući “ako se u književnosti može izabrati sve osim dara, ne mogu se birati prilike u kojima

će nastajati književnost i u kojima će se naći sam pisac” (U: *Toholj (o ratu i književnosti)*)

- „Posljednjih pet godina dešavanja istorije“ - poantira Božović – „svedoče ne o piščevim političkim ambicijama već o njegovoj volji da sačuva individualna prava koja su se poklopila sa pravima naroda kojima pripada“.

Dakle, dok je sam pisac ministar razdvajao književnost od propagande, Božović mu poslije rata pomaže da svoju građansku službu naknadno shvati kao književnost, jer Toholj nije „tek političar u književnosti i književnik u politici“, štaviše, prema riječima Božovićevim - “po ovim razgovorima može se, kako je govorio i Šklovski, videti na kojim je sve prevojima bivalo srce”. Stopivši se kao pojedinac sa svojim narodom - mora da je u ratu odredio samog sebe za vječnost, dok njegovo srce kuca u istom ritmu sa narodnim damarom. Prateći pomno prstima te prevoje mladi Božović, međutim, ostaje oduševljen Toholjevima ratnim meditacijama „o mitu, borhesovskoj paradigmi, pisanju iznutra, smislu i moći literature, i, možda, pre svega, o opštem stidu jedinke i o stidu kojiim se ispisuje književnost - i o ratu koji se nametnuo“.

Dvadesetak godina nakon rata, Toholj će biti mrtav, a Božović će već komotno postati intelektualac „kakvog

bi svaka kultura poželega, obrazovan, načitan, čovek sa vrlo jasnim stavovima o književnosti, društvu, politici i generalno svetu oko sebe“. Kao glavni urednik u izdavačkoj kući Arhipelag, koja objavljuje i sabrana djela Danila Kiša, uređivaće i pisati predgovore djelima najpoznatijeg jugoslovenskog po-etičara.

Sva ta stara kultura i zastarjele kategorije (književnost, čitanje, humanost, kontinuitet) pomogle su i godinama kasnije, naprimjer, Božoviću da - kao Toholjev rekonstruktor i praktičar visoke pismenosti - najnormalnije promovira i reproducira i djelo Kiševo, dokazujući da nisu toliko pogriješili oni koji su - još nakon Holokausta - vjeru u visoku pismenost poslali dovraga, videći je povezanom u glosarijumom koji uzdigao kao zid iza kojeg su poubijani milioni ljudi; sve te iskorištene knjige, i kad su najbolje i najhumanije, legitimisaće i štititi neke druge knjige.

Stari vrhovi institucija, kao i retorika i umjetnost ubjeđivanja, koje su disciplinovale govor u Jugoslaviji, važnost svih tih pročelnih izdavačkih figura, koje su kao nasljedstvo pali sa oca na sinova, sve te visokopoštovane funkcije - pomogli su da se knjige i dalje redaju bezbrižno u edicije, kao da su sve humane kao takve. To što se i nakon devedesetih očuvala vjera u stari go-

vor i u književnost - njen humani potencijal - otvoriće zauvijek prostor vrlo estetskim božovićima da i dalje u raznim prilikama krasnoslove o dobrim „knjigama i vrhunskoj mašti i oslobođenom jeziku i slobodi“ - kao da između progonitelja i progonjenih i nema neke razlike.

Angažovani pjesnik protiv 'azijatske kuge' iz podrinjskih džepova

Godine 1981. pjesnik Gojko Đogo osuđen je na dvije godine zatvora zbog krivičnog djela "neprijateljske propagande", izvršenog u zbirci pjesama *Vunena vremena*, posebno u šest pjesama. Kasnije će ta kazna biti preinačena na godinu dana zatvora, a pjesnik će odležati nekoliko mjeseci, jer je pomilovan zbog pogoršanja zdravlja.

Završnu riječ na suđenju će koristiti da istakne pjesnički credo. Neće moći šutjeti, ističe, jer ćutanje je olovo, pogotovo kad se raspravlja o poeziji i o njegovoj koži. Takva rasprava ga više privlači kao pjesnika, nego što ga sputava kao optuženog. Tu će izjaviti da poezija odbacuje svaku dogmu, njena mitologija je *negativna*. Osim toga, nimalo ne začuđuje da se poezija može različito čitati, kao što i plaši zahtjev da se svede samo na jedno značenje koje pragmatična ili kvazipolitička svijest otkriva u pjesmi.

Sve to će biti razlog da upozori tužioce da štakori, medvjedi, vrani ili ćesari - kao i ostali miševi, vuci, jarci, golubovi - koji se pojavljuju u njegovim stihovima, autonomne su figure koje nemaju nikakve veze, kao alu-

zije, sa stvarnim personama van knjige. To što su neki lojalni građani i komunisti reagovali, pa nije ništa lakše, kaže, nego pogrešno pročitati jednu knjigu.

Tužba se zasnivala na tvrdnji da je ta poezija tendenciozna “budući da zlonamerno i neistinito prikazuje društveno-političke prilike”, da se služi “direktnim i vulgarnim metaforama”, da želi da “omalovaži”, “obezvredi” i “na najbolji način vrijeđa”. Đogo u toj odbrani, pita, da li bi to važilo u slučaju ako njegovi simboli ipak nisu tako grube aluzije, ako metafore nisu direktne i vulgarne, ako njegova poezija nije pamflet.

U tim inkriminiranim pjesmama, kao što je *Svetilište oca Crnboga*, sveta nedelje ima 365 dana, naša godina traje već 40 godina i još se nije završila, naš svetac nikad neće umrijeti, godine mu unazad brojimo, mlađi je nego lane i ima nove zube, očnjake, iako u proročistima smrdi, kod nas toga nema, *mi odsecamo zdravo meso, pre nego istruli*. U drugoj pjesmi koja je u tužilačkim spisima, u *Baladi o ćesarevoj glavi*, kaže se da jedna teška glava, izlivena u bezbroj komada, tvrda i svojeglava, misli za nas, jedan rudnik olova i cinka, jedna velika livnica u gradu, rade samo za tu glavu, pred kojom kleče vojnici i žreci, sluge i sudije.

Uzimajući u obzir Đoginu odbranu, sud će u presudi navesti da je poezija namijenjena čitatelju i da on ima pravo tumačiti tu pjesmu i smisao i poruku koje je moguće utvrđivati čak i kod moderne poezije. Đogo će u žalbi na presudu odgovoriti da taj pronađeni smisao nije egzaktna činjenica, konačno utvrđena, tako nije bilo ni za najortodoksnije pristaše soc-realizma. Niko sudu nije dao pravo da taj smisao proglašava jednim i tačnim, inače poezija ne bi bila višeznačna.

Sud će također istaći, ako je tačno da poezija izdvaja od ostalih ljudskih aktivnosti i zaslužuje poseban pristup, to ne znači da je autonomija apsolutna, vanljudska, kao suština nad suštinama, istina različita od istine svijeta. Sud je svjestan da je poetski jezik metaforičan, da se pjesnik služi aluzijama, da pravo osjećanje kazuje prikriveno i tuđim riječima, ali je istovremeno jasno da se pjesnik *Vunelih vremena* preokupiran vremenskim i prostornim koordinatama tog društva u posljednjih četrdeset godina. Osim toga, nastavlja sud, radi se o direktnim aluzijama na predsjednika Tita, na njegovu ulogu u pokretu nesvrstanih; kad pjesnik pomene Dedinje i starog štakora, pogubna asocijativnost pjesnička, kaže sud, činit će se jasnom.

Sud je dalje utvrdio da je pjesnik bio itekako svjestan pravog smisla i značenja tih poruka, i zato urednika nije obavijestio da su te pjesme naknadno ubačene u posljednju verziju rukopisa. Na kraju, sud je zadržao svijest o tome da neko može reći da je u tim pjesmama nađeno ono čega nema, svejedno držeći da je našao samo ono čega ima, o čemu će konačnu pravdu, kaže sud, donijeti vrijeme koje stavlja sve stvari na pravo mjesto.

Kao pravi vjernik diseminacije, Đogo će i u završnoj riječi i u žalbi neprestano igrati na kartu ludizma, kao da *sedamosam vlašića, tričetiri slavuja i petšest guja* nisu nikakve aluzije na Titove saradnike, nego “najobičnija pesnička igra brojevima: tričetiri, petšest, sedamosam”, “kao što je to pesničko Rembo tražio i nalazio u samoglasnicima: A crno, E belo, I crveno, O plavo, U zeleno”... I kad je govorio o sudbini čovekovoju u ćesarskim vremenima, on je želio da to važi za to vrijeme kao i za sva vremena. To za što ga tuže i za šta ga sude, u svojim pjesmama, kaže, nije napisao.

Iako neprestano ulazi u erotski odnos sa čitaocem, poezija – prema Đogi - ostaje *većita devica i ne daje se ni na pet minuta, traži nežnog i strpljivog ljubavnika i zato je stalno u opasnosti da bude silovana*; “nabusiti grubijani, makroi i podvodači, kritičari i tumači, političari i trgovci,

tužioc i sudije, svakojaki napasnici nasrću na njenu nevinost". Pragmatično razumijevanje poezije nalazi se i u javnoj službi, poentira, i zato optužnica ne valja.

To što sud spočitava pjevanje o crnim danima znači da ima problem sa poezijom oduvijek, sa Bodlerom i Ljermontovim, Disom i Ujevićem, u tom slučaju bi mogli pohapsiti pola srpske književosti, kaže, osumnjičene za manjak optimizma. Braneći se na tom suđenju koje ne sudi njemu nego cijeloj poeziji, citiraće i pjesme Brehta i Herberta, priključujući se na pjesničko duhovno bratstvo i svjetski duh, budući da srodna pjesnička djela nastaju u raznim dijelovima svijeta, to je poezija koja se otvara ka apsorpciji istorijskog iskustva. Pokazujući apsurdnost tužilačkih navoda, tvrdi da bi se po tim uzusima moglo suditi Brehtovim aluzijama ili Herbertovom alegoričnom caru, kao da se odnose na Tita. Nije valjda da se i njihove pjesme odnose samo na jednu situaciju u DDR-u ili u Poljskoj?

Iako danas zvuči i fantastično i smiješno legislativa prema kojoj je moguće suditi jednom pjesniku zbog aluzivnosti pjesama, sud u slučaju *Vunernih vremena* ispravno dešifruje sve te simbole, računajući na minimalan semantički identitet tih stihova, vežući ga za neki kontekst koji sami dozivaju. Da nije postojala zna-

čenjska mogućnost da je jezikom izrazio to što je napisao, u sveopštem diseminacijskom rastakanju, Đogo ne bi onda mogao doći u priliku da prenese vijeću ni smisao toga čime se brani u završnoj riječi ili žalbi, u nikad zaokruženom diferenciranju svih riječi.

Možda se pjesnik Đogo pokušao efektno odbraniti igrajući na tu kartu ludizma i običnog žongliranja riječima, kao vjernik Djevičanstva Poezije, lišavajući je svih koordinata vrijeme-prostor, no to je uvjerljivo sve dok, uz svoje politički aluzivne simbole, ne isticira Remboovu bojenje slova, da se na licu mjesta vidi koliko se ta nezainteresovana simbolistička igra riječima razlikuje u odnosu na njegove stihove, politički aluzivne i angažovano teške kao bronzane glave.

Osim toga, protivriječiće samom sebi, stavljajući se uz bok Brehtu i Herbertu, koji su među pjesnicima, kako sam priznaje, koji su se otvorili prema tekućim istorijskim iskustvima. Đogina poezija se približava kritičkom i publicističkom žargonu, kao i referencijalnosti i metaforici jednog pamfleta, iako bježi od te riječi, odnoseći se i na nešto van poezije, u tzv. stvarnosti, mada pjesnik neprestano insistira kao da piše manifestno, zaokupljeno samim riječima, kao da samo utvara pokret.

Možda je svo to uzdanje u sveopšte rastakanje riječi samo trik kojim je pokušao spasiti sebe pred sudom, od krivične odgovornosti, iako mu onda ne ide u prilog što je sve te sudske spise, i optužnicu i završnu riječ i žalbe i presude, štampao u jednom tomu sabranih djela, godinama kasnije, pod patetičnim naslovom *Odbrana poezije*. Možda je sav taj ludizam i zavatlavanje ustvari ta odbrana poezije, iako se čini da je vrlo ozbiljan. Gledano u perspektivi, obrazlažući njegove stihove mnogo bolje, Sud mu je pomogao i da bude angažovaniji i da hrabrije i tačnije stane iza stihova i svoje poetike.

Kao što je sud predvidio, vrijeme pokazuje da se taj pjesnik, pomjeren u drugačije kontekste, sve više otvarao za istorijsku bujicu koja će toliko provaliti na njegovu poetiku, njegov jezik postaje sve smrknutiji, skloniji medijskom žargonu, sve manje imitirajući pokret i pozivajući na akciju, toliko da će morati mijenjati i žanrove, pa će se više izražavati u napisima, transkriptima, intervjuima i besjedama, nego u stihovima.

2.

Još u završnoj riječi sa suđenja, u septembru 1981., Đogo će istaći svoju poetsku vjeru da su značenja nje-

govih stihova usmjerena protiv nasilja, protiv neslobode, protiv podaničke psihologije, protiv zla u svijetu. Kao pjesnik privržen dobrim vrijednostima, ubijeđen je, kaže, da istina, uprkos farisejima i filistrima, mora pobijediti. I tom vjerom i stihovima, iako to neće smjeti da prizna na sudu, Đogo će se deklamativno staviti u onaj dio evropske tradicije, koja će zbog vanrednih i kobnih događaja koji su se tu odigrali, kako će primijetiti Česlav Miloš, pružati pjesnicima posebnu perspektivu, što donose veliki istorijski zemljotresi.

To su impulsi koji će poništiti rascjep između pjesnika i njegove zajednice, kada poezija postane neophodna koliko i hljeb, objašnjava Miloš, što izazivaju sve izuzetne situacije, kao što su rat, okupacija i glad. I dok to pripadništvo bude frazerski potencirao, i kad stihovima nije u stanju dosegnuti ni frtalj te sugestivnosti, bar po svojoj sudbini disidentskog i progonjenog pjesnika u samoupravnom socijalizmu, Đogo neće prestati da se svrstava u tu struju herbertovsko-miloševsko-brehtovske poezije.

To što je naročito osjetljiv na stapanje pjesnika sa zajednicom, kao i vrlo sklon novinskom žargonu, posebnu će dimenziju dobiti u vrijeme nacionalnog srpskog buđenja i *događanja naroda* početkom devedesetih. Već u februaru 1990., na osnivanju Demokratske stranke,

zaigraće na tu kartu prepoznavanja i poručit će da Srbi nisu imali veće svetinje od Kosova, da Srba bez glave ima dosta, ali bez srca nijednog. U Srbiji plamti, kaže, požar, a samom sebi će, među ostalim, dati ulogu onoga koji će tu vatru gasiti, dok se ne dođe do povećanja procenta srpskog stanovništva na Kosovu.

Konačno napuštajući svaku pjesničku figurativnost, čak i onu koju traži pamfletska poezija, Đogo u *Našim danima* u februaru 1990. tvrdi da je Broz bio jedan od najvećih tirana koje je komunizam iznjedrio, kao pravi sin svoga oca Staljina. Uzimajući učešće na Osnivačkoj skupštini Udruženja Srba iz BiH u Srbiji, u Sava centru u martu 1991., istaknuće da su Bosna i Hum srpska starina, i Srbi imaju pravo na etničko, duhovno i državno jedinstvo. Niko, kaže, ne može prisvajati naše teritorije, niti zasnivati državu u kojoj će Srbi biti manjina. Iako je svaki rat dobila, mostove na Drini Srbija nije podigla. Podržavajući i Miloševića u junu 1991., razlog će naći u tome što je za veliku Srbiju, a uskoro će pred zajednicu staviti zadatak da se napiše novo Načertanije.

U jednom presretnom razgovoru sa Radovanom Karadžićem iz oktobra 1991., najavljujući ratna zbivanja oko Sarajeva, iznijet će ideju da protivnike treba stući, vidovito najavljujući da će biti krvi do koljena, istovreme-

no se zalažući da *to treba sve pobiti*. U sarajevskoj Javnosti, listu SDS-a, u januaru 1992. upozoriće da ispit koji slijedi nema popravnog - *stojimo pred sudbonosnim pitanjem*: “Hoće li naš zavičaj, naši živi i mrtvi, naši domovi i grobovi sutra osvanuti u tuđini... Srba može biti trideset ili stotinu i trideset vrsta... samo država naša mora biti jedna”, izrijeком se zalažući da je najbolje podijeliti Bosnu, upozoravajući u oktobru 1992. i da je moguće da *put Bosne krenu Alahovi vernici iz Azije*.

U aprilu 1993. uzeće učešća na Skupštini RS-a, upozoravajući da su Vens-Ovenove predložene granice, tih arhitekata novog poretka, ucrtane sa namjerom da se razbije srpski etnički prostor, opominjući da takav projekt bh. paradržave Srbi ne smiju prihvatiti. U *Javnosti*, u decembru 1993., odbaciće i ženevske papire, ističući da nikako ne bi ustupio Ozren i Krajinu, “nego bih i oslobodio levu obalu Neretve, izašao na more i očistio džepove u Podrinju. Ne od muslimana, nego od bezumnika zaraženih azijatskom kugom, koji nam drže nož iza leđa”. Definitivno rješenje za Bosnu, ističe Đogo, jeste podjela između Srba i Hrvata. Sve ostalo je trpanje pepela na žar koji će sutra planuti.

Tumačeći početak rata u BiH godine 2000., istaknuće da su i prvu i drugu Jugoslaviju rasturili Nijemci “pre-

vashodno zato što su je Srbi nadzirali". Dok se Muslimanima otvarala prilika da riješe neopredijeljeni status i stvore državu, Srbi koje je sve podsjećalo na 1941. pobojaše se novog genocida. Program muslimanske države, objašnjava, nalazi se u mješavini religije i ideologije, *zasnovan na Kuranu i komunističkom licemjerju*. Dejtonski uspjeh je mršav, vino kiselo, srpske zemlje su na prodaju. Ostaje u istorijskoj perspektivi pridobiti vjekovne neprijatelje Nijemce, kako bi se sačuvalo zemlje što je ostalo.

Sjećajući se februara 2002. Radovana Karadžića sa nostalgijom, bilježiće s ushitom da predsjednik *uspješno hajdukuje*, dok raspušteni vojnici lijepe njegove slike po zidovima, čak i oni koji ga nikada nisu sreli, jer to postaje dijelom porodičnih istorija. Radovanova i Ratkova majka, kaže, imaju isto *mleko Jugovića Majke*, isti *matrijahalni etos*. Sud u Hagu ustanovljen je da učvrsti nepravdu i zločin opravda kao humano ubistvo, a kriv je svako ko se ne pokorava krstašima i Torkvemadinim potomcima. Prokazujući tu sramotnu političku maskaradu, Šešelj destruirao svjetsku laž, kao David Štrbac.

Zločin iz jula 1995., piše u Večernjim novostima deset godina poslije, može se objasniti na jednostavan način: *to je bila strašna osveta!* „Razum zastaje pred zlodjelom

u Kravici na Božić ujutro: mržnja i versko slepilo podstaklo je te nesrećnike da ritualno kolju i nabijaju na kolac svoje komšije, samo zato što su druge vjere! I šta se dogodilo na kraju. Krv je ljudska rana naopaka, rekao bi Njegoš. Kad su dočekali svoju priliku, Srbi su se osvetili. Nema sumnje da su se u tom uzvratnom zlodelu stradali mnogi zločinci, ali i veliki broj nedužnih običnih boraca. Možda je samo Gospod pripomogao da su u osvetničkom ludilu pošteđeni žene i djeca, da zločin ne bude još strašniji. Možemo li optužiti te ljude što hrišćanski dostojno nisu otpeli svoje žrtve i svoj bol, što su pravdu potražili u osveti? Moramo. Zlo se mora osuditi.”

Komentarišući NATO bombardovanje Srbije, napominjući da nove stranice istorije piše i ovjerava Hag, objašnjava kako krstaši u togama privode na lomaču sve što neće da se prikloni novom svjetskom poretku, dok vojne ekspedicije NATO pakta, kao lovci na ljudske glave, ubijaju i narodne vođe i tribune, trpajući ih u svoje tamnice, pa tako i Varvare sa Balkana.

Je li bilo očekivana ta koncentrisanost na *stvar*, ta desemantizacija jezika, ta laka pamfletska figurativnost? Je li velika mudrost nakon svega - izokrenuti genocid, stavljajući počiniteljima na leđa veliki kamen osvete, koji ih pritišće zadajući još veću ljestvicu zločina, čije krvave

vrhove ne dosegnu iako su *neprijatelje* i *vojnike* poubijali zbog čega ih treba malo prekoriti u ime Gospoda?

To je ista retorička strategija karakteristična za sisteme poricanja koje vrši establishment: bilo zvaničnici Srbije ili RS-a, što je Đogu, koji samog sebe vidi kao nevjerovatnog subverzivca, sada približava jeziku birokracije i države u kojoj živi i stvara. Već prvi članci iz jula 1995. u režimskoj štampi (Večernje novosti) pisat će o potrazi za zločincima na prostoru enklave, o dvije hiljade muslimanskih boraca koji su “u bekstvu po okolnim brdima”, o procesu identifikacije koji služi tek da se pronađu osumnjičeni za ratne zločine. Aposteriori, kod Đoge, u pitanju je strategija koji ne negira da se desio sam događaj, nego dio krivice prenosi na poubijane.

Kao da varira svoj stari credo sa suđenja, i u maju 2006, gledajući samog sebe kao literatora, Đogo će potencirati da njemu Bog nije dao jezik da ćuti, nego da jauče i grdi one koje mrzi, da prokazuje tirjane i razbojnike, koji razvaljuju temelje moderne Evrope i ruše našu kuću. Njegovo slovo je, kaže, poruka mržnje i njegov olovo protiv ozakonjene veze između Lubjanke i Ševeningena, između tmuše azijske i plamena iznad Beograda i Bagdada, između crvenih i plavih ubica, između ne-narodne i naci-i jenki demokratije. Taj jezik

mržnje i gnjev pravednika je, kaže, jedino oružje srpskog pokreta otpora.

Šta se dogodilo sa angažmanom? Pozicionirajući samog sebe protiv modernih ideologija koji su zloupotrebljavali to plemenito osjećanje pisca, pretvarajući ih *u ideološke žrece proleterske i fašističke umjetnosti*, Đogo i 2004. samog sebe stavlja među pravednike, borce za etička i estetička načela, koja su obuzimala, kao lijepo osjećanje, sve od Dantea i Šekspira, Bajrona, Puškina, Njegoša, Jakšića, do Mandeljštama, Brehta, Miloša i Ginzberga. Počelo je sa avangardnim futurističkim silaskom poezije u život, odbacivanjem Moderne kao desne, buržoaske, kontrarevolucionarne, reakcionarne, saboterske formacije, nastavilo se u diktaturi lijeve umjetnosti i savezu futurizma sa fašizmom u popunjavanju praznina između umjetnosti i života (*estetizacija politike*).

U vrijeme nacističke okupacije Poljske, među pjesnicima u Pokretu otpora, za vrijeme radničkih štrajkova 1980. godine, bratstvo pjesnika i ljudske zajednice obnoviće se u najboljem obliku, rasprodajući 150 hiljada pjesničkih zbirki za nekoliko sati. Izgubljeno povjerenje u riječ i akciju, ponovo se ukazuje, pomalo muzealno, čime se uspostavljaju stari kontinuiteti evropske kulture, kao da je Holokaust bio incident.

U tom novom pobratimstvu gubilo se sjećanje na srce tame, koje se podiglo u jezgru evropske civilizacije, umjesto velikog zagrljaja zajednice, na mjestu velikog susreta umjetnosti i civilizacije; a nije bilo tako davno, otkako je, kako kaže George Steiner, plač ubijenih odjekivao aulama (tim ušima univerziteta), a sadizam na ulici nije otišao tako daleko od pozorišta i muzeja. Dok su racionalisti u osamnaestom vijeku proglašavali kraj mučenja, u naše vrijeme, dodaje Steiner, mjesta visoke pismenosti pismenosti, filozofije, umjetničkog izraza, postala su prostor za Belsen. Razmišljati o književnosti, obrazovanju, jeziku, kao da se ništa bitno nije dogodilo što bi osporilo sam naš koncept ovih aktivnosti, čini se prije svega nerealnim. Propovijedati Eshila ili Šekspira – podučavati – kao da su obični tekstovi, nepoljuljanog autoriteta, posebna je vrsta nepismenosti. Nije u pitanju etičnost, angažman ili aktuelnost, dodaje Steiner, nego mogućnost da se eventualno dogodi čudo opstanka umjetnosti, nakon takvog sloma.

To da čovjek uveče može čitati Goethea ili Rilkea, da može da sluša Bacha i Schuberta, a da ujutru ide na posao u Auschwitz, ne govori samo da je ta djela pročitao bez razumijevanja ili da mu je uho odebljalo, nego dovodi u pitanje nadu, prisutnu od Platona do (neo)

marksista, da je kultura humanizirajuća snaga, da se energije duha lako daju prenijeti na ponašanje. Moguće da se stvari ipak malo drugačije razvijaju kad dođu u dodir visoka pismenost i iskušenja neljudskog.

Velika civilizacijska dostignuća – univerziteti, umjetnost, knjige – ne samo da nisu pružali adekvatan otpor političkoj bestijalnosti, nego su često ustajali da je ceremonijalno dočekaju, dajući joj opravdanje. Bilo li je to ono staro mračno zavještaje po Steineru, koje kaže da u pismenoj civilizaciji raste neka velika dosada i prezasićenost apstrakcijom, pripremajući je za ispoljavanje varvarstva?

Dok je svijest Zapada krasnoslovila o vrhunskim momentima, novo barbarstvo usvojilo je avangardne ritmove i instrumente industrijske revolucije. Dohvativši taj prelom civilizacije, Holokaust će u jezik ostati zagledan kao u ponor, razbijanje, raskid, fragment, pukotinu, ranu, jaz, dezorijentaciju, disartikulaciju, pomjerenost i diskontinuitet. Velike stare priče o oslobođenju, iskupljenju modernog života u kulturi, napretku i usavršavanju čovječanstva, ležali su na gomili kao polomljena tjelesa, dok se civilizacija činila samoj sebi potpuno neshvatljivom.

To ipak neće biti razlog da se, paralelno sa tom destrukcijom, polako ne obnavlja ta mesijanska figura pjesnika koji se suprotstavlja zlu, kao pravednik, vraćajući izgubljeni kontinuitet od Dantea i Šekspira do Herberta i Miloša. Pomiješavši svoju biografiju sa istorijom, Pjesnik će i poslije rata biti taj koji opet kuje jedan govor uzdrnavajući vladajuću ideologiju kao ekces, što će predstavljati toliku prijetnju da će poezija opet biti zabranjivana. Istovremeno, knjige će opet podijeliti sjećanje sa većom grupom represiranih ljudi, otkrivajući ponovo zbilju.

Možda su stvari završile opustošenjem kad su riječi posljednji put krenule u pohod stvarnosti, ali to nije bio razlog da se ne vrati osjećaj da književnost koju stvaraju bezumnici, heretici i sanjari, opet može oživjeti subverziju koja će iz korijena promijeniti nepravedno društvo. Kad je posljednji put iznevjereno to veliko obećanje raja, sve je završilo u ništenju cijelih gradova i naroda, dok se zemlja nije počela ličiti na pakao; to svakako nije razlog da se opet ne proba.

Prvi put su možda to veliko očekivanje ostvarilo u nepreglednom odsustvu; toj čežnji se nije dalo oprijeti. Književnost je još jednom vratila prosvjetiteljsku nadu povjerovavši da može izmaći kontroli Vlasti i "iznijeti

stavove i interese potčinjenih društvenih grupa”. Možda se u u riječima odražavaju dominantni kulturni kodovi, ali postoje i individualni ‘odgovori’ na vladajuću diskurzivnu praksu; “možda svjedoče o različitim represivnim strategijama sveprisutne Vlasti, ali i o različitim mogućnostima individualnog otpora”... - Tako glasi taj kulturno-materijalistički ili novo-historicistički nauk koji je polako obuzimao sve.

U vrijeme Đogino pjesnici su se opet osjećali subverzivno. Angažman je ponovo sve više dobivao smisao, polako postajući i moda. Tako naprimjer i Danilo Kiš, taj jugoslovenski žrec po-etike, godine 1981., kao već evropski poznat pisac, šalje pismo francuskom predsjedniku Fransoa Miteranu, prije njegove posjete Jugoslaviji, da ga upozori na probleme sa slobodama i pravima jugoslovenskih umjetnika kada je u pitanju javno mišljenje. Tom će prilikom Danilo Kiš posebno zamoliti predsjednika Miterana da upotrijebi svoj „veliki autoritet pisca i državnika da spreči kažnjavanje mladog i darovitog pesnika (Zove se Gojko Đogo)...“, upozoravajući da je inkriminirana zbirka pjesama, a nikakav pamflet.

Potonja sekvenca sa Kišom i Đogom, naravno, nije bitna toliko kao svjedočanstvo da nijedan od pisaca nije prorok, niko ni za koga ne odgovara, stvari se mijenja-

ju preko noći, niko nije siguran da će svoj angažman izvesti do kraja dosljedno (a kamoli tuđi), čak i ako se nekad progonjeni pjesnici učine darovitijim nego što jesu. Sve to ostaje samo, kao naravoučenije po-etičarima, da subverziju i angažman, kao stabilnu vjernost *istinski ljudskim vrijednostima*, nije naodmet misliti ponekad kao iluziju ili fatamorganu, prije nego živi fakat. Ta epizoda istovremeno pokazuje da budući zastupnici retorike genocida ne moraju bili isključivo *nekakovi seoski vračevi*, činovnici dogmati, prezreni *mediokriteti izbačeni iz literature*, *blijedi rođak Žil koji postaje ličnost tako što ne podnosi engleski čaj*, nego i umjetnici na koje po-etička elita u svoje vrijeme polaže najveća prosvjetiteljska i prevratnička očekivanja i društvenu važnost. Što je još izazovnije, mogu ponekad biti sve to, istovremeno.

Kad Gojko Đogo krene u dalju realizaciju pravedničkog projekta, privest će svoj govor, naprimjer, jeziku skupštine srpskog naroda na kojoj će se obraćati na jednom zasjedanju na Jahorini, kao da govori sa nekom srpskog Olimpa. Biće to krajnja konsekvencija njegova pothvata da svoj govor udalji od kontrole Vlasti, stvarajući pjesnički idiolekt koji pruža otpor centrima moći. To će inače biti jedan visokocivilizovan skup na kojem

će učestvovati 81 poslanik, “od toga samo jedan jedini poslanik nema fakultetsko obrazovanje, a ima višu školsku spremu, ima nekoliko dr nauka, univerzitet-skih profesora, desetak ljekara, toliko književnika, tri advokata, deset diplomiranih ekonomista, a dosta profesora, diplomiranih inženjera, jedan inovator, koji je prije nekoliko godina dobio najveće savezno priznanje za inovacije... jednog sveštenika i jednog rektora univerziteta”.

Kad krene sa (pamfletskih) riječi na djela, pjesnički i publicistički nizovi, kod Đoge, neće biti nimalo neparalelni s tim refrenima koji se vrte na toj skupštini, govoreći naprimjer, riječima jednog poslanika, da “Muslimani nisu nikakav narod, ja bih stalno na tim pregovorima podvlačio da oni nisu narod, to su određeni i to treba toj Evropi staviti do znanja da oni nisu nikakva nacionalna zajednica, oni su naši odrodi s kojima mi ne možemo da se izmirimo, naš narod je davno rekao gori je poturica od Turčina. I mi s njima nećemo, vjerovatno nećemo moći da nađemo zajedničkog jezika. To je nacija stvorena Odlukom Centralnog komiteta i odakle im sada pravo da odjednom priznaju te CK nacije, a ne priznaju koji su jedni od najstarijih u Evropi” (Savo Ćorda)...

U intervjuima i besjedama, Đogo kao pjesnik i zastupnik istine, ima i istog poleta i zajedničkih sintagmi, naprimjer, i sa sljedećim iskazom jednog poslanika: “Ko je jednom izdao, ne treba nam više. Oni su muhamedanci turske provenijencije i ništa drugo. Nisu čak ni pravi pripadnici islama, jer su eto više sekta nego pravi pripadnici islama. A Musliman mu dođe kao nekakav pripadnik islama. Oni su nekakva niža kategorija. Ipak je predsjednik Skupštine u pravu, oni su sekta. I nika-ko da ih posrblijavamo, molim vas”. (Savo Knežević)

Nekada je tehnološki razvoj obećavao svijetle perivoje u kojima čovjek čovjeku do 21. vijeka postaje ponovo čovjek. Veliki gradovi, i kad su bili prenaseljeni, izazivali su kod pjesnika jednu produktivnu jezu, inspirirajući ih na čudesarske spojeve, nove skalamerije u sintagmama i dotad neslućene ritmove. Vremenom, međutim, ni pjesnici neće ostati imuni na tu, kako kaže Steiner, prijeteću gužvu u metropolisima, kao ogroman pritisak konkurentskih brojeva koji jačaju potrebu za prostorom, privatnošću. Jedna od mantri na srpskoj skupštini se vrti oko nataliteta drugih naroda.

Na 28. sjednici skupštine RS-a, održanoj u januaru 1993., predsjednik i Đogin pjesnik-dopisnik Radovan Karadžić još jednom objašnjava pogubnost ideje BiH

kao građanske države, „zbog čega je muslimanska strana i pvela ovaj rat, a to je unitarna BiH građanskog tipa. Za građanski tip države zalagala se muslimanska strana zato što se pouzdala u svoj visok natalitet i svoju brojnost“.

U slučaju da je prihvaćen taj muslimanski prijedlog, objašnjava Karadžić, „državotvornost srpskog naroda bila bi izgubljena za sva vremena, a mi bi smo postali nacionalna manjina u jednom islamskom društvu. Poznata je sudbina dimija tj. građana drugog i trećeg reda neislamskih naroda u islamskim društvima. Ona nam je poznata i iz našeg iskustva u onim opštinama u kojima muslimani čine nacionalnu većinu“. U tom smislu je BiH kao zajednica tri naroda konstituenta za Karadžića, sa tri provincije koje imaju prerogative državotvornosti, minimum ispod kojeg se ne smije ići i najviše što se treba dati pod međunarodnim pritiskom.

Baš kao i pred Holokaust, rezultat će biti da intelektualna elita, među njima i pjesnici, izvrnu jezik u akciju i propagandu okrenutu ka “čišćenju”, stvaranju etničkih čistih teritorija i ostvarenju snova o spasonosnim državnim tvorevinama. Ta opipljiva masa jednolikog života, ogromnost grada, ta gužva insekata, primjećuje Steiner, obezvrijedit će svaki osjećaj vrijednosti pojedinca

i razbiti misteriju nezamjenjive prisutnosti, što će biti novi momenti u književnosti. Kad se nisu ispunila velika obećanja o napretku i usavršavanju, neka bude pustinja! Tajnici neponovljivosti individuuma postali su zastupnici masovnog pokolja. Sve se preokrenulo, da bi bio moguć edenski vrt, mora nastati pakao koncentracijskih logora i masovnih grobnica.

Kada se sedamdesetih i osamdesetih godina i u jugoslovenskom okviru obnovio taj zagrljaj Pjesnika i zajednice, koji je isprva prodavao i režimske pisce i disidente u skoro millionskim tiražima, na velikom valu napretka i prosvjećenja, je li išta onim sa iskustvom Holokausta govorilo da će i ta velika emancipatorna snaga skončati prvo u populističkom talasu, a onda u barbarstvu koje će se otjelotvoravati u iskazima koji propovijedaju naprimjer da sve što ne pripada tom pobratimstvu masa i pjesnika, poezije i akcije, valja doslovno očistiti, cijele teritorije, kao što su naprimjer ti *preostali džepovi bezumlja i neke (azijatske) kuge* na Podrinju.

Euroazijski estetičari i potraga za Svetim Gralom bijele Evrope

Upotreba Mediale u retorici genocida kod Dragoša Kalajića

Nevjerovatan je napor mislilaca i esteta da iza Drugog svjetskog rata nađu obnoviteljski korijen sa smetljištu porazbijanih koncepata koji su ostali od avangardi. Umjetnici, kao naprimjer slikari Mediale, pravili su cijele ropotarnice, ili muzeje stareži i otpadaka čitave civilizacije, herbarijume umrlih ideja. Vladao je prezir prema svemu novom. Trebalo je vidjeti šta je ostalo od svega, nakon što se Evropom provaljao Holokaust, i kad mnogi zaborave zašto je sve tako porazbijano i opustošeno.

Počelo se zatim nakon nekog vremena sistematizirati, sa uzdanjem u novootkriveni red. Leonid Šejka, tvorac Mediale, na svom Đubrištu počeo je govoriti svaki put o razvrstavanju. – U ljudskom slagalištu, u egzistencijalnu deponiju, treba da se sada uvedu sredečnost i urednost. U paklu neprikladnosti iskrsavaju tonovi koji ne podnose čamotinju i depresiju, sve te tamne tonove i depresiju, kaže Bora Ćosić u esejima *Sodoma i Gomora*.

Instalacije Olje Ivanjicki na toj čudnoj dražbi, dodaje B. Ćosić, znače svijet na Medialinom đubrištu, kao končić nade. Već početkom osamdesetih, sumirajući i svoju mixed-medialnu fazu, Ćosić se pita hoće li se ta rijetka svjetlucanja koje emaniraju optimisti među umjetnicima i pjesnici afirmatori – jednom ugraditi u neki budućí oblik kolaboracije sa zlom, ili će tek ostati opredjeljenje za nadu.

I kad znači množinu središnjih principa i međuspojeva, po Ćosiću, Mediala usljed magnetnih reakcija i količine sila, ostaje na polovini: „Mediala je bila središte, ali u tom središtu nikad nije bilo centriranih definicija i središnjeg naboja, karakterističnog za uran. Medialska misao težila je centričnoj koncentraciji, a dospevala je do slagališta, borila se za kristalizaciju a krajnji rezultat je jedno đubrište misli i jedna metafizička ropotarnica“.

To nije bio razlog da Šejka, kao klasifikator, ne ostane do kraja na Đubrištu, objašnjavajući svijet do u pojednost. Intelektualni siročići velike Matere soc-realizma, kaže Ćosić, nikad nisu prestali da u šumi svojih nedoumica tragaju za sistemom ili mitom do kojih će već jednom da se dođe.

Po svim tim grupnim fotografijama, na tim razgovorima, u dogovorima Mediale koja se otkriva kao jedna sekta ili zavjera – po Ćosiću – samo se čekalo iz koje će od struja na tom planu borbe da se rodi jedna revolucija, oružana ili moždana, a od koje neće biti ništa. Pridruženno čedo Mediale, esteta i slikar Dragoš Kalajić, od početka osjeća duboko zariveni i stabilni korijen, kao da vrlo rano ima viziju kako od tog đurbišta i nereda sazdati visoki stub pojma, kako da neki koncept pobijedi.

Godine 1978. u tematu prestižnog *Dela*, pišući o ezoteriji i istorijskim avangardama, Kalajić govori o krizi moderne umjetnosti, o *smrti umjetnosti* i *zbogom umjetnosti* koja više ne može stvarati nove sadržaje. Novitet u umjetnosti postao je nemoguć, zato što je sve samo blijedi odraz velikih djela koja je dala avangarda. Silazna parabola svakog umjetničkog sistema na kraju, po Kalajiću, neminovnost je, tako je i sa modernom umjetnošću, koja u osvit postmodernizma polako prelazi u degeneraciju.

Da bi našao obnoviteljski srh, vraća se mislima najkласičnijih umjetnika avangarde, podsjećajući da se čitav dadaistički opus Tristana Care svodi u alhemijsku formulu *solve et coagula*, poznatu iz ezoterijsko-eksoterijskih obreda, što uvijek znači dvije faze: rušenje-gra-

đenje, a po Rene Genonu, „formula solve et coagula, na izvestannačin sadrži svu tajnu (alhemijskog), Velikog Dela“.

Ovakvu nadu Kalajić nalazi u Tzarinim riječima koji kaže da griješe svi koji Dadu vide tek kao reakciju protiv aktuelnih škola. „Dada uopšte nije moderna“, citira lapidarno Kalajić Tzaru, „već je povratak jednoj religiji indiferentnosti, kvazi-budističkog tipa“. Nemogućnost Kalajića da u tim riječima ostavi mogućnost da sve bude još jedno žongliranje riječima, samo još jedna nemilosrdna avangardna mistifikacija, govori već rano o njegovoj optimističkoj čežnji da na đubrištu i ruševinama sazda novi sistem, protiv nereda i besmisla.

Na drugoj strani, u istom tematu, slikar Mediale Miro Glavurčić poziva se na ezoteriju i tumačenje simbola da bi mogao govoriti o Levijatanu, koji mu se otkriva kao Đavo i Država (*puka transmisija finansija i industrije*), s ciljem da već jednom skine obrazinu sa lica tog Moloha kapitala, prokazujući jezikom proročke literature *ezoteriju dolara i zlatnog teleta*.

Smješa, određuje Glavurčić, ustvari je stanje u alchemičarskom kotlu u kojem se sprema tek „Veliko djelo“ rockfellerovskog „novog poretka“. Ništa manje alhemij-

ski nisu rasni sukob (crno-bijelo), a u jeku „seksualne revolucije” javlja se i „crno-bijela formula seksualnih susreta, crnog i bijelog partnera, što je osobito izraženo u reichianskim komunama i pornografiji, dok su programeri govorili o sivoj rasi budućnosti“.

- U pobuni mladosti, propovijeda Glavurtić, u tehnokratiji, puerokratiji (s konc-logorima za starije od 30 godina), vide se svi kobni izrazi VELIKE REVOLUCIJE, koja osporava škole, autoritete, hijerarhije, obitelj, crkve i konstituisane ideologije, vojsku i državu, zakone i posljednja utočišta atomiziranog kršćanskog organa.

Sve vodi sinarhija koja je vladavina načela (sin, sa, i arke, vlast ili princip), najprije rastvara institucije, a potom izrađuje svoj hram i svoju vlast,: „Sinarhija je u crkvu ubacila demokratske principe, načela pluralizma, parlamentarizma, dijaloga, evolucionizma, progresizma, modernizma; a, nasuprot tome, na političkoj pozornici XX stoljeća, Sinarhija se ukazuje kao prevashodno antiparlamentarna, antidemokratska, strogo hijerahizirana sila koja se bori protiv disolvantnih ideja Francuske revolucije i potpomaže desničarske režime i pokrete“.

Sinarhija se ukazuje kao supermarket spiritualnosti, varira Glavurtić medijalski, kao buvlja pijaca rashodovanih, i istrošenih političkih, ekonomskih i religijskih sistema, kao đubrište učenja i doktrina, kao polikonfesionalno groblje mrtvog i „amortiziranog” pluralizma, i kao sablast i emanacija tog istog groblja, kao ekto plazma spiritističkih seansi, koja se dimi i materijalizira iznad zelenih stolova wallstreetskih magnata i bilderbergerskih skupova od New Yorka do Upsale, kao fantom koji se beskrajno priziva u tavnoj i anksioznoj atmosferi novih hramova, kao Golem koji već hoda.

Glavurtić u krajnjoj liniji doziva u sjećanje i Salvadora Dalija koji je, kaže, naslikao divnu sliku pod nazivom Apoteoza dolara, koju bi trebalo posmatrati sa stanovišta ezoterije zlatnog teleta. Zatavljen piramidom nove moći koja na vrh stavlja bankare, kao i Dali, Glavurtić se služi ezoterijskim i proročkim terminima, na kraju razotkrivajući „novi poredak Sinarhije, koja danas razrješava pitanja zlatne dolarske podloge, inspirišući sastanke kakvi su grupe Bilderberger, gdje susrećemo imena političkih šefova Amerike i Evrope, bankare, industrijalce, elitu novog establishmenta“... U jednoj satanskoj inverziji kršćanske simbolike u okultnim sfe-

rama, u naglavu posađenoj piramidi nove teokratije, sjetit će se mistika koji najavljuju anđele istrebljenja - jer je Antikrist već stigao.

Dok je njegov jezik zavjerenički, nesumnjivo politički altermondijalno konsekventan, Glavurtić još uvijek igra na tu proklamaciju o vladajućem sistemu kao na jednu mistifikaciju, što je čini tim sugestivnijom. Bora Ćosić određuje Glavurtića kao Dalijevu reinkarnaciju, vrhovnog žonglera, vrača iz Kotora. Uprkos provokativnim umjetničkim vizijama – taj prividno politički neutralan esej zvučat će avangardno ekstremno i u smislu političkom, lebdeći uvijek na granici, akrobatski, između onoga što bi bila imitacija pokreta i stvarnog zauzimanja za stav ili ideju i dijagnoze.

Cijelu Medialu Glavurtić vidi kao jedan *underground*, *paralelni svijet*, *tajni kolec*; *kao da smo, negdje tih godina, utemeljili neku podzemnu akademiju*: „S neba su padali mrtvi geniji. Pokopavali smo ih. Zaboravljali ih... Kardinal Nikola Kuzanski, sa svojom strašnom dijalektikom, pojavljuje se u sred naše filozofije. Negdje između Rima i Carigrada, na jednom svom putu, on je došao do obasjanja: *Coincidentia oppositorum*“.

Ne brišući politički kontekst Mediale, Glavurtić napominje da su „Oljin pop-art i hepening bili američka roba, pomodni hitovi, uvezana roba američke podkulture. Amerika je bila, za mene, kafkijanski prostor. Kafka joj je posvetio jedno djelo, Ameriku. Amerika je, po meni sintetička Evropa produkt zapadnoevropskog mjesečarstva, bezdušni dvojniki Evrope, paralelni svijet, plauzabilan, gdje su moguće sve nemogućnosti”.

Mediala se, s druge strane, nesumnjivo protivi uvozu pop-arta ili hepeninga, to je suprotno duhu medijalističkog tradicionalizma, kaže Glavurtić, suprotno i Oljinom zanosu za Đokodom i leonardovskom inspiracijom. I zato će ona poslije naslikati sliku na kojoj kauboj puca na Mona Lizu (Metamorfaza atomika, 1974).

Evokaciju avangardne nekomunikativnosti Glavurtić priziva pišući o smjelim eksperimentima sa zvučnošću riječi, koji prenese poruku tek sjedinjeni s muzikom, u *Pustolini* – romanu člana Mediale Vladana Radovanovića. – Čak i Danilo Kiš, iskoristivši priliku kazati da je nadrealizam propao, zastaće tamo gdje počinje mucanje, rekavši da je *Pustolina* rezultat *raščovečenja literature*, prikloniv se radije rečenici *Markiza je izašla u pet sati*, i onda kad je fraza, jer *umjetnost mora zatrpati ponore koje sama otvorila*. Protiv eksperimenta

pouzdaće se u istinitu fabulu, u reportažu, u kočoperni snimak stvarnosti koji vraća snagu da čitaoca sablazni. – *Pustolina* će, međutim, biti Medialin obol izgubljenim dušama koji još uvijek kruže po đubrištu polomljenih i bačenih riječi, primjerenog ritma u kojem zvoni avangardni ekstrem i nekomunikativnost.

Medialci do kraja odbijaju porodičnu vezu sa nadrealizmom, sablažnjava ih svaki put kad Marko Ristić kaže da su nasljednici nadrealista. Glavurtić ulazi u salon kod Ristića i s vrata počinje napadati domaćina što drži đubre po zidovima. Poslije će svjedočiti da mu je bliska nadrealistička dijabolička nekromantija, prizivanje fantoma, što izranjaju iz podsvijesti u automatskim tekstovima i obnovljenim snoviđenjima. Medialska pobuna je dalijevska, na slapovima nadrealističke avanture, trebalo je osporiti sve i otići još dalje i zasnovati još utemeljeniji – *središnjiji* kosmos. Stalo se, naravno, na pola puta.

Bliska im je, kažu, Dalijeva sentenca o UNESCO-u, kao instituciji sveopšte kreteneizacije, mimo koje, na tom Đubrištu, valja naći puteve nove integralne umjetnosti. Kao što je Dali rekao, svijet je bar bio zađubren, da bi, konačno, dao dobre plodove. Već tih godina, svjedoči Glavurtić, slikar Mediale Milić od Mačve fanatično slika

jednu epopeju, nacionalnu i evropsku, dok svijet biva zahvaćen eksplozijom, u zraku su šume, sela, gradovi, balvani; neba su crvena: ratišta su sablasna, a Milić priziva i magiju srpskog sela, baba, seljačkog, u Mačvi podiže kulu, kao simbol integralnog, u ravnici, kao pobjedu vertikale nad horizontalnim, kao da se u njegovom djelu čuje daleki zenitistički eho.

I kod Glavurčića u priči i kod Šejke na skicama javlja se i motiv Splava Meduze, kao Ostrva koje izranja iz vode, simbol reda koji izbija iz kaosa. Sve vrijeme teče ta dvostruka svijest: svijet se, povijesno, razlaže na sastojke u analitičarskom kotlu, solve, dok se istovremeno zbivaju kristalizacije budućeg vrijednosnog sistema, koagulirajući. Sva struktura Mediale, sa estetikom, egzistencijalnom i umjetničkom djelatnošću, trajnim hepeningom i filozofijom, kažu, smjestila se u paradoksu između jednog i drugog svijeta.

Otud se alkemija za Medialu nameće kao sinonim ludih mitova tog vremena, kod Pikasa, nadrealizma, dade, l'art pour l'arta, moderne umjetnosti, u što Glavurčić, na tragu Dalijevom, uklapa i dolare, automobile, šefove, jahte, Atlantidu, reinkarnaciju, Hiperboreju, banke, multinacionale, anarhiju, reklamokratiju, mutante, supermene, kao elemente nove mitologije poslijeratnog

svijeta, koji se emituju sa TV prijemnika kao novih magijskih rekvizita, ili elektronskih zrcala. Nasuprot tome, ili paralelno, teče, dakle, i mit Mediale, ili je sve to sastavni dio te mitologije.

Riječju, i kad su politički znakovite, te Glavurtićeve medialne vizije ne pretvaraju se do kraja u stvar, kao krajnja istina, nego zadržavaju svijest o svojoj napravljenosti, riječima. Nije isključeno da Glavurtić do kraja, kako godine budu odmicala, nije povjerovao da su ta proročanstva doista postala i stvarnost. Tada počinje društvena analitika i dijagnostika, nekad i angažman.

Mirko Kovač u *Pisanju ili nostalgiji*, sumirajući Media-linu istoriju jednom scenom na svojoj terasi u Rovinju 2003., pišaće o tim minulim događajima i temama, kao o izgubljenim sjenama, dovodeći i na tu zakusku i duhove prošlih Glavurtićevih koncepata o dolarskoj diktaturi, prividu demokracije, američkoj uroti koja i dandanas sama sebi ruši tornjeve, kao neke eksponate iz muzeja (radeći sve to podsjeća i na davnu Kišovu dijagnozu Glavurtića kao antisemita, koja je presjekla taj medialsko-po-etički kružok kao mač). Sada Glavurtić živi u Zagrebu, nepoznat, nepriznat i zaboravljen, kaže Kovač, lamentira ponekad nad svojim obistinjenim proročanstvima (tako davno je prevideo da će Sarajevo biti

bačeno u ruševine i da će Antikrist stolovati u Beogradu, kaže, a sa da predviđa da će se uskoro nastaniti u Zagrebu), govori u noćnim programima HRT-a, o masonima, iluminatima i novom svjetskom poretku, najavljen kao posljednji demonolog.

Funkcija njegovih manifesta ni tada, međutim, nije bila samo dati glosarij kojim se objašnjava evropsko društvo i cijeli svijet. I kad je govorio o Đavolu i Državi, Molohu kapitala, *ezoteriji dolara i zlatnog teleta*, „Velikom djelu” rockfellerovskog „novog poretka“, u tim ponešenim vizijama, osjeća se da nije nakanio analizirati i zalagati se, nego što sugestivnije i provokativnije, što bolje mistifikatorski, plesti i uvjerljivije iskomunicirati umjetničke vizije, u skladu sa političko-društvenim koordinatama. To, međutim, svakako ne znači da nehotice, u toj smjesi magije i politike, neće pokazati put političkim agit-propovcima kako se sugestivno stapaju teorije zavjere i propagandne političke formule; to ne znači da i sam nije imao političkih ambicija.

Kad su tridesetih godina nadrealisti sudili Daliju, jer neprestano hvali Hitlera izražavajući, naprimjer, opčinjenost njegovim nježnim i punačkim leđima, uvijek tako dobro utegnutim uniformom – vidjelo se da sve to Dalija, međutim, ne sprečava da ne zadržava svijest

da je ta njegova vizija obična imitacija stava, s ciljem provokacije, jedna igra politički poznatim figurama, što nadrealistima i naglašava napominjući da bi njegova degenerisana umjetnost, i on sam kao autor, ostali jamačno zabranjeni u Trećem rajhu.

Postoje estete, međutim, koji bez otklona vjeruju u ideološki program, čak i kad je podignut mistifikacijama, kao u najordinarniju stvar. Kalajić otpočeka piše o Mediali oslanjajući se na staklene aranžmane svojih pojmova, političke dijagnoze i papirnate klasifikacije. Na tom putu se oslikava rječnik publiciste koji vremenom, sve hrabrije i eksplicitnije, gradi svoj politički program i na osnovu umjetničkih simbola, koji će postajati radikalniji i sve više ogrezati u poklič parole i ubilačke fraze. Eliminišući svaku dvosmislenost, Kalajić nedvojbeno presuđuje da Leonid Šejka, ustajući šezdesetih godina protiv idola moderne umjetnosti, neizostavno biva opredijeljen da nađe novu kvintesenciju koja nema ništa avangardno, kao da u Mediali nema nikakvog grča i raspršenja modernog svijeta.

Po Kalajiću, oni su se komotno priklonili umjetnosti Renesansa koja pruža primjere životnosti i cjelovitosti čovjeka, protiv umjetnosti modernog doba koja svjedoči njegovoj agoniji i kadaverskom raspadanju, kao naopa-

ki Renesans. Kalajić insistira na averziji Mediale prema avangardnoj umjetnosti, naprimjer, Vasilija Kandinskog koji je odlučno raskinuo sa stvarnim i predmetnim svijetom, a tako je supstituirana i ljepota, dok se sve ne pretvori u art-brut i estetiku ružnog. Minimizirajući sve natruhe mrske htonske tradicije, taj historičar umjetnosti, koji se pred očima išćahuri u gurua srpske desnice, insistira i tada na vjernosti Mediale jednom *klasičnom duhu verodostojne evropske tradicije*.

U ponesenim solilokvijima medialaca o Beogradu, neće osjećati nimalo hiperrealnosti, nego u svemu nedvojbeno insistira na simbolu Pobjednika koji se trijumfalno uspravlja pred horizontima budućnosti, kao obećanje trijumfa nad haosom istorije, kao mogućnost zasnivanja novog središta obnovljene civilizacije. To je za njega tako davno izvjesna politička mogućnost.

U Šejkinim vizijama Beograda, kaže Kalajić, „taj nimalo beli, već prljavo-sivi grad, po kome su tumarala turbozna lica, izbacujući iz sebe ispljuvke i šljajm, žuč i jed, psovke i prazne kutije cigareta, po kojima je Šejka crtao Đubrišta, izgledao je sušta suprotnost nekom Rimu. Najbolji sinovi Beograda su tada mislili kako da pobjegnu iz tog prokletstva sudbine, s tog kraja sveta, krajnje provincije sveta bez središta, zaludno verujući

da negde to središte ipak postoji... Naime, za Šejku i Glavurčića, Beograd je virtualno središte svijeta po sili eshatoloških i ezoterijskih zakonomernosti“

Ideološke konsekvence proizlaze kad se estet politički ozbiljno počinje oslanjati na eshatološke i ezoterijske zakone. Vrlo rano Kalajić medialce politički ozbiljno uzima: *To će biti samo razlog da povjeruju u misiju Beograda, temeljeći vjeru na nekoj vrsti biološkog istoricizma i algebri isključivanja, opažajući da se središte Evrope, u njenoj istoriji, pomjera od Helade ka Rimu, od Rima ka rimsko-germanskoj imperiji, predviđajući budućnost u znaku prenosa težišta na slovenske narode. Za to vrijeme po Evropi se, kaže, primjećuju znaci dekadencije i biološke iscrpljenosti, i to iskustvo učvršćuje vjeru i velike zadatke, koji očekuju slovenske narode i Beograd, kao mesto susreta Istoka i Zapada, nastavlja Kalajić nagovještavajući svoju buduću misiju, kada će otjelotvorivati stvarnost na sliku i priliku simbola i hiperrealnosti iz umjetnosti.*

U tom smislu Kalajiću na ruku ide projekt hrama Predraga Ristića, tog arhitekta Mediale, čiji su kraci otvoreni svim stranama svijeta, dok na svojim kristalnim zidovima nosi ogromnu, granitnu sferu prekrivenu zlatnim pločama, ravnokraki krst kao solarni simbol, koji

savršeno izražava ideju savršenstva. Taj hram, posmatrano iz daljine, poput kristala, simboliše trijumf čovjeka nad htonskim elementom.

Određujući položaj Mediale u istoriji beogradske i srpske kulture, Kalajić ističe da je u pitanju samorodan - i u kontekstu istorije evropske kulture, potpuno neovisan fenomen, različit čak od nadrealističke umjetnosti, što joj imputira lijena kritika. Uspostavljajući jake opozicije, Kalajić insistira da je upravo nadrealistička umjetnost dijelila ideal androginosti, što je kod „profanih” i neupućenih izazivalo podozrenja u smislu homoseksualnog smisla nadrealizma, toliko da je jedan Pol Klodel izjavio: „Za mene, nadrealizam ima jedan jedini smisao: pederski”.

Kalajić ubrzo postaje estetski još odrešitiji. U *Smaku svijeta*, vrsti leksikona postmodernističkog kraja umjetnosti, pišaće o kobnoj promjeni u životu čoveka Evrope, koji se suočio sa “gubitkom Centra”, budući da u modernom dobu putevi kulture vode u suprotnom pravcu od onoga, kojim su vitezovi Okruglog stola galopirali: ka Gralu, ka peharu Centra.

Ta kultura dekadencije je sva okrenuta raspravama o značenjima prošlosti. Kao na kraju Rimske imperije

koji protiče u znaku obilja gramatika, retoričara, skriba i klasifikatora, i moderna kultura odvija se u dominaciji analitičkih i introspektivnih disciplina: semiologija, psihoanaliza, strukturalizam, nova hermeneutika i retorika, semantika, lingvistika. To je po Jingeru “svet kao značenja u raspadanju”.

Ideal je postao nadrealizam čiji se “savršeni čin” skriva u sljedećim riječima: “izaći na ulicu sa revolverom, i pucati nasumce po gomili... Kriminalističke hronike beleže sve učestalija ubistva bez razloga. Nije zabeleženo da je ijedan od tih ubica čitao Andrea Gidea, koji je stvorio prvi literarni model bezrazložnog čina, po kome njegov junak ubija nepoznatog putnika “bez razloga, bacivši ga iz voza u pokretu”. Danas je, ističe Kalajić, ta vizija postala okrutna stvarnost, čije je ime “snuff movies”, “filmovi smrti”, dakle filmovi u kojima se kuršumi i bodeži zarijavaju u živa tela, u prava srca, donoseći istinsku smrt.

- *Tehnokrati danas su nesvesni alhemičari. Oni ne poznaju suštinski smisao svojih akcija.* Apstraktna umetnost, “dadaizam” i “nadrealizam” nisu drugo do sekularizirani odjeci i izdanci jedne druge, milenarne “struje” ezoterijskog određenja umetnosti, struje koja od Aleksandrije vodi preko manirizma sve do simbolizma i novih avangardi.

Nasuprot su mitovi i legende indoevropske tradicije u kojima je heroj figura imanentna kriznim situacijama u znaku pojave opasnosti po prirodni poredak stvari i pojava. U kosmogonijskim razmjerama Heroj je figura Reda, koja stupa u borbu sa snagama Haosa kada su sva druga sredstva odbrane iscrpljena ili slomljena.

U modernoj kulturi egzistencija najčešće se potvrđuje u ispovestima apsurdna, od dadaističkih demonstracija apsurdna, kao što je Man Rayova pegla sa ekserima, preko Jonescovog “teatra apsurdna”, sve do pokliča studenata 1968: “Budimo realni, tražimo nemoguće”. Stvari postaju sve gore, dok se nadrealistička “avangarda” ustremkuje na svijest i razum u ime diktature podsvijesti. Posljednje “avangarde”, kao što je body art, okomljuju se na ono što je preostalo u tom procesu redukcije: na ljudsko golo telo. To samoubilačko ishodište “avangardi” naslutili su već nadrealisti, propovedajući vrednost samoubistva “kao sredstva selekcije”. “Smrt umetnosti”, kojoj teže poslednje “avangarde”, nije ništa drugo do upravo smrt čoveka.

Primjena kontracepcijskih sredstava i abortusa ne poživaju u *melanholičnoj, već u vulgarno-hedonističkoj koncepciji života*; kao i svuda, tako je i ‘ovde vulgarni hedonizam samo spoljni izraz dubokog egzistencijalnog

očajanja. Glad mladih za “romantizmom” mora se utoljavati filmovima nacističke propagande, što je čudovišni simptom koji ne karakteriše toliko zablude mladih već upravo i pre svega zablude i praznine modeme kulture.

Sam Andre Breton, u Drugom manifestu nadrealizma, definišući vrhovni cilj nadrealizma terminima fizičke rekonstrukcije “Primordijalnog Androgina”, nastavlja besedu sa pohvalom ženi. S druge strane, kao pouzdana svjedokinja, Erike Jong u Strahu od letenja, Kalajiću pruža *nedvosmislene dokaze unutrašnjih kontradikcija ženskog oslobođenja*: “Njihovi su umovi tako zbrčkani, ali muškarci imaju prekrasno telo! Njihove ideje su nepodnošljive, ali njihovi penisi su zanosni. Ceo svoj život bila sam feminist, ali kako se može biti dobar feminist i istodobno mučno žudeti za muškarčevim telom? Nije to lako. Osim toga, što postaješ starija, sve više shvataš kako se muškarci boje žena. Neki potajno, neki otvoreno. Šta može biti nemilosrdnije nego oslobođena žena oči u oči sa neuspravnim, mekanim penisom? Najveća će pitanja istorije izbledeti kad se uporede sa sukobom ta dva temeljna predmeta: večna žena i uvek mekani penis . . . Da, ja sam javno feminist, verujem da sam feminist, ali potajno sam devojka iz ‘Priče o O’ i želim biti podložna nekom gadnom grubijanu. ‘Sve žene obo-

žavaju fašiste' — rekla je Sylvia Plath. Osećam grižu savesti zbog svega toga.”

To je prilika da Kalajić zaključi da značajni deo energije “ženskog oslobođenja” dolazi iz tog razočaranja “mekanim penisima” modernog čoveka *koga su devirilizovali uslovi života u modernoj zapadnoj civilizaciji*. “Patrijarhalni” ili indoevropski modeli žene su zaista nemoderni, odnosno kontramoderni, u kontekstu prevashodno “matrijarhalnih” obeležja moderne kulture, u kojoj su se ponovo aktualizovali drevni “htonski” ili matrijarhalni modeli “svetih prostitutki” i “svetih hermafrodita”. To su scene, koje moderni čovek posmatra od pomenutih stripova do ekskluzivnih “night clubs”, scene sparivanja žena i konja, medveda, magaraca ili vučjaka i zmija — nisu nova pojava u istoriji.

Pozivajući se na Osvalda Špenglera, obnavljajući jezik počveničke desnice iz tridesetih godina, evocirajući Crnjanskog, Kalajić tekuću katastrofu ili smak svijeta vidi kao sumrak ruralne kulture i rađanja industrijskog doba, sa njegovim iskorijenjenim masama. Kraj velikih civilizacija obeležen je naglim rastom metropola do *kritičnih limita prenaseljenosti i promiskuiteta*.

Problematičan je simptom i “mešanje jezika”, kao u biblijskoj legendi o propasti Vavilona. U tom “mešanju

jezika”i promiskuitetu *gubi se originalna etnička i etička energija koja daje čvrstinu temeljima svake institucije*. Osim Crnjanskog, evociraće i drugog avangardistu kojeg je privukao desničarski ekstremni jezik tridesetih, podsjećajući kako je o užasima jedne druge metropole, Pariza, već tridesetih godina svjedočio Louis Ferdinand Celine: “Najnezdraviji grad na svetu, najusandučeniji, najzbijeniji, najzagađeniji, najzabačeniji, nepopravljiv — to je Pariz na svojim sramnim brdima”.

Istorija evropskih gradova obilježena je borbom uran-skog i htenskog principa, kaže, *gde je prvi gradu nalagao red, a drugi nered i kaos*. Haos modernih metropola znak je pobjede prave htenske prirode institucije grada. Tu je primjerena aktivnost multinacionalnih kompanija koja nanosi *velike štete privredama Evrope i zemalja u razvoju, kao novi i savršeniji oblik kolonijalizma*, izložene perspektive rasta poprimaju katastrofični smisao.

Umjetnost je nekada govorila o “pokretima duše”, bliska evropskom čovjeku, , sada govori o “impulsima”, “pražnjenjima”, “psihičkom aparatu”. A u tom kontekstu se razvija i širi “seksualna revolucija”, kao opšti proces dekadencije čovjeka Zapada. Plaže prepune prezervativa u Romanu o Londonu posmatra i junak Crnjanskog.

I tako dalje, i tome slično.

Svi ti koncepti, sve te riječi, u jednom trenutku, na putu razvoja ovog estete, postaće nedostatni. Za razliku od Mediale, koja je samo utvarala središte i centriranost a sve vrijeme dolazila do magacina i đubrišta, Kalajić će sve više trebati koncept, kao frazu, koju će stvarno suprotstavljati sveopštem haosu i raspadu. Kriza i raspad – varirani u umjetnosti kao motiv i provokacija – kod Kalajića biva polazna dijagnoza kojoj valja naći lijek.

Dok je umjetnost utvarala jednu kristalizaciju koja se rastopljavala u ropotarnicama, Kalajić ne može podnijeti to što je sve rastopljeno nakon Holokausta, što je sve okuženo apsurdom i radikalnim prekidom komunikacije – i počinje, nakon tog solve, sanjati o jednom coaguli, kada će se u budućem žargonu početi riječi stapati u novi bodež akcije i optimizma, s nadom u preobražaj stvarnosti i pobjedu marazma.

Tako davno je bilo, otkad i “savršeni nadrealistički čin” koji za najveće umjetničko postignuće proglašava “izaći na ulicu sa revolverom, i pucati nasumce po gomili” - više nije mogao shvatati tek kao manifestnu sentencu, jednu igru riječima koja obeshrabruje svaku akciju, običnu imitaciju pokreta riječima. Nasilna intervencija i politička akcija postajace sve bliži, učinit će se kao stvarna mogućnost u spašavanju svijeta.

*Nove evropska desnica i Naše ideje
kao album rehabilitiranih kolaboracionista*

Alterglobalističke vizije Mediale, ponajprije u Kalajićevoj interpretaciji, paralelne su sa jezičkim nizovima evropske desnice tog vremena. Zatočeni u liberalnom poretku nakon Nirnberga, ukliješteni vojnom i kulturnom okupacijom Amerike i SSSR-a, evropski desničari tog vremena, kao Maurice Bardeche, poricatelj Holokausta, naprimjer, tragaju za europskom trećom silom koja će, kažu, preporoditi i odbraniti kontinent od liberalizma i komunizma. Provodeći moralnu revoluciju, pod fašističkom vlašću, te evropske zemlje trebale bi odbaciti uski etnacionalizam i prigrliti paneuropeizam.

Otrgnuvši se NATO uvučeniosti u Hladni rat, rješavajući se povijesnih grešaka Musolinijeve Italije i nacional-socijalističke Njemačke, Evropa se na tom trećem putu obnavlja ekonomski i rješava diktuma stranih centara i roba. Globalistički komformizam i egalitarni koncepti stvorili su masovno društvo, udarili na različitost i individualnost, anticipirali pasivnost i devirilizaciju zapadnog čovjeka, nagrizaajući rasne identitete i vitalne razlike; njihova ideja jeste da se tom kobnom kretanju stane na put.

Centralno/istočno-evropskom bloku, u okviru novog poretka, namijenjena je posebna uloga, na temeljima novog nacionalnog sindikalizma i fašističkog socijalizma koji će biti brana pred SAD-om i SSSR-om. Bardecche podsjeća da je fašizam između dva rata bio također opsjednut propadanjem homogenih paneuropskih i zapadnih identiteta, tražeći rješenje za krizu.

Vrativši izgubljene veze sa konzervativnim revolucionarima (posebice Ernstom Jingerom i Karlom Šmitom), ideje trećeg puta uvezuju kontinuitet od poslijeratnog fašiste Bardechea sve do novih evropskih desničara među kojima je najagilniji Alain de Benoist. U razdoblju nakon 1968., kažu politički analitičari, Nova desnica pod vodstvom De Benoista odslušaće važne lekcije iz Bardècheovog proeuropskog fašističkog zaokreta, koji treba odbaciti nacionalističku ortodoksiju i strategije nasilja iz međuratnog fašizma.

Povijesna uloga Europe, koja vraća svoju vojsku i postaje ujedinjena, suverena politička sila, organizovana po regijama, protivna diktatu i Washingtona i Moskve, izrazit će se konačno u tom elitističkom, autoritarnom, paneuropskom jedinstvu. Na tom putu ti novi evropski desničari baštine talijanske fašiste koji europeiziraju pokret već oko 1925. godine, a njihov meštar je između

ostalih i Julius Evola koji je osmislio *duhovni rasizam* zasnovan na elitističkoj i hijerarhičnoj Evropi. Ta i takva ujedinjena Evropa, govorio je već tada Evola, biće kao pokret protiv vesternizacije svijeta, u korist onoga što je plemenitije, više, istinski ljudski.

Ti novi evropski desničari, svjedoče analitičari, također preziru egalitarizam i inspiraciju traže u organskim, hijerarhijskim, indoevropskim društvima poganskog razdoblja. Zalažući se za nejednakost ljudi u liberalnim i multurkulturnim društvima, ti novi evropski desničari socijalna pitanja riješiće, uzdaju se, u nekoj vrsti klasične transcendencije.

Riječima De Benoistovim, nova desnica naglašava da su danas pojmovi desnice i ljevice izgubili gotovo svako značenje, preživljavajući u polju parlamentarne politike, dok su na polju ideja - zastarjeli, što je i euroazijska teza Aleksandra Dugina. - Dva Zaljevska rata, izgradnja Europe, naglasiće De Benoist, sukobi na Balkanu, na primjer, u jednakoj su mjeri unijeli razdor u sklopu tradicionalne desnice kao i ljevice, potvrđujući time istrošenost te dihotomije.

Sukobe u Jugoslaviji osjećat će kao kao neuspjeh Europe, dok je porazno što se evropski narodi bore među

sobom, uvijek u korist političko-ideoloških sustava koji teže za nestankom svih naroda. Posebno poniženje je u tome što su američke vojne snage bombardovale Beograd, jednu europsku prijestonicu, kaže De Benoist 2005.

Vrlo materijalistički je model Homo oeconomicusa, koji čovjeka svodi na proizvodnju i potrošnju, egoistično biće, predano stalnom traženju vlastitoga najboljega osobnog probitka. Neprijatelji Nove desnice su, kaže izrijekom De Benoist, kapitalizam i tržišno društvo na ekonomskom planu, individualizam na filozofskom planu, univerzalizam na političkom planu, građanstvo na društvenom planu, Amerika na geopolitičkom planu.

Stilski, anglosaksonska misao, sklona kraćenju, strukturom je siromašna, jer ne posjeduje francusku preciznost, njemačku dubinu, niti talijansku elegantnu ljepotu; naprimjer, „engleski pojam *“people”* puno je plići u značenju nego francuski pojam *“peuple”* ili njemački pojam *“Volk”*. Osim što osjeća posebno važnim neke riječi iz žargona autentičnosti, čija je nacional-socijalistička jezička kolaboracija bila toliko očita da se njemački jezik, u procesu denacifikacije jezika, oslobađao tih riječi, De Benoist sa nacional-socijalistima paralelan je i po nekim neke stavovima i o migracijama.

Svakako bi bilo poželjno da se useljavanje zaustavi jer ono predstavlja nasilni proces iskorjenjivanja, kako za useljenike, tako i za stanovništvo područja u koje useljenici dolaze. Iskorjenjivanje ima zametke u logici liberalnog kapitalizma, koji promiče ideju po kojoj je traganje za neposrednim materijalnim interesima važnije od zadržavanja kulturnog identiteta. Prema toj logici državne granice ne smiju onemogućavati kretanje roba ili ljudi. U Europi je klasa poslodavaca (le patronat) prva organizirala useljavanje kako bi došla do strane radne snage...-

Poznavatelji misli Nove desnice, međutim, naglašavaju da ti pisci i filozofi nisu blagonakloni prema onima koji ih označavaju kao “konzervativce” ili “desničare”, a još manje kao “fašiste”, radiji su da ih se krsti kao nove “europske ljevičarske konzervativce”. U tom smislu posebno im je bitna misao Carla Scmitta koji optužuje liberalno društvo za krajnju nehumanost, jer nije u stanju shvatiti povijest, a samim time ne shvaća svrhu čovjekova postojanja.

Lakovjerna nacija, koja se želi zvesti politikom mira i koja se želi odvojiti od povijesti, na rubu je da počinj političko samoubojstvo. Takvu naciju će neka druga

nacija, ona politiziranija, ubrzo proždrijeti poput grabežljivog predatora. Nadahnut, Alain de Benoist naglašava da “ kultura za čovjeka ima prvenstvo nad prirodom, a povijest nad biologijom. Čovjek nastaje stvarajući od onoga što već jest. Čovjek jest stvaratelj.”

Zapadni svijet, koji čine Sjedinjene Američke Države i Europa, nalazi se u procesu raspadanja, transatlantski procijep produbljuje se svakog dana, riječima De Benoistovim, globalizacija otkriva duboke razlike između europskih i američkih interesa. Korespondirajući sa euroazijskim konceptima, nova desnica naglašava da su SAD pomorska sila, a Europa je kontinentalna sila, a logika mora i kopna u trajnom su sukobu. De Benoist ističe da se ne smatra pripadnikom “zapadnog svijeta”, nego Europljaninom.

Dok se osamdesetih godina bude obraćao mislima Juliusa Evole, baš kao u slučaju Mediale, Kalajić će imati potrebu da omalovaži njegovu vavilonsku avangardnu fazu, ipak ne prešućujući da je na početku svog puta talijanski mislilac pristupio najradikalnijim nihilističkim pokretima moderne kulture, dakle, dadaizmu i futurizmu, *vođen genetskim porivima koji se ne mogu utražiti tek u svijetu ideja*. Propuštanje nihilizma kroz svoje kosti, kod Evole, obuhvatajući velike raspone ništenja,

od eksperimenata sa opijatima i narkoticima do praga samoubistva, po Kalajiću, proteklo je, međutim, na način da nije ozlijedilo njegovu misao.

Odolivši ludilu i suicidu, njemu će uspjeti i da prokaže poslije tu *lažnu i perfidno programiranu alternativu vladajućem materijalizmu*, koji podriva tradicionalne vrline i vrijednosti, da raskrinka sve te opasne misli počev od spiritizma, preko “psihičkih istraživanja” i Frojdove psihoanalize, teozofije i antropozofije, do kvazimisticizma i satanizma.

To će Evoli, po Kalajiću, pomoći da se udigne do jedne nadistorijske tačke, na kojoj se gralski ciklus čini kao *posljednja velika mobilizacija i manifestacija suštinskih svojstava indoevropske Tradicije*, koja je nadahnula niz pokreta *uspravljanja evropskog čoveka*, od katarskih zamkova, preko templarskog reda, pesništva zajednice “Fedeli d’Amore”, do gibelinske milicije i njenog ideala rehabilitacije. Poredavši sve te simbole iz istorije kulture – Kalajić se na njih oslanja pokazujući politički smjer cijelom čovječanstvu, to je nit koja pokazuje kako se manifesti prometnu do publicistike i društvene analitike.

Na putu akcije, kaže Kalajić, za razliku od Renea Genona, Evola nije mogao zaobići prašinu ni dnevnopolitič-

ke arene, i kao neki drugi žongleri - poput Hajdegera, Đentilea, Jingera i Šmita, Hamsuna, Paunda, Eliota, Bena, Malapartea, Selina, Brazilaka ili Drije la Rošela — i Evola u pokretu fašizama tridesetih vidi neke pozitivne odgovore na izazove krize modernog sveta. To nije, piše Kalajić 1990., razlog da se zauvijek kriminalizuju ti velikani evropske kulture ili da se njihova djela trajno proskribuju, što su nametnuli raskorijenjeni demonteri evropskih vrijednosti.

Sve te ideje vječne Evrope, kao i nevidljiva aura gralske hrišćanske indoevropske civilizacije, javiće se u korijenima i srpske misije, naprimjer, u časopisu *Naše ideje*, koji se štampa u jeku agresije na BiH godine 1993. Po riječima Dragoslava Bokana, biće to jedno *gralsko i kosovsko traganje za istinom, s verom u Boga, za Kralja i Otadžbinu*. Upravo će taj časopis poslužiti kao katalog svih tih kolaboracionističkih koncepata i figura evropske misli koji su u fašizmu vidjeli panaceju za svu krizu i raspad vrijednosti koji traje toliko dugo.

Na ovim stranicama, u pokretu političke akcije, Kalajić, rukom mentora, kao da propisuje konačni recept protiv raspada i umjetnosti i svijeta, o kojima piše još od vremena Mediale. Jedan motiv, kao potraga za Gralom, koji zapadna umjetnost varira stoljećima, sve od Kre-

tjen de Troa do Petera Handkea, sada će poslužiti i kao filozofski credo političke borbe spasa pravih evropskih vrijednosti, na srpskom terenu, protiv svih stranih elemenata koji su okužili sve.

Čak će se u tom časopisu vidjeti kako je i Alain de Benoist geopolitički primijenio svoje filozofske koncepte, na jednom okruglom stolu u Akademiji generalštaba u Moskvi, održanom u aprilu 1992., na kojem je govorio o nužnosti vojnog saveza Njemačke i Rusije protiv NATO-a, kao jedinog garanta buduće sigurnosti Evrope.

U tematu o Juliusu Evoli, *Naše ideje* kažu da su se sve misli talijanskog meštra potvrdile već šezdesetih godina, kada je trijumfovalo potrošačko društvo i američki pogled na svijet. Osjećat će vrlo aktuelnim to što Evola posmatra fašizam “zdesna”, ne rasuđujući kao buržoaski i reakcionarni posmatrač, nego sudeći sa tačke tradicionalističkog revolucionara.

- Civilizacija je možda osuđena da se raspadne, što je tužna sudbina, ali jedino što čovjek može uraditi – kaže Evola - to je suprotstaviti se. Nije čudno što je među nacionalnim revolucionarima toliko raširen lik “viteza Grala”, jer danas, kažu, nije riječ toliko o borbi za dostizanje političke pobjede, koliko o borbi za punu rea-

lizaciju. Po Evoli, kažu Naše ideje, tek kad judaizam i masonerija iščeznu zajedno s kapitalizmom i demokracijom – otvoriće se put za trijumf kolektivismu i proletarijata, a time i kraj visoke finansijske vlasti i filozofije Prosvjetenosti (tj. liberalizma i individualizma).

Naše ideje će prenijeti i jednu Evolinu reportažu iz 1938, kada se obreo u Bukureštu, upoznavši i kapetana Codreanu, koji će ga oduševiti dok govori bez trunke oholosti, visok, mlad, *neobično gospodstvenog držanja, načijem licu se ogledaju iskrenost i energičnost: sivo-plavih očiju i visokog čela što predstavlja pravi romanski tip, u kojem je ostvaren spoj muževnosti i nečeg misaonog, gotovo mističnog u izrazu*. Odzvanjaće mu o Codreanuova rečenica kada je rekao da su oni, Gvozdena garda, ustvari monarhiste koji samo ne mogu da prihvate kompromis sa prošlim pokvarenim svijetom.

Kako ističu historičari, Codreanu je formirao paravojni ogranak Legije 1930. i nazvao ga je Željezna garda. Posebno će se ustremiti na korupciju političara koju je označavao kao židovski običaj. Njegova formacija je imala snažnu podršku rumunskog seljaštva i započela je mnoge javne poslove obnove Rumunije. Vraćajući ga seoskim korijenima i povijesnom porijeklu, Legija je obećala i prosijati rumunsko stanovništvo kao pije-

sak. Otvoreno je podržavao Hitlera. Veliki broj Židova i drugih manjina u rumunjskim gradovima smatrani su stranim agentima. Rumunski fašistički pokret u Evropi se osjećao jedinstvenim, zbog svoje pravoslavne jezgre.

Kada se *Naše ideje* posvete misli Karla Šmita, iskoristit će priliku da se sjete njegova ekskursa po kojem je Britansko carstvo – samo jedna od etapa na putu da Jevreji zavladaju svijetom. Liberalizam, socijalizam, parlamentarizam, kažu, samo su različiti njihovi instrumenti subverzije protiv ostalih naroda. Njemačka je tu shvaćena kao posljednji bastion protiv Amerike i Rusije kao utvrda jevrejstva, i to je dominantni vidokrug tog vremena, kažu, na koji ni Šmit neće ostati imun, napisavši da je parlamentarni sistem ustvari *ustavni ideal našeg neprijatelja*. Autor će Šmita spašavati od odgovornosti naglašavajući da je taj politički teoretičar drugovao s mnogim Jevrejima, budući i fasciniran i jevrejskom historijom kojom se opsesivno bavi.

De Benoist će insistirati na važnom zapažanju Šmitovom da su svi pojmovi moderne države sekularizovani teološki pojmovi, po kojima je Svemogući Bog predstavljen kao Zakonodavac. Prema tome, Šmit objašnjava da religija ne može biti privatizovana nego da njome, na protiv, čovjek neizbježno zalazi u politički život. Dodat-

na potvrda u konzervativno-revolucionarnom mozaiku koji oživljava na stranicama *Naših ideja* naći će se i u tekstu Ivana Iljina koji ističe da nacionalno osjećanje ne samo da ne protivreći hrišćanstvu, nego dobiva od njega viši smisao i osnovu, izgrađujući jedinstvo ljudi u Duhu i ljubavi.

Za to vrijeme Kalajić se 1992. godine trudi da u panslavstvu vidi odgovor na izazove mamonsko-masonskog “novog svetskog poretka”, koji ih opterećuje godinama, sjetivši se potencijala slovenskih naroda sa one strane “sumraka Zapada”. Podignuta na ruševinama kvazi-komunističkog sistema koji je *debilni brat, a ne protivnik liberal-kapitalističkog sistema, abortiran od iste majke, demonije ekonomije pseudo-civilizacije Zapada* – sada se, kaže Kalajić, budi velika slavenska Energija nacional-oslobodilačkih pokreta. Nacionalna samosvijest Slavena na putu samospoznaje prevazilazi međunacionalne sukobe i ratove.

Upravo će to primordijalno, indoevropsko jedinstvo – kao vrhunska legitimacija zajednice slovenskih naroda – postati jezgra novog okupljanja i uzdizanja Evropljana. Mondijalizam koji se okomio na nastavu latinskog i starogrčkog jezika, izbacivši ih iz programa obaveznog obrazovanja, pod isprikom da su to “mrtvi jezici” - Evro-

pljane je otrgnuo od korijena, a proces intelektualnog i etičkog razvoja slobodoumne ličnosti trajno je suspendiran. Tom klasičnom sistemu obrazovanja presudan udarac zadala je vještačka “studentska revolucija” 1968. godine od čijih se *razaranja evropski univerziteti još teško oporavljaju.*

Na drugoj strani Atlantika, subverzija udara već i na same vrhove univerzitetskog obrazovanja, gdje se otvoreno progone kapitalna djela evropske kulture. Velikani evropske kulture od Platona do Aristotela, preko Dantea i Šekspira, do Ničea i Dostojevskog – zabrinut je Kalajić – izbačeni su kao “politički nekorektni” autori, kao glavni stožeri “evrocentrizma”, “belačkog rasizma”, “seksizma” i “elitizma”. Iz Evrope prognani Karl Marks, mrzitelj svega evropskog, preselio se u SAD i našao nove poklonike, upozorava, vraćajući se tamo odakle je nametnut Evropi, prvenstveno Rusiji, silom *kapitala koji je lihvarska internacionala uložila u Oktobarsku revoluciju.*

U katalogu *Naših ideja* Kalajić zaklapa taj luk, koji je naćeo ćetvrt stoljećā ranije pišući o Mediali, govoreći budućnosno i vizionarski, snivajući već tada da će se nad horizontima istorije beogradski Pobednik uzdići kao osovina nove kulture i civilizacije, poćivajući i na temeljima Mediale. Na ratištima kao da se potvrđuje

mogućnost koju je sanjao tako dugo, imitirajući avangardiste, ne odolivši da djela dok se njegovi koncepti ne počnu otjelotvorivati u stvarnost.

Bili su to dani kada se sjećao riječi Emila Ciorana, koje zvuče alter-mondijalistički, barbarogenijski, dok je isticao da narodi Jugoslavije, Rumunije, Bugarske, živeći u sjenci i neprestano pateći, nisu prestali raspolagati *jednim biološkim bogatstvom koje se uzaludno tražilo na Zapadu*. Cioran najavljuje da će ti narodi u budućnosti upoznati veliku nadoknadu za sve teške i preživljene ispite i poniženja, i kod Kalajića sada u *Našim idejama* kao da je došlo vrijeme za to. I Cioran je, međutim, bio jedan iz generacije koja je tridesetih godina ostala zavedena Hitlerom i Codreanuom, tih godina će i on osjećati Židove kao izdajice svake nacije jer njihov transnacionalni identitet nadilazi nacionalne granice.

Zaokupljen pojmovima istorije umjetnosti, koja će vremenom preregistrirati u najjordinarnije političke floskule, dok bude tragao za čudesnom panslavenskom/altermondijalističkom travkom koja će spasiti Evropu, Kalajić ustvari u devedesetim u tim publicističkim retor-tama alkemijski rafiniše tek jedan žargon, kao šifarnik političke komunikacije i ideološkog programa. U tome će mu pomoći i to što stare umjetničke (neo)avangardne

hiperrealnosti uzima kao *stvari*, kao brazde stvarnosti preobražene na sliku i priliku tih ideoloških floskula.

Dok u istoriji Mediale, kod Šejke naprimjer, đubrište ostaje simbol koji i korespondira i ne korespondira sa stvarnošću, a kod Mirka Kovača (*Uvod u drugi život, Kristalne rešetke*) ta sveopšta istorija raspadanja svejednako imitira pokret, varirana tek kao lajtmotiv, Kalajić će se sumrakom Zapada poslužiti kao stvarnim alibijem za svoju političku agendu, baš kao i slikar Milić od Mačve, našavši u srpskim borcima protiv mondijalizma, Radovanu Karadžiću i Slobodanu Miloševiću, recept za spas od krize koja odavno razara zdravo tkivo Evrope. Na kraju Kalajić postaje član Senata RS.

Potvrdilo se još jednom da se stara poetska sintaksa i leksika tako lako koristi u ritmu nove ideološke situacije i konkretnog političkog programa. Zastarjeli govor – obnovljen avangardno - još od nacional-socijalizma pomaže da filozof djeluje politički ili da političar zvuči iskonski, filozofski, gotovo primordijalno.

Sada će se još jednom vidjeti kako se taj žargon autentičnosti uklapa u rječnik tiranskih era, zvoneći kao da rješava korijene vremena i nezaustavljivu krizu, lako prelazeći iz umjetnosti u govor i politiku i nazad.

Revival fašizma i borba za bijelu Evropu na srpskim ratištima

Alter-globalistički desničari iz devedesetih, na čelu sa Kalajićem, ostaju nepodijeljeni do kraja u traganju za preporodilačkom voljom u Evropi, usred najživljih nihilističkih (avangardno-postmodernih) razaranja. Recept će, kao i euroazijci, najprije nalaziti u mislima konzervativnih revolucionara (od Hajdegera preko Jingera do Šmita), videći ih kao one koje su umjeli da pomire *Niće-ove razorne nihilističke lekcije sa Geteovim tradicionalnim doktrinama o prirodi.*

Na tom putu, krećući od počveničkog korijena, trude se biti i moderni i avangardni. U to ime radiće se na šifrarniku koji će biti melanž, kao presjecište, pjesništva, filozofije, publicistike i nauke, sve plasirano publicistički. Tajna će se kriti i u izvjesnim mogućnostima sljubljenja ljevice i desnice, koju uporno razdvaja globalizam, *sprečavajući bilo kakvu mogućnost protivpokreta.* Kao što se prije rađala na ratištima, nova evropska aristokratija misli, kažu, rodiće se upravo u tim ponorima nihilizma i naopakosti, koji su mirnodopskim ritmom mnogo opasniji izazovi od srednjovjekovnih razmirja.

Upotreba alkohola, otrova i bolesti da se istrijebi protivnik, citira Kalajić Artira de Gobinoa, patent je moderne

civilizacije koji Vandali, Goti, Franci ni Saksonci nisu ranije ni pomišljali da iskoriste; ni mnogo izopačenije antičke civilizacije, kaže, nisu to koristile. Mondijalistički svijet, bez bijesa i uznemirenosti, naoko ljubak i trpeljiv, nezaustavljivo se trudi da krajolik sačini od groblja trujućih ljudi godinama.

Nasuprot tih raspada stoji djevičansko panslavensko tijelo, onakvo kakvo je u Rusiji vidio Ivan Iljin, kao organizam prirode i duše, kao ćelije koje ne odlučuju hoće li pripadati tijelu, ili kultura koja automatski stvara bratsku zajednicu. Kao što tu zajednicu Kalajić vidi u svim srpskim zemljama, tako Iljin o Ukrajincima piše pod navodnicima, jer oni ne postoje izvan ruskog organizma. Timothy Snyder će naglašavati da i Iljin dolazi kao reakcija na jedan period globalizacije, koji je bio aktuelan od 1880-ih do 1910. godine, kada je konvencionalna mudrost držala da će rast i izvoz donijeti prosvijećenu politiku i okončati sve fanatizme.

Iljin, međutim, kako primjećuje Snyder, nije otišao dalje od mistifikacija u osmišljavanju političkog sistema, pouzdajući se do kraja u figuru Otkupitelja, kao institucije, koji je trebao biti vođa, gospodar, šef države, demokratski i nacionalni diktator u jednom, odgovoran za svu vlast i oružane snage. Do kraja je gajio jednu

averziju prema slobodnim izborima, jer dopustiti Rusima da slobodno glasaju, govorio je, isto je kao i pustiti embrijima da biraju svoju vrstu. Demokratija donosi jedno individualno, aritmetičko, mehaničko poimanje politike, koje nema razumijevanje za kolektivnu ljubav prema Spasitelju, što nije (kao i kod Šmita) lišeno i teoloških konotacija. Vječno nevina Rusija i vječno nevini Otkupitelj, spajaju se u jedno i nikada neće umrijeti.

Kod Iljina, kaže Snyder, povijest počinje istočnim grijehom i čovječanstvo je zauvijek osuđeno na patnju. Nije mu bilo bliska Lenjinova revolucija, pisao je knjige protiv Staljinovog terora, no sviđala mu se ideja nasilne intervencije, također primjerene božanskoj totalnosti. Ostao je sklon i ideji o sovjetskim građanima koji su potpuno obrazovani i vođeni filozofskom elitom.

Dijelio je također, napominje Snyder, i staljinistički pogled na izopačenu zapadnu kulturu, jazz je i za njega bio zavjera koja svodi slušatelje na bezumne plesače, nesposobne za normalan spolni odnos, kao afroamerička muzika koju dirigira kentaur svojim golemim falusom. Revolucija, po Iljinu, ne može spasiti čovjeka, nerazrješivo konfliktnog, njegov je spas samo iskupljenje, samo Otkupitelj koji će čudom obnoviti odabranu naciju.

I Kalajić će se u *Izdanoj Evropi* iz 1994., ostavljajući se pseudo-estetskih refleksija, i prelazeći sada političkom frazom na direktan angažman u ratnom kontekstu, opet sjetiti poslednjih velikih učitelja tradicionalnih doktrina Evroazije, poput Evole i Genona, koji u modernoj civilizaciji Zapada prepoznaju davno *predviđene znake poslednjeg vremena* „mračnog doba” (kali-yuga). Neće propustiti priliku da iscitira najstarije meštire evropske pismenosti, nekog monaha naprimjer, koji je 732. godine opisuje pobjedu Evropljana nad islamskom vojskom, u bici kod Poatjea, presudnoj utoliko što zauzavlja *prodor islama i pretnju iskorenjivanja te rastvaranja evropskih naroda u muslimanskom melting potu*.

- *Pred izazovima tuđinstva i otuđenja* – podsjeća Kalajić
- *svest o zajedništvu u sudbini i misiji prevladava sve međusobne različitosti i neprijateljstva evropskih naroda. Mi živimo u vremenu koje iziskuje mnogo snažniju svest i volju evropskog zajedništva jer se u njemu odlučuje o biti ili ne biti Evropljana*, opominje. Nad ruševinama Jugoslavije dolazi do zaključka da je sve samo dio opštih *planetarnih procesa u kojem se odlučuje o sudbini pseudoimperijalnog projekta koji se zove Novi svetski poredak*. Samo tamo gdje su ruševine komunističkih sistema kriju se nade u preporod koji će prizvati

nabolje misli Siorana, Evole, Šmita, Špenglera, osvjetljavajući strmoglavu deevropeizacijsku i trećesvjetsku putanju kojom su pošli na Zapadu.

Jedan od izlaza vidi u neomonarhizmu, uzimajući zaozbiljno tu dalijevsku provokaciju poslijeratne neovangarde, tako da početkom devedesetih najavljuje da kraljevi dolaze, panevropski, od Atlantika do Urala, od Londona do Beograd, do Bukurešta, Sofije i Moskve. Posebice u Moskvi iskrsava ta ideja „Trećeg Rima”, najviši cilj velikog monarhističkog pokreta, koji će okupiti ogromne prostore i etničke, nacionalne i religiozne raznovrsnosti Sovjetskog Saveza.

Tom prilikom valja se sjetiti, kaže, i Konstantina Leontjeva, ideologa neovizantizma, koji napominje da je sudbina Rusima dala imperijalnu snagu. Citirajući, dakle, u istu ravan dovest će i Leontjeva i mistifikatora Dalija koji pedesetih godina najavljuje epohu povratka monarhija. Sve to filomonarhističko raspoloženje, kaže Kalajić rezignirano, samo svjedoči o krizi autoriteta koja traje toliko dugo, protiv naopakog poretka koji je ugušio najviše ljudske vrline i vrijednosti.

Neofašisti koje sreće po Evropi, svjedoči, daleko su od demonizovanih, pomno gajenih, predstava o njima,

sada lišeni robovlasničkog rasizma, životinjskog antise-
mitizma ili idiotskog nacionalizma. Prizvaće u sjećanje
i sentencu Žana Koktoa, još jednog avangardiste, koji
je, tražeći pomilovanje nacističkog kolaboranta pisca
Robera Brazilaka, koketno izjavio da se samo još kod
fašista mogu danas naći udruženi ljubav, pustolovna
povijest i romantizam. Fašizam se, kaže, udaljio od ra-
sizma, konc-logora i krematorijuma, to je sad samo zlo-
upotrijebljen pojam.

Fašista je u očima najnovijeg feminizma sinonim morskog
muškarčine koji u maniru neprosvećenog čovečanstva
seksualno opšti u poziciji po kojoj je muškarac gore a
žena dole, objašnjava Kalajić zloupotrebljavajući još jed-
nom, kao u *Smaku sveta*, navod iz Erike Jong koja citira
Silviju Plat koja, tobože, kaže da sve žene obožavaju fa-
šiste. Požaliće se da su danas ozloglašeni, glavni i naj-
spektakularniji protagonisti na političkoj sceni XX veka,
ponajvećma proskribovani kao fašisti: od Musolinija, Hi-
tlera, Franka i Perona, preko Niksona, Džonsona i Rega-
na, do generala De Gola, Pinočea, Jaruselskog, Gadafija,
ajatolaha Homeinija, Sadama Huseina, Arijela Šarona i
Franje Tuđmana, sve do Slobodana Miloševića.

Pišući o vođi talijanskih neofašista u Beogradu, uka-
zaće na neverovatan i tužan paradoks da je na evrop-

skoj političkoj sceni *Italijanski društveni pokret* - jedina organizacija koja je potpuno i *nedvosmisleno stala na stranu srpskog prava u ratnim procesima raspada Jugoslavije*. Citiraće naširoko tog Đankarla Finija, novog generalnog sekretara, koji prilikom blic-posjete Beogradu, u salonu hotela Intercontinental, govori o anahronizmu koji održava evropske granice, vještački nametnute, 1945. godine; o Hrvatskoj, kao jedinoj članici Osovine koja dobiva na poklon teritorije srpskog i italijanskog naroda; o Evropi nacija, jer nije moguće voleti neku veliku, zajedničku otadžbinu *ako se, pre svega, ne voli sopstvena, mala otadžbina*.

Na način posve politički, završava svoju davnu temu iz estetičkog *Smaka svijeta*, uzimajući kraj svijeta i umjetnosti, što je varirano toliko dugo kao vizija, sada kao početni impuls za jednu političku akciju koja će spasiti civilizaciju. U to ime i rat i zločini, u naporu tako humane misije, nisu prevelike stvari, koje se moraju poduzeti.

Ponovo govori i o demografskim implozijama, politički dešifrovano, o samoubistvu Evropljana koji ne postaju roditelji iz letargije i hedonizma, i nekom Ras al Kaimahu, četrdesetogodišnjem mujezinu iz jednog trećesvjetskog emirata, koji traži od vlade finansijsku pomoć da *ispuni san i zakletvu datu Alahu: izroditi stotinu potomaka*.

ka. Dosad je uspio ostvariti „samo” četvrtinu zakleve, izrodivši dvadeset sedmoro dece, sa četiri žene, sve po kuranskim odredbama.

Krivulja nagovještava iščeznuće Južnih Slovena, kaže, zato su strahovi od velikosrpske hegemonije smiješni, a nakaradne politike nesvrstanosti su bile kobne i u Jugoslaviji i sada dok osvajaju sve u kontekstu samogenocida Evropljana. Tek u u Mađarskoj je stanje relativno poboljšano, poučava, zahvaljujući pružanju privilegija majkama, dok je nagli porast stope nataliteta u Rumuniji bio uzrokovan drastičnim ograničenjem prava na čedoumorstvo.

Stara demografska neuroza, počela još od Smaka sveta i 1979. godine, koja se manifestovala u njegovoj averziji prema metropolama, prenaseljenim i promiskutetnim, u kojima se miješaju jezici gutajući *originalnu etničku i etičku energiju koja daje čvrstinu temeljima svake institucije* – ta i takva Kalajićeva groznica i estetska nesklonost, koja je dozivala i mržnju međuratnih konzervativnih revolucionara i avangardista-kolaboracionista na metropole, sada se usred nove ratne agresije i opustošenja i genocida, ugrađuje u sasvim konkretan politički pojmovnik i konkretno (islamofobno) locira strane elemente u kulturi i stanovništvu.

U tome odzvanja i sluđenost koja su tridesetih i početkom četrdesetih godina osjeća po velikim gradovima, dok u vrijeme najveće inflacije, naglog porasta nivoa buke, intenziteta vještačkog osvjetljenja, u stanju industrijsko-urbanih košnica koje su okupile najveći broj ljudi ikad, kaže George Steiner, oslobađaju rušilački nagoni i sklonost ka *čišćenju*. Posvudašnje velike brojke (i stanovništva i obezvrijeđenog novca) – po Eliasu Kanetiju – svojim neodređenim i nestvarnim značenjima, ubijaju svaki osjećaj za konkretnost i pomažu su da se uguši i automatizuje osjećaj za nepojmljivu ogromnost broja ljudi koji su likvidirani u Holokaustu.

S druge strane, Kalajić ne može da se pomiri što nakon svega *najveći filozof* „*meke misli*” *famozni peder* Đani Vatimo ubjeđuje u dobrobit opadanja nataliteta, *potpuno ravnodušan spram smene etnija i naroda na sceni istorije*, „jer su odgovarajuće razlike savršeno beznačajne sa stanovišta njegove deklarisanе homoseksualne fiksacije za čmar i penis“. Kalajić je neizostavno zabrinut što evropski narodi propadaju na rate, pod anestezijom „*potrošačkog društva*”, u nesvijesti. Lihvarska „*privatizacija*”, naprimjer, razvaljuje Italiju, obuzetu pipcima beščašća karakterističnog za političku pseudoelitu posredničke „*demokratije*”.

Izuzeci su samo rijetki talijanski karabinjeri koji mu tajno izlažu detaljan plan kako da Srbija probije morską blokadu i pridobije značajne snage u Italiji, vadeći iz arhive podatke o zločinima koje su hrvatski komunisti počinili nad Italijanima, u Istri i Dalmaciji. Svi se uzdaju da će se težište Evrope, kulture i civilizacije *pomjeriti na liniju poslednje odbrane, od Beograda do Moskve, tamo gdje su sačuvane još nezatrovane najveće biološke snage i energije Evropljana*, što su naslutili svi od Ničea preko Špenglera do Siorana. Ako Srbi i Rusi budu poraženi, kaže Kalajić, zatvoriće se svi horizonti i život u svijet naopakosti, bez ikakvog smisla.

Neko ponekad ima i neki problem, kojim dočekuju publicistički angažovanog flaneura Kalajića po Rimu, tako ga jedan portir, predajući ključ, obazrivo, u povjerenju pita da li je istina to što se priča za Srbe, kaže, da je gledao neki intervju sa silovanom Muslimankom koja je svjedočila kako ju je neki srpski komandant silovao svake noći po tri-četiri puta, mrtav pijan. Na to će Kalajić, bez imalo srdžbe, ostavši miran, smetenog portira pomalo šeretski zapitati, šta on misli, *ako su Srbi u stanju da tako lako siluju, po tri-četiri puta zaredom, i to mrtvi pijani, šta li su tek kadri da čine sa svojim buzdovanom kad su trezni.*

Ta anegdota o nedoumici rimskog noćnog portira, dok je bude poslije prepričavao u Beogradu, poslužiće kao pravi šlagvort izvjesnoj gospođi, inače apsolutnoj *prva-kinji Francuske u disciplini troboja lepote, šarma i smelosti*, koja će počastiti tu Evropu jednom naravoučenijem rekavši, da ako može bitno ima još pameti na Zapadu, onda će Srbe čuvati kao *malo vode na dlanu za priplod i preporod svoje iznurene i istrošene rase*. Uzor koji će se vrtjeti kao refren je Evropa nacija, koja se sjeća svog praistorijske indoevropske kolijevke, ujedinjujući se po zakonima suverenosti i nacionalne samosvojnosti u mjestima koja trpe najveće i nastrašnije udarce mon-dijalizma. To je, svakako, Evropa pravoslavnih naroda, eksplicira Kalajić u *Izdanoj Evropi*.

Nije čudno što će na toj evropskoj mapi, koju iscrtava koracima geopolitičkog flaneura i desničarskog pseudo-gurua, evocirajući i istorijske umjetničke valere i estetski glosarij, kod Kalajića centrirano i posebno mjesto zauzimati Rusija. U knjizi plakatnog naslova *Rusija ustaje*, također iz 1994., ističe da svjetlost tradicionalnih učenja o cikličnoj morfologiji istorije ukazuje da će Rusija prva izaći iz ovog mračnog doba (kali-yuga), jer je prva ušla u njegovo najgore stanje, iskusivši *proko-munistički sistem sveopšteg procesa svođenja čoveka u kostreti ekonomske životinje*.

Posjećujući predstavnike te buduće vječne Rusije, Kalajić preko mape iscrtava koordinatni sistem, i to prema riječima onih koji nisu kretali u oponašanje ni uzaludno hvatanje koraka sa mondijalističkim nadrealističkim ili body-art ritmovima naopake umjetnosti. Slikar Ilja Glazunov, kao lider treće tendencije, „trećeg puta” koji ide i protiv i soc-realizma i avangarde, pravi predstavnik ruske alternative, govori osuđujući Kandinskog, rodonačelnika „apstraktne umjetnosti”, kabalističke teorije boja, koji će nakon Revolucije stati na čelo „Instituta umetničke kulture”, kao mozga proleterske kulture, koji progoni i fizički uništavao umjetničke suparnike, naprimjer slikara Rjepnina, u ime *satanske umjetnosti razorne za vrijednosti naše indo-evropske civilizacije*.

Vrijednosti prave ruske umjetnosti, kažu, gaje ljubav prema ovom svetu, stvarajući ljepotu u cilju približavanja svijeta Božjoj, demijurškoj, idealnoj zamisli, uviđajući skrivene harmonije svemirskog poretka. Čovjek nije umnoživa jedinica već je čovjek neponovljiva ličnost, nesvodiva u kalupe apstrakcija. Umjetnost jednog Pikasa revidira čovjeka, kao da neko revidira Jevanđe-lje, jer je čovjek slika i prilika samog Boga – objasniće Glazunov.

Apstraktne i avangardne tendencije, miksa dalje Kalajić, pogubne su za Rusiju, jednako kao što bi to mogla biti višestranačka, parlamentarna demokratija koja je i u predrevolucionarno vrijeme po Sankt Petersburgu samo stvarala konfuziju. Umjesto obnove imperije, višestranački koncept omogućio bi da muslimansko stanovništvo u Rusiji, zahvaljujući demografskoj eksploziji, ostvari većinu u parlamentu i mirno izgleda, naprimjer, premještanje prijestonice u Teheran. Umjetnici s kojima razgovara Kalajić, sanjari buduće Rusije, predlažu moratorij na sve ideologije, odustanak od ideološko-partijskih rasprava i posvemašnje okretanje spasavanju države i privrede.

Najdublji smisao naše države, kažu, kao temelj nove ideologije, skriva se u neraskidivoj vezi ruske historije sa tradicijom armije. To su veze koje su po sebi okrenute protiv pasivne i amorfne mase zavisnih potrošača niskosti, koji svoje potrebe utažuju *po video-klubovima gdje se vrti potkulturno smeće uvezeno iz Holivuda*, što treba zabraniti dekretima Ministarstva kulture.

Uz moto „Mi smo Hiperborejci!”, svi ti mislioci vrte kao refren činjenicu da preko četiri petine stanovnika SSSR pripada (indo)evropskom kulturno-civilizacijskom krugu koja dolazi kao kontrapunkt nametnute (judeo-hri-

šćanske) religioznosti, ili htonske matrijahalne osjećajnosti oživljene u postmodernizmu, koju je u *Smaku svijeta* Kalajić raskrinkavao još sedamdesetih.

Vjerni najvrijednijem u trezorima evropskih nacija, mnogi od tih pisaca se svrstavaju na srpsko stanovište devedesetih godina, ističe Kalajić, protiv mondijalističke represije. Takav je slavni ruski pisac Jurij Loščic koji će napisati niz izvještaja iz Srbije, po stranicama Literarne Rusije, pokrenuvši novi talas solidarnosti ruske elite i naroda.

Šetajući po jahorinskim šumama, nedaleko od fronta, Kalajić i Loščic sjećaju se najvećih vrijednosti ratarske Srbije, kao motiva koju jugoslovenska književna desnica varira od tridesetih do devedesetih godina, nadajući se još jednom, nakon zenitista i kolaboracionista-nedićevaca, u konačan preporod i spas Evrope.

Tom prilikom će se susresti i sa Ratkom Mladićem, koji u razgovoru sa tim vođama ruskog protu-mondijalističkog otpora, na stol razgovora, deklamuje i užasnu lavinu o nepojmljivim zvjerstvima neprijatelja nad srpskim narodom. Pokazivaće neki zaplijenjeni jatagan što na stolu zlosutno cakli, čekić za razbijanje srpskih lobanja i spravu za kopanje srpskih očiju, što pred stranim novi-

narima vadi na sto često i ministar informisanja i pisac postmodernist Miroslav Toholj. Pominjaće onda redom čitajući iz nekog izvještaja pred zapanjenom publikom:

1. *Javne kuće koje su formirale muslimanske i hrvatske snage od srpskih žena. Prva: Sarajevo: hotel Zagreb, u podrumima se nalazi oko četrdest-pedeset žena srpske nacionalnosti nad kojima se izjavljavaju pripadnici muslimanske TO BIH... Druga: Sarajevo: studentski dom "Bjelave", oko trideset žena srpske nacionalnosti. Treća: Sarajevo: sportski centar "Zetra, oko trideset žena srpske nacionalnosti. Četvrta: Sarajevo: kafić "Borsalino", desetak žena srpske nacionalnosti. Peta: Sarajevo: naselje Ciglane, u prostorijama bivše firme "Đorđević", oko trideset žena srpske nacionalnosti. Šesta: Sarajevo: Građevinski fakultet, oko sto žena srpske nacionalnosti. Upravnik javne kuće Mirza Delibašić, poznati košarkaški internacionalac. Sedma: Hadžići: zgrada osnovne škole u selu Tarčin, oko pedeset žena srpske nacionalnosti. Deveta: Tuzla: prostorije srednjoškolskog centra, oko sto žena srpske nacionalnosti...*
2. *Imamo indicija da muslimanske snage pribavljaju sredstva trgovinom bijelim robljem te da su mnoge*

Srpkinje i čak djevojčice prodate javnim kućama na Bliskom Istoku. Takođe je simptomatično da zatrudnele djevojke drže i dalje u tim javnim kućama te ih zamjenjuju. Pretpostavljamo da novorođenčad namjeravaju prodati na odgovarajućim tržištima Turske, Bliskog Istoka ili Zapadne Evrope.

3. *Najkarakterističniji primjeri masakra nad Srbima od strane jedinica Hrvatske vojske i muslimanske TO BIH u gradu Kupresu, početkom aprila ove godine, jedinice Hrvatske vojske su zaklale pedeset dva Srbina (otsjecane glave i uši, vađene oči, vađen mozak, lomljene noge i ruke, ubijani udarcima malja u glavu a neutvrđeni broj Srba, koji je zaklan u rejonu sela Gornji Malovan, kod Kupresa je zatrpan u zajedničku grobnicu na Borovo glavi i nisu pronađeni njihovi leševi). O navedenom posjedujemo fono, foto i TV dokumentaciju...*
4. *Ovdje, u ovom izveštaju, nije bilo moguće nabrojati sva zvjerstva koja čine naši neprijatelji. Stid nas je i ispisati za šta su sve sposobni. Nabadaju na kolac, peku živu djecu, siluju masovno, razapinju na krst da bi se narugali našoj vjeri...*

Dok sve to deklamuje, generalu Mladiću, poantira Kalajić, glas ostaje jednoličan i spokojan, kao da je *nedostupan osećanjima, kao da dolazi s one strane dobra i zla*. U studiju srpske radio stanice na Palama, tumačeći rat, Kalajić objašava da je za Srbe najpreče uspostaviti saradnju sa Hrvatima iz Bosne i Hercegovine, a evocirajući svoju tezu o panslavenstvu, upozoriće na besmislenu borbu među hrišćanskim i slovenskim narodima koja koristi „projektu islamističke džamahirije, na štetu srpskog i hrvatskog naroda, podjednako“.

Vozeći se automobilom sa Pala do Jahorine slušat će kako Ilja Čislov, sekretar Rusko-srpskog društva prijateljstva, lagano slaže rečenice na srpskom jeziku, govoreći o svome primječaniju o Srbima koji, *i kad se bore, u najljucim okršajima ne pokazuju mržnju*.

U knjizi još plakatnijeg naslova iz 1993. godine, *Američko zlo*, dijagnostiraće da su Srbi i Rusi pogođeni najvećom silinom američkog neprijateljstva, evocirajući staru tezu Karla Šmita koja kaže da narod politički postoji kad ima sposobnost da identificira svog neprijatelja. Stoga ne postoji nijedan razlog, kaže estet Kalajić o geopolitičkim poslovima, da Srbi podređuju svoju sudbinu interesima Evropske ekonomske zajednice, koja je ekonomski džin, politički kepec i vojni crv. Nasuprot EEZ-u, kao

geometrijskoj proameričkoj tvorevini, stoji prava degolovska ujedinjena Evropa, koju čine zemlje, *svaka sa svojom istorijom, sopstvenim jezikom, različita od ostalih.*

Njima prijeti melting pot, jedan masonski projekt, kao sveopšte *mešanje rasa, etnija i naroda, sve do bezličnog bučkuriša "sive rase"*, što će uništiti sve dragocjene genetske i kulturne memorije, kako bi žreci "Novog svetskog poretka" lakše upravljali obezluđenim masama, poslušnim potrošačima uništenih kultura i duhovnosti. Nije čudno što je glavni cilj svesti srpsku državu „na razmere "beogradskog pašaluka", kako bi se otvorili prostori za tursko-islamsku političku i migracionu ekspanziju i hegemoniju: od vazala američke politike na Balkanu, Bugarske i Makedonije, preko Kosova i Sandžaka, do zapadnih granica Bosne“. Ako srpski narod istraje u otporu Novom svetskom poretku, to može postati *pokretač preokreta procesa*, a po riječima Duginovim iz *Naših ideja*, u Srpskoj počinje Treći svjetski rat protiv mondijalizma.

I Kalajić se priključuje toj viziji napominjući da srpski narod, boreći se za svoju slobodu i nezavisnost, vodi borbu za sve narode sveta, ponovo na braniku Evrope, kao najjisturenije poprište *Velikog svetskog rata, gde se ustvari odlučuje o sudbini samog čoveka*. U tome će

mu se otkriti i duboki smisao slavnog učenja Dimitrija Ljotića koji je rekao: “tek kada svi narodi budu srećni i srpski narod će biti srećan“, sve mišljeno kao pravoslavno učenje o ljubavi.

Nasuprot tome Kalajić, naprimjer, vidi bosanske Muslimane koji *ne pripadaju evropskoj porodici naroda*, njihova muzika je, naprimjer, kaže, *nesvjestan i spontan izraz kvazi arapske subkulture i rezultat genetske predodređenosti i sklonosti*, nastale blagodareći *seksualnim nagonima osmanske vojske - pristigle iz bliskoistočnih i sjeveroafričkih bazara – koji su stvorili posebnu kvaziarapsku etničku grupu*. Takvo pustinjaško porijeklo, kaže, anticipira njihovu *neoprimitivnu pohlepu za vlašću*, nelagodnost u nošenju evropske odjeće i *nomadska pljačkaška sredstva*.

Rat u Jugoslaviji, kao i Drugi svjetski rat kod konzervativnih revolucionara, kod Kalajića se doima kao nužna alternativa kapitalističkoj razmjeni i buržoaskom društvu. Postovjećujući Jevreje, Amerikance, Arape i bosanske Muslimane na bosanskom ratištu – oni mu se svi otkrivaju kao agenti mondijalizma, tako da se i ovdje protest protiv kapitalizma i novog svjetskog poretka prevodi u raso-biološke kategorije. Genocid u BiH, kao onomad Holokaust kod konzervativnih revo-

lucionara, percipiran je kao eliminacija mondijalističkog duha iz Evrope, koja će se ovog puta preporoditi u novom, indovropski/euroazijski/panslavenski nadahnutom poretku.

U to ime jezik jugoslovenske desnice kod Kalajića, kao još jedna varijanta retorike genocida, popunjen je i estetskim žargonom i geopolitičkim instrumentarijem, što mu daje naučni prizvuk, sve u ime preokreta globalnih procesa. Najsvjetliji umjetnički koncepti i alternativni uvidi Mediale o premještanju duhovnog središta u Beograd - ovdje su podređeni političkoj logici i dnevnoj zlopotrebi, uprošćeni i prevedeni u sverazumljivi žurnalistički registar.

Jedna manifestna vizija i magijske teorije zavjera postali su temelj geopolitičkog i ratnog plana. Posebna su stvar evokacija najvrijednijih figura evropske umjetnosti, najviših epoha visoke pismenosti, kao autoriteta koji legitimiziraju ratni ideološki kontekst, kao Svetog Grala umjetnosti kojem pristupa imaju samo estetski verzirani.

Baš kao žargonu autentičnosti iz vremena nacizma, i ovdje su primordijalne kategorije iskustva, sopstva, duše, osjećaja, krvi, trajnosti, volje, instinkta i rase,

upareni sa apstrakcijama i pojmovima kulturnog i naučnog rječnika, kao da stvari intelekta, analize, uma i konceptata dobijaju novu, ljudskiju, istinskiju verziju. Publicistika je za to tako plodno tle.

Vežući pismenost i umjetničku verziranost sa kreativnim (srpskim i panslavenskim, euroazijskim) duhom, Kalajić izumljuju kombinaciju kojom će nadvladati bezobličnost, tržište, parazitstvo mondijalističkog kapitala, nadvlađujući instinktom taj postmoderni haos. Antikapitalističke težnje, formirane u socijalističkom kontekstu Jugoslavije, kod njega su neizostavno eksploatirane i preokrenute, usmjerene u novi spasonosni projekt zasnovan na počvi i duhu. I ovdje se rat predstavio kao alternativa i rješenje kulturne krize u buržoaskom društvu.

Nije čudno da su estetičari bili ti koji su prvi, baš kao i u vrijeme žargona autentičnosti, uvezavši stoljeća Tradicije, obećali kreativnost, ljepotu, estetsku formu i duhovno jedinstvo kolektiva, protiv materijalističkog, bezobličnog, bezdušnog i haotičnog liberalizma.

Estetsko podmlađivanje, najsvjetlije vizije koji su podizali umjetnici, kao da umjetnost i riječi počinju preobrazavati stvarnost, spašavajući jedan svijet bez duše, opet

su poslužili kao skupo izatkana zavjesa koja će pasti preko sveopšte destrukcije i istrebljenja cijelog naroda.

Postmodernizam i propaganda

Nekad i i imaginacija i pjesnička iluzija budu iskorišteni u podizanju hiper-realnosti koja zakriva i podstiče da se lociraju strani elementi određeni za istrebljenje, kao čitavi narodi. Postmodernisti će se, dakle, s oba poetička kraka dodiravati sa ratnom propagandom: i potičući sumnju u kreirane slike, otkrivajući šavove montaže (velika apstrakcija); i simulirajući potpuno novu pseudo-realnost, držeći je u određenom ideološkom smjeru sugestivnom, čak i dok budu osvještavali njenu iskonstruisanost (velika realistika).

Čak i kad se super-realnosti, kako se stoljeće prelomi na godini '68., prevedu u pseudo-realnosti – pisci će koristiti potencijal da razviju iluzije u jeziku, koje će podsticati mase i zakrivati ideološke projekte, nekad i nehotice. I kritička antiteza koja je bila u srcu teze – neće biti ništa manje sklona da se ugradi u žargon, vrlo sugestivna i svrstana u politički korisan šifarnik.

Dakle, i kad se sve to avangardno-revolucionarno pre-naglašavanje realnosti, superdruštvo (komunizam), superseks (Freud), super-nauka (Einstein), super-kritika (formalizam), kako pokazuje Mihail Epštejn, otkriju kao

obične konstrukcije, i dalje će biti dovoljno prostora da se te simulacije i osviješteni znakovi iskoriste u podizanju senzibiliteta koji će na s-h jeziku prožimati i artikulirati i zakrivati izljeve agresije u visokoj kulturi.

To što se određena realnost sagledala ironijski ili osporavateljski, kod jednog pisca, neće značiti da već u sljedećoj knjizi, ili na stranici, neće biti vrlo politički funkcionalizirana. Dok budu insistirali na sopstvenim slikama, ma koliko da su svjesni da nisu bogomdane, postmodernisti biraju da vjeruju u njihovu istinitost, kao da su se opredijelili za povjerenje i odanost.

Jugoslovenski postmodernisti najčešće će šezdesetih i sedamdesetih godina krenuti sumnjajući u revoluciju i superdruštvo. Milovan Đanojlić, naprimjer, u knjizi *Muka s rečima* iz 1977. godine analizira govor u jednom socijalističkom društvu, kao jednu klimu duha, jezičko krivotvorstvo, što će biti recipirano, između ostalog, kao napad na politizovano novinarstvo, posebno citiranjem Ionescovom krilaticom koja kaže da čim je neko politizovan, to znači da laže. Jedan od Đanojlićevih prigovora biće i u tome što novinarstvo nije nezavisno i slobodno, što je prebacio kolegama.

Već tada – sumira Danojlić godinama poslije – ta hajka na *Muku s rečima* ličila je više ne burlesku nego na pravu opresiju, jer je vladajuća ideologija bila na umoru (kao i na suđenju Gojku Đogu). Čak će i sami novinari protestirati protiv izvještaja direktora Instituta za novinarstvo koji je bio napisao optužbu. U tom izvještaju koji će kasnije čitati Danojlić vidi odličan primjer pisanja i govora koji je prokazivao – to je drveni birokratski jezik policajca duha koji je postao doktor nauka.

- Radničkoj klasi kao vladajućoj društvenoj klasi, i samoupravljanju kao najmasovnijem obliku upravljanja društvenim poslovima, potrebniji je više nego ikom drugom precizni jezik – piše direktor.

Danojlić s druge strane više ne govori kao predstavnik radničke klase; jezik se raslojio, srednja klasa se ustalila; osumnjičen je da političkom novinarstvu i radnicima pripisuje laž. Biće mu savjetovano – granice su otvorene i široko je polje Jelisejsko. Sumirajući te decenije nakon Revolucije Danojlić iskazuje pesimizam kad je posrijedi otpornost zdravog jezičkog osjećaja pred naletom birokratske retorike.

Razlog za takvo što vidi u gubitku prirodnog jezika, u tome što su se pomiješali svoje i tuđe, jer je u narodni

govor provalila leksika industrijskog doba, jezik katastarskog ureda, agrotehnike, politike, novina. Čovjek iz naroda počeo je da frazira, s ponosom, po mitinzima i konferencijama, privlačeći magijom i nejasnoćom. Tom izvještačenošću, nakon što izgubi agrarno-čobanski habitus, govornik kao da ponovo osvaja civilizaciju, pobijedivši nemoćnu i zbunjenu prirodu. To će vidjeti kao imperativ ako bude želio i dalje da učestvuje u politici i bude neimar povijesti.

Kad se ta retorika starostavnih osjećanja vrati u poeziji Noga ili Bečkovića, za govornicama skupštine srpske skupštine, otkriće se kao mješavina uskrslе narodne aure i politički relevantnog žargona, koji Danojlić tako izričito razdvaja. – Pod točkovima istorije, Danojlić vidi prokockan i iskrivljen i ukus o lijepom i ružnom koji zastarjelim i nemodernim sve ono što je odveć naše: *Zašto je ime Milosav ružno i prosto?*

Po Danojliću nije rješenje ni u prejakoj ekspresiji jezika, kao psovci čije iskorijenjivanje svjedoči o oplemenjenju življenja i mišljenja; psovka je kao uzvratanje udarca koje ne bi trebalo ni podsticati ni suzbijati. To kad umjetnik upotrebljava psovku – znači da je preobražava i oplemenjuje, jer je granica između kulture i nekulture još uvijek jasna, a zdravog ustrojstva svijeta,

u koje Danojlić još uvijek vjeruje, nema bez pravila i određenih zabrana. Samo loši pisci kao po pravilu posežu za divljinom.

Najveći grijeh protiv jezika vidi ipak u fraziranju, ukidanju pojedinačnog glasa, kao kod djevojčice koja drži govor Republici povodom praznika, padajući *u bolesni zanos i smiješni barok*; u tu nepotrebnu mjeru osjećajnosti uneseno je toliko intenziteta da se čitava konstrukcija raspada, nespremna za toliko opterećenje: *odraslima nije važno šta dijete misli, i da li uopšte o nečemu misli*. Sve je skaredno, kao gromoglasna laž izgovorena svečanim tonom.

U jeziku političke propagande, prenosi Danojlić Ionesca, jezik je udešen da skrije istinu, da prevvari, toliko da ga je nemoguće demistificirati. Nasuprot tim formula- ma stoji glas pouzdanog izvještača s lica mjesta. U isto vrijeme, Danojlić sve govornike vidi i kao žrtve svog jezika, dok dišu vazduh zagađen otpadnim jezičkim materijalom, izanđalim istinama, nepobitnim formulama, što ga ideologija, popularna nauka, novine, privredna propaganda, kao i ostali modusi ubjeđivanja, ostavljaju. Ostaci su to velikog pokreta koji je trebao iščupati mase iz neobrazovanosti, zadojen Naukom koja ima odgovore na sva pitanja. Sintagme i utvrđeni obrti sada

su proveli nasilje, kao nadjezik i nedodirljive riječi koji nameću stavove što se ne smiju propitivati.

Taj zakonodavni frazerski žargon, mrtav i krut, koji prenosi dogmu, čim se zaigra i živi, prestaje da postoji, kao takav; naređenja i smjernice ne podnose ličnu boju i stil. Danojlić prenosi poljske istraživače koji su izučavali jezik realnog socijalizma, videći jedinu funkciju opravdanja i uvođenja opresije, kao oblik duhovnog nasilja koje ograničava slobodno mišljenje. Posežući za Lenjinovim metodama, koji razlikuje buržoasku i proletersku istinu, taj socijalistički žargon, kaže Danojlić, ne uzima u obzir podatke i nalaze, ne provjerava i ne upoređuje, on nikada ne laže, tek slijedeći proletersku istinu i ukopavajući se dublje u rovove.

Kao simulakrum, čije šavove i montažu prokazuje Danojlić i kritički pisci u socijalizmu, činio je građane ovisnim o vladajućem poretku. S druge strane, u zapadnim demokratijama, gdje također traje politička propaganda, javnim radnicima nametnuta su pravila da se pridržavaju činjenica – stranački pluralizam, nezavisni mediji, stalna konkurencija tjeraju ih da sve učine da ih javnost uzme zaozbiljno; za to vrijeme na Istoku su društva zaokružena u plaštevima savršene simulacije. – Danojlić svjedoči da su u vrijeme student-

ske bune 1968. ubačeni elementi klicali kralju Petru Drugom, Draži Mihailoviću i Aleksandru Rankoviću. Poslije se prešlo na finije metode manipulisanja, kao što su moralisanje i rodoljublje, zdrav razum i državni razlog.

U tom skrivanju i raskrinkavanju Danojlić, međutim, ne gubi posve povjerenje da se može približiti istini društvenog zbivanja, tako da brbljanje vidi kao način da se izbjegne neprijatno pitanje stvarnosti, da se nešto zakrije i zataška. Natrpavanjem i neobaveznim blebetanjem ljudi kao da imaju namjeru da kvantitet pređe u kvalitet. Prokazujući blebetanje Danojlić se kritički usmjerava na prozu koja koristi dadaistički i nadrealistički automatski metod: pometnja, nečedna lakorječivost, uvlači se, kao laž, u pojmove. Baroknim i nadrealističkim postupcima ispunjeni, namnožili su se tomovi i tomovi nadahnute i učene kritičke proze koji ne znaju o čemu govore; autori tu kao da govore o ničemu.

Dodatnu kakofoniju, po Danojliću, unose i tuđice, bez kojih se ne može govoriti o nauci, politici, kulturi, ideologiji, po svim tim rezolucijama, ustavima, statutima koji su ispisani u ritmu učenosti, ceremonijala i konvencija. Rabeći strane riječi svi ti brbljivci postaju profesionalni diskutanti, stičući ugled najaktivnijih članova

zajednice. Iza te nametnute apstrakcije stoje, međutim, sila i nametanje, koji diskvalificiraju običnog govornika prirodnog jezika iz zajednice relevantnih sagovornika. Upravo tuđice zamumljuju ionako nejasne pojmove i veze sa stvarima: i riječ i stvari onda budu krivotvoreni.

Prokazujući jedan red, Danojlić istovremeno pokazuje odbojnost prema neredu. Opisuje svoje selidbe po Beogradu, od Čukarice, preko Dorćola, Senjaka, Dušanovca, Slavije, prije nego se njegova skitnja internacionalizuje i počinje zagnjurivati u Pariz, kada živi na keju Voltaire, hoda ulicom Svetih otaca, šeta preko trga Saint Germain; uskoro, u tom iseljeničkom životu, često se i vraćajući i u Beograd i u rodni kraj, budeći se usred noći, isprva ne zna gdje se nalazi: čak i kad ta lutanja ne budu baš odveć široka i besciljna, neće biti siguran da bi državna administracija uvijek mogla da otkloni, kaže, tegobe s ugroženim identitetom. –

Kad konačno puknu obruči te jugoslovenske emancipacije, mnogi postmodernisti se neće okretati na beskraju diferencijaciju; ti stari narativi neće proklizati do krajnjeg obesmišljenja, nego će se veliki jugoslovenski narativ odmijeniti mnoštvom manjih etnonacionalnih narativa; glasovi se nakon raspada te velike priče i Partije kao dominantnog subjekta koji govori neće posve

individualizirati, tako da priča kako ko hoće, kako mu se da u nekom momentu, uprkos tome što je iskustvo pisaca nekada nomadsko i često fluidno. Oglušujući se i na sopstveni stil života, skloni haosu, autori se odlučuju ograditi novom hiper-realnošću, opet neskloni brbljavosti i alogiji.

Postmodernost stanje u jugoslovenskoj književnosti, primjećuje Andrew Baruch Wahtel, ne znači gubitak tradicionalnih uvjerenja i svih predstava o istini; dapače, biće to put otkrivanja manjih, potencijalnih, drevnijih istina koje su bile dugo potiskivane, koje je valjalo ponovo otkriti, kao već dobro poznate i ustaljene građanske evropske vrijednosti nacionalnosti, državljanstva, poštivanja zakona i privatnog vlasništva, prava vjerskog opredjeljenja... Pjesnici, među kojima i Danojlić, naseliće se sretno onda u male etno-kuće bitka.

Dok je prvim postmodernim krakom raskrinkavao simulakrum super-društva, Danojlić je u isto vrijeme spreman podići i novu nacionalnu hiper-realnost u kojem se subjekt koji govori osjeća istinitije. Ta dva trenda nisu odvojena, već raskrinkavajući jezičke maske Danojlić pokazuje predispoziciju da vjeruje u nove pojmove, čekajući prirodni jezik kojeg treba izlučiti ispod tih naslaga revolucionarnog žargona, kao da ih je

moguće razdvojiti, spreman vjerovati u istinu istinitiju od stvarnosti.

U knjizi *Muka duhu*, u koju je skupio spise kada devedesetih to otkrivanje nove realnosti krene, pišaće o nepremostivom nesporazumu dva svijeta, slušajući predavanje Alainu Finkelkrauta, koji je nemoguć sagovornik za nas, prostomisleće Srbe, uvjere da je istina jedna; govoreći na tribini u Beogradu, konstatovaće da potpuno razumije pravo Hrvata i Slovenaca da se odcijepe, gledajući Jugoslaviju kao imperiju koja je gušila glasove malih naroda. Dok sluša to predavanje jednim uhom, Danojlić, kaže, reflektira o Srbima, neuspješnim graditeljima jedne države, za koje, kao i za sve poražene, nigdje u svijetu nema milosti. – Beograd je za sve te strane filozofe posljednje tvrđava komunizma, kojim pokušavaju sačuvati imperiju, koješta. Nakon dvočasovne avionske vožnje od Pariza do Beograda – svi pojmovi prestaju da važe, kaže Danojlić.

Ta nada da će nakon rušenja Berlinskog zida svi progovoriti jezikom slobode i ljudskih prava – od Finisterrea do Urala - raspršila se kao univerzalne vrijednosti, a san o pojavi Evropljanina, bez vjerskih, geografskih, ideoloških i nacionalnih atributa, rasut je. Dok je na Istoku kultura suprotnost barbarstvu, na Zapadu se

decenijama forsira kulturni relativizam, po kojem i varvarstvo samo jedan modus djelovanja. U toj brojnosti i raznolikosti kulturnog potvrđivanja – ponovo se nameće civilizacijski model otvoren ka divljoj misli koja može u istu ravan dovesti Homerove epove i scenarij popularne tv-serije; dok se kulturni život upinje prevazići nacionalna ustrojstva, odbijajući naciju kao način organizovanja ljudi koji je u prošlosti nanio mnogo zla, a ustvari taj novi koncept, prokazuje Danojlić, otvara prostor za cirkulaciju proizvoda i novca. U isto vrijeme dok Evropa sanja taj anacionalni san, Danojlić napominje, na istoku Jermenci, Litvanci, Letonci, Estonci, Slovenci, Hrvati, Ukrajinci, potvrđuju državnu i nacionalnu samobitnost, kao da se u isto vrijeme sa univerzalnim pravima razvija i nacionalna posebnost. Danojlić će preći definitivno na stranu nacionalne kulture, kao garanta i univerzalnih prava i kosmopolitizma koji se ne razvijaju mimo tradicije; ostavio je prostora da ipak svako ima svoju istinu.

U toj simulaciji, Vuku, Dučiću, Andriću, Rastku, na putu u krajnju emancipaciju stoji jezik koji je strani, za razliku od Bengalaca koji su govorili engleskim jezikom, što je prvi preduslov da se izdigne iz divljine. U nametanju te nove opresije posebnu ulogu ima televi-

zija, koji oblikuju čitav život, svemoćna laž odrežuje tu fikciju posve. Slušajući TV 1994. u Francuskoj, dok intelektualci budu zazivali intervenciju, Danojlić se osjeća kao na prvom frontu, stežući pesnice; tamo gdje je očekivao znanje, ustvari se siledžijska glupost i kriminalna površnost nevjerovatno šire i baškare, toliko da nije bilo više nikog, naprimjer, da napomene da nikada u lingvistici fenomen bosanski jezik nije ni zabilježen ni primjećen.

Potpuno u razlazu sa svijetom, Danojlić vidi jedan prostor koji stoji usred Evrope, vrlo autonoman, čiji eho, naprimjer, u dramama Ljubomira Simovića pokorava pozorišta usred Pariza, tako da svi oduševljeno kliču *Je suis Serbe*; tek tada je moguće reći da ga je napisao jedan Srbin koji je otišao iz domovine u novu sredinu, da postane osumnjičen i građanin trećeg ili četvrtog reda. To je, kaže Danojlić, samosvojna sredina na Istoku u kojoj je beogradski stil stoljeće ranije hvatao korak sa europskom prosvijećenošću, s korijenom narodskim; s tim europskim kontekstom sada je svaka veza prekinuta. Korijeni tog razlaza, koji je ostavio srpski kulturni prostor kao autonomno ostrvo, bio je istorijski, civilizacijski, religijski, kulturni, gord i bez ikakvog kompromisa i prilagođavanja, odbačenih sa gordošću i gaženjem.

U tom smislu velikih odnosa sa svijetom, kaže Danojlić, tipičan je slučaj oficira Draže Mihailovića koji, kao prvi gerilac Evrope, lojalan saveznik slobodnog sveta, nije htio da igra ulogu pijuna i sluge, po mjerilima zapadnih saveznika, ostajući samorodan i narodski.

Daleko u Francuskoj, u atlantskoj zavjetrini, Danojlić sada ostaje vjeran toj istini sa svog ostrva, prirodnom jeziku, zamišljen nad sudbinom naroda, videći sopstveni nacionalizam kao otpor nasilju svijeta koji vrši nad mnogim narodima: njegov nacionalizam, osim što je srpski, on je i avganistanski, persijski, venecuelanski, kubanski, libijski nacionalista. Opredjeljujući se između porobljivača i porobljenih, jakih i slabih, nacionalista je, kaže, i po izrazito klasnom refleksu, kao pisac pokorenog i obespravljenog naroda, prkoseći porobljivačima tako blizu Atlantiku i u vrijeme bombardovanja u proljeće i ljeto 1999. Našavši se u dilemi da li da stane sa napadačima ili napadnutima, odabrao je ne stati na stranu agresora izbjegavši neoprostivu podlost i duhovno samoubistvo. Pri tom će vidjeti sebe kao pjesnika osuđenog na sudbinu svog naroda, na njegov jezik, istorijsko iskustvo.

Neki vrug kao da je opet uzeo danojlićevski prirodni jezik i sada mu je ostalo da stvari otkriva i objašnjava.

Siguran u svom kulturnom prostoru, kao pisac internacionalist nacionalist, konačno vrativši prirodni jezik, koji je dijelio sa *100 000 deda, i 100 000 ujaka, i 100 000 stričeva*, koliko ih ima u Srbiji, Danojlić će se osjećati ugodno da relativizuje naprimjer krivicu Ratka Mladića, jer viteška pravila ratovanja ne poštuju ni oni koji sa 10.000 metara bacaju bombe na balkanska i avganistanska sela, perući u Srebrenici savjest uprljanu u Hirošimi i Nagasakiju.

Ponovo se dva kraka postmodernističke poetike otkrivaju u Danojličevoj gesti; dok jednim pravcem raskrinkava simulakrum Novog svjetskog poretka i medija, kao što je nekada raskrivao socijalistički žargon, drugim sebi konstruiše prostor za srpsku istinu koju dijeli sa kolektivom – umrežavajući se u mnogo glasova, nacionalno determiniranih, umiješanih u desnicu. U pitanju je opet novi set pojmova. Jugoslovenski postmodernizam će, politički gledano, biti sklon programu otpočетка.

Rečnik tehnologije i proročanstvo devedesetih

Kad je grupa pisaca, filozofa, umjetnika oko časopisa *Vidici* početkom osamdesetih godina krenula raskrinkavati svaku istinu kao laž, kao otjelovljenje apsolut-

nog identiteta, sumnjičila je realističku književnost kao tehnologiju koja proizvodi te istine; razdvajajući ih na komade, svaku pojedinu vidjeli su samo kao rezultat ograničenog i samorefleksivnog misaonog procesa; sanjali su o trećoj dimenziji koja će izmaći tehnologiziranoj strukturi i proizvodnji postojećeg. U to ime razvili su ezopovski ili kriptografski jezik štampan u prozedu *Rečnika tehnologija*, koji će biti prokazan i zabranjen od opštinskog komunističkog komiteta, protumačen kao teorija zavjere s ciljem rušenja poretka. Tamo će još uvijek vjerovati u postojanje sopstva kao individualnosti koja se opire ideološkoj asimilaciji sa masovnim kulturom, pod diktatom ideološke i političke kontrole.

Pisci bliski *Vidicima*, među kojima su i Svetislav Basara i Ljubomir Simović, nisu više govorili jezikom disidentske realističke književnosti, kao Dobrica Ćosić ili Vuk Drašković – nego su usvajali žargon i vodeći ga u slijepe ulice, riječ po riječ, pojam po pojam, tražeći pukotinu, očekivali su novi sjaj svih tih odrednica kojima je trebalo promisliti novu epohu i osloboditi novi semantički teritorij, neporobljen postojećim komunističkim istinama i vrijednostima.

U pomnom izvještaju za sjednicu opštinskog SKJ-a, pred očima nekog anonimnog komunističkog analitika,

u *Rečniku* se ukazala čitava ideološka osnova istomišljenika, razvijena u toj dekonstrukciji, koju valja samo dešifrovati: to je duboko antihumani i antisocijalistički poziv na akciju. Posebno će biti posvećen prostor pojmu APOKALIPSE, koji je, kao trenutak razbijanja ogledala, prelomni trenutak rušenja poretka kad će društvo dječaka i tehnologa prerasti u zajednicu ličnosti; VELIKA INKVIZICIJA – koja je metafora za novu Skupštinu SFRJ. Taj anonim u *Rečniku* tehnologije vidi najavljen i raspad Jugoslavije, formiranje posebnih sistema pojedinih zemalja. Posebno opasnim je prokazan poklič koji poziva na razbijanje ogledala koje će razbiti dječaci i ličnosti, što itekako ima veze ne samo sa Nietzscheovom teorijom Nadčovjeka, nego i sa rasističkim teorijama Hitlera, Gobineaua, Rosenberga...

Kako se u isto vrijeme sa demontažom socijalističkog imaginarija, polako stvara jedna paralelna pseudo-eshatologija, često ludična, ponekad ozbiljna, može se vidjeti kod Svetislava Basare, s početka devedesetih u knjigama *Drvo istorije* i *Ideologija heliocentrizma*. Aposteriorno, Basara će tumačiti raspad energetskeg sistema kao najavljen deset godina ranije prije vojnog i državnog raspada upravo u *Rečniku tehnologije*, izjavjući reakciju SKJ-a, ili tu hijerarhiju majmuna, kako

su u Rečniku označeni; to je bio zakasnjeli nastavak Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji gdje mir nikada nije bio ni uspostavljen. Svi ti Basarini zapisi često su inkantirani katastrofičkim pasažima, koji govore o kraju svijeta i dubokoj krizi svih gnoseoloških, ideoloških, ekonomskih i socioloških teorija; znanje je atomizirano i kvantizirano, relativnost i ograničenost su prolaznosti su devastirali duhovnost i socijalnu koheziju, kriza se samo produbljuje što se više traga u humanizmu...

Svi projekti poslije prosvjetiteljstva, i liberalna demokratija, i nacizam i komunizam, i Novi svjetski poredak su nasilni i totalitarni; sve sekularne doktrine vrše neko nasilje nad stvarnošću. Kao što virtualni disk dovede do kolapsa sistema, tako logički disk nakon humanizma i prosvjetiteljstva parazitski egzistira na stvarnosti, simulira autentični svijet, tako da svi korisnici misle da doista žive pojavni i zatvoreni sistem, dajući iluziju da je tih 300-500 godina zapravo oduvijek trajalo i da će zauvijek trajati, kao milenaristička fatamorgana.

Rat koji se vodi nije kao imperijalistički ratovi za prisvajanje prostora, sada se bori za redukciju prostora. Gulag je smješten u cyberspace, totalna raspojanost prerasta u totalnu kontrolu, prisila koju svuda po svijetu provodi Amerika ima za cilj sve smjestiti u virtual-

no vrijeme izmješteno iz prirode. Dok taj simulakrum besprijekorno funkcioniše, Amerika je ustvari pred raspadom, sve se urušava u ništavilo. Kao što je Novi svjetski poredak bio nevjerovatan pad u odnosu na vrijeme SSSR-a i blokovske podjele svijeta, tako će nakon rušenja američke vremenske imperije da se svijet sruši u nevjerovatno varvarstvo – svijet XXI stoljeće će biti svijet Mad Maxa.

Takav pad se po Basari vidi nakon raspada Jugoslavije, Slovenija kojom piruje provincijski nacizam i rasizam kotira mnogo bolje od Srbije jer proizvodi kvalitetnije televizije i veš mašine. Novi svjetski poredak ne dopušta postojanje samostalnih država, *u Jugoslaviji je suspendovana mogućnost da se napreduje zbog pozitivnog učinka međunacionalne tenzije, jedna realna država je rasparčana na nekoliko virtualnih država koje egzistiraju kao medijska manipulacija (Slovenija, Hrvatska i Herceg-Bosna), ili tavore u interregnumu između starog (hladnoratovskog i blokovskog) i Novog svetskog poretka, kao što to čine Crna Gora i Srbija...*

Progres je uvijek značio pogoršanje, gradovi što se više razvijaju predstavljaju zid između okoline i ljudskog prebivališta koji nikad neće biti premošten; za razliku od srednjovjekovnog grada čije se glavne arterije uvijek si-

jeku u centru, u kojem se nalazi katedrala na uzvišici orijentirajući vertikalno tu krstoliku urbanu strukturu, u megalopolisu najčešće niko ne zna da odredi ni strane svijeta. Fizička orijentacija nije ni potrebna, Amerika je temporalna imperija – ide i ispred vremena, protivnike pobjeđuje blagodareći tome što uvijek imaju vremensku prednost u cyberspaceu, što su upotrijebili pred Miloševićim očima i u Daytonu crtajući granice kao da igraju igrice u virtualnom simuliranom prostoru.

Sva ta Basarina simulacija koja na momente zvuči efektno, uspostavljena kao imitacija eshatoloških religioznih vizija potiskivanih od prosvjetiteljstva do jugoslovenskog socijalizma, u sebe usisavajući i komade žive političke stvarnosti, rušilački i prema komunizmu i Novom svjetskom poretku, nije propustila i da se ne dodiruje sa toposima ratne propagande, vrlo korisne i sugestivne u političkom projektu, koja u to vrijeme vrše srodni autori kao što su naprimjer Dragoš Kalajić, s kojim su Basarini koncepti o Novom svjetskom poretku i apokalipsi paralelni najmanje od tematskog broja časopisa Gradac iz osamdesetih. – U tom ritmu je plasiran Basarin pasaž o masakru na Markalama, koji je tih godina za Basaru isključivo režiran u svrhu političkog marketinga, kao trik koji se pretvara u

strategiju. („Sada već klasičan primer pogibije civila na pijaci Markale, režirane u svrhu političkog marketinga tokom rata u Bosni, pokazuje da naknadno razotkrivanje prevare nema nikakvog efekta. Trik se pretvara u strategiju.“, *Ideologija heliocentrizma*)

Basara poantira fatalistički, da nema nikakve sumnje da je Jugoslavija bila priprema za krvoproliće, razlozi nisu bili samo u domenima ekonomije i nacionalne ravnopravnosti, nego metafizike, kao da je su svi bili osuđeni na apokalipsu. Umjetničke vizije o kraju vremena sada su dobili konkretnu političku konotaciju. Samo su se u Jugoslaviji dijelile plate i dobijali stanovi, kaže Basara, besplatna ljetovanja, ogrijev i zimnica, dok su polupismeni i dementni ustoličavani u Akademije, da bi iza svih tih svečanih riječi i zaklinjanja na vječnu ljubav, tinjali mržnja i spremali veliki pokolji, što su neskladi koji bi podjednako *zadovoljili Hijeronimusa Boša, Furijea i Frojda*. Paranoidna očuvanja posebnosti i potraga za identitetom u prostorima fantazije skopčani su sa kretenizacijom i zatupljivanjem. Da bi to ilustrirao, uobičajeno podižući mračnu viziju, kao Jugoslaviju osuđenu na propast, Basara simptomatično primjećuje, u duhu propagandista i promicatelja retorike genocida, da je muslimanskom dijelu življa CK dodijelio

fantomsku nacionalnost, nakon što su doživjeli sekularizaciju i izgubili nacionalni identitet.

Nastavljajući u stilu fataliste koji ne vjeruje ni u jednu realnost, Basara se obrušava na mir koji kaže da je Zemlja istražena, premjerena, proučena, više nema nepoznatih i nedostupnih predjela. Taj pseudomit tjera čitavu zemlju da liči na skicu kartografa, materiju da liči na duh; objektivni promatrač bi u Ptolomejovo vrijeme Zemlju vidio kao ravnu ploču. Da ilustrira kako ne postoji ništa stabilno ni čvrsto, raskivajući sve što je skovano, odlučit će se da posegne za jednom formulom, koja isto tako ima mnogo veze sa kontekstom devedesetih u kojima piše, kao propagandna floskula u vrijeme pripreme za genocid. - *Duh*, piše Basara, *i bez našeg znanja upravlja svim stvarima: dovoljno je sagraditi džamiju i predeo oko nje kroz neko vreme postaje azijski; i mentalitete, također; isto tako, oko fabrike, i kad nema nijedne mašine, čini okolinu zagađenom. Dok je mit životovorán, pseudomit je smrtonosan.*

U konačnici Basara pokazuje u ovim knjigama da je obuzet i oprekom kulture i civilizacije, što dijeli sa jugoslovenskom desnicom od tridesetih do devedesetih, citirajući Vladimira Dvornikovića koji evocira Spenglera, o kulturi koja je ima svoj elan vital, nasuprot civili-

zacije koja se pretvara u praznu ljusku mehaniziranih i tehniziranih životnih oblika. Otvarajući prostor za jezik nacizma, Spengler je pisao da je evropska kultura dosegnula u baroku vrhunac počevši od 18. vijeka da prelazi u civilizaciju mehanizma, kapitalizma i industrijalizacije, duša je umrla, a mozak i tehnika su zauzeli njeno mjesto; obeskorijenjeni čovjek velikih gradova, taj nosilac beskrvne civilizacije, ima sada žablju perspektivu odnosu na ptičju u svojoj stvaralačkoj mladosti.

Basara će se kasnije meakulpovati zbog stavova o Markalama, a svoj rušiteljski i osporavateljski mač postupka okrenuti i prema nacionalnoj mitologiji i hiperrealnosti sjekući šavove (*Atlas pseudomitologije*); no njegov slučaj instruktivan je pokazujući da i literatori posvećeni najautonomnijim vizijama iz visoke kulture, i najveći defetisti, reflektirajući o položaju čovjeka, u izvanrednom stanju, ne ostaju posve imuni na propagandne ratne floskule, paralelni s njima, i kad to ne žele, dijeleći senzibilitet sa srodnim autorima na svom jeziku. Granica između visoke kulture, elana vitala, i (nesvjesnih) izljeva agresije prema osumnjičenim elementima u jednoj kulturi, propusna je.

Altermondijalizam i Vizantija

Različitost i posebnost postmodernog mišljenja, prema teoretičarima, donosili su demokratskiji pristup, otvarajući više prostora za pojedinačne glasove. To što su državni ili mainstream narativi bili oslabljeni nije uvijek značilo da se otvara prostor za glasove koji su prevratnički. Lokalni glasovi – apartni na globalnoj mapi – na prostoru dejstva imali su također represivni učinak, čim su povjerovali u pojmove i političko pomicanje stvarnosti. To što su popunili jednu važnu gramatiku – na kojem je književnost zauzimala dominantno mjesto – i nakon rasparčavanja jugoslovenskog prostora, ukazuje se prilika da visoka kultura i dalje provodi teror i potiče i zaklanja bestijalnost, ma koliko se kretalo subverzivno i osporavateljski.

Nekada je i to oslobođenje, davanje razmaha potiskivanim nacionalnim glasovima, bio također pad u propast, kao što su svijetli modernistički emancipativni tokovi bili opresivni. I nametanje i veličanje progressa i emancipacije u modernizmu, kao i sumnja i osporavanje tih svijetlih priča u postmodernizmu, mogli su biti opresivni. Čak i kad se najprogressivniji autori, najljudičniji, kao naprimjer Ljubomir Simović, budu 1999. suprotstavljali NATO bombardovanju, u ime najhumanijih principa,

raskrinkavajući dominantnu vjeru ljudskih prava, kao humanu masku Amerike koja provodi hegemoniju širom svijeta – to je i dalje moglo biti zaklanjanje drugog još konkretnijeg barbarstva koje se provodi na Kosovu. Ti pojedinačni glasovi i kad djeluju najsubverzivnije i najmarginalnije mogu i dalje biti simptomi agresije.

Čak i u postmodernoj rasutosti, kad se cjelina raspala, a ključeve smisla više niko ne drži u rukama, dok knjige tek imitiraju enciklopedijske i leksikografske labirinte – a unutrašnji svijet ne drži više ništa, i na ruševinama i bezdanima istorije, a sva uvjerenja nestaju – kako Danojlić vidi Pavićeve romane – u isto vrijeme podiže se jedna hiperrealnost, itekako konsekventna kontekstualizacijom romana o Hazarima koji će Pavić u člancima i intervjuima smjestiti i srpski kontekst s kraja 80-tih i početka devedesetih godina.

Mistifikaciju će Pavić uspostaviti ne samo insistirajući da su Hazari ustvari Srbi – nego i konkretnim paralelama sa Izraelom i Jevrejima, jer je, kako objašnjava, Srbija kao Izrael okružena neprijateljima. Jevreji, za razliku od Srba, braneći Izrael, još iz vremena Starog zavjeta, brane svakog Jevrejina; Srbi, braneći Srbiju, ne brane nikoga ponaosob i nikoga konkretno, poimence. Srpski kadrovi, kaže angažovani Pavić u Politici u

septembru 1991, bili su u Brozovoj Jugoslaviji uglavnom *nesmeli, bez inicijative, jer ih je glavnokomandujući saterao u rog negativnom selekcijom*: Slovenci, Hrvati, Makedonci i Albanci naviknuti su da im je u Brozovoj Jugoslaviji i van nje bilo sve dozvoljeno. *Gospodin Milošević je pre svega morao da prevlada taj problem nesposobnih kadrova oko sebe, učinivši usred antisrpski nastrojene komunističke Jugoslavije nešto dobro i veliko za Srbiju.*

U politici u maju iste godine piše o Evropi koja stoljećima uništava i izgoni sa svog tla dvije civilizacije: jevrejsku i vizantijsku, favorizujući islamsku, tursku, koja tako dugo uništava istočnoevropsku civilizaciju. Metropola te vizantijske civilizacije ima središte u Grčkoj, obuhvatajući Srbiju, Rumuniju, Ukrajinu, Gruziju, završavajući u Rusiji kao zaleđu, a najljepši je grad prije turskog osvajanja, Konstantinopol; to je civilizacija ikona i fresaka, domovina Justinijana i Jovana Zlatoustog, Ćirila i Metodija, Damaskina i Svetog Save, domovina El Greka i Dostojevskog, Tolstoja i Mendeljeva, Joneška i Brankusija, Ive Andrića i Mirčea Elijade. Protiv te istočno-pravoslavne civilizacije borili su se svi, od komunizma do nacista – provodeći genocid nad Jevrejima i Srbima. Tako su i danas, piše Pavić, Srbi ponovo

na listama za genocid kao u Drugom svjetskom ratu, dok srbofobija u Evropi jača više i od antisemitizma; podjednako su Srbi ugroženi od hrvatskih nacista, Albanaca na Kosovu. Progon srpske kulture još je jedan atak Evrope na vizantijsku civilizaciju, čijim uništenjem, kao da puca sama sebi u nogu, Evropa će da ostane hroma.

Dok su davno u avangardi hiperrealnosti bile okrenute u budućnost, cijele završene i nepropusne, sada postmodernizam dopušta da se slobodno kreće između njih, kao između simulacije i stvarnosti, prošlosti i budućnosti, da se više ne zna šta je konstrukcija, a šta postaje živa stvarnost ispod čekića žargona, dok se živa brda političke realnosti pomiču riječima. Naravno da je to iskorišteno i u na polju političkog angažmana literature.

Konsekventan i preregistriran će biti postmodernistički postupak sa pozicijama autor-lik, kada se autor često izjednačava sa glavni karakterom romana; kod Limonova naprimjer će i imena biti slična Eduard-Edička, otpočeka igra na tu kartu, ostavljajući sebi prostora da se iz života provlači u fikciju i obrnuto. Kao da je došlo vrijeme da se ispuni stari avangardni san o umjetnosti koja postaje život, što se već desilo i u soc-realizmu i nacističkoj estetici, samo sada vrlo ludično. Velika figura heroja,

kojom je literatura opsjednuta, sada je tražila potvrdu u realnosti; literatura i život prelijevaće se opet kao u spojenim sudovima. U trenutku kada Limonov konstatuje da je svjetska civilizacija pred raspadom, da će cijeli narodi završiti u barbarstvu, da postkomunistička Rusija ide ka katastrofi, kao i to da jedino ruska civilizacija može spasti svijet, to nisu samo koncepti ili provokacije, nego najavljuje i akciju Limonova, u stvarnosti.

Limonov se često drži paralelnim sa Majakovskim, u naslove knjiga i kao Majakovski stavlja svoje ime, poistovjećujući se sa glavnim karakterom, osjeća se odgovornim da poduzima putovanja po svijetu, kako bi dostojno stali sopstvenom autorskom ličnošću iza govornog subjekta koji poziva na akciju i neprestano otkrivanje života; njihova propagandna djelatnost ne smije da čeka, nije moguće da ostanu samo na novinskom članku, književnička osoba mora da bude poletnija još u stvarnosti nego u literaturi, osobni kontakt između propagandista i mase ne može se zamijeniti nikakvim riječima, sve je dozvoljeno na tim putovanjima po cijelom svijetu na kojima valja prenijeti rusko iskustvo zapadnoj publici.

Dok se Majakovski, međutim, vremenom udaljavao od Partije, sumnjajući, zatvarajući se sve više u okvire si-

mulacije i poezije, Limonov će dosljedan vojnički dočekati slom SSSR-a, osnovati partiju, spreman preuzeti vlast, ležati u zatvoru zbog ideja... Sve je počelo časopisom Limonka, koji prihvaćaju alternativci i propaliteti po ruskim provincijama, koji se vuku po trgovima, blijedi, u crnim farmerkama, sitni lopovi i kriminalci, Limonov se obraća direktno njima: „Mlad si. Ne sviđa ti se što živiš u ovoj usranoj zemlji. Nećeš da postaneš ni običan Rujka, ni pederčina koja misli samo na kinu, ni čekista. Duh ti je buntovan. Tvoji junaci su Džim Morison, Lenjin, Mišima, Bader. Eto: već si nacbol.” Sve je, dakle, počelo kao kontrakultura, među veteranima, skinsima koji podižu ruku u nacistički pozdrav da provociraju pristojne građane, među ljubiteljima stripova, rok basistima... Među tim čitateljima biće i Zahar Prilepin, ruski pisac angažovan sada direktno na prvim linijama u Ukrajini, duhovni sin Limonova koji je toj generaciji po godinama mogao biti otac, ni po čemu ne ličeći na njihove očeve, kako objašnjava Emmanuel Carrere u knjizi o Limonovu.

Kad krajem osamdesetih Edička postvari svoj politički program, intenzivirajući ekstremistički angažman, također će se pravdati anti-intelektualističkim porivom, spočitavajući intelektualcima da su kosmopolite odra-

sle u stanovima, odgajani na prokuhanoj vodi, koje slabo poznaju svijet oko sebe. Također će uspostavljati podudarnost sa samim sobom, tražeći se u mladosti. Na samom početku i on u nacionalnu maticu ulazi osporavateljski, okomivši se na rusku književnost, izjavljujući da bi Tolstoja udario cjepanicom po glavi zbog kuhinjskog moralizma i zato što nije napisao da je pojebao toliko seoskih cura na svojim imanjima, Solženicina bi kaže utopio u zatvorskom čabru jer oblači vojničko-rusofilske-zekovske potkošulje, odbija se nazvati emigrantom jer ga to podsjeća na tupavog Jevtušenka, a ne može biti ni Nabokov jer nema, kaže, staračke, kosmate, anglističke noge i ne skuplja u šorcu leptire po livadama.

Poslije emigracije u Americi, poslije Pariza u koji prelazi početkom osamdesetih, svuda najlakše nalazeći put do undergrounda, a oko 1991. dolazi vrijeme, da se nakon jedne beogradske promocije, zavrbovan, uputi na Vukovar, konačno u pravcati rat. To je vrijeme i povratka u Rusiju, kad će estetske provokacije prevesti u konkretan politički program Nacionalno-boljševičke partije. Prema programu Naci-bola, predsjednik Rusije može biti samo *čistokrvni Rus*, Ruskinjama se zabranjuje abortus, dok bi teritorija Rusije trebalo da obu-

hvati cijelu Evropu i Aziju. Partijski pozdrav je „do smrti“ i podignuta ruka sa stisnutom pesnicom. Simbol je crni srp i čekić u bijelom krugu, na crvenoj podlozi, a terorizam je ključna reč limonovaca.

Limonovljeva rana sentenca, naprimjer, da kod žena najviše cijeni tijelo, evoluirala u programsku stavku zabrane abortusa, dobija sada novo otjelovljenje i značenje: to više nije samo provokativna sentenca – sada je to stavka u političkom programu. Jedan od najčešćih citata Edičke iz romana, da se osjeća mnogo potentnije i sigurnije, kad mu je za pojasom neki veliki kalibar, odlaskom na Vukovar, dobija drugačiju dimenziju: taj citat pretvara se u stvar, konkretan pojam, ideju, pokret. Estetska provokacija više nije samo performativ, postala je tekuća, writer terrorist staje iza svoje oznake cijelim sobom, kritičari primjećuju da početkom devedesetih, dok poznati svijet raspada, Limonov obznanjuje i kraj književnosti, proglašavajući roman prevaziđenom formom, više se zanima za stvarnost trenutka, pa od autoportreta bandita u mladosti postaje bandit zrelog doba, ostvarujući ideale, prelazeći sa riječi na djela.

Postmodernizam, dok pisci staju djelima iza hiperrealnosti, na istoku Evrope kao da iskoračuje iz samo sebe. Dobivši ponudu da se priključi pohodu na Vuko-

var, kako piše biograf Carrere, Limonov ne spava noću od uzbuđenja: tačno je da ga od osnutka partije stanje u Rusiji mnogo više interesuje od tih balkanskih seljačkih sukoba, ali ne može da podnese što u pedeset godina nije učestvovao u ratu, to nije dostojno jednog čovjeka. Građanski život je dosadan i razuman i obuzdava nagone, a istina, koju se niko ne usuđuje reći, jest da je rat zadovoljstvo, najveće zadovoljstvo, jer bi u protivnom odmah prestao, rat je poput heroína, želite ga vratiti, kaže Limonov, istinski je okus rata čovjeku prirodan kao i okus za mir, glupo je željeti amputirati ga ponavljajući: mir je dobar, rat je loš, u stvarnosti to je poput muškarca i žene, za rat je potrebno oboje, naravno, ako govorimo o stvarnom ratu, a ne o nekim preventivnim udarima i drugim dobrim stvarima koje vrše Amerikanci, kaže Edička, kao policajci zabrinuti za vojnike u direktnim borbama.

Biografi pišu da će Arkan otpočetak, već kad su se prvi put sreli u Erdutu, u blizini Vukovara, Limonova ocijeniti opreznim i lukavim, a pjesniku će laskati što ga taj starješina izdvaja od drugih žurnalista. Ispijajući šljivovicu, brzo su se dogovorili o svemu, složivši se da su Gorbačov i Jeljcin zaslužili biti strijeljani zajedno sa Tuđmanom i Genscherom, da treba napraviti revoluci-

ju u Rusiji, da su francuski intelektualci koji podržavaju Hrvate u najmanju ruku neodgovorni, da su ruski dobrovoljci dobrodošli u što većem broju. Limonov će i poslije ostati vezan za Arkana, nije mu trebalo mnogo, svjedoče biografiji, da ostane ganut do suza i ode po sliku na kojoj pozira sa njim i tigrom dok je bio mali, šaljući bratu Arkanu pozdrave i želje, da uskoro opet budu zajedno u ratu po balkanskim planinama.

Na sarajevskom ratištu Limonov insistira da je učestvovao u vojnim akcijama na Grbavici, proveo duži period na Jevrejskom groblju, da je probijao linije u Vogošći, skidao zastave i bacao zastave s ljljanimama u blato. Za vrijeme jedne od tih bojovničkih eskapada, koje upražnjava za razliku od Handkea, koji se drži provincija u pozadini, poljsko-britanski reditelj Pawel Pawlikovski će Limonova snimiti za svoj dokumentarac *Serbian epics*, dok ispaljuje rafale sa Trebevića na Sarajevo. Biografija svjedoči da je tom prigodom, čuvši da govore na francuskom za ručkom, Limonov prišao jednoj televizijskoj ekipi, raportirajući kao vojnik: Eduard Limonov, novinar, prisutan na svim vrućim tačkama planete, u decembru prisutan u Vukovaru, u julu već u Pridnjestrovlju, neka vrsta BHL-a (Bernard Henri-Lévyja), samo u drugom smjeru, poantirao je cinično. Ti ljudi iz ekipa Antenne

2 najprije su ga promatrali zbunjeno, zatim zgroženo, neko među njima mu dobacuje da je sramota da jedan žurnalist nosi oružje za pasom, drugi mu izravno saopštava da je obični gad, Limonov se hvata za oružje i prijeti da će ih propucati, pokazujući i na svoje prijatelje četnike koji su također objedovali za stolom u uglu.

Limonov prolazi sav taj put po ratištu radi ovakvih scena, kada može tako in vivo poantirati militaristički-propagandno pred blaziranim i brižnim žurnalistima pacifistima, tako da će iskoristiti taj delikatni trenutak da još jednom, po ko zna koji put, eksplicira dugo i gnjavajući prisutne, s tvrdnjama – kako su poslije svjedočili novinari – da više nije pisac nego ratnik, da nalazi smisao u tome, da zajedno sa prijateljima Srbima staje na put osnivanju muslimanske države na Balkanu, koju hoće oživjeti skupina muslimanskih intelektuaca, tako da ih sada moli da se uzdrže od svoje neutralnosti koja nije ništa drugo nego obični kukavičluk, itakodalje, prije nego se oprostio poželjevši svima bon appetit.

Izazivajući skandal u pariskim salonima, ciljajući na sličan efekt dok drži govor na sahrani Slobodana Miloševića, Handke će objašnjavati da ga je tamo odveo jezik takozvanog svijeta koji je znao istinu o koljaču i diktatoru, jer je tražio drugi jezik koji nije novinarski

i nije vladajući, kojemu će proširiti horizont, koji neće gušiti svaki izlaz gadnim i otrovanim riječima, zlim dušima; to će biti umjetnost pitanja, putovanje u sonornu zemlju, u ime Jugoslavije i neke druge Evrope... – Pissac će se u toj hiper-carstvu, kojim caruje danojličevski istinski jezik, osjećati samodovoljno i apartno, iako će insistirati da piše o realnosti, ista mu tamo neće biti potrebna. Upravo će, nakon govora na Miloševićevoj sahrani, Handkeu biti skinuta predstava sa repertoara Komedi-Franseza, moraće vratiti nagradu Grada Diseldorfa, jer je u svojim tekstovima i dotad Miloševića gradio kao mirotvorca, kao što će Limonov u Karadžiću vidjeti velikog pjesnika i koljenovića, nasuprot naprimjer sumnjivom Danilu Kišu, kojeg u jednoj priči predočava kao mješanca cigansko-srpsko-jevrejske krvi, veoma glasnog i nepristojnog čovjeka, koji mu se obraća na ti već nakon upoznavanja i galami na njega probadajući ga svojim inače vrlo prljavim prstima.

Po Handkeu radi se tek o jednom sumnjičenju dostojanstvenog i ugladenog naroda koje vrše bjelosvjetski le mondeovi probisvijeti, pišući bez očiju i nijansi, kao reporteri ogrezli isključivo u neprijateljske i ratne sentimente, puke aluzije i neutemeljena sumničenja, tako da je sve rečeno i objašnjeno, da ne treba više da se

išta čita. Od tih medijskih floskula Handke će braniti i Radovana Karadžića, koji se u člancima redovito tretira kao osrednji pjesnik, a frekventni pomen njegove profesije psihijatra sugerira poremećenost, uz redovno ironičnu titulaciju doktorom; tikaće i *Suddeutsche Zeitung* da konačno prevede poeziju predsjednika. Taj raskrinkavateljski posao Handke smatra pretežnijim i opasnijim, za jednog literatora koji se razlikuje od običnog žurnaliste – kako su pobrojavali Handkeovi polemilki oponenti – od posla i reportaže jedne britanske novinarke o logoru Omarska, koja je dovela do njenog zatvaranja, od ulaska jednog reportera u opkoljenu Srebrenicu, od snimka nekog kamermana koji snima majku dok je snajper pogađa na sahrani njenog sina, od sve te unosne žurnalističke rabote koja je odnijela četrdeset i tri života pripadnika tog ceha.

I Limonova, kao uostalom i Handkea, kako tvrde biografi, sada može spasiti samo to da naslijeđe nacional-boljševizma postane globalni trend, pojavljući se u varijanti alterglobalizma. Tu se računa na masu mladih ljudi, veliki broj sljedbenika koji smatraju, prevratnički, da je drugi svijet ne samo moguć, već da je neophodan. Može ih spasiti da apartna postmodernistička hiperrealnost postane zakonodavna stvarnost.

Okupljajući se oko riječi alterglobalisme koja postoji samo u francuskom jeziku, primjećuju analitičari, ta ideja prisutna među francuskom omladinom i elitom, prima se slično u istom miljeu kao boljševičke ideje u 20. veku, ostajući žilave i otporne kao što je sedamdesetih godina bio, naprimjer, koncept pravdavanja Staljinovih logora među lijevim intelektualcima. U toj varijanti ideologija ljudskih prava i demokracije važi kao ekvivalent katoličkog kolonijalizma danas, kao ideja donesena sa istim dobrim namjerama, jednako dobrom vjerom, uz apsolutnu sigurnost, onako kako su se među divljake uvodili ideali istinskog, lijepog, dobrog. Među intelektualcima to neminovno povlači trend, kao što se dogodilo u Francuskoj, da se objavljuju i pišu knjižice protiv demonizacije čitavog naroda kojeg su majstori novog svjetskog poretka [to jest Amerikanci] uzeli kao žrtvenog jarca da uspostave terorističku dominaciju.

Dogodilo se i to da su avangardne impulse, varvarstvo, barbarogenije, Handke i Limonov na kraju priveli konkretnom pojmu, altermondijalizmu, običnom konstrukt, kliznuvši iz literature u svakodnevno, zatvarajući jedan iracionalizam u krug pojma, rekao bi Konstantinović, u sasvim racionalan iracionalizam. Dok će naprimjer antisemitskom pamfletistu Celineu najveća

uvreda biti kad ga Sartre krsti pojmom naciste, a u pola antisemitskog angažmana će se osjetiti slobodno i da napiše da je Hitler baljezgalo i ništarija, urlatorski neoromantizam, da su arijevcu pičke, labrnje, napuhane mješine, jajoglavi buržuji i veći podlaci od Čifuta, ostavljajući tu svoju šovinističku lakrdiju (naoko) bez kraja, Limonov i Handke će kroz godine kao seminarci ostati dosljedniji i vjerni Milošević- Karadžićevom političkom programu, nacional-boljševizmu i altermondijalizmu.

Neoavangardni duh koji sav klovnovski, u sprdnji sa svim i svačim, kod Limonova i Handkea, pretvorio se u politički glosarij, u općeprisutan pojam, u program stranke, u trend među intelektualcima, u stvar. Zanimljivo je, i kad su Handkea skinuli sa repertoara, kad je nakon sahrane Miloševićeve morao vratiti nagradu, branili su ga profesori altermondijalisti stabilnim vokabularom u korist jeretičkog pisca protiv Nove Inkvizicije, u duhu demokratskog dijaloga i slobode misli i izražavanja, protiv cenzure i politički korektno, u skladu sa najboljim građanskim običajima i tekovinama evropske civilizacije.

Altermondijalizam i Rusija Imperija

Ni danas pisci ne prestaju da se bore protiv nove inkvizije svjetskog poretka. Zahar Prilepin, između boravaka na frontu, borbenu akciju demonstrira izravno na TV-u, propovijedajući da nasuprot stoji Rusija imperija. Često u maskirnoj uniformi, Prilepin izbacuje krilatice koje kažu da će mir biti tek nakon pobjede u Ukrajini, da se Donbas mora vratiti Rusiji, objavljujući urbi et orbi da iza njega stoje Tolstoj, Dostojevski, Bog i ruski narod.

Otkrivši pukotine u postojećem simulakrumu u Zapadnoj Evropi – nisu se mogli suzdržati da ne izgrade bolju i ljepšu realnost u koju su počeli zaozbiljno da vjeruju. Budući zatvoreni i boraveći stalno tu – mogli su da, uklopljene, vide bolje i moralnije verzije samih sebe. Prilepin tako, prisustvujući na frontu u Ukrajine, sve vrijeme se ustvari bori protiv ksenofoba i rasista čiji su neprijatelji Jevreji i Moskalji, koji ruskoj djeci savjetuju po obdaništima da se što prije spakuju i bježe u Moskoviju. Za to vrijeme kijevski Rusi ostaju mirni i civilizirani, proces diskriminacije sopstvenog jezika i kulture uzimaju staloženo, gledajući na sve sa olimpskim mirom. S druge strane, oni koji ratuju u Novorusiji na frontu dijele jednu solidarnost i radost, jer – za razliku

od rata u Čečeniji 1996. godine – sada postoji osjećaj potpune pravednosti, ljudi su slobodni boreći se za demokratiju kakvu se moglo samo sanjati.

Ta solidarnost se širi i preko kontinenata, kada dopu- tuje jedan mlad i poslovan Argentinac, koji uči ruski i s nadom gleda u Rusiju, prenoseći dobar glas da cijela Latinska Amerika očekuje osnaživanje Rusije, spremni ponuditi svoja bogatstva da se anuliraju sankcije, sa- njajući o slabljenju onih koje mrže...

Mondijalistički neprijatelj uveliko je otkriven; euroazij- ski model predlagan od Limonova preko Kalajića i Bo- kana u *Našim idejama*, kao novootkriveni spasonosni kontinent, uplovio je u odavno u ratnu propagandu na ovom jeziku, protežući se od Istočnog Sarajeva, Ba- njaluke i Trebinja preko Beograda i Ukrajine do Vladi- vostoka. – Nasuprot tome, kako prokazuju čak i feljto- nisti, kao Stanko Cerović naprimjer, stoji predstava o društvu savršene demokratije, bezgranično i bezgrešno slobodne štampe i superefikasne ekonomije. U vrijeme rata u Jugoslaviji, nastavlja Cerović, manipulacija će eliminisati politiku i nametati humanitarne teme, kao moralni preporod i trijumf čistog srca, u ime kojih su opravdane i intervencije, kao rješenje za moralnu krizu iz koje filozofi i pisci traže izlaz dva stoljeća na Zapadu,

završavajući u beznadežnim revolucijama, drogama i samoubistvima. Raspad Jugoslavije tamo će biti iskorišteno kao nulta tačka politike, kada valja iza kraja vremena krenuti ispočetka. Cerović to prokazuje kao simulaciju u kandžama humanista, parafrazirajući Mandeljštama koji se tako osjećao na vrhuncu staljinističke represije.

Da i sami feljtonisti ne ostaju imuni na podizanje hiperrealnosti, Cerović odaje potretirajući 2014. Vladimira Putina – za kojeg od 1999. osjeća da je izuzetan čovjek koji nije kupljen, nasuprot zapadnim editorijalistima i ekspertima i obavještajcima koji ga žestoko napadaju. Kad je Putin odbio ustuknuti pred čečenskim napadima u Moskvi, Cerović će prepoznati prve tonove da se da se na svjetskoj sceni pojavljuje državnik kakav se rađa jednom u vijeku; kao da su našli lijek za sav besmisao na Zapadu, podignuta je figura velikog vođe i spasitelja podno Urala. Od tada do danas posmatra rad Majstora – kaže - veliki državnik je isto takva tajna kao veliki umjetnik: radi nešto što svak odmah prepozna kao izuzetno, ali niko ne razumije kako mu polazi za rukom da uradi to što niko drugi ne može.

Dok zapadni političari sjede prekrštenih nogu, a Kinzi skoro sastavljenih koljena, kao žene, što je u nji-

hovoj civilizaciji znak poštovanja i smjernosti, nijedan političar ne sjedi kao Putin, koji sjedi kako je sjedio u dvorištu između zgrada. Niko od odlično obrazovanih eksperata, savjetnika iz moćnih država sa velikom kulturnom i političkom tradicijom, ne može da objasni zašto su zapadni političari toliko inferiorni pred jednim „običnim“ tipom koji je iskrsnuo niotkuda, iz siromašne porodice, ne umije ni da sjedi kako treba, došavši na vlast u raspaljoj državi kad je zapadna elita bila zasjela na Olimpu.

Za petnaest godina od kada je on na vlasti dogodilo se vaskrsenje Rusije; za istih petnaest godina desio se na Zapadu raspad sistema, pređen je put od „najveće imperije u istoriji“ do „kraja zapadne dominacije“. Rusija je za Evropu novi horizont, koji se otvara sve do Pacifika, povezivanje ova dva toka iste civilizacije, ruskog i zapadnoevropskog, može da dà novi elan civilizaciji koja bi tako, ravnopravno, ušla u takmičenje sa Azijom, gdje se već preselio ekonomski centar svijeta – sve se otvara takoreći samo od sebe.

Dok govori o o svijetu, Zapadu, imperijalizmu, mondijalizmu, Balkanu, Srbiji, Cerovića, kaže, uvijek zabavlja što njegovi stavovi liče na stavove nacionalista, iako znaju da mrzi nacionalizam još i više od svih drugih

etiketa. Među umjetnicima, kod kojih također vidi tu dvostrukost – tu je i Emir Kusturica, koji je također borac protiv mondijalizma, nacionalista najboljeg tipa, dragocjen ne samo za Srbe, nego i za sve balkanske narode, nacionalista u smislu privrženosti bijednima i gubitnicima, u smislu drčenja pred silom i lažnim zakonima tzv. velikog svijeta, koji se ne stidi Balkana...

Ne razumijevajući nekad kako politika funkcioniše, zbog čega je kritikovao film *Underground* jer pogrešno predstavlja istoriju komunističke Jugoslavije, ignorišući i krvavi raspad i patnju, Cerović ipak priznaje da Kusturica osjeća duboke pokrete u istoriji. Posebno mu odaje priznanje za angažman oko Andrića, u čiju je čast podigao i grad, osjećajući potrebu da nešto unaprijedi, sve vrijeme bez ikakve koristi za samog sebe, što je rijetko, u stilu velike ruske tradicije.

Sav taj alterglobalistički simulakrum, kod Kusturice, postoji kao povoljnije okruženje koje je izimaginirao, nakon što se kao umjetnik, djelima, opredijelio za nesvrstanost i relativizaciju usred ubijanja hiljada ljudi i razaranja cijelih gradova, u vrijeme kada je *Underground* sniman. Već u filmu uspostavlja viziju prema kojoj su sve strane krive, da je istina uvijek na sredini, što se umnogome rimovalo sa propagandom Miloševićeva

režima koji je uvjeravao da Srbija ne učestvuje u ratovima, i da je faktor mira; u duhu Jugoslovenske ujedinjene ljevice, kojom predsjedava Mirjana Marković, okrivljujući sve Jugoslovane za raspad, istovremeno značajno mjesto posvećuje prizorima iz kolaboracionističke prošlosti u Zagrebu i Mariboru, pokazujući da je između krivljenja svih i krivljenja drugih tanka granica.

Umjesto praznog mjesta srpske odgovornosti, što je i stanovište koje i finansira film, tu poziciju u pogledu na historiju zauzima i dominantna instanca u filmu, prelazeći u energični i forsirani krešendo, kao simulacija, kao oslobađanje instinktivnih sloboda, kao neprekidna katarza, a ustvari nadomjestak povinovanju represivnom nacionalizmu i partitokratiji, kako primjećuje Pavle Levi, tek privremeni odušak od traumatično potisnutog osjećaja kolektivne krivice.

Kako bude vrijeme odmicalo, ta divlja mašta ovog umjetnika postajaće sve žešća, što se trauma zbog šutnje i odabiranja pogrešne strane istorije, kao da će sve žešće srljati u imaginaciju, spajajući nespojivo i nemušto, toliko da će prometnuti u apsurd i grotesku (ne samo u filmovima). U ime novog osmišljenja sebe ovaj umjetnik će voditi gradnju dva grada, Andrićgrada i Mećavnika, ne prezajući ni da samosmisli kulturnog ktitora. Kad

se 2022. godine ukaže kao putinovski propagandist na Sputnik, mirnim tonom i ispovijedno, kao tumač, označavajući ovog puta samog sebe kao Profesora, deklamovat će gledateljima, posve sabrano gledajući mirno u kameru, najfantastičniju konstrukciju i vrlo paranoičnu alterglobalističku halucinaciju.

U jednoj epizodi Profesor tako govori o laboratorijima sa patogenim elementima, pronađenim na teritoriji Ukrajine, koje vodi i finansira američka vojska, što zatim povezuje sa epidemijom COVIDA kao jednim resetom poslije kojeg nastaje ideja o čipovanom čovjeku, koji je, zahvaljujući vakcini, primio pod svoju kožu sve što je potrebno za kontrolu pod krinkom medicine. Formiranje tih laboratorija Kusturica vidi kao početak globalnog biološkog rata; oružje može biti i litar COVIDA koji može da zarazi čitav grad kao što je Beograd, procese vodi iz pozadine Bil Gates koji je izravni nasljednik teorija japanske brigade naučnika koji su u Mandžuriji u toku Drugog svjetskog rata poubijali nevjerovatne mase ljudi.

Sve se uklapa u scenarij velikog reseta koji predviđa, redom, ukidanje porodice, azbuke, promjenu pisma i na kraju uništavanje religije. Rat u u Ukrajini je, kaže Kusturica, počeo 2016. kada predsjednik Porošenko odobri ukrajinskoj djeci da mogu ići u obdaništa, dok

će djeci u Donbasu to biti zabranjeno; dok ukrajinska djeca završavaju fakultete, ruska djeca ne studiraju. Dokumentovane su i namjere iz tog perioda da bude napadnuta i sama Rusija.

Na drugom kriznom području, u Gruziji, također su otvorene laboratorije, i nije čudno da tamo hara tuberkuloza od koje je samo u 2021. godini umrlo 15 ljudi. Nad tim ljudima preko komaraca i gamadi se, kaže, vršio najgnusniji naučni eksperiment. Sumnjivi su i tragovi koji se vidi iza aviona koji prelijeću nisko naše gradove, dok odjekuje rečenica nekog naučnika koji je izjavio da su ljudi životinje koje treba čipovati.

Sve je počelo da se zapliće ratom u Bosni koji je izazvao NATO, s ciljem produbljivanja sukoba civilizacije; nakon rata ostaće zauvijek zavađene etničke grupe, Srbi protjerani iz Hrvatske ili pokatoličeni; bio je to religijski rat. Jedini spas se otkriva u Euroaziji koja će ići od Marijupolja do Vladivostoka, što Evropa gleda kao nijemi posmatrač ili uvrijeđeno dijete koje neće da kupi glas, ucijenjeno od Amerike, dok mu se industrija propada. Za to vrijeme u ruskoj Ufi održava se sastanak BRICS-a, sa zemljama koji će uskoro otvoriti novu banku, spavajući tradicionalne vrijednosti kao što su porodica i jezik, protiv jednog kolonizovanog svijeta, koji već popri-

ma degenerativna svojstva, opadajući demografski. Kao što razvijaju govorna područja osim engleskog, BRICS će uskoro učiniti da Amerika ne odlučuje o svemu.

Postaje očigledno da tehnologija više nije samo zapadna, tehnološka i informatička revolucija iz Silicijumske doline već je preselila u Kinu; Amerika više nije ta koja proizvodi i uglavljuje mikročipove. Kao garant jedne humanije civilizacije jeste umjetnost, jer jednog Dostojevskog nije moguće podijeliti na dva dijela ili zabraniti, duboko je ugrađen u evropsku kulturu; ma koliko se trudili da sve te knjige digitalizuju i izbrišu osnovnu vrijednost u velikom resetu – te će vrijednosti da budu spašene i da prevladaju.

Na krilima visoke umjetnosti – sastavljen od komada geopolitičke opservacije – umjetnik koristi to što fikcija može biti efektivnija u stvarnosti od živih datosti, potpuno se omotava tim simulakrumom i legitimiše velikim djelima, utješno samodovoljan liježe u sanduk; riječi će ponovo učiniti da mu bude ugodno, vidajući traume i nesnalaženje u nerazmrsivom haosu svijeta, a san da efektnošću vizije pridobije mase neće prestati ni nakon što sklopi oči.

Genocid i srpskohrvatski jezik

Mnogo prije Jasenovca i Starog Sajmišta pjesnici, kao Stanislav Vinaver, osjećaju da s-h jezik i visoka pismenost, poezija i književnost, ne mogu izraziti svo obilje, novi zamah stvarnosti, jer je kao kalup u rano vrijeme Vinaverovo sputava deseterac, ritma potpuno neadekvatnog stvarnosti.

Akcent na prva četiri sloga, kaže Vinaver, tako karakterističan za deseterac, ostaje prisutan i u lirskoj poeziji Jovana Dučića i Sime Pandurovića, na početku iscrpljujući svaki polet. Neprestano osluškujući jezik dvadesetih godina, Vinaver ne gubi nadu, jer prepoznaje tzv. „žubor jezika“: matice u njemu, ubrzanja, usporenja, tok, šum, tempo, ubjedljivost, talasanje, dinamiku jezika. Otuda je ostao do kraja skeptičan pred uprošćavajućom metodom „red po red“ kritičara Bogdana Popovića, ili pred pozitivizmom Jovana Skerlića, jer se upravo u tom sporom odčitavanju stvar-po-stvar manifestovao epski odnos prema svijetu, tako karakterističan za tadašnju kulturu.

Zalažući se za apstrakciju, za ubrzanje jezika i mišljenja, Vinaver se najednom našao pred tim nerazmrsi-

vim obiljem svijeta, obuzet groznicom da svo to bogatstvo koje stalno narasta nikada neće uspjeti književno izraziti. Ubijeden da je svaka praznina tek fikcija našeg duha, da Ništa ne postoji, da je prazno tek utvara koju slutimo, on je odlučio oslušnuti ritam tadašnjeg književnog jezika, kao niko dotad, osjećajući da se upravo u tom jeziku skriva troma utvara mišljenja na s-h jeziku.

Ukorak sa novim tempom života, godinama se kloni svih literarnih šablona, ostajući do kraja neprijatelj beogradskog stila, prigrlivši „slobodu kao vječito kolebanje“, kao „majstor u izbjegavanju zaključaka“. Nadgramatika će mu pomoći da se izrazi u skladu sa tempom života, koji se ubrzao u odnosu na epsko vrijeme. Ta povećana brzina života ne dozvoljava više da izražavamo stvar po stvar, pravilo po pravilo, element po element. Nadgramatika će, po Vinaveru, pomoći da se oslobodi naš doživljaj stvarnosti u jeziku, da se ponovo vrati stvarnosti.

Ritam s-h jezika neadekvatan je tih dvadesetih godina kretanju jednog svijeta koji je ubrzan blagodareći tehnici, i ako se ne skuje novi žubor jezika – svi pjesnici i govornici se početi izražavati na francuskom i njemačkom jeziku. Vinaver u novoj konstelaciji drži irelevantnom onu izrazitu, tešku, gotovo nepomičnu ekspresiju

epskog čovjeka, kao neku monotoniju trpljenja, izraženu u posrtanju deseterca nakon prva četiri sloga. U desetercu, u prva četiri sloga iscrpljuje se sva akcija, kao da se sva dovršava u četverosloženicama: vino pije, konja jaše, jezdu jezdi, suze roni, sablju kuje, kuću kući, oro klikće, rano rani, hvala bogu, kuma kumi, lice ljubi, meće strelu, itd.

Pismenost zaledi razvoj jezika, uspori njegovo mijenjanje, bar sa čisto formalne strane. Zato su toliko riječi i starih obrta ostali tako strahovito sačuvani – objašnjava Vinaver - nisu se mijenjali, zamrzli, zaleđeni, sa svima onim starim trajnostima, krepčinama i gotovo hrastovskim izdržljivostima, sa razgranatošću prastarih nastavaka, sa oprežnošću i dovijanjem akcenata, sa padovima sporednih cirkumfleksa.

- I posle: zaostavština starih naglasaka i dužina – piše-koje je gotovo bez traga, u takvom bar vidu, iščezla iz drugih savremenih slovenskih jezika. Imamo bogato i glomazno nasleđe iskonskih, svim odjecima snadbivenih nastavaka, završetaka, nepogubljenih slogova, i preduga, komplikovana ljuljanja i izljuljavanja glavnih i sporednih akcenata kroz nabubrelo, razvodnjeno tkivo jedne iste reči. Stara vodurina jezika, koja je nekad pomagala, dolivana više ili manje za razlikovanje reči

od druge svake reči, sačuvana nam je gotovo sva. Je li potrebna ona danas? I kuda s tim nasleđem? Kao stare prvokamene bradve, mnogobrojne, a čiji vaskoliki posao može, mnogo savršenije, da površi jedna gvozdена sekirica, i za mnogo kraće vreme.

Analiza i rašlanjavanje mogu imati nekog plodnog smisla za mrtve stvari. U bujanju života oni su, pogotovo u profesorskom, cjepidlačkom vidu, ubistveni. Svaka riječ za sebe nešto smjera, nešto hoće: ali je konačni izraz u njihovom ritmu, u načinu na koji su udružene, u onom čega u riječima nema. Veličina umjetnika je upravo u tom ritmu, i čitavi umjetnički pravci zavise od rađanja ili utuljenja ritmova. Umijeće književnosti jeste u tome što sažima u sintezu bilione i bilione tih treptaja, što stvara duboke emocije kao jedine koje mogu prostrano, kao simfonija, obuhvatiti sve razbacane i raštrkane pojedinosti, zvukove našeg ja, spajajući naše psihičke sastojke u vidljiv trag.

Pravoj književnosti Prousta ili filozofiji Bergsona, kaže Vinaver, treba mnogo više podataka nego običnom čovjeku, i zato se današnja literatura ne može bez njih zamisliti: oni spajaju sve: prošlost, sadašnjost, budućnost, kao jedno stostruko zbivanje, i podsjećaju nas na ono što je zaboravljeno u uproštenoj misli: život ima

hiljade i hiljade lica. Vinaver, također, osjeća da se naš pojam o stvarnosti u tom trenutku mora promijeniti. On navodi da je u djetinjstvu bio fasciniran Rendgenovim aparatom, pod čijim dejstvom se živa materija razvijavala u svjetlost, masa oslobađala sebe same, robovanja statičkoj fikciji, laži krutog poretka, i sve je to bilo mnogo realnije nego prurušenost života, lažni mir, kao spokoj usred neviđenog plamena i treperenja.

Vinaver je na početku vjerovao da ta uloga *kovača novih ritmova* spada samo na pjesnike, da bi kasnije ipak došao do zaključka da nalog nadgramatike obuhvata svakog čovjeka, kojemu također ostaje da se snađe u tom novom tempu. Čovjek mora da se prilagodi brzom misli i još bržem izrazu, melodijom svoga govora, jer taj hitri tempo života pokazuje se svuda, prije svega na ulici. To kako se jezik počeo mijenjati, Vinaver objašnjava na primjeru beogradskog govora: dok se na dvadesetak kilometara od Beograda strahovito rastezalo i čuvalo akcenatske dužine, tačno kao u epici, u beogradskom govoru su se skraćivali akcenti, isticala samo osnovna riječ, ubrzanje se osjećalo. Ta promjena jezika posljedica je težnje da se moderni čovjek orijentiše – anticipirajući i nagovještajući stvari, izbjegavajući da ga posve poplave.

U dvadesetim i tridesetim godinama još uvijek se vjerovalo u mogućnost da će riječi vratiti snagu, da će prestati biti sjenke od riječi; da će se s-h pismenost okrenuti visprenom nagovještaju, strožijoj apstrakciji, brzom značaju, prostranom obuhvatu – strasnoj i intuitivnoj shvatljivosti. U to ime se imalo polako odricati razuzdanih kolebanja i nedoumica, raskošnog šarenila, koji su toliko usporavali jezik. Vinaver vjeruje da će se obilje ubrzane stvarnosti odsad odražavati jednim odbacivanjem cezura, spajanjem riječi u govoru u cjeline riječi datih brzo jedna pored druge, bez zareza, bez pukotina i zastajkivanja. Nove paratakse i izvrtanja rečenica prevazići će starinski ritam jezik koji je zastajao i odmjeravao svaku stvar, savlađujući rečenicu, riječ po riječ.

Spas za takvu transformaciju i ubrzanje Vinaver će vidjeti u govornom jeziku koji je raznovrsniji u intervalisanju, živ je i treperi, kao osvježenje mrtvim pisanim stilovima, istrošenim, zamorenim. U tom kršenju i borbi govornog jezika – avangardisti se nadaju da će biti sklopljeni novi skladovi. Nije još uvijek bila izjalovljena njihova nada u sklapanje novih ritmova i harmonija. Trebalo je živi govor imitirati samo u poeziji.

Radeći kao programski sekretar na Radiju Beograd, Vinaver će pomjeranje i skraćivanje starih epskih dužina

ponajviše slušati kod pjevača u čijm će interpretacijama narodne melodije treperiti, kao da se izvjesni osjećajni akcenti pojačavaju. Za prevazilaženje starih dužina i mrtvog jezika, uzima Vinaver kao primjer francuski jezik, navodeći da je taj proces uveliko počeo u duktusu Louisa Aragona i nadrealista. Ukoliko naš jezik, dodaje Vinaver, ostane spor i nedovoljno gipak, preglomazan što osjeća i Vladimir Nazor, moglo bi se desiti da se posve okameni i ostane muzejski, odbivši da prevaziđe sebe.

Bilo je to vrijeme dok Vinaver još uvijek vjeruje životnost s-h govora koju mu daje veza sa drevnim izvorima, u tome što usvaja stari narodni ritam i prevazilazi ga. Tražeći tajnu novog tempa obraća se evropskim filozofima, akustičarima, fiziolozima, muzikolozima ponajviše, koji osjećaju da brzina nove avangardne muzike, pa tako i jezika, ima moć da sadašnjicu sažme, hitra u toku i spoju, stvarajući komplikovanije pojmove, prevazilazeći pojedinosti.

Presudnim momentom u istoriji srpskog jezika Vinaver vidi vrijeme oko 1900. godine, kad se raspada zadruga i ekonomski se individualizira. Prateći govornu melodiju iz tog vremena, na primjeru reportaža Pere Todorovića koji izvještava sa jednog suđenja hajdučiji, u kojoj pisac s smislom za melodijsku karakteristiku prenosi sve

te simfonije, dočaravaju kako svjedoci govore, vrište, zanose, klikću, prijete i mole, zapomažu, psuju – Vinaver već tada vidi da se riječi otkidaju, vezivanje se gubi, mnogo bržeg tempa nego kod epskih pjevača. Napuštajući mnogoakcenatsku i mnogorasponsku mrežu, jezik kao da polako prestaje biti briga za sve te najmanje razlike, spreman kao zapeta puška za dramatičnije obrate i jače emocionalne sinteze, ne bi li pismenost zadržala korak za životom.

Dobar model za književnost Vinaver vidi u beogradskoj govornoj melodiji koja ne napušta stari ritam posve, ostajući u vezi s njim, s novom gipkošću, hitrinom, naglom sintezom, apstrakcijom, doživljajnom ekonomičnošću – koje su tako neophodne u doba industrije, aviona, mašina, ubrzanja. U vrijeme poslije Drugog svjetskog rata tu sintezu govornog i pisanog jezika – vidi u preregistraciji usmenog pripovijedanja u djelima Dobrice Ćosića i Mihaila Lalića koji prave rečenice obuhvaćajući što brže, što oštrije, što preglednije, jedan šumeći roj riječi koje postaju i bodu kao jedna riječ-rečenica. Kao da su upravo oni počeli da doživljavaju sveobuhvatno, što je prije bilo nekoliko stihova sada je jedna riječ, gonjena bijesom, strepnjom, prkosom, objasniće Vinaver.

I nakon Holokausta Vinaver još uvijek zadržava avangardnu nadu u obnovu jezika, računajući na tradiciju. Kultivisana beogradska škola (le beau style de Belgrade), čiji su predstavnici profesori Jovan Skerlić i Bogdan Popović, protiv kojih u vrijeme međuratno polemishu avangardisti, i Ljubomir Micić i Marko Ristić i Tin Ujević i Krleža i Crnjanski, posebno Vinaver, međutim, obuzela je i neke avangardne stilove, koji su ostali imuni na ritam novog govora. Iznevjerivši Vinaverova nadanja, ti avangardni stilovi i pjesnici spleli su se tridesetih godina na stranicama magazina sa desničarskim političkim žargonom, koji će biti i srž poetike kolaboracionizma. Radomir Konstantinović će, naprimjer, povezati zenitiste sa beogradskom školom, pokazujući kako su avangardno varvarstvo preveli u pojam.

Barbarogenije se i u jednom i drugom slučaju nastoji privesti *poeziji ideja*, postajući podjednako *pojam* i u egzaltiranim zenitističkim parolama i u pjesničkoj praktikologiji reda-po-red koju propovijeda Popović a pišu po njoj Dučić i Rakić, otkrivajući se kao obična konstrukcija, iracionalizam koji je zatvoren u krug pojma, sasvim *racionalan iracionalizam*. Konstantinović tvrdi da je Barbarogenije u dosluhu sa evropeizatorima po odnosu prema jeziku, po imitiranju francuskog jezika u

beogradskom stilu, koji *à la française* uspostavlja maksimalnu jasnost veze između subjekta i objekta rečenice, glagolsku preglednost i “efikasnost”, izbegavajući kao izrazito “primitivne” sve inversije i paratakse, koje je Vinaver u knjigama *Jezik naš nasušni* i *Zanosi i prkosi Laze Kostića* označio upravo kao živa svojstva jezika.

Tu se optimističko očekivanje sinteze i starih i novih ritmova nakon Holokausta polako raspršava. Kada u *Filosofiji palanke* bude rasklapao poetiku srpskog nacizma, osim samožrtvovanja pojedinca, Konstantinović će u srži tog koncepta vidjeti i načelo apsolutnog racionalizma koji je protivstavljen smrti, erotizmu, fanatizmu i načelo realizma koji se protivi besadržajnosti i apstrakciji misli; oba načela potiču i iz Popovićevih objektivnih metoda i beogradske škole. To sklonost pojmovima i tradiciji osjećat će se i u programima nacionalističkih tekstova i časopisima s kojima surađuju tridesetih i četrdesetih godina i avangardni Vinaver, Crnjanski, Andrić, Rastko Petrović, Todor Manojlović, Stanislav Krakov, Boško Tokin, Dragan Aleksić (*Ideje, XX vek, Novo vreme, Srpski narod, Obnova*).

Figura hajduka u kojem su avangardisti vidjeli prevratnika, koji je zadržavao vezu sa stoljećima tradicije, nepovratno je izraubovan u četničkom pokretu, u vidu na-

cionalnog revolucionara – četnika i komite, kao glavna figura kolaboracionističke propagande. Zadrugarstvo će biti preparirano i opet nametnuto Uredbom Vlade narodnog spasa Milana Nedića 1942. godine, kao obavezan model koji je trebao obezbijediti ishranu srpskog naroda, donoseći napredak srpskog sela i uspostavljanje Srbije kao zadružne države. Prepariravši moderne ritmove u tradicionalnim kalupima, u časopisima u kojima saraduju i avangardisti, nepovratno su prokockani prevratnički ritmovi snivane avangardne obnove jezika, budući da je sve stavljeno pod skute volkish književnosti koju potiču i nagrađuju časopisi *Srpski narod* i *Novo vreme*. Tako je izvjetrila i Vinaverova sinteza narodnog i modernog, upravo ostvarivši se u kolaboracionističkoj poetici.

Prešampavajući i nakon Holokausta, nakon iskustva logora, optimističke spise o obnovi jezika – Vinaver ipak pokazuje svoju vjeru u nerazmrsivo obilje stvarnosti koje treba u dahu ili u ekspresiji izraziti. Holokaust je, međutim (biće to jasno mnogo kasnije) – suspendirao sposobnost umjetnosti da prenosi značenja, jer su se jezik i mašta okupirali pitanjem kako uhvatiti užas i odsustvo i gubitak. George Steiner će krajem šezdesetih godina pokazati kako je Shoah iskorijenio spasonost jezika – životni misterij smislene metafore, dok će

Elie Wiesel zagovarati obrat ka šutnji; budući da Holokaust prevazilazi sposobnost da bude predstavljen – šutnja komunicira više i bolje.

Književnost i jezik morali su otkriti kako komunicirati prekidom komunikacije, diskontinuitetima, rezovima, apsurdima. Stari jezik i ekspresija činili su se nedovoljnim da izraze novu stvarnost, koja se više odčitavala u Ničemu, nego u Obilju. Pjesnici kao da su imali ponovno naučiti jezik, riječi koje nedostaju, nastala je epoha šutnje, kao tišina potaknuta užasom počinjenih zločina, to je bila nijemost pred neizrecivom zbiljom, koja prkosi konceptualizaciji jezika uopšte, posebice književnoga jezika. Klasični modeli reprezentacije ukazali su se nedovoljnim, jezik sam po sebi otkrio se kao problematičan. Holokaust je razbio sve prethodne pretpostavke o prirodi čovječanstva i savršenstvu društva, stvarajući prekid civilizacije.

Kako vrijeme bude odmicalo, sve više je oporavana vjera prosvjetiteljstva u napredak. Uništavajući smiješna maštanja o oslobađanju čovječanstva ili otkupljenja života kroz kulturu, Holokaust pokazuje da su raščovječenje i „izuzetno stanje”— pravilo. Nakon sloma Hitlerovog režima postojale su duboke sumnje u održivost njemačkog jezika. Njegovi sintaksa, stil, simbolične

asocijacije duboko su bile obilježeni „nacističkim žargonom“. To čini nemogućim pomiriti nespojive ciljeve o održavanju preciznih zapisa o nacističkim djelima, dok ih kamufliraju eufemizmi i maske za stvarnost. Naprimjer, u nacističkim ključnim riječima poput “heroj”, „Vazalska odanost“ (Gefolgschaftstreue), „Volk“, „krv“, jezik je bilo nužno očistiti od nesvjesnih asocijacija duboko utisnutih nedavnim govornim navikama.

Vinaverovo vraćanje izgubljene vjere u jezik poslije rata dočekano je mukom, kao da je avantura već bila završena. Preparirao je izgubljene avangardne ritmove jezika koji su u međuvremenu ostali – između ostalog – okoštali i pohapšeni u kolaboracionističkom šifrniku; drugo avangardno krilo je poletne ritmove već bilo otjelotvorilo u socijalističkoj optimalnoj projekciji, u ljevičarskom glosarijumu.

Taj koncept u pogubljenosti, kao simptom, ukazaće se i u intervenciji Vinaverovoj, po tome što uzor nove sinteze govornog i pisanog jezika nakon rata vidi u djelu Dobrice Ćosića, koje će po registru biti srodnije volkišh književnosti iz tridesetih godina, nego avangardnim prosedeima. Borba između mrtvog i živog jezika – inovacija i konzervacija – norme i anomalije, pravilnosti i nepravilnosti zavisi od subjekta govora; Vinaver u doba

prevratničko često govori u ime množine: *mi govorimo, naš jezik, moramo*; i njegovo kolektivno Mi se ne poklapa uvijek sa nacionalnim bićem, više je u pitanju modernistički Subjekt.

Sada je u jeziku to avangardno Mi umnogome izgubljeno; ulogu će preuzeti mnogostrujni jezik mnogobrojnih svjedoka. Vinaver je ipak bio vjernik pismenosti tražeći putove njene reinovacije. Stari meritum se izgubio: borba između tradicionalističkog i modernog jezika, potisnuta je; autor je poništen ili relativizovan. Počeli su da se razvijaju individualni nizovi svjedočenja, kao da je svako želio vratiti izgubljeno vrijeme i prostor, za samog sebe. Potvrdila se teza Vinaverova, da su obični govornici ustvari kovači novih ritmova, samo što svi nisu postali Pjesnici, nego Svjedoci; ti preživjeli iza Shoaha pokazivali su i manifestovali mnogo manje vjere u stvarnost i obilje, kao da im je bilo bliže Ništa.

Nije moglo ostati bez posljedica to što je jezik pomagao da se organizuje Belsen, za izradu specifikacija plinske pećnice, za prenošenje naredbi terora i laži, kaže Steiner; riječi kao da su ozračene radijacijom – jezik više nije mogao rasti ni obnavljati se – zar je bilo čudno što jezik nije mogao spokojno služiti potrebama moralne istine i poetske percepcije.

U jednom ranom svjedočenju iz logora *Godine poniženja i borbe, život u nemačkim oflazima* iz 1945., Vinaver će u prvim redovima zadržati prvo lice množine, govoreći o početku rata iz te pozicije Mi, o neorganizovanosti i paralizovanom stavu jugoslovenske vojske na početku njemačkog napada.

- Moglo se objašnjavati na sto načina kako smo, zašto smo propali, i morali propasti, ali je ostajalo neizgladivo: da smo propali sramno, bez junačkih podviga koje smo mi očekivali od sebe, koje je narod očekivao od nas, koje je istorija i tradicija nametala. Narod je hteo da se bije, većina oficira htela je i da pogine i da se pokrije slavom u neravnoj borbi.

Avangardni pjesnik ovdje će zadržati poziciju službenika Kraljevine Jugoslavije i kraljevskog oficira, pokazujući da mu i dalje znače stare kategorije koje su skopčane unekoliko i sa epskim pamćenjem jugoslovenske kulture. Povlačit će i paralelu sa Prvim svjetskim ratom i odstupanjem kroz Albaniju, što je važno mjesto srpskog nacionalnog pamćenja; figure hajduka i časnih oficira igraju i dalje važnu ulogu u njegovom imaginariju.

U ovom svjedočenju zanimljivu ulogu će dodijeliti najstarijem oficiru Vojinu Maksimoviću, svom sapatniku u

logoru, koji dokazuje da je snaga Rusa ogromna, da su u Jugoslaviji trebali biti samo lijevo krilo ruske vojske, da će Rusi teškim žrtvama platiti oslobođenje svoga tla, spasavajući slovenstvo, Evropu i svijet, dok je perfidiju Engleza pronalazio svuda. Na drugoj strani će držati predavanje i neki srpski oficir nacionalističke provenijencije, spram kojeg Vinaver zadržava distancu jer su njegove riječi spletene sa starinskim misticizmom, idejama rase, politike i religije. Dok crkva igra tu nimalo sretnu ulogu, jer je u zboru bilo i tuče i prisile, a sveštenici uglavnom rade za reakciju, časni oficiri i intelektualci, posvećeni i dalje književnim, umjetničkim, psihološkim zanatima, pridobijaju ljude u tom logoru u Osnabrucku, vraćajući im optimizam, neophodan kao melem iscrpljenim nervima koje obuzima depresija.

Neće biti čudno što Vinaver u logoru zauzima ustvari oštru distancu prema reakcionarstvu Milana Nedića i generala Draže Mihailovića, koji su na Vojnoj akademiji pred oficirskim naraštajem godinama prikazivani kao oličenje srpskog naroda i čudesna trava raskovnik; i tu će se Vinaver diferencirati od časopisa i grupa s kojima je sarađivao prije rata. Da bi sačuvao, međutim, stare kategorije uskoka i hajduka, Vinaver sada prebacuje simpatije prema narodno-oslobodilačkom pokretu, vi-

deći u maršalu Titu i njegovoj vojsci otjelotvorenje narodne borbe koje je ukorijenjenija u Tradiciji, budući da blistava vojska „pod konac“ u srpskoj praksi ne seže dalje od kralja Milana. U tome Vinaver vidi jedan od razloga mržnje četničke i kraljevske Vojne akademije prema toj konkurentskoj – partizanskoj vojsci koja diletantskim i neškolovanim metodama postaje bliža narodu i oslobođenju, uspjehu i slavi.

- Svi oni koji traže da sa sebe i svoga naroda zbace – piše Vinaver - neizdržljivu ljagu saradnje sa mrskim neprijateljem — koji je tu svaki dan sa novim šikanama i izazivanjima — da oni idu nagonski u onaj tabor koji traži nov put, savremeni put, a ipak u skladu sa najboljim tipom, slobodarskom tradicijom uskoka i hajduka, buna i ustanaka, tradicijom i večit težnje o slobodi koja se krvlju plaća.

Velikosrpstvo tu se Vinaveru čini kao prevaziđena i kompromitovana tradicija, lažna i arhaična. I dalje vjerujući u mogućnost oslobođenja u jeziku i intelektualnim konceptima, Vinaver se nakon povratka iz logora sjeća da je upravo narodno-oslobodilačka borba bila korijen smisla koja vraća dostojanstvo i vjeru, tako da ih je u logoru svaka sitnica i ličnost veoma interesovala, pokazujući im da se nema sloge između dva narod-

na pokreta, da se istrebljenje nastavlja, da je Dražin pokret protiv vremena. U logoru će komuniste progoniti i mučiti i njemački i srpski kolaboracionistički oficiri, dok komunistički drugovi pokazuju velike sposobnosti u vodstvu, u političkom organizovanju, u istrajnoj pedagogiji, u vaspitnoj oblasti i opštem kulturnom, radu, vraćajući *atmosferu stalnog duševnog praznika i radosne ekstaze, sposobne na svaku žrtvu u logoru i posle logora.*

Posve logično i spasonosno što se Vinaver opredijelio za tu novu utopiju u logoru, i u isto vrijeme paradoksalno da će novi NOB ideološki nizovi stati na put ubrzanju jezika koju je zagovarao, okamenjujući ih u novi žargon /partizanska književnost u volkish ritmu/...To će – kao ideološka opsjena - Vinaveru zakloniti pogled na to šta se dogodilo sa trkom jezika i stvarnosti, ubrzanjem jezika, koji je nastavio i dalje zagovarati, uzaludno, budući da su tokovi riječi već ponirali u vrtače smisla. Taj tok koji završava u pojedinačnim nizovima svjedočenja, bez svake nade; to da se svi ti impulsi odsada prevode u neverbalne signale – izmaklo je Vinaveru /vrlo brzo nakon rata je i umro/. Mnogi romani, čak i kad su bili najbolji, koji su o Revoluciji pisali u povišenom nadrealističkom ritmu, među kojima su i poslijeratne knjige Oskara

Daviča i Aleksandra Vuča, nisu uspjele nametnuti taj registar, koji je zvučao namješteno, niti pridobiti povratkom Subjekta koji se sada činio neuvjerljiv na planu književnog jezika; samo će avangardni nasljednik Konstantinović okrenuti poetici beketovskog apsurdna i ahasverskog besmisla, što će njegove romane za ustaljeno oko s-h pismenosti dovesti na rub nečitljivosti.

Nije bilo lako prihvatiti stanje suspendirane nade – Holokaust je zaustavio tu stalnu opsjenu kretanja naprijed, osjećaj da se kreće u povijesti. Godinama ranije, makar napredovali na krilima nelagode u kulturi, kaže Steiner, nije se gubio taj revolucionarni osjećaj da će pasti zid između prirode i književnosti, da će pjesnik promisliti čovječanstvo i osjetiti njegove osjećaje čak i nakon njegova oslobođenja; proletarijat je imao nastaviti da pomjera psihološke granice i nakon konačne pobjede. – Sada se najednom valjalo suočiti, u isto vrijeme sa pobjedom Revolucije u Jugoslaviji, da se zbio najveći traumatski događaj u Evropi, došavši potpuno izvan parametara normalne stvarnosti, kao što su uzročnost, slijed, mjesto i vrijeme.

Bio je to događaj koji u jeziku nema početak, nema kraj, nema prije, nema tijekom i nema poslije – pišu Shoshana Felman i Dori Laub - bilo ga je nemoguće recipi-

rati u slijedu asocijativno uvezanih iskustava, kao da izmiče razumijevanju i prepričavanju. Moraće se, kao u psihoanalizi čekati da prođe period latencije, prije nego ispitivač pričekava žrtvu na mjestu traume; čekalo se godinama, da se vidi šta djelati i da li će se stići proizvođač i primalac poruke negdje sreći.

Najvažniji jezički čin biće duboko individualan, kao da se slušatelj i recipijent moraju usredsrediti na svaki poseban slučaj: toliko je bilo ispričanog razaranja, toliko smrti, toliko gubitka, toliko beznađa, da se svi moraju uložiti u svjedočenje, da ne bi sve završilo u tišini i prekidu. Kao da se Vinaverovo avangardno očekivanje posuvratilo, umjesto na obilje i sve, vrgnulo se na Ništa, ostajući i dalje prevratničko.

Koliko Autor – priređivač će biti i Slušatelj – prema Felman i Laub – postajući i moderator seanse, usmjeraavajući tijek, ublažavajući preveliki osjećajni intenzitet; umjesto ekspresije, sve prisutnija će biti ars combinatoria. – Posebno će ulogu dobiti ponavljanja, kao borba protiv onoga što je nemoguće integrirati, razumjeti, povratak glasovnih slika, kao što Simon Srebnik pjeva u Lanzmanovom filmu, što dođe kao okidač sjećanja, budući da je ostao bez riječi. Parafrazirajući Paula Valerija, Felman & Laub navode da sjećanje ponavlja ono

što nismo razumjeli; ne bi li se vratilo, pjeva se ono što se ne može znati, što nije integrirano i što se ne može potpuno razumjeti; brisanjem i uništavanjem svjedoka, uništenje onemogućava i jezički čin.

Posebni su modusi artikulacije da bi se dohvatilo neizrecivo. – U jednom od prvih svjedočenja o Jasenovcu iz 1945. Ćamil Sijarić će kolažirati svjedočenja imitirajući govorne žanrove. U inicijalnim redovima – Pripovjedač kaže jednostavno da je išao *u logor Jasenovac da opiše TO što će tamo vidjeti. Bili su posljednji dani aprila, lijepi dani, nebo vedro, sunce grije. Godina je 1945.* To što je bio Prvi maj, što je godina oslobođenja, što su lijepi dani, služi samo kao mizanscen da pokuša opisati: *To.*

- Ono nekoliko gradića i naselja niz ovu rijeku oslobođeno je od ustaša i Nijemaca: Bosanski Novi, Dvor na Uni, Kostajnica i Dubica. Sa lijeve strane puta niz koji idemo brda su, a tamo iza brda topovi su čuju nekako kao ispod zemlje.

Sve je depersonalizirano i jukstaponirano sa vedrim nebom i lijepim prizorima, prebačeno u pokazne zamjenice; gruvanje topova i lijepa rijeka, vedro nebo i dimovi koji se uzdižu iz zidina. Tu se pred reporterom odjednom obrete neki starac, kao da je iskočio iz samih

paljevina. Izgubio je moć govora: - *Vidjelo se da je od nečega bježao, pa ga naši vojnici uhvatili i zadržali. Pitali smo ga ko je i kuda će, a on nije umio ništa da kaže. Drhtao je, kolao očima, plakao. Izgledalo je da je ljudi kad bi samo imao snage da vikne, on bi vikao, ali ni za šta nije imao ni snage, ni volje, do da plače, i plakao je kao streha - a kad stari ljudi plaču mučno je gledati...*

Kreću zatim preko Save kao prema Hadu, široka je voda reklo bi se da je daleko, dok sunce pada po vodenom ogledalu i leševima, a vozar priča o rijetkim preživjelim, jednom koji je poludio u logoru, koji sada luta obalom, ne bi li pogodio kuću koju nije siguran da ima. Okreću se desno i lijevo i gledaju ljudske leševe, nosi ih voda. Crne se na njoj kao kakve tačke koje se miču, putuju, neke voda nanosi k njima - pa ih tako vide izbliza, promatraju sve u sinegdohama i prizorima lica: svezane ruke, preklano grlo, naduvan trbuh, sagorjelu kožu... - Na sebi leševi nemaju gotovo ništa - komad haljetka koji se na njima crni, ili ni to, nego im na suncu sijevaju goli trbusi, kukovi, leđa, noge, šije već. - *Poneki je od njih ženski leš, a neki muški a podjednako su goli svi. Nad njima se viju rojevi muha, pa tako i ti rojevi odlaze niz Savu. Imena svoga te žrtve nemaju. Život je ubijen možda jutros, možda juče, možda prije dva i njima tri*

dana, i one su sada tu na vodi takve: bez života, bez imena, bez isprava, bez svojih muka... (...)

- Podižem jednu dječju čarapicu. Kaljava je od zemlje i od krvi ukorubljena. Dijete je moglo imati dvije godine. Tek na ovaj svijet, pa sužnik...!

Osim što se koristi eliptičnim reporterskim izvještajima – Sijarić slaže i svjedočenja ljudi koje sreće. Tako pred njim iz riječnog groblja pri obalama ustaje pred njih jedan čovjek, priča im kako tu među leševima traži sina, i ne može nikako da ga prepozna, on ostaje na obali sagnut da pregleda te leševe... Sijarić presijeca te prizore užasa, deklamativnim refrenom: *- Inače je danas prvi maj! Godina je četrdeset peta.* Sijarić kao da nagovještava i filmsku tehniku, kao da montažom i gledanjem otvara period suspenzije i latencije, da se kroz tu odgodu i mnogostrukost prizora i svjedočenja, ostavlja vrijeme da se događaj eventualno, naknadno i spontano, prevede u značenje i rekapitulira na nivou gledatelja.

Tek kasnije u filmovima, posebno u *Shoahu* Clauda Lanzmanna, recipijent će, kako objašnjavaju Felman i Laub, biti stavljen u poziciju svjedoka koji vidi i čuje, ali ne može razumjeti „značaj onoga što se događa sve do kasnije intervencije, odgođene obrade i prikaziva-

nja značaja vizualnih/akustičkih informacija od strane prevoditelja, koji također na neki način iskrivljuje i ekranizira, jer (kao što potvrđuju oni gledatelji kojima su maternji - strani jezici koje prevoditelj prevodi, i kako sam film ističe nekim Lanzmannovim intervencijama i ispravcima), prijevod nije uvijek apsolutno tačan“. Lanzmann će naglasiti da sudionike nije nikada ni pozvao da pogledaju film. Kao da i nije vjerovao da ta iskustva mogu biti do kraja i adekvatno iskomunicirana.

Čak i u djelima koji budu svjedočenjima iz Jasenovca davali širu političku-ideološku perspektivu – moraće se najprije posvećivati pažnja tim individualnim jezičkim činovima.

Poslije kratke uvodne sekvence u kojem objašnjava geografiju i topografiju logora, Lordan Zafranović u jednom od najpoznatijih filmova - *Krv i pepeo Jasenovca* - počinje da montira također iskaze svjedoka. Jedan od njih objašnjava, naprimjer, kako su hiljade ljudi prolazile kroz dio logora 3C kako se zvao krug smrti, ostavljajući svaku nadu. U drugom dijelu su hiljade ljudi bili okovani u lance, batinjani na svakom ćošku. U nasip koji je trebao štititi logor od Save ugrađene su hiljade leševa, pobijenih i iznemoglih, koji su padali u blato. Logo-

raši u industrijskoj zoni logora proizvode lance kojima su kasnije okivani, i noževe kojima su poslije klani.

Posebno će mjesto Zafranović dati jednom iskazu koji govori o rezbarima kako u ornamentima na drvenim tabakerama urezuju svoje zavičajne motive o kojima tako nostalgično sanjaju u hladnim logorskim noćima. Zagrebački kipar radio je skulpture kojima smo se svi divili. Slikar Danijel Ozmo crtao je jasenovačke pejzaže. - *Oblicima stvaralačkog rada pobjeđivali smo sve strahove i užase koje nam je logorska atmosfera u izobilju nudila* – kaže svjedok. Ti trenuci utjehe ispresijecani su sekvencama, u kojima – naprimjer - jedan od zločinaca nekom djetetu razbija lubanju o zid, kako priča svjedok Emerik Blum.

Posebne sekvence su posvećene komunističkom pokretu, terorru nad komunističkim intelektualcima koje kra- si jedna fantastična kohezija i solidarnost:

- *I ujutro rano ustaše su došli i 88 komunista predratnih intelektualaca su odveli na skelu i zaklali. Mi smo gledali koje smo ostali, bilo je lepi dan, Sava je tekla, sunčan dan...*

Kao da ne može da podnese samo destrukciju – Zafranović završava film optimistički, čak i ako iziskuje da

među tim živim glasovima, montira i jedan imaginirani iskaz druga palog u proboju:

- Moje se sjećanje gasi na istočnoj kapiji, glavnoj kapiji proboja. Preko naše mrtve hrpe, malobrojni moji drugovi prenijeli su ti istinu o našim patnjama, o našoj prolivenoj krvi i pepelu spaljenih tijela.

No ipak će posebne tonove donijeti NOB i jedna citirana naredba Tita od 31. marta 1942. godine u kojoj nalaže mogućnosti napada na Jasenovac, pružajući gledatelju i informacije o tome kako je kozarački odred napao logor, ali Sava će biti nesavladiva prepreka. - Užas je za ovog stvaratelja nepodnošljiv; pokušava ga bar optimistički uokviriti.

Film će se završiti Titovim govorom iz Glinice iz 1952, s fokusom na izdajnike Pavelića, Nedića i Rupnika u Sloveniji, koji su unijeli smutnju među narode, prodavši dijelove zemlje okupatoru, čisteći sve napredne elemente i ne dopuštajući da zemlja više ikada bude jedinstvena. Tu se, insistira Tito, nije samo radilo o istrebljenju naroda nego se i radilo o istrebljenju progresivnih ljudi, komunista, naprednih ljudi koji su težili k nečemu boljemu nego što je bilo. Tito će na kraju govora izraziti nadu u socijalističko društvo koje je stvoreno na potocima

krvi, pred zadacima ujedinjenja svih naroda i narodnosti, u ime sretnije budućnosti za sadašnja i buduća pokoljenja. Takvom montažom i svijetlom projekcijom – Zafrafranić kao da pokušava osmisliti sav užas i besmisao jasenovačkog stradanja, pruživši je prema budućnosti.

Vrijeme neće ulijevati optimizam. Dok se pred njim pedeset godina kasnije budu vraćale slike krvave i mučne jasenovačke stvarnosti, svi ti prizori blata, noževa i leševa, pred Viktorom Ivančićem, na stranicama knjige *Točka na U*, ukazaće se i figura zločinca Dinka Šakića, kao zla kob revizionizma u Hrvatskoj Franje Tuđmana. Taj genocid koji je bio utkan u ideju NDH, kao državu svih Hrvata, sada će, kao posebno naslijeđe, biti ugrađeno u državotvornu ideologiju Tuđmanova režima i postmoderne Hrvatske. Prateći to suđenje nacističkom ratnom zločincu Šakiću, Ivančić primjećuje da je na žrtve zločina počinjene u ime davne države utisnut biljeg svježih neprijatelja, koji nanose štetu današnjoj hrvatskoj državi, a psihološka situacija je takva, da bi se svjetina uputila na izdržavanje kazne umjesto zločinca, ako bi to bilo moguće.

Kao što je genocid – kao pokušaj uništenja drugih – bio zločin protiv budućnosti, tako će taj proces, hajka na svjedoke, prokazivanje svjedočenja kao uvreda – kaže

Ivančić – biti teror nad ljudskim sjećanjem. Kolektivna svijest, potpuno medijski modelirana, podešena je po rekonstruiranim a ne stvarnim događajima.

To što je očekivanje podešeno prema novoj hiperrealnosti masovnih medija, nosila je tako priliku, da veliki tehnološki napredak, poništi svo progresivno kretanje u Jugoslaviji. Na to obrnuto dejstvo napretka, prenoseći Marshalla McLuhana, ukazuje Steiner pominjući kako su bitne navike ljudske percepcije nepovratno modificirane - možda su moći apercepcije ljudskih nerava povećane, no istovremeno je rekreativni potencijal koji omogućava imaginacija, podignuta iz pukih slova, polako atrofira kao neiskorišteni mišić. Kao što ta totalna stvarno novih kodova – riječi i slika – s tehničkim medijima može prebaciti fotelju gledatelja na dno mora, tako ih je mogla uvjeriti da je Jasenovac bio samo prihvatni logor i da su krivice ratnih zločinaca izmišljene.

Prenoseći u sekundi događaje s jednog kraja na drugi, televizija je uspjela nagristi privatnu tišinu u kojoj je dotadašnja srednja klasa recipirala knjige. Isto kao što su mir i mašta u kojoj su dotad recipirane knjige bili nepovratno razbijeni, ta promjena u pismenosti, u kontekstu Holokausta, otvoriće i nepregledne nove mogućnosti, dozivajući neke (usmene) obrasce i ritu-

ale predpismene umjetosti. – I tehnološki napredak će u post-holokaustovski kontekst donijeti novi način recepcije, pa samim tim i registre u slaganju svjedočenja, drugačije rekonstruirajući događaj u odnosu kako bi to uradio usamljeni čovjek koji iz sopstvene knjige, obavijen samoćom buržoaske pismenosti i dokolice. Zvučne asocijacije, TV slike, umnoženost perspektiva pomogli su da se recepcija Holokausta umnogostruči, kao da je konačno realizovana davna avangardna Vinaverova vizija o otkucaju hiljadu slika u jednom djelu, sada s mnogo diskontinuiteta i apsurdna; otuda je film postao najuticajniiji mediji komunikacije Holokausta.

Novi spojevi post-holokaustovskih umjetnika, aleatorni i elektronički, po Steineru biće mnogo bliži instinktivnim osnovama umjetnosti i vratiće neke davno potisnute i ispucane avangardne postupke. Sva zapadna umjetnost koja se temeljila na pečatu osobnog identiteta, velikog Autora, sada se rasredištila i otvorila sebi priliku da otkucava u hiljadama malih glasova i svjedočanstava, kao da je prevazišla davne motive da kome-morira jednu smrtnost i prolaznost.

U književnosti se – kaže Steiner – jezik više nije mogao uzimati zdravo za gotovo. Prvi simbol će biti *Limeni do-boš* Guntera Grassa, koji je trgao fraze i topio – izlivao

riječi, dijalekte , slogane, igre riječi, rastapajući u loncu vruće jezičke lave; u *Psećim godinama* će već pastiširati hajdegerovski metafizički žargon, kao osvetu za umiješanost njemačkog filozofskog govora u žargon autentičnosti; Steiner poantira, da je Grass novim kombinacijama pokušao njemački jezik očistiti smijehom i turpizmima, nagomilavanjem raznih ritmova, često ne odajući povjerenje književnosti i riječima. To je – pored Becketove ili Celanove retorike šutnje – drugi modus u književnosti koja, u sjenci Holokausta, bujne i raznostrujne jezične tokove svodi u vrtače. Kao da umjesto pada u tišinu, osvećujući se zbog toga to što je riječ iznevjerila, pisci nekad i biraju forsirati kakofoniju, mnogozvučje, mnogostrujnost jezika.

To će biti put kojim će na s-h jeziku, nakon Holokausta i Gulaga, krenuti Bora Ćosić, kao potomak avangardista, birajući karnevalstvo, dadaističko mucanje, patafiziku, automatizme nadrealizma, sišavši sa plenuma u podrume gdje se odvijala velika Trimalhionova gozba, budući da mu je sedamdesetih godina zbog *Uloge moje porodice u svetskoj revoluciji* na neko vrijeme zabranjena javna djelatnost.

Upravo je Bora Ćosić u jeziku proslavio što je uhvatio u raskoraku svijetlu Revoluciju, koja je došla u isto vri-

jeme sa nevjerovatnim opustošenjem i alogijom Drugog svjetskog rata, bacivši se u tim jezičkim podrumima na mnogobrojne vidokruge, od kojih nijedan neće biti zakonodavni književni jezik. - U ratnom Beogradu osluškuje govor raznonacionalnih susjeda, jezik piljara sa tržnice i prodavačica iz parfimerije, sriče natpise na firmama i u oglasima, pamti šatrovačko izražavanje školskih drugova, uličnih nosača i protuva po kavanama, tragajući za modusima kako sve pretvoriti u nebulozu i prostakluk, buvarsko-pekiševski jugoslovenski rječnik. Ne poričući ni drugu stranu srpskog trimalhionstva, koju je opisao Konstantinović u *Filosofiji palanke*, povezanog sa nacizmom, Ćosić – sada nakon opustošenja i ludila Drugog svjetskog rata, u toj jezičkoj kakofoniji, u tom ritmu koji prije njega pišu i Vinaver i Vučo, Matić, Micić, Aleksić, Černigoj, vidi savršeno naslijeđe koje će potpuno raskuštrati i razalitati građanski i uštogljeni /beogradski/ lijepi stil koji se prenio i u socijalistički leksikon. Tu neće biti neznakovit ni njegov eksperiment sa miješanjem srpske i hrvatske varijante jezika; multilingualni kontekst u to vrijeme izostaje i kod njega, ostajući i sam jednojezičan, iako najveći jezički talent među piscima.

Tim duhom rasipanja i izvrtanja svega, onda kad je već sve u riječima izgubljena, po Ćosiću, biće nadahnut i

njegov saborac – neoavangardni raspop Radomir Konstantinović, najveći antisistematičar srpske književnosti, kao jeresijarh svakog dogmatizma, koji će reispisati tomove i tomove iz srpske kulture, obrćući je tumbre i prokazujući kolaboraciju književnosti i propagandnog žargona; Vinaverov duh, vizija o transformaciji jezika, njima obojici bio je daleki i dragi signal, kao da su nastavili tamo gdje je Vinaver zastao. Zainteresovani za razrokost, odstupanja, krivudavost i omaške, provodeći taj duh kakotedragosti poslije ratnih alogija u potpunu kakofoniju i obješenjaštvo – i Bora Ćosić i Konstantinović, među brojnim sistematičarima, kao da žele reći da više nijedna jaka ekspresija i sistematičarstvo više nisu mogući. Zanimljivo da do danas neće postati kanonski pisci.

Vidjevši da su stravičnim prezentom upravljaju i slike prošlosti, simboli i konstrukcije, oni su odlučili unatraske prečitati cijelu povijest ideja i jugoslovenske kulture. Steiner, naprimjer, temelje civilizacije vidi u mitu pada, kao da se odgovoru na svaku slutnju krije duboko u davnoj katastrofi. Slažući sve slike iz zapadne kulture o invaziji Skita i Vandala i Mongola, o ruševinama i zgarištima Londona ili Pariza ili Berlina, pretvorenih u zgarišta i pustare, što su prije bile samo puke ma-

štarije, kad ih sada postavi pored fotografija sravnjene Varšave – ti će sklopovi dobivati nova značenja.

Romani koji su najnadahnutije govorili o krvožednom, varvarskoj i orgijastičkoj boli, kao *Salambo* Gustava Flauberta, bili su ekspresije potisnute neutoaljive žudnje i užasne dosade koji osjećaju autori. – Kod nekih drugih autora, kao što su Louis Ferdinand Celine ili Pierre Drieu La Rochelle, taj *ennui* će dobiti jaku antisemitsku ekspresiju u pamfletima, vrlo politički konsekventnu.

Svaka razvijena civilizacija izaziva unutrašnje lomove i razvija nagone ka samouništenju, tražeći u jeziku rastere nestabilnosti i sagorijevanja. Kao da se i nasilno rastakanje krije u složenosti društvenih i intelektualnih oblika. – Tako su i koncentracioni logori, po Steineru, pakao izbačen iz zemljine utrobe na površinu. Nadomještajući veliki gubitak vjere u Raj i Pakao – u logorima je bila postvorena milenaristička eshatologija straha i osvete, potiskivana u imaginaciji Zapada od Voltaire do Nietzschea, koju je hrišćanska doktrina o prokletstvu tako dugo njegovala. Pismenost se nije tako lako pomirila što se našla zbunjena i usamljena pred prazninom nebesa, tako da je odlučila obnoviti pakao, što je bilo lakše, u vidu parodijske zamjenske forme, nekoliko kilometara od Goetheova Weimara, naprimjer.

Nije bio tako lak proces da se tako brzo prelaze sve te metamorfozu preko vremenskih, seksualnih i rasnih granica. Imaginacija je žudjela sa stvarnim slikama koje se moraju ukazati u stvarnosti. Jezik i pjesnici su izgubili korak sa stvarnošću – svijetli snovi o transformaciji jezika koji će biti brz kao stvarnost nepovratno su ugušeni u Auschwitzu i Jasenovcu.

Sjećanje u vitrinama

Srpske akademije nauka i umjetnosti

Stvarnost filtrirana i konstruisana u postmodernističkoj hiperrealnosti mas-medija neće prestati ništa manje da sluđuje visoku pismenost, koja je još uvijek kaskala zastarjelo. Stara mitologija pokušavala se i u tom svjetlu, kao propaganda, otjelotvoriti u stvarnosti i pomicati i postajati brda i gradovi. Bujna mašta nastaviće davati doprinos da se ukazuju u stvarnosti mitske slike, da se cijela pojavnost ustroji prema tim obrascima, stajući na put nesvjestici i jezovitom ubrzanju u promjenama prosječnog životnog veka i unošenje terapijskih i narkotičkih supstanci, raskomodavanju personaliteta i psihe, kao da želi vratiti stabilan rječnik koji će ustrojiti psihosocijalnu metamorfozu.

Zanimljivo da će – pedeset godina nakon Holokausta – srpska ratna lirika, kanonska, početi evocirati stoljeća etničke kulture. Književni historičari će se usred rata i novog opustošenja kapricirati da u inventar i vitrine ponovo izlože sve te pjesnike koji će prizivati duh nacionalnih borbi sve od godina ustanka 1804. godine, čeznući za nekim harmonijama usred medijske halabuke i manipulacije, nakon epohe u kojoj su se svi morali odricati nacionalne pripadnosti. Došlo je vrijeme da – poslije postmoderne/postholokaustovske raspolućenosti glasova – kao i socijalističkih internacionalnih i avangardnih projekata - ponovo krenu čeznuti za Pjesnikom kao epskim i mitskim glasnogovornikom zajednice, bar nakon raspada socijalističkog modela; zanimljivo da je ta etno hiper-realnost začeta usred socijalizma u poeziji ikonoboraca ikonobranitelja.

Vratilo se sve do srednjeg vijeka, na temelje dvije institucije – vladarstva i arhiepiskopstva, nacionalne države i crkve – koje vode sveti muževi, hristoliki sveci srpske zemlje, što su pjesnici osjećali potiskivanom i utuljenom tradicijom. Samom jezičkom stilu bila je potrebna provjera u davno minulom vremenu i vijekovima kulture, ne više samo u tehničkom eksperimentu. U strategiji ukrštaja, savremene figure su upodobljene u pos-

tmodernim troparima koji ispunjeni, kao naprimjer kod Rajka Petrova Noge, aktuelnim toponimima i odrednicama, s arhaičnim prizvukom, kao što su Srpska, Karakaj, razmirja, nepogrebeni, voda drinska, nesmirenik drski, mrtvi i njihov obol, a na vertikali: perivoj mitski, duše koje huje trskom, Letin zagrljaj, međa kliska i crni kraj. Svaki sinhronijski sklop sjećao se dijahronije epske nacionalne istorije, a odsječcima dnevne politike i slikama rata dodijeljena je mitska težina.

Pjesnici se – bilježi zavještajna književna istorija - kreću u prostoru pouzdanih znakova, tako da njihovi podvizi postaju opet žrtva za krst i slobodu, ponavljanje Hristovog podviga i žrtve kosovskih junaka, oživljujući Njegoševu dilemu, bježeći iz Vavilona u zavičajni zbjeg, padajući ponekad i u istorijski pakao i grijeh grada, dok nebeske dveri, ipak, ostaju odškrinute. Takva intervencija i odbrana smisla nacionalne kulture – vidjela se kao presudna intervencija protiv (post)moderne samoposvećenosti.

Kakofonija i besmisao opet su odmijenjeni mitskim slikama koje su trebale djelovati utješno, a poetsko vraćće svoju punoću, umjesto da podlegne zahtjevu aktuelnosti. Bio je to kanon poezije za koje su se pjesnici i kritičari Matija Bećković, Rajko Petrov Nogo, Nikola Ko-

ljević borili decenijama ranije. Pjesnici su sada potomci Njegoša, Dučićevi đaci i nećaci, baštinici junačkog deseterca, često presvučenog u lirsko ruho, kao i privrženici Andrićeve ljubavi za istoriju u prozi, povratnici nakon avangardnih lutanja na onaj Skerlićev središnji put, nasljednici kosovskog predanja. Odavno su bile u jeziku porazbijane sve tradicionalističke vitrine, osim na Srpskoj akademiji nauka i umjetnosti, gdje su bile izložene poetske mošti, kao da se katastrofa u Evropi nije ni desila. Ako je već Auschwitz bio predaleko, možda ih se ticalo što je jezik bio ugušen u Jasenovcu, tu se više nije moglo sjećati počela. Nasuprot će stajati neoavangardni pisci koji su oduvijek forsirali apsurd i alogiju, kakofoniju, kao Bora Ćosić i Konstantinović, izjasnivši se sada angažovano protiv politika koji će rezultirati genocidom 1995, za njih kao da nijedna obnova i kontinuitet nisu bili mogući.

Trop šutnje, poznat od Hofmannsthal a i Kafke, reafirmisan je nakon 1945., odajući duboku paradoksalnost i krhkost jezika. Nabokov, Becket i Borges razvijali su već preko cijelog svijeta svoju književnost bezdomnosti, kolebajući se oko materinskog jezika, a nikad nisu aktuelnije teorije o književnosti kao problematičnom jezičkom konstrukt u koje su razvili praški i moskovski

jezični kružok. Velika figura genija ispraćena je preko granica, pisci pišu na nizu jezika, ne osjećajući se više baš dobro okučeni.

Becket odavno nije svoj ni u francuskom ni u engleskom jeziku, ima sluha za najdublje idiome na raznim jezicima, najnormalnije prevodi samog sebe, sklapa šale i igre riječi, pravi kriptोजezik, bez korijena, sastavljen jednako od francuskog, engleskog, anglo-irskog, i potpuno privatnih fonema i intervencija; ponovo proživljava, na drugačiji način, prvobitnu inspiraciju. Borges razvija parabole i poeziju daleko preko granica španskog, postaje kao pisac savremen i brizantan na raznim jezicima, posuđuje i ovdje i ondje registre. Neudomljen, lutalica preko jezika, otvarajući novi prozor na egzistenciju, svagda ostajući ekscentričan, povučen, nostalgičan, namjerno nepravovremen, Nabokov provlači zastavu eksteritorijalnosti preko Weltliterature od Rusije do Amerike.

Sve više se polaže na nove forme pismenosti, komunicira se bojama, nizovima, znakovima, gestama, mimikom, slikama i zvukovima, razaznaju se simboli u novoj pismenosti. Sav kaos se podigao iz drastične krize jezika, um gubi povjerenje u čin same komunikacije - prokazuje se ekspresivnost Hölderlina, Rimbauda i

Mallarméa, evocira se Broch, Kafka i Canetti i Kraus, kao proroci, u trokutu tame Beč-Prag-Berlin, koji je kristaliziran tamnim sjajem od svjetskih ratova, masovnih pokolja i tvornica smrti, a humanistička svijest se razvija kao kolaps... – Poslije se na sve to nadovezuje udar mas-medija, svi su pod imperativom da razviju svoj idiom, osjećajni stil, dok su snovi i riječi potpuno invadirani reklamama i džinglovima; prijete odavno neuro-transplatacije i mikročipovi. Visoka kultura odavno izgleda kao parodija, postoje neoavangardni parodični stilovi; Nabokovljev prijevod Evgenija Onjeginina zvuči kao komično-nostalgичno remek-djelo – sam indeks izgleda kao parodija, a na taj efekt parodične upotrebe bibliografije, formalnosti i filologije, Borges već igra pola stoljeća.

U svom tom post-holokaustovskom haosu, vavilonskoj pometnji jezika, kad više niko ne vjeruje u poslanje visoke kulture i to da jezik može nešto reprezentovati – pedeset godina kasnije, pošto su kritičari kao George Steiner sve to razvili u svojim knjigama, u jeku nove ratne alogije i apsurdna, masovnog uništenja i novih istrebljenja devedesetih, neko uzima i estetski superiorno slaže djela u lijepe izloge Akademije nauka i umjetnosti, naprimjer kao mošti ulaštenu ikonobraniteljsku liriku, osjećaju-

ći se vrlo superiornim, što se sjeća vijekova nacionalne kulture, na čistom jeziku, leksički vrlo evokativno.

Svi koji se oglušaju na tu zakonodavnost proglašavaju se estetski zalutalim u malom kanonu. Ako je Steiner bio predaleko, mogli su provjeriti šta su o ritualima umiranja jezika pišu tih godina Vinaver i Oskar Davičo, ako već ne Konstantinović. Ta lirika koja se izdaje, kao da se sjeća vijekova i ratova – sada ostaje netaknuta time da je više nemoguće kolektivno sjećanje u Evropi: ko se tu ustvari trebao sjećati – narod koji je istrijebljen, ili narodi koji su radili na tom uništenju; pamćenje Holokausta samo sebe rasklapa na slova i pokušava se sastaviti, svaki put ispočetka. Imperativi, estetski, kako primjećuju Blanchot, jedne pored drugih se slažu, alogično, kao bilješke zatrpane u blizini krematorijuma, ili jasenovačkog nasipa prema Savi, na kojima je pisalo, jedne pored drugih, i 'Pamti šta se dogodilo' i 'Ne zaboravi' i 'Nikada nećeš znati'.

Sada je jedan narativ trebao postati oficijelni dio kulture, kao komemoracija Holokausta, a tako se mnogo radilo da svaki trag istrijebljenog naroda u evropskoj istoriji bude izbačen i zatrt. Najveća trauma od prosvjetiteljstva do modernizma u evropskoj kulturi - kako biti jevrejin i građanin - kao da je sva težina etničkog

i religijskog evropskog građanstva projicirano na njih, ugušena s njima – sada je ostavila traga u tom što se ničemu više u jeziku ne vjeruje, ili bar u sve se sumnja. Ubijeni i mučeni zbog etničkog porijekla, ti svjedoci i preživjeli javljat će se poslije u individualnim govornim činovima koji će populistički pjesnici devedesetih uravniti, završiti, poništiti u ritmu kolektivne kukumavke; ono što je uzrokovao kolektivni koncept – bilo je poslije posvjedočeno na način lični, što će akademski kritičari pokušati ponovo uobručiti u kolektivni okvir.

A to što je na istom mjestu – u Jasenovcu – istrijebljivan i jedan narod, poslije čije tragedije će evropska kultura trajno biti privedena stanju dislokacija i rasipanja jezika, možda je mogao da takne duh koji je diktirao strofe o stoljećima evokativne nacionalne srpske lirike, sjećajući se kontinuiteta drugog istrebljivanog naroda na istom mjestu. Vratiti predratnu ili devetnaestovjekovnu evokativnost bilo je prelako rješenje.

Evropa i jevrejski pisci

Pišući o istočnoevropskim Jevrejima, godinama prije Holokausta, Joseph Roth kaže da svi ti građani po štetlovima ne znaju ništa od socijalne nepravde sa Zapa-

da, ništa od pristranosti u odlukama visokih krugova, ništa o toj zapadnoj ubrzanoj perspektivi nazubljenoj tvorničkim dimnjacima i elektranama, ništa o vječnoj mržnji na kojoj se griju ti najcivilizovaniji narodi, u sofisticiranim resantimanima. Istočni Jevrej, za svo to vrijeme, gleda Zapad kao obećanu zemlju slobode, pravde, civilizacije, rada i talenta, mjesto uvoza i izvoza inženjera, automobila knjiga i pjesama; Njemačka dugo tim istočnjacima ostaje zemlja Goethea a ne Hitlera. Htjeli ne htjeli, u isto vrijeme svrstani u jevrejsku rasu, svi ti građani, ostajući manjinci, bore se za prava i red u datim zemljama – kao građani, puki državljani; dok manji dio sniva snove Palestine, većina su asimilirani.

Istočni Jevreji dvadesetih i tridesetih, objašnjava Roth, vjeruju da su ti međunacionalni problemi u Evropi šuplji odjeci iz prošlosti, da Zapad ima viziju Evrope koji će u jednom trenutku prerasti u viziju svijeta. Dašak plijesni, krvi i nacionalističke inteligencije – u njima su tih godina zanemarivi – oni su najčešće srednja klasa ili niža srednja klasa - najveći umovi se već bore sa problemima budućnosti, iako u stalnom predosjećanju opustošenosti. Prodirući na Zapad oni su, kao svježa energija protiv aseptične dosade, spremni proći kroz karantenu za useljenike, uzlazeći u zemlju koja otvara

obzore za kasarne i koncentracione logore, postajući diplomati, novinari, upravitelji banaka i policijski inspektori, i vodoinstalateri, tesari, krojači, krznari, bačvari, staklari i krovopokrivači. To što je srušio predrasudu o istočnim Jevrejima kao seljacima koji žive pod jednim krovom, nezainteresovani ni za šta osim lova i pića, Zapad pripremajući se za ekspresiju resantimana – koja je imala urediti svijet - nije ni primjećivao.

Počelo ih je intrigirati pak, ponekad, da su ti čudni rabini i trgovci često i pjesnici ili mislioci, tek urijetko revolucionari, najčešće sa iskustvom pogroma, ruske revolucije i krvavog raspada Austro-Ugarske. Cionizam i (nacionalna) državnost su, po Rothu, zapadnoevropski ideali koji su Jevreji prihvatili ugledavši se na civilizovanu Evropu, jer su po Istoku najčešće živjeli potpuno nezabrinuti za svoju nacionalnost, govorili nekoliko jezika, došli nakon generacija mješovitih brakova; domovinu bi osjetili tek bijavši negdje regrutirani. Nacionalnost je tako, poanti-
ra Roth, zapadnoevropski izum, proizvod zapadnih učenjaka, a kolijevka modernog cionizma bio je Beč, dok je Austro-Ugarska dala obrasce za etno-nacionalizme i austrijski parlament priliku za borbu raznih grupa za nacionalna prava. To nacionalno samoodređenje, kao bojni poklič nad Evropom, preuzeli su i Jevreji.

Dobivši ugovorom u Versaillesu i u Ligi naroda u mnogim državama status nacionalne manjine, pravo na vlastite škole, vlastiti jezik, počeli su sve više da liče na naciju u evropskom smislu... Evropa kao da se pobojala, počevši da umjesto njih rješava njihovu nacionalnu sudbinu, posljednji taktovi te brižnosti čuli su se u Auschwitzu. Bili su sumnjivi, iako su njihovi sveti ratovi, generali i pobjede, domoljubne studije i nacionalne pobjede, ležale daleko u biblijskoj prošlosti. Strah od njihovog monopola, kao da ih otjelotvoravaju na sopstvenu sliku i priliku, zapadni Evropljani su počeli imaginirati u antisemitskoj paranoji i groznici. Svi ti bradati mudraci po Galiciji, koji su željeli obrađivati zemlju, koji vraćaju sve te sinove na zemlju i odmiču ih od knjiga, Evropljane podsjećali su na djetinjstvo sopstvenih nacija, željeli su ih prikazati kao opasnost. To što svi ti doseljenici u kibuće u Palestini – moraju uzeti puške u ruke da brane zemlju, također po uzoru na Evropu, postajući nasljednici pradjedova, civilizatori i radnici, donoseći Arapima pero, inženjere, nove ceste, mitraljeze, filozofiju i ostale stvari iz Engleske, podsjetit će Evropljani na njih same, tako su kulturu donosili u Galiciju. Namjesnik Palestine je, sigurno, prvo Englez ili Evropljanin, pa onda Jevrej, insistira Roth.

Za to da svijet ne bude sastavljen od nacija i domovina koje brane svoju kulturu – Roth pledira već dvadesetih godina, nespreman žrtvovati za te koncepte ijedan život, videći kao jedinu satisfakciju Jevreja, što takvu domovinu nikada nisu imali. Nekoliko godina poslije, 1933., u pismu Stefanu Zweigu – pisao je da će Jevreji nesumnjivo nestati – jesi li naučio Talmud? jesi li se večeras pomolio Jehovi – pita svog sunarodnika ironično: mi smo Nijemci, Zweig, kaže Roth, sa čudnim naslijeđem na koje civilizovani narodi gledali, ako ne sa veseljem, onda bar s poriv da zasad ne uzmu gumenu palicu u ruke. Roth ukazuje Zweigu da postoji raskorak između njegovih očekivanja protiv bestijalnosti, kao pravog Evropljanina, i toga da se već mora uzdržavati da drži javna predavanja, priklanjajući se smjernosti i izolaciji koju su morali, kao trpljenje i strepnju, da gaje i njegovi preci. Teško je odbaciti 6000 godina židovstva, kaže Roth, ali teško je i 2000 godina nežidovstva, više dolazimo iz humanosti i emancipacije nego iz Egipta: naši preci su Goethe i Lessing i Herder isto koliko i Abraham, Isaac i Jacob, poantira Roth, obavještavajući Zweigu koji su sve jevrejski izdavači krenuli da polako propadaju u Beču.

Nekoliko godina kasnije – Roth će već biti mrtav od depresije i alkohola - Zweig će morati da bježi od nacističkog barbarstva – uvijenog u evropejstvo - preko rijeke u Salzburg, zatim u London, i preko New Yorka stigavši se u Brazil, za koji je naivno mislio da mu može biti desetak dana da ga obiđe; naći će se tamo, prepun poštovanja i očekivanja, u vrijeme kad još uvijek junaci iz engleskih romana idu u Rio da uče španski. Činilo se da je ponovo našao rješenje, kao panaceju.

Dok tridesetih godina gleda uspon nacista Zweig je pisao naširoko o Erazmu Roterdamskom, velikom zaboravljeniku, prvom svjesnom Europejcu među literatima, ustrajnom prijatelju mira, najrječitijem braniču humanističkog ideala.

Samostalnost mišljenja bila mu je nešto, što se samo po sebi razumije. Njegov slobodni duh nazirao je uvijek, da znači okrnjenje božanske mnogostrukosti svijeta, ako čovjek, bilo s propovjedalice ili s katedre počne o svojoj vlastitoj, ličnoj istini govoriti kao o vijesti, koju je: Bog njemu, i to upravo samo njemu, prišapnuo u uho.

Prvi put nakon pada Rima u Erazmovo privatnoj republici opet klija zrno opće evropske kulture. Najan-

tifanatičniji učenjak, međutim, nalazi se uvučen u jednu od najdivljijih eksplozija koju poznaje povijest, narodno-religioznu strast oko Reformacije koja je čuvala sjećanje na pramržnju prvotne ljudske zvijeri, Erazmo gubi nadu da će, nakon nekoliko stoljeća i možda tisućljeća moralnog tada odgoja i kulturnog formiranja ljudske prirode, da se potpuno debestijalizira i humanizira ljudski rod.

Sada Zweiga, tog velikog meštra evropske pismenosti u 20. stoljeću, kad konačno ugleda Rio, usred pokolja u Evropi, obuzima jedan od najsnažnijih dojmova u cijelom životu, fasciniran je i duboko dirnut i na kraju će o toj zemlji napisati cijelu knjigu; to je, kaže, bila jedna individualna slika, s hrabrošću i velikodušnošću, puna boja i pokreta koji su fascinirali i nisu zamarali oko, tako da ga usred tog olovnog meteža koji razara njegov i Erazmov kontinent, Zweiga preplavljuje nalet radosti i ljepote, njegove su emocije probuđene, njegovi živci ojačani, njegovo srce zagrijano, njegov um uzburkan – i što više vidi, to više želi vidjeti.

Tu Zweig nalazi rješenje za Evropu, projicirajući tu sve što su sanjali toliko dugo i on i Roth i drugi centralnoevropski intelektualci, često porijeklom Jevreji; kaže, Brazil zaslužuje divljenje svijeta, jer je odbacio evrop-

sku maniju rase i nacionalnosti, izbjegavši zamku da zbog svoje etnološke strukture postane najzavađenija zemlja, najdezintegriranija država na svijetu. – Čak se i na prvi pogled na ulici i tržištu mogu prepoznati različite rase koje čine stanovništvo. – *Postoje potomci Portugalaca koji su osvojili i kolonizirali zemlju: tu su domaći Indijanci koji su od pamtivijeka nastanjivali cijelu regiju; postoje milijuni crnaca uvezenih iz Afrike tijekom robovskih dana; i milijuni Nijemaca, Talijana, pa čak i Japanaca koji su otada stigli kao doseljenici. To je zemlja koja mrzi rat.*

Zato Zweig polemički i utopijski određuje Brazilu budućnost, dok je Evropa već tada zemlja koja ima više tradicije i prošlosti, nego budućnosti. Ono što Brazilu nedostaje, kaže Zweig, to je ono što su Europi ponudile njezine drevne institucije: muzeji, knjižnice, sve mogućnosti za učenje i obrazovanje, otetošivši sve te umjetnike, pisce, znanstvenike ili studente koje u vrijeme dok to Zweig piše rade na mehanizmima i bujicama nevjerovatno efektivnih riječi, podižući fabrike koje će samljati milione mrtvih i istrijebiti iz Evrope cijele narode na vrhuncu modernizma. Ostavljajući Brazil u amanet budućnosti, sav oduševljen, vrlo slavan, Zweig liježe jedno veče u kući u Petropolisu, uzev zajedno sa

svojom mladom ženom cijanid, da se više nikad ne probudi, iscrpljen (kako kaže u oproštajnom pismu) bezdomnim lutanjem i razaranjem njegove domovine Evrope.

– U jednom tekstu iz 1939. pronađenom u zaostavštini, u osvit uništenja Jevreja u Evropi, kao da ga piše nakon Shoaha, Joseph Roth govori o glasinama da postoji logor u Buchenwaldu, veoma poznatom među povjesničarima književnosti, jer je tu bio jedan hrast ispod kojeg se sastajao Goethe sa gospođom von Stein. Kad se šuma počela krčiti da se logorašima napravi kuhinja, a praonica rublja na sjevernom dijelu, nadležni su ostavili da stoji Goetheov hrast. Njemački hrastovi, pod kojima je sjedio Goethe s gdom v. Stein, preživjeli su između kuhinje i praonice koncentracijskog logora isključivo zahvaljujući zakonu o zaštiti prirode. Tu neće zasad biti, poantira Roth, privezan nijedan logoraš, oni su privezani za druge hrastove u buchenwaldskoj šumi.

Taj kratki spoj kulture i barbarstva kasnije će postati opšte mjesto mnogih varijacija. Godinama poslije, kad se vrati iz Auschwitza, Jean Amery će insistirati da Njemačka – pretvorena u krompirište i ruševine prestaje za njega da postoji, izbjegava govoriti tim jezikom, odbačivši pseudonim romanskog prizvuka, potpuno se ne osvrćući prema satu političke politike u kojoj se spre-

mani drugačiji planovi koji nisu imali veze sa krompirištem. Dok je utvarao da se njegovo mišljenje zbog svega što je proživio, podudara sa cijelom svijetom, da je pobijedio svoje mučitelje, zajednica naroda se spremala nadići samu sebe.

Prvi put će se, kaže, žacnuti putujući Njemačkom u vozu 1948, kada će mu pod ruku doći američke novine, preletivši pismo čitatelje, koje je govorilo da će Njemačka opet biti velika i moćna, bilo je djelomično inspirirano Goebbelsom, taj glas je zvučao potpuno drugačije od skrušenosti. U narednim godinama Njemačka će biti vraćena u zajednicu zemalja, mnogi će joj se opet udvarati, Nijemci su sebe počeli promišljati kao žrtvu – istina ne otpivši hladnoću staljingradske opsade - ali jedini ostavši u podijeljenoj zemlji; njihovi proizvodi su rasli na svjetskom tržištu, njemački političari težili su priključenju, dok samog Ameryija, kaže polako osvaja ju resantimani.

Kao što je nekada upadao u oči u logoru lošim držanjem, tako sada dojučerašnjim sapatnicima zanesenim riječim o oprost, među svim tim umivenim ljudima, strči kao onaj koji gaji svoje resantimane. Srevši s nekim mladićem, Nijemcem, koji je na dijalektu njegova djetinjstva tražio mir za sebe i kolegu umorne od neke

mirnodopske noćne službe, potpuno nezainteresovan ovog puta da ih vodi u logor, Amery se suzdrži odgovoriti mu na tom jeziku koji je znao u nijansu, eventualno se u upoznati i uz vino razmijeniti zavičajne utiske i pomirenje, ovog puta tek odvrativši mu na francuskom, osjetivši taj sopstveni zavičaj zauvijek kao neprijateljsku zemlju koja je tog dobrog druga poslala da ga ubije.

Amery nastavlja da se sjeća svih tih časnih ljudi, nekog montera Pfeiffera koji mu je logoru jednom pokazao jevrejski kaput, ponosno, stekao ga je s mnogo marljivosti; Amery ne zaboravlja sve te ljude koji su glasali za Hitlera misleći da je sve to uredu, sve te radnike, malograđane, fakultetski obrazovane ljude, Bavarce, Sarlandane, Sase. Potpuno svjestan da moralno vrijeme ne odobrava resantimane, da će in naposljetku izbrisati, da zlopamćenje neće dati rezultate, da će se Hitlerov Reich i dalje smatrati povijesnom tehničkom nezgodom, Amery ih svejedno njeguje i zadržava i gaji kao estetski provocateur protiv obnove i zacjeljivanja evropske kulture, životodajnih misterija i velikih metafora, i mitskog sjećanja kroz stoljeća, uspostave nacionalnih pamćenja i interkulturene razmjene.

Čak i kad iznese planove da će pisati knjigu o Auschwitzu, dobronamjerni kolega mu savjetuje da taj toponim

nikako ne stavlja u naslov, jer je čitateljstvo alergično već na taj zemljopisni i povijesni pojam, tu se nema kazati ništa novo, no Amery koristi priliku zadržati utisak da o Auschwitzu nije pisalo tako mnogo kao, recimo, o elektronskoj glazbi ili o bonskom Bundestagu. Sve to piše, kako kaže, potpuno neuznemiren postojanjem ili nestankom Jevreja kao etničke i religiozne zajednice, govoreći samo o svoje ime, ne odričući da ga je snašla sudbina jevrejstva, katastrofa koju je morao preživjeti bez Boga, bez nacionalno-mesijanskih očekivanja, tako i toliko da mu biti Jevrejin znači osjetiti teret jučerašnje tragedije, jer taj broj utisnut na lijevoj podlaktici: kraći je od pet knjiga Mojsijevih i Talmuda, kazujući mnogo više, pouzdaniji od inih formula.

Kad su u pitanju kontinuiteti i smislenost zapadnog govora, nepovratno je ostavilo uticaja to što je jedno od glavnih djela u filozofiji jezika nastalo gotovo nadomak logora smrti; Heideggerovo pero nije stalo niti mu je um zanjemio, poslije su i Celan i Derrida tražili pukotine. Nakon loma svih vrijednosti – prošlost, sadašnjost i budućnost se u jeziku stapaju u nesvršeno stanje, kao da je gramatika izgubila na neko vrijeme moć da ih razlikuje. To je definitivno suspendiralo avangardne snove o probijanju zidova između riječi i stvari. Nikada nije

pronađen adekvatan odgovor na pitanje o krhkosti kulture, o odnosu između naslijeđa Weimara i stvarnosti nedalekog Buchenwalda.

Jugoslavenska kultura i genocid

U post-genocidnom ozračju estetski nemotivisano i nemoguće bilo je uspostavljati kontinuitete; svugdje tamo gdje je estetika zastala, nastavila je politika. Da se ti lomovi prevladavaju, kao da ih politika prevazilazi, potvrdilo se i nakon genocida devedesetih godina. Koji kao da se morao još jednom dogoditi, da bi sve na s-h jeziku prestalo biti moguće. – Sve nakon toga bili su restauracije starih koncepata.

Jugoslovenska kultura, zasnovana od 1918. na volksich duhu njemačkog romantizma, prema kojem se individualna djela transcendirana nacionalnim duhom, kao autentičnom kolektivnim faktorom koja historijski evoluirala po svojim vlastitim principima, bila je obuzeta simbolima kao što su pjesnik Petar Petrović Njegoš, epska poezija, Kosovski mit, hrvatski pokret Iliraca, mladobosanci, Vidovdanski hram Ivana Meštrovića, koji su kolektivistički simboli koji nisu mogli reprezentovati mnoge jugoslovenske stvaratelje/-ice.

Ubrzo nakon sloma jugoslovenske kulture – žurilo se da se u socijalističkom kontekstu obnovi na tim etničkim simbolima, svaka nacionalna kultura pojedinačno i iznova, imitirajući kako se evropska kultura obnovila nakon Holokausta na zasadima bijele filologije; avangardni i internacionalni stilovi bili su opet marginalni. – Dobro je poznata stvar da se danas i postjugoslovenski kulturni zakonodavci uznemire svaki put, kad u kulturnom polju etnički princip prestane figurirati kao vrhunaravni, ili ako se zanemari, kao konstitutivan. Već se dugo osjećalo da jugoslovenskoj filologiji tako mnogo nedostaje iskustvo bezdomnosti, dislokacije, van-teritorijalnosti; Jasenovac i Auschwitz bili su dugo nevidljivi simboli. Bilo je to transnacionalno i multilingualno iskustvo koje se nije prepoznavalo u postojećoj gramatici jugoslovenske filologije.

Takvi dislokacijski tonovi, u isto vrijeme sa tranzicijom formi žanrova, začuli su se nakon rata i genocida devedesetih godina, posebno na bosanskom jeziku, pokloпивši se u isto vrijeme sa momentumom raseljavanja autora i izlaska na kapitalističko tržište ideja. Prvi put ukazali su se, kao dominantni, autori koji su pisali na nekoliko različitih jezika, stojeći nasuprot akademskim zakonodavcima. Dozivali su se forme postholokaustov-

ske književnosti, izvanteritorijalno. Bijela filologija, kao civilizacijsko naličje nacističke propagande, učinila je mnoge beskućnicima, iz korijena iščupavši jezike i narode, i sami pjesnici bili su bez kuće i lualice po jeziku; taj bijeg iz gramatike bila je njihova intervencija.

Najveći dio zapadne književnosti, koja dvije tisuće godina odjekuje, zrcali, aludira na prethodna djela u tradiciji, sada brzo prolazi izvan dosega. Kolaps hijerarhija i radikalna promjena u vrijednosnim sustavima pismenost privodi destruktiji. Ove su mutacije, po Steineru, dovele do kraja klasične pismenosti.

Multinacionalna vizija u zemlji u kojoj je prevladavala monolingvistička filologija lako se mogla pretvoriti u isključivo ž nacionalističku viziju koja će legitimizirati i politiku etničkog čišćenja i genocida – što je pokazalo postjugoslovensko razdoblje. I prefiks “post” u odrednici postjugoslovenski neće više značiti samo vremensko-političku prevaziđenost državnog okvira, nego osobite obrasce potrage za prijelaznim formama od zastarjelih metafora i visokoparne retorike, od starih figura i institucija, polaganu tranziciju od žanrova jedne prevaziđene pismenosti i književnosti, u novom postgenocidnom kontekstu, nakon što se još jednom otkrije da je književnost, između ostalog, jedna vrlo agresivna disciplina.

Postjugoslovenski i bh. autori, međutim, koji izlaze poslije rata na tržište svjetskih ideja, kao i drugi transliterarni autori, uvode u osjećajnost i nesigurnosti svoje egzistencije; osjećaj bez stalnog boravka, sentiment da je sve privremeno, preispitivanje svih država i uređenja, prosede lirskog i emocionalnog mucanja, dok se riječ raspada pod pritiskom svakodnevne tragedije miliona ljudi, tu si i sentiment apatridstva i izopštenosti iz svih sistema, oživljujući Dvadeseti vijek u evropskoj umjetnosti u doba dvadesetprvovjekovnog distopizma i ludizma, kao memento mori ili odgođeni kraj. Najvažniji događaj, genocid iz devedesetih, biće elaboriran i objašnjen i dokazan na stranom jeziku; sve najvažnije knjige, neminovno vezane za bh. i post-yu kontekst, biće također prvi put štampane na nizu stranih jezika: engleskom, talijanskom, francuskom, njemačkom i španskom. Biće to prvi put – nakon što se Beograd kao Pijemont jugoslovenske pismenosti urušio – da o ključnom događaju ti Južni Sloveni slušaju i na jeziku koji nije njihov, da autore na stranim jezicima uzimaju kao svoje.

Dok je Weltiliteratura od Camusa preko beatnika naovamo bila obuzeta figurom autsajdera, (postjugoslovenski) migrantski post-genocidni pisci – u vječnom stanju

diseminacije i tranzicije, vratili su se toj književnosti osjećanje insidera u pokretu, kao da je cijeli svijet tuđa zemlja. Sumnja u civilizaciju, visoku pismenost i grandioznost umjetničkih djela, kao faza disocijacije duha nacional-socijalizma, barbarstva i nacionalizma, sumnja u arijevsku filologiju kao naličje europske kulture – postaće glavni postjugoslovenski doprinos, kao postgenocidni oprez u postmodernizmu, u razvijanju imuniteta na kojem još uvijek rade zapadne kulture, nakon dvadesetog stoljeća, najčešće uzaludno.

Posljednji Job na večeri srpske ratne lirike

Dok u srpskoj ratnoj lirici smrt opet postaje lijepa i raskošna, kod Miše Stanisavljevića u posljednjoj poemi *348 rečenica o umiranju* raspad se odvrtće uz škripu, astmatično, kao da nema povratka s te staze kojom od prvog stiha stupa posve sam. Nije to prvi put da Stanisavljević stoji naspram vladajućih poetika, njegova apartnost nije od jučer.

Na svom početku on je rekao da više nema reći ništa na način Miljkovića. I njegova posljednja poema dolazi kao završni akcent na jedno razdoblje u kojem književni historičari i pjesnici pozivaju da se konačno završe svi

sukobi (neo)avangardista i tradicionalista, koji su na razne načine od dvadesetih preko pedesetih do sedamdesetih godina tako dugo razarali lijepo tkivo srpske književnosti.

Njihova izlika za takvu pacifikaciju je postmoderna koja, po riječima Ivana Negrišorca, treba da miri a ne da izaziva nove sukobe. Ako do novih sukoba u književnom životu kojim slučajem dođe, onda će to, kažu, samo svjedočiti *uticaj izvesnih socijalnih, ideoloških i političkih činova. (Odbrana istorije u postistorijskom dobu, 1999)*

Stanisavljević je zanimljiv kao pjesnik zato što će u posljednjim zbirkama pokazati kako ti ideološki i politički jezički nizovi iz devedesetih godina mogu poslužiti kao disonanca u lijepom književnom tkanju, kao poetski relevantan kuriozum koji u pjesničkom jeziku valja preraditi i uglazbiti. Blagodareći i toj destruktivnosti, kao pjesnik, na stanicama književne istorije ostaće do kraja upisan svojim odsustvom.

Tih godina naprimjer, u posljednjem poglavlju knjige *Otađbinske teme* iz 1994., namontiranom kao epistola pjesniku početniku, profesor Nikola Koljević komentariše mlade pjesme sa fronta, oduševljen tom lirikom,

cvećem u šlemovima poginulih, semenom crnine, ističući da nikada nije čitao poeziju u kojoj je smrt bogatije i raznovrsnije prisutna, kao živo biće.

Bio je to zakonodavni trijumf jedne ikonoboračko-ikonobraniteljske poetike koja se kao kovitlac počela dizati od sedamdesetih godina, pod lasom ovog književnog historika koji u vrijeme najvećih zločina sada uređuje u kabinetu kao potpredsjednik RS-a.

Privevši generacije pjesnika – svezanih užetom klasičnih formi – u tim posljednjim godinama Koljević vidi da sva ta poezija konačno napušta privatne zidove sopstvenih svijesti, uske krugove nekoliko znanaca, opet vraćajući vrijeme u kojem nadilazi *otuđenost savremene civilizacije i istorije od onoga što čovek oseća kao svoje biće i svoju prirodu*.

Koljeviću je uspjelo da prizove poeziju koja će se i razbijena na lirske trenutke sjećati obzora epske cjelovitosti, vraćajući pojedinca iskonskom biću zajednice, protiv tih raznih formalista koji su *odvojili književnost od čovjekovog života u istoriji*, posebice (neo)dadaističko-na-drealističkih žongliranja i uživanja u iščašenosti.

Poezija će na taj zahtjev odgovoriti porođivši Matiju Bečkovića, Rajka Petrova Nogu (s kojim Stanisavljević 1989.

dijeli pesničku nagradu „Milan Rakić“), Desanku Maksimović, Stevana Raičkovića, kao pjesnike, koji će se i u razbijenosti lirskih trenutaka sjećati epske cjelovitosti. Biće to nanovo čvrsti oblici koji će okupljati raslojena moderna osjećanja, vraćajući snagu da pjevaju toplo o svijetlim grobovima u kojima svaka kost nosi miris *ljukovine* i porodične *bliskosti*. Preparirajući forme lelekanja i arhaične izraze, kao ritualni čin *povratka počelu*, sretno će se opet povezati sa *korijenima i ciljevima života*, primjereno času smrti i sjedinjenju sa precima.

Biće to lirika koja će svoje pravo mjesto dobiti u ratnom kontekstu. Ti su pjesnici, po Nikoli Koljević, potomci Njegoševi, Dučićevi đaci i nećaci, koji su već s kraja sedamdesetih godina tu liriku nove estrade krenuli preobražavati u novu veliku obnovu Tradicije. Tvoračka snaga tih pjesnika, među kojima su vodeći Matija Bećković, Rajko Petrov Nogo i Branislav Petrović, sada konačno trijumfuje, služeći kao orijentir mlađim pjesnicima i kad pjevaju po drugim jezičkim skalama. Suptilno nijansirani prema tradiciji, bilježi književna istorija, gnomski misaoni, skloni apsurdu i ironiji, oni će dati presudne tonove u bespućima traume koju je donio i kraj vijeka, prišavši tom gorkom talogu istorije s kraja devedesetih i posvemašnjoj obesmišljenosti.

Usuprot stoji jedan pjesnik koji će do kraja, pa i na posljednjem post-nadrealističkom vozu u Nigdje, i na izdahu, kad 20. vijek konačno završi, pokazivati da nije sve uredu sa tom jezičkom harmonijom i izgrađenom retorikom kojom se prilazi ratnoj stvarnosti. Ušančena u egzistencijalističko-počvenički žargon, ta najnovija ratna lirika nije dovoljno uronila u neviđeni kaos. To je prilika da Stanisavljević upadne na tu jezičku posljednju večeru i pokaže, zvučno, stihovima, šta je tu sve neadekvatno stvarnosti. To su bili kratki spojevi i alogički obrti među verbalno-ideološkim jezicima koje zastuplja u svojim pjesmama, za što ta vladajuća ikonoboračka srpska lirika ostaje gluha.

U srcu toga okućenja Stanisavljević će se poigrati smrt-nim prapoćecima u prvim godinama devedesetih, u pjesmama kasnije skupljenim u najangažovanijoj zbirci *Jadi srpske duše*. Ukrstivši te starostavne nizove jezika sa živom stvarnošću, on ne čeka dugo i parodično igra na disonancu između tih svijetlih projekcija o prapoćelu i živih faktičnih monologa koje deklamuju raspjevane persone u naporu destrukcije i jednog (ubilačkog) političkog projekta koji se zahuktao na terenu.

U živim stihovima Stanisavljevićevim na licu mjesta se može vidjeti kako se evociraju i dognaju ad absurdum,

svi ti simboli jedne *suviše amblematične lirike, nacionalno osveštane i osviještene*, kojom – kako povodom Petrova Noge primjećuje Predrag Ćudić – stupa sve *emblem do emblema, Zvečen, Odzivi Filipa Višnjića, Žička hrisovulja, tri vojvode bajna, Kosovka devojka*, ukrcani na jedan nacionalno umilni voz, posloženi u dodeksilabičke i deksilabičke vagone, kao kalupe, u kenotafe, sarkofage i mrtvačke kovčege tih rima i stihova (*Vejači ovejane suštine*).

I nehotice i usput Stanisavljević raskrinkava književnoistorijsku opsjenu prema kojoj srpska lirika devedesetih, kao i cijela književnost – kako kaže Aleksandar Jerkov – nikada nije bila ratnoratnohuškačka, ultranacionalistička, ksenofobična, antizapadno i nedemokratski orijentisana, ne prepuštajući se uticaju rđave sredine i okruženja, ne usvajajući simboličke naloge i potrebe koje je orkestrirala i koristila politika (*Ćoroviće- vi susreti pisaca, Srpska proza danas*, 1999).

Dok profesor Jerkov u estetskim rukavicama koristi priliku da odvoji svjetlo od tame, razlučujući liriku od *delovanja pojedinih pisaca u javnom životu, što je druga stvar, kao pitanje politike i poštenja, a ne književne istorije*, jedan suvišni pjesnik in vivo u stihovima pokazuje da je sve to itekako pitanje i književnosti, živo evocira-

jući i iscrpljujući sav taj žargon kojim se drugi pjesnici služe i u javnom govoru i poeziji, koristeći priliku da ga izmetne u grotesku. U vrlo estetskim formama Stanislavljević pokazuje kako se sve to tiče i literature.

To je satirični odziv na imperativ Gojka Đoge koji devedesetih primjećuje da su srpskom lirikom zagospodarile patriotske teme, što je i razumljivo - *izgubili smo državu, izgubili rat, izgubili jedan naraštaj, potopljene su utopije i snovi koje smo snivali više od jednog veka, nacija je u dubokoj krizi - poezija o tom svedoči na svoj način. Ono što izgube na zemlji, pesnici uzdižu na nebesa. Ta divinizacija podjednako vredi za mrtvu dragu, za obrušeni rodni dom i za izgubljenu otadžbinu. Između klasične i moderne poezije tu nema razlike.* (Ćorovićevi susreti pisaca, Srpska proza danas, 1999)

Iz takve divinizacije, posloživši suviše poetske riječi uz nakazne nizove stvarnosti, Stanislavljević će apsurdistički izvući krajnje konsekvence i boriti se sa višeglasjem. Neće se libiti da ih suptilno obrubljuje satiričnim tonovima. Evocirajući žargon genocida u jednoj pjesmi pjevaće o Omarskoj koju je smrt odabrala upravo zbog lijepog imena.

Izvrćući mistiku smrti naglavce, ta pjesma kaže da su karlične kosti dobre za uzengije, mlade Muslimanke

nose na haljama V-izrez do pupka, kao Generalov pobjednički znak, a od butnih kostiju se može napraviti durbin. Stanisavljević bira te izobličene fragmente i kao da lijepi kolaž za tu mistiku smrti.

Pišući u jednom razdoblju o kojem književni historičari imaju reći da je sačuvalo zavjetno pamćenje pjesme, pomažući da opet *prepoznamo sami sebe, na strašnom mjestu i u još strašnijem vremenu*, Stanisavljević evocira biblijske i epske izraze vodeći fiktivnu prepisku sa Crnoriscem iz lista Pravoslavlje, tim velikim stručnjakom za *starost memle njuhom istančanim – koji se prevari za vek ili dva*.

Bilo je to vrijeme, kako napominju književni historičari, kada tkanje jezičke molitvene voštanice u stihovima savremenika nerazdvojivo spaja sadržaj i formu na način da se *najličniji emotivni titraji prepoznaju u ključnim duhovnim žarištima nacionalne tradicije*. Pjesnici su sretno našli rješenje u vremenu *opšte sumnje u vrijednost pjesničkog izraza uopšte*, uspostavljajući sada *čvrstu spregu između individualne svijesti i sistema zajedničkih, nacionalnih vrijednosti, vrativši vjeru u mogućnost saznajne moći poezije*. (Davor Milčević, *Pravoslavna duhovnost savremene srpske poezije*. Doktorska disertacija, Banja Luka 2004.)

Ne radi se nipošto o tome da književnost proizvodi određenu ideologiju, dodaje Ranko Popović u studiji *Zavjetno pamćenje pjesme*, već je tu riječ o povjerenju u jezik kao medij *Predanja i o arhetipskom osjećaju sakralnosti Pisma, Knjige i Slova, koje je neuništivi dio najstarije kulturne svijesti*. To svjedočenje o sinhroniji kulturnih obrazaca i književnih žanrova ili pjesničkih oblika, pokazuje kako *savremeni pjesnik aktivira oblik kanona, tropara ili molitve, ne praveći puki tehnički ili estetski eksperiment, već aktivirajući kulturno pamćenje dotičnog oblika, provjeravajući i sebe i svoje vrijeme u davno minulom vremenu*.

Evociranim formama srpska ratna lirika, po Popoviću, lako se sjeća vijekova, sve do Svetog Save, čitave epohe Nemanjića, duhovnog preobražaja u amalgamu narodnog života i običaja i stvaralačkog duha u crkvenosti i državnosti, u kulturi i umetnosti, u sabornom narodnom životu (zadruga, crkveno-narodne opštine, sabori), u okviru šire, vizantijske kulture.

Neće biti daleko ni koncept zadužbinarstva, kao specifična komponenta *srpskog duhovnog identiteta*, kojoj posebno mjesto daje i klasična narodna poezija, *Crkve i manastiri oduvijek su bili mesta svenarodnog okupljanja i saborovanja, samoispitivanja i samoproveravanja*,

mesta gde se odvijao i odigravao glavni duhovni i istorijski život Srba. U krajnjoj liniji tako će svetosavlje nadgraditi Vizantiju principom *trojne harmonije sabornosti* (Crkve, države i nacije), gdje je nova kategorija nacije duhovna i zavjetna, a ne politička i državna zajednica.

Dok se u jednom poglavlju književne istorije proglašava *urbi et orbi* ta organska vezanost srpske poezije s kulturnim nasljeđem istočnopravoslavnog hrišćanstva i Vizantije, u nevjerovatnom saobraženju Pisma i Predanja, svi zaboravljaju da tu stvara i jedan pjesnik kojeg sveprisutni Crnorizac krsti kao skakavca iz Otkrovenja koji *nauditi ne može raslinju*, toj reinkarnaciji prirodnog čina, revivalu prirodne slovenske osjećajnosti, nego samo ljudima *bez božjeg pečata*. Kako se on uklapa u sabornost?

Pjesnik će se tu onda osvrnuti na svoje zeleno-član-kovite udove, rekavši *još kakav sam skakavac, strah ga je jedino da haustorski ne popije „skakavac“*. *Srb je Hristov, smrti se raduje, orošen-oradošćen na travnjaku leži. Vakolik li sam, a? pobedno se kezi pop*. Stanisavljević uzima svu tu traku suvremene srpske lirike, raščinjavajući najnoviji žargon, izvrće ga naprijed-nazad kao negativ, a onda reže i lijepi nove kombinacije od tih kobnih paračeski u svoje pjesme.

Uskrsavajući taj jezik – po stihovima Stanisavljevićevim početkom devedesetih čest je gost taj veliki podvižnik Crnorizac P. koji je *iskorenio običaj trule kobile među kaluđerima i propisao nijansu cigle za gradnju crkava*. Zločini, progoni, proroštva – kaže Stanisavljevićev satirični subjekt – graktali su mu pod prozorom, dok on vodi teološke raspre sa prestarelom ruskom hrticom jesu li svi božja deca ili neki ipak malo manje to? - U svakom slučaju, kukci gradojedci tu odlaze redovno da se razmašu novom Pravoslavijom.

Prema književnim istoričarima u pitanju je osvojeno prirodno stanište kojem su pjesnici težili preko dvije decenije, kao period zrelosti u kojem se u srpskoj poeziji nakon svih sukoba stače epska osjećajnost s modernim poetskim tokovima. Te formule postaju *kao vanpoetska norma ponašanja za buduće generacije u novim kriznim trenucima*, sistem vrijednosti u koji se iskreno vjeruje, čuvajući značaj duhovnog i moralnog korektiva.

U prevratničkim i pogibeljnim vremenima, neminovno usmjeren ka dubinama nacionalnih preokupacija i stremnji, taj novi zaokret nije oduvijek ni zauvijek i mora se njegovati, sada nepovratno osvojen, kao *patriotski imperativ vidan i nezaobilazan*, došavši nakon što su pjesnici najprije pisali za takozvanu čitalačku publi-

ku, pa za kritičare, i konačno za druge pesnike, kako je gorko primetio Stevan Raičković. Sada se konačno ukazuje plejada srpskih književnika koja se vratila drevnom *duhovnom korijenu i zavičajnom jeziku*, jednako kao i *istorijskom pamćenju prohujalih epopeja i muka*.

Vjerni tradicionalnom obrascu sveštene istorije i otkrivanju i tumačenju praobrazu, kao odraza jednog budućeg značajnog događaja, otjelotvorenih na sliku i priliku sveštene istorije, kao što je Stari zavet je prepun praobrazu novozavetnih događaja, kao što su Tajna večera i Hristovo stradanje praobrazi (prefiguraciji, arhetipovi, arhimodeli) Kosovskog zavjeta, književnici će u generičkom pamćenju i lancu tih praslika čuvati suštinski kontinuitet nacionalne istorije od Svetog Save preko Kosovskog zaveta do krvavih događaja devedesetih.

U posljednjoj sekvenci saobraženja stvarnosti i Kolektiva, Stanisljević – kao pjesnik skakavac – iskočit će da ostavi završnu prasliku, dokumentarno, u svoje ime, pokazujući kako završava pojedinac otjelotvoren na sliku i priliku Joba, jedan anti-Job u živom postratnom okružju, o čemu sva ta ikonoboračko-ikonobraniteljska lirika, s nabačenom kamilavkom starostavne retorike i izgrađenih formula, neće uspjeti da kaže ništa.

Nije zanemariva stvar da u tom kontekstu stoji jedan pjesnik koji se tim figurama igra na drugačiji način, redajući ih tumbe, mnogo efektniji i življi, kao da presipa živu lavu umjesto otežalog kamenja. Kao skakavac koji će pojesti sve te njive i bašte tradicionalista i pjesnika istočnika, koji su pola stoljeća u poeziji zamišljali te vještačke edene krvi i tla. Ukrstivši stvarnosne jezičke nizove i biblijsku retoriku – veličajna mitska zbivanja i sasvim konkretnu istoriju i svakodnevnici – on jamačno igra na efekt disonance i apsurd, ponekad i satirično.

Uglazбивši drugačiju osjećajnost godinama kasnije u *348 rečenica o umiranju*, toj testamentarnoj poemi (koja je imala radne naslove *Ruže smrti*, *Knjiga umiranja* i *Sveska umiranja*), odlučivši se na kraju za naslov kancelarijskog prizvuka, Stanisavljević svodi i rekapitulira jedan konkretan život, kao hodajući faktovik. Iza toga kao da ne ostaje ništa, kao da neko svodi konačni spisak.

Mnogo tu polaže i na melodiju jezika koja se zahuktava i gubi dah do pucanja. Kad su ratovi već prošli, dok pjesnik pada posve mirnodopski, kad su iščilele posljednje nade postmiloševićevskog perioda, zvone posljednji akcenti i na onu veličajnu ariju srpske lirike koju su pjesnici, zajedno sa književnim historičarima, nekoliko desetljeća odsanjali poneseni toplinom smrti.

Ovdje se sada pred njima ukazuje Job koji neće ozdraviti, krenuvši odavno putem koji je predosjećao, za njega nema nikakvog spasa. Spreman je sav taj raspad tijela opjevati tehnički – medicinskim glosarijem; to je kod njega poetičnost, i aktuelnost koja zamjenjuje biblijski hronotop. U pitanju je neka tehnička osjećajnost, ironična, neumoljiva, koja nema sluha za cikličku prirodnu obnovu i prasliku, kao da sve voli unakaziti rastvorenim stvarnosnim nizovima. Ona pokazuje, ne samo šta se dogodilo sa biblijskim obrascima iza rata, nego i to kako se u sveopštu nakazu izmetnula stara nadrealistička avantura i pouzdanje u jezik, koji su trebali transformisati život.

Nadrealistički poleti, pokopani živi, zamijenjeni ikonoboračko-ikonobraniteljskom retorikom, sada se vraćaju drugi put, prigušenije i satiričnije odjekujući, kada su svi veliki snovi odavno pogušeni i suspendovani. Ta nadilaženje postojećih ritmova egzistencijalističkog starostavnog žargona, što je Stanisavljević prvi otpočeo, nastaviće da odjekuje i kasnije, sve do poezije Dragane Mladenović, Tomislava Markovića i Miloša Živanovića, koji će anti-poetski nastaviti da razbijaju te lijepe vitrine lelekanja i akademskog kukumavčenja, razarajući kuću umilne muzike u kojoj su se saobrazili Poezija i

akcija, Pjesnik i Kolektiv, insistirajući (i satirično i apsurdistički) na stalnom ukrštanju poetskih mačeva sa nakaznim političkim jezičkim nizovima.

Stanisavljevićeva testamentarna poema, ne-klasičnošću forme, tim neredom, nejednakim odsječcima kao razbacanim prizorima, označava trenutak kad jezik opet puca na individualne nizove i tokove svijesti, post-nadrealistički izobličenih sintagmi, na stravu i užas koljevićevskih profesora i pjesnika koji su poetsko vrijeme bili, u nevjerovatnom pothvatu buđenja naroda, bili zatvorenih očiju ucjelovali kao epsko jedinstvo.

Nije to kod Stanisavljevića obično mističko predosjećanje: ono je motivisano i društveno-istorijskim koordinatama. Prošlo je za tog subjekta vrijeme i rata i mira, i buđenje naroda i antimiloševićevskog bunta, pjesnik ponovo ostaje razdružen i sam, dovoljno za epilog jedne pjesničke borbe koju nije želio da vodi niko. Pjesnik i Zajednica nemaju više nikakvog kontakta i nikada više neće ni imati.

Defetizam posljednje Stanisavljevićeve poeme živim iskustvom raspadajućeg čovjeka odgovara na povratak *celosnosti praroditeljskog zahteva*, na nezadovoljstvo postojećim jezikom koji se u savremenosti otuđio

od izvornog, autentičnog, obogovljenog, praroditeljskog *Ja*, što se pokušalo ne samo ikonoboračko-ikonobraniteljskim oživljavanjem zavičajne i arhaične leksike, nego još i ranije, po Konstantinoviću, i reformom jezika u doba srpskog nacizma.

Stanisavljevićeva gesta je u tome da još više produbi tu krizu, u skladu sa destruktivnim istorijskim momentom, ličnim svjedočenjem rasapa, uvođenjem besmislica i turpizama u visokoparni jezik o smrti. Sve lirske i političke utopije koja su nadomještale taj gubitak jezika otvaraju se kao pustinje.

Stanisavljević, međutim, pokazuje da svi koji traže stari žubor jezika kao iskupljenje, nailaze na odsustvo i šutnju. Već nakon Auschwitzta jezik je bio iščupan iz korijena, kao što se raspršila budućnost svih tih pogušenih i spaljenih, stucanih u prah i pepeo i prosutih u rijeke. I kad ne pjeva direktno o novoj stvarnosti logora i masovnih grobnica, čak i bez logoroloških slika, u ritmu sopstvenog kardiograma – u ritmu sata koji otkucava samo njemu – osjeća se to što Stanisavljević uzima na sebe ulogu svjedoka, koji nije spreman samo da ga nesreća pogodi, nego da i on sam, vrlo hitro, nesreću juri, ne bi li se već jednom otkrilo da sve to vodi u nigdje (poznato od Becketta). To je habitus kojim će samog sebe podsjetiti na logoraše.

Tako te nesreće, istorijska i/li klinička, isprepliću se, tako individualno dobiva povijesno i nadindividualno značenje. Čak i kad šuti, i kad grca, i kad proriče i proklinje, ovaj pjesnik ispljuvava iz grudi samo olovni prah punim ustima, zagrcnut, strašno kašljući. Za razliku od Mallarmeja koji je nakon revolucija uveo tu testamentarnu figuru punu ekspresivne vjere, skupivši snagu iz 19. vijeka... Stanisavljević više živi na onom valu praznine kojom je pukao presječeni dah kod Celana, nakon Holokausta, kada se ekspresija posuvratila u polomljene riječi i stihove.

Nakon katastrofe, pola stoljeća nakon Mallarmeja, kako su primijetili, majstorstvo se dislociralo, cezura tu znači slom svijeta, nešto se stubokom promijenilo, stari sat je prestao otkucavati, jezik uveden u bezvrijeme kao u vakuum, lirski subjekt je vječno na ruti deportacije. Pjeva se u izmijenjenim formama, vratilo se mucanju i lomu. To sveopšte razaranje gradova i spaljivanje miliona ljudi moralo se osjetiti i u jezičkom ritmu.

Stanisavljević na ovom jeziku pokazuje kako je skončao jedan veliki politički nacional-projekt vraćanja Smisla, pretvorivši se u ružnu kompoziciju koja klopara spaljenom zemljom ravno u raspršenje. Tišina se ovdje javlja kao ritmički slom, fonetski tok se prekida, nema više sazvučja, krši se harmonija sopstvenih stihova; iskida-

no, izgubljenog daha, nedovršeno, posustalog koraka, mnogo tahikardije i astme u odnosu na prethodne zbirke, to je ritam i u zavještajnoj poemi Stanisavljevićevoj.

Stara kontrola osjetila razbijena, putuje se jedino u dubine davno zakopane budućnosti, suspendirane, tu je tišina ili bjelina jedino utočište. To što subjekt jezdi u ritmu faktovika donosi samo slike sve izvjesnijeg užasa, skalamerije. Iako se oslanja na jezičku melodiju, u kojoj se čuje taj ritam izgubljene budućnosti i katastrofe, pjesma se ne uspijeva oporaviti u novom ritmu, ne dopirući ni do koga.

Nema tu prevelikog pouzdanja u riječ, koja postaje grozota. Da bi se bilo šta poduzelo, potrebno je biti prije toga oslobođen svoga kostura i nerava, potrebno je prisustvovati, a njegov subjekt se na kraju raspada na hemijske elemente, kao dohvaćen atomskom eksplozijom. Prije nego je skočio u Senu, Celan vidi pjesmu kao manifestni oblik i samim tim dijalog, kao poruku u boci koja bi mogla negdje možda izaći na kopno, ne nekoj obali srca možda. Djelo Stanisavljevića, najživljeg pjesnika devedesetih, još jednom pokazuje da je ta obala nakon 20. vijeka ipak nigdje.

Genocid u izvanmoralnom smislu

Uz opustošenje i katastrofu otpočетка su prisutne riječi koji kažu da tešku prošlost treba prevazići i okrenuti se budućnosti. U Evropi su ta komemoracija i duboko humana uzdanja išli u isto vrijeme dok se razgranava retorika šutnje, kao savremenici Camus i Beckett, na dva kolosijeka. Podizaće se poslije, kako godine budu odmicala, svijetle priče o europeizaciji, o novom i neviđenom razumijevanju i prekograničnoj saradnji, interkulturnom ekumenskom razumijevanju, dok podzemnom strujom nikad neće prestati da se širi destruktivnost i suspendiranje svake budućnosti i vjere u humanost.

Kao: sve će biti dobro, i ništa više ne smije ostati isto. Camus je u publicistici i esejima bodriji, nema onoliko ćorsokoaka kao u nekim romanima, mada nastaju sinhrono. Već 1943. kritikuje njemačkog prijatelja što se stidi inteligencije, govori u tim pismima o razumu, kritikuje hijerarhiju vrijednosti kod nacista, pouzdajući se u dvije elite svoje misli: razum i hrabrost. Predviđa da će se u Evropi morati dosta učiniti, u njoj se uvijek mora nešto stvarati, ništa neće biti izgubljeno. Kao da se dogodio jedan izazov i kao da će se moći nastaviti normalno. Na ovom jeziku, kad se genocid vrati devedesetih, otada pa sve do danas nikad se neće prestati čekati da sva ta tragička zbilja urodi jednom katarzom i vječnim spasenjem.

Podzemna struja iza genocida toj svijetloj vjeri i obnovi rijetko proturiječi, češće je usvaja i odnosi u semantičku vrtaču. Onda kad riječi obuzima devalvacija, a (po)ratna stvarnost počne imitirati žurnalističku frazu, književnost izumljuje nekoliko načina kako da šuti: posvećuje se montaži, kolažu, varijaciji, dopisivanju, slaganju citata, preregistraciji, rastakanju slika, domišljanju i izvođenju tuđih stavova i riječi ad absurdum, kao u katalogu fraza i opštih mjesta. To je već jednom isprobano u avangardi, iza Prvog svjetskog rata. Posebna stranica se otvorila, kad literatura počne vježbati šutnju nakon *najveće traume u evropskoj kulturi iza Hrista*, nakon Holokausta.

Već su teorijski sepeti stranica ispisani o tome, da je Holokaust nemoguće predstaviti realistično, da književnost ne može biti isto što istorija, da se tu riječ našla pred neizrecivim. U krilu epohe nakon Auschwitzta, u tom senzibilitetu, ležao je koloplet onoga što će kasnije biti nazvano poetičkim postizmima, uključujući to što se postmodernizam zaokrenuo protiv ortodoksne reprezentacije, jezik se počeo generirati proizvoljno i povijesno proizvoljno, bez utemeljenja u nekom metafizičkom naslijeđu; a tuda će prolaziti i kolona apokaliptičnih prognoza o smrti lirike, smrti romana ili same književnosti.

Nad svime je lebdjela jedna zabrinutost da će estetska preobrazba naći opravdanje za najmračniju stvarnost, strahovalo se pred autonomijom umjetničkog djela koja se povezivalo sa potcjenjivanjem, čak i odbacivanjem stvarnosti. Još dalje, teoretičari nisu isključivali ni mogućnost da će neki autor odigrati na efekt *izmamljenog uživanja*, kad se bilo koji čitatelj identificira i stapa sa žrtvama i preživjelim, iskorištavajući njihove patnje zbog vlastitog katarzičnog užitka. Nije ni čudo što su kritičari, vjerujući u neuspjeh jezika i mašte pred ekstremnom patnjom Holokausta koji, poput Boga, premašuje ljudsku sposobnost da bude izražen, zagovarali svetu tišinu kao najprikladniji oblik odgovora koji je sažetu glasovitoj sentenci da je nakon Auschwitzta barbarski pisati poeziju.

Radilo se, međutim, samo o tome da je riječi tako brzo, u hipu, postalo nevjerovatno anahrono i lažno ocjenjivati konceptima otprije. Tradicionalna konceptualizacija u jeziku i reprezentacija, sami jezik, pred Holokaustom, bijaše nemoćan, kao pred neizrecivim. Javljaju se glasovi koji čvrsto vjeruju da umjetnost više nije primjerena, da se umjetnost iskupljuje kroz patnju, što je ovdje nemoguće, zato je zabranjeno stvarati fikciju o Holokaustu, svaki pokušaj pretvaranja Holokausta u

umjetnost ponižava taj događaj i rezultira lošom umjetnošću. Sve što je u odnosu prema stvarnosti demonstrirala stara umjetnost – deformacija, svjesno i namjerno otuđenje čitateljeve osjetljivosti od svijeta uobičajenog i poznatog, uz prateću infiltraciju u groteske, dok se ne dođe do mogućnost estetskog užitka, činili su se kontraproduktivnim, barbarskim, neadekvatnim.

Steiner, naprimjer, ne može vjerovati da Thomas Stearns Eliot, samo tri godine nakon Holokausta, kad su već izašle u svijet činjenice i slike koje su stubokom promijenile *osjećaj za granice ljudskog ponašanja*, najnormalnije piše knjigu o kulturi u kojoj raspravljao redu i klasičnim vrijednostima. Kako je bilo moguće, pita se Steiner, založiti se za kršćanski poredak kad je Holokaust dovodio u pitanje samu prirodu kršćanstva i njegovu ulogu u evropskoj historiji?

Ističe da baš zbog svoje vrlo dvosmislene implikacije na Holokaust, kršćanstvo ne može poslužiti kao fokus redefinicije kulture, a Eliotova nostalgija za kršćanskom disciplinom sada je najranjiviji aspekt njegovih argumenata, s obzirom da ne uspijeva odnosa između vremena i pojedinačne smrti. Steiner u tom nerazjašnjenom odnosu vidi objašnjenje *dugotrajnih nejasnoća o temi Jevreja u Eliotovoj poeziji i mislima*, no posve ja-

sno se u novim okolnostima na tom primjeru otkriva i zastarjelost stare umjetnosti i metafizike.

Za to vrijeme neke riječi će se neovisno o toj sumnji uobličavati i spremati na ekspresiju, Celan i Nelly Sachs objavljuju svoju poeziju. Poeziji se uporno i na različite načine izražavala šutnjom kojom se sve više govorilo. Čak i sam Adorno, koji je iza rata ekspresivno sažeo tu nemogućnost da se više piše poezija, tako da je potresla mnoge, osjećat će polako kako ta nova nepojmljiva patnja polako zaslužuje jednu drugačiju ljepotu, stičući pravo na izražavanje kao što mučeni čovjek ima pravo na vrisak. Radilo se, dakle, samo o tome, da je jedan tip izražavanja koji je, naprimjer, Adornu bio najbliži, ono što književni povjesničari zovu visokim modernizmom, izgubio stari legitimitet i mogućnost da izražava neizrecivost dotad neviđene patnje, budući da je računao na katarzu i prevladavanje i estetski užitek nad (fiktionalnim) bolom nepostojećih ljudi koji se lakira u pjesmama i romanima. Svi su priznavali da ih vrijeme opovrgava, relativizujući onu brizantnu sentencu o Auschwitzu i poeziji, koja je tako potresla mišljenje nakon Drugog svjetskog rata; moguća je poezija, niko međutim nije odgovarao kakva, što je bila nova mogućnost.

Tu je književnost ispunila svoju društvenu funkciju; to će biti novi krug da najbolji izrazi i kreativnost doprinesu sadašnjem i budućem formiranju društva, ugrađujući se u sociopolitičke institucije koje predsjedavaju ljudskim životom u (post)modernom svijetu. Pogotovo u Zapadnoj Evropi, književnost se tretira kao da je već svoje obavila, iščezava davni diskontinuitet koji zacjeljuje, kao da su neke stvari riješene. Sve polako postaje jučerašnjica, čega se može sjećati kao u katalogu, u kulturi sjećanja i memorijalizaciji.- Civilizacija riječi je, međutim, izbezumljena, kaže Steiner, neke stvari su toliko prekucane, da više nema načina da se po starom numeričkom sistemu prebroje.

To svakako nije razlog da pisci prestanu pisati. Ne dolazi li taj potop pisanog i zaglušeni stari ritam, pita se Steiner, kao subverzija značenja ili izazov. Kod post-Auschwitz homo sapiensa, fotografije koščanog mora i zlatnih zuba, dječjih cipela, crni trag noktiju na zidovima pećnice, promijenili su osjećaj za moguće donošenje zakona i staru harmoniju. Ponovno čuvši šapat iz pakla, nije se znalo brojati na novi način ili slušati po novim tonovima. Zanimljivo da Kiš i Camus koji su insistirali na istini određenih povijesnih zbivanja, u isto vrijeme, u djelima sumnjaju i uzdrstavaju istinu.

To što su se neke stvari stubokom promijenile - to što na književnom jeziku stoji posjekotina, tako da već sedamdesetak godina forsira apsurde i niko nikog ne može razumjeti - tako da se već zaboravlja otkud tu i zašto - nabrzinu su prevladane svijetlim perspektivama budućnosti i političkim boljitkom kojem se valja okrenuti – kao da je civilizacija obavila zadatak i nastavlja normalno put.

Sljedeći korak prema tim svijetlim obzorima, ma koliko bio paradoksalan, odazvaće se na poziv da, iza Holokausta i Gulaga, poslije Srebrenice i Gaze, izađemo iz zarobljenosti u prošlosti, da se oslobodimo prošlih narativa, da ih komemoriramo ali da oni prestanu biti mjera svega što danas određuje naše postojanje. Sve će se uskoro odražavati kao povijesna zakašnjenja koje valja preskočiti, kao završeni evropski projekt komemoracije prošlosti u ime posvećenja budućnosti. U ime poetičkog napretka.

Sve to bi bilo moguće kad bismo posve zaboravili jezik. Tada bi se postojanje oslobodilo i podigao bi se jedini koncept tranzicijske pravde kao spas. Često u razgovoru između disciplina, - umjetnici i aktivisti, dramaturzi i istraživači politike, naučnici i književni kritičari, stručnjaci i pravni akademici, bez umanjivanja razlika

i ne slažući se u pristupu, rekonstruišu za stare forme i snagu reprezentacije, dajući vrijednost i značenje tom konceptu - kao sistemu znanja, institucionalnom zanatu i materijalu socijalne politike. Ti potezi trebaju spasiti narode i države, dok ne prevaziđu Traumu, valja se opredijeliti za neku floskulu. To zvuči tako lako.

Pouzdanje da je onaj koji vlada jezikom centar svijeta, što je preduslov za povijesni i društveni napredak, da se može pobjeći od tog atonalnog jezika, da se može u isto vrijeme biti i složen i istinit i *optimističan*, taj poziv za konsekvatnošću i korisnim zaključcima koji se moraju izvući iz istine, to uvjerenje da čovjek može nešto uraditi, otvara se kao provalija, kada se odmjeri o eho Holokausta u književnosti, o rezonansu književnosti uopšte nakon Holokausta i Gulaga, koji su, kako kaže Steiner, bili mnogo više od političke taktike, erupcije malaksalosti niže srednje klase ili proizvoda propadanja kapitalizma, odrazivši snažni samoubilački impuls u zapadnoj civilizaciji, što nije bio puki socioekonomski fenomen. Bilo je tu i sravnjivanja budućnosti i istorije sa prirodnim divljaštvima i materijalnim instinktima neobuzdanog čovjeka. Ti su događaji najnovijoj književnosti, poslije kojih ništa više nije moglo isto, ulijevali nimalo povjerenja u hijerarhiju pojmova ili metafora, u

povjerljivost i korisnost istine, pred jednim nepoznatim prirodnim zakonom koji se činio monstruozan po svojim konkretnim učincima.

Razni zakonodavci pružaju te knjige kao garant oporavka, dok se one prosipaju u prah. Na književnost je palo da stalno uvodi diskontinuitet, različita od političke konstruktivnosti i uspostavljanja dijaloga, ona forsira prekide i predaje nas u ruke jezičkih sila kojima se ne može otrgnuti, sve i kad bi se htjelo. Ležeći sama sobom, kao svjedok, tako razvaljenog jezika, ona nije konzervirana, nego još uvijek vibrantna kao zemlja dok se kvartovi ruše godinama odavdje. Prevazilazeći avangardnu kolažnu projekciju okrenutu u budućnost, ono što je književnost uspjela, brišući tu granicu umjetnosti i života kroz koju se sad moglo slobodno kretati tamo i ovamo, jeste da se obećana zemlja koja se prostire sutra, kad svi hronološke spojnice puknu, zrcali kao jezero o nebo, sa onim što je bilo jučer; tako da se više ne zna šta je tu šta i gdje zagaziti.

Genocid je, po Steineru, krajnji zločin jer sprečava budućnost, kidajući jedan od korijena iz kojih istorija raste, tu ne može biti smislenog opraštanja jer ne može biti ispravke, može se samo prihvatiti prisutnost prošlosti, kao odsustvo prezentne potrebe i naših evo-

lucijskih nada u bolje, svih tih moralnih, psiholoških i intelektualnih kvaliteta koji su ugašeni u Belsenu i Treblinki u nezaustavljivosti nacističke akcije, što je tužna osveta nezapamćenih mrtvih koja se vraća.

Dok je avangardna citatnost, ta velika realistika, bila sva zatvorena u kocku, okrenutu ka apstraktnoj utopijskoj budućnosti, pretvorivši se poslije u stvar u propagandi u soc-realizmu ili kolaboracionističkoj poetici, kad se ta velika realistika vrati u citatima postholokaustovske književnosti, listaće se kako godine idu u budućnost, nezaustavljivo, kao katalog pun slika koje se rastaču, pisac će tu biti kurator ili medijum. Steiner će i samog sebe i brojne druge, kako godine budu odmicala, svejednako vidjeti kao neku vrstu preživjelog (a kind of survivor), u njegovom slučaju sigurno ne doslovno, zbog predviđanja njegova oca, što je pokazao prvo odlaskom iz Beča 1924, a onda bijegom u Ameriku i iz Pariza 1940.

Steiner je vrsta preživjelog koji se nije našao tamo kada su imena bila prozivana, nije stajao na javnom trgu s drugom djecom, ili vidio svoga oca i majku kako nestaju kad se vrata voza zatvore, ali je, kaže, u drugom smislu preživjeli i nije netaknut, jer često nije sinhron sa vlastitom generacijom, nešto drugo ga proganja i kontrolira njegove navike i osjećanja, čineći da s mnogima

od onih s kojima bi trebao biti prisan i saradivati u sadašnjem svijetu bude dalek i nesavremen. Ono što se dogodilo u Evropi za njega je aktuelno, i to upravo zato što nije bio tamo, jer je nesreća njegovog imena stiže njegovo ime i godinama kasnije.

Književnost nakon Holokausta, Steiner vidi kao listanje, stalni postistički pregled kataloga, „viđenje ponovo“, iznova i iznova, kao u nekoj Borgesovoj priči, jedina potpuno pristojna „recenzija“ *Varšavskog dnevnika* ili *Noći* Elie Wiesela bila bi ponovno kopiranje knjige, red po red, zastajanje kod imena poginulih i imena djece kao što religiozan pisar zastaje, prilikom ponovnog kopiranja Biblije, sve dok mnoge riječi ne budemo znali napamet. U varšavskom getu dijete je u svoj dnevnik zapisalo: „Gladan sam, hladno mi je; kad porastem želim biti Nijemac i tada više neću biti gladan, a neće biti ni hladno.“ A sada valja ponovo napisati tu rečenicu: „Gladan sam, hladno mi je; kad porastem želim biti Nijemac i tada više neću biti gladan, a neće biti ni hladno“, i reći to više puta, u molitvi za dijete, u molitvi za sebe, kaže Steiner, jer kad je napisana ta rečenica, bio sam sit, spavao sam u toplom i šutio.

U tom smislu dolaze i Celanove pjesme, koje su - kažu kritičari - amalgam melodije, prekida i jecaja, naglog

muka, šutnje između riječi i slova, što se posebno izražava u figuri prekinutog ili izgubljenog daha, tog ritma kada se bjelina i mjesta između slova i polomljenih riječi počinju glasati, u raskidanim skalama. To je nova, posuvraćena, jezička emfaza, koja se razlikuje od avangardne poremećenosti i ne teče iz prošlosti prema budućnosti, nego u obrnutom smjeru, kao puknuti dah, kao usisani zrak koji neće biti izdahnut. Naslijedivši od romantizma i avangardista koncept pneumatske ekspresivnosti, sjećajući se poezije kao čudno ubrzanog drhtanja, Celan nakon Holokausta više računa na muziku i ritam presječenog i zaustavljenog daha koji se iznova pokušava uhvatiti; to će sada biti posve nova glazba, atonalna, i umnogome će sada igrati sa prekidom disanja i izgubljenim dahom, što je nepovratno uzdrimalo i ponekad suspendiralo staru silabičku melodiju.

Dok avangardna poetika teži da izrazi sve što je na plućima, fiziološki ekspresivno, Celan poeziju osjeća u novim jedinicama izdaha, tako da njegovi stihovi dolaze iz jednog izbušenog instrumenta, kao iz rafalom posječenih pluća, računajući na prekinuti, izbijeni, ugušeni dah, na zadržavanje daha, na uzdah, ili na borbu za dah, kao da gutanjem glasova i stihova, prekinutim riječima, polo-

mljenim mislima, pokušava podići novu jezičku muziku, koja će i svojim diskontinuitetima, svojom šutnjom, i praznim mjestima, kao i svojim glasanjem, evocirati sjećanje na pogušene u Shoahu ,kao jedva uhvaćenim dahom, koji je ipak drugačiji od šutnje.

Odlučivši tom progresivnom avangardnom strujom, kako primjećuju muzikolozi, dati ekspresiju holokaustovske patnje, i Schoenberg će tih godina *Preživjelog iz Varšave* komponovati atonalno, nastavivši u svom slijedu od 12 nota- izražavajući sada to bestežinsko stanje i trajni osjećaj tjeskobe, od uvodne trube do završnog pjevanja molitve, koje nigdje ne vode. Neka raštimana nervozna pompeznost, valjda dodekafonska, ukomponovana sa potresnim libretom:

Ne mogu se sjetiti svega. Sigurno sam većinu vremena bio u nesvijesti. Sjećam se samo onog grandioznog trenutka kada su svi počeli pjevati, kao unaprijed dogovoreno, staru molitvu koju su toliko godina zanemarivali - zaboravljeno vjerovanje!

Ali ne sjećam se koliko sam tako dugo živio u podzemlju, dole u kanalizaciji Varšave.

Dan je počeo kao i obično: buđenje dok je još bio mrak. "Izaći!" Bez obzira jeste li spavali ili su vas

brige držale budnima cijelu noć. Bili ste odvojeni od svoje djece, od supruge i roditelja. Ne znaš šta im se dogodilo ... Kako si mogao spavati?

Opet trube - "Napolje! Narednik će biti bijesan!" Izašli su; neki vrlo polako, oni stari, oni bolesni; neki s nervoznom okretnošću. Oni se plaše narednika. Žure koliko mogu. Uzalud! Mnogo previše buke, previše previše komešanja! I to nedovoljno brzo! Feldwebel viče: "Achtung! Stillgestanden! Na wird's mal! Oder soll ich mit dem Jewehrkolben nachhelfen? Na jut; wenn ihrs durchaus haben wollt!"

Narednik i njegovi podređeni udarali su (sve): mlade ili stare, (jake ili bolesne), tihe, krive ili nevine ...

Bilo je bolno slušati ih kako stenju i kukaju.

Čuo sam to, premda sam bio jako pogođen, toliko jako da nisam mogao ne padati. Sve nas (na zemlji) koji nismo mogli ustati (tada) su tukli preko glave ...

Mora da sam bio u nesvesti. Sljedeće što sam čuo bio je vojnik koji je rekao: "Svi su mrtvi!" Na to je

narednik naredio da nas uklone.

Tamo sam ležao polovično pri svijesti. Postao sam vrlo miran - strah i bol. Tada sam čuo narednika kako viče: „Abzählen!“

Počinju polako i nepravilno: jedan, dva, tri, četiri - “Achtung!” Narednik je opet povikao: “Rascher! Nochmals von vorn anfangen! Za ein Minute will ich wissen, wieviele ich zur Gaskammer abliefern! Abzählen!”

Počeli su opet, prvo polako: jedan, dva, tri, četiri, postajali su sve brži i brži, tako brzi da je napokon zazvučalo kao stampedo divljih konja i (onda) odjednom, usred toga, počeli smo pjevati Shema Yisroel.

Zatim hor zapjeva jednu od najsvetijih molitvi na hebrejskom koja dolazi na kraju kompozicije. Bilo je to još jedno preplitanje neizrecivog barbarizma sa najprogresivnijom tehnikom moderne glazbe. Komponovana 1947., u narednoj deceniji ova kompozicija će imati mnogo izvođenja po Evropi, desetak i u Zapadnoj Njemačkoj, mada će se tamo na insistiranje organizatora najčešće izvoditi bez rečenica na njemačkom jeziku. Oko ovog djela, najpoznatiji estetičar Holokausta će se vajkati, najprije će

ovo djelo povezivati sa Picassovom Guernicom, što neće biti mali kompliment, jer dolazi u vrijeme kad je poslijeratna umjetnost u svakom slučaju problematična, bilo da ignorira Holokaust ili ga koristi kao temu, kao da je i muzika nakon Auschwitzta nemoguća.

Kasnije će predomisлити, nakon ličnog sukoba sa Schoenbergom, kad će mu zamjeriti i povratak religiji, pišući da tom prejakom stilizacijom u posljednjoj horskoj disonanci, Schoenberg hoće dati neki smisao besmislenom, kao da na trenutak otklanja horor, kao da lakira okolnosti. Taj memento kad hor izvodi jedan sakralni tekst, taj povratak jevrejskoj pjesmi u trenutku uništenja, kao uzaludni protest koji vodi ravno u smrt, međutim, biće ne samo Schoenbergova evokacija Tradicije zbog koje su ti ljudi poubijani, nego djelić iz kolaža, kao i sam libreto, iz jednog svjedočenja preživjelog iz Varšavskog geta koji opisuje takvu scenu, citat stvarnosti kao još jedan avangardni postupak.

Tom inverzijom najprogresivne tehnike u disonancu koja sugerira opustošenje, kao i uzaludnim ekspresionističkim horskim mementom koji se sjeća stoljeća, međutim, samo se pojačava utisak uzaludnosti i neizrecivog, kao da neko pojačava kakofoniju i užas. Dat u dodekafoničnom ozračju, kao najava katastrofe, ni taj odsječak nije

samo citat Tore, nego tako raskopan, razvraćen, preregistriranje kao uvod u ništenje svega. To bi Adorno, kao mislilac nemislivog, negativni dijalektik, sigurno bolje osjetio, kao što i jeste isprva, da u trenucima kad piše drugi put o *Preživjelom* nije toliko psihološki afektiran - kako svjedoče istoričari muzike - da je manje bio povrijeđen Schoenbergovim nemarom prema njegovim kompozicijama i odgurivanjem iz njegova kružoka.

Očekivati iza katastrofe samo čiste progresivne ritmove, samo hiper-realne citate slijepo okrenute u budućnost, u ime prevazilaženja prošlosti, značilo bi redati avangardne folije koja sa stvarnošću i jezičkom energijom od Holokausta naovamo, imaju veze kao davno izgubljena iluzija. To bi u prevratničko ime značilo očekivati da je sve od avangarde ostalo netaknuto, posezati za anahronizmima, i to ne samo zbog jučerašnje kombinacije velike realistikke i velike apstrakcije, koja se smiješi sve do sutra, nego pogotovo zbog toga što se ta posuvraćena jezička energija osjeća i kad se okreće samo ka označiteljima, kad se ignoriše ili negira stvarnost, kad se i ne govori izravno o traumi, kad se samo žonglira ili okreće pustoš naizvrat, čak i na polju zaumnog. Stvarnost zločina, logora i genocida, još uvijek, stoji kao zavjesa nad književnim svijetom posljednjih decenija, od

Kolime preko Auschwitza do Srebrenice, kako je neko primijetio, kao hrišćanstvo u srednjem vijeku ili Olimp iza antičke književnosti.

Propaganda i svjedočenje

Jugoslovenska književnost završava u julu 1995. Nije to bilo samo zato što se ta država, kao kvalifikativ, već odavno bila raspala, nego što će i Književnost, kao zastarjela pismenost, na ovom jeziku, otprilike tada pretrpjeti posljednje udarce. Poslije, nakon 1995. godine, i kad se budu objavljivala neka djela koja bi komunicirala sa starom zajednicom čitatelja, upadala su kao u procjep i nailazila na tišinu, ta skupina koji je dijelila vrijednosti i isti estetski ukus na zajedničkom jeziku bila je razdružena i nije se više mogla razumjeti, kao da je pukao zalog humanosti. I kad su čitatelji iz starog okvira i postojali, ništa se više nije moglo čuti.

Riječ više nije dopirala ni do koga. Opet je visoka pismenost, u spektru žanrova, ostala neumitno spletena sa jednim ubilačkim šifrnikom, sve figure iskorištene u energiji akcije i politike, sav taj napor odjeknuo kao poklič iza kojeg ostaju hiljade poubijanih. Potvrdilo se, kao refren, da su tradicionalne vrijednosti rascjepkane,

same riječi izokrenute i pojeftinjene, a umjetnost čitanja i pismenosti, još jednom, morala se rekonstituirati (što se očekivalo i nakon Holokausta).

Dvadesetak godina prije Srebrenice već je umnogome bio najavljen dolazak postpismenosti, kao povlačenje slova od svijeta. Koncentrirani verbalizam, od Babilona i Sinaja preko Delfa i Olimpa i Parnasa naovamo, otkad se govorilo i pamtilo, polako je iščezavao, puknuvši na slova, na konture apstraktnih slikara, na bulazneće refrene, na obično žongliranje riječima i slovima.

Riječi su postale marginalni zapisi na slici, pri vrhu, koji isparavaju pred očima. Stari ritmovi i unifikacija o zamršenoj stvarnosti – pukla je na školjke riječi koje do danas stoje razvaljene. S vremena na vrijeme se lakiraju i popravljaju, nikad se ne uspjevši sastaviti nakon Holokausta, u taktu slika koje su pukle na paramparčad.

Stari rječnik je nepovratno iscrpljen, sumira George Steiner 1971., a forme klasične kulture ne mogu se više obnoviti. Ep, drama, pjesma nepovratno gube svoju ravnotežu, sve te mitološke, religijske, istorijske reference, kao jedna gramatika književnosti Zapada, biva potisnuta i gubi staro prepoznavanje u očima čitalaca, kao ishlapjele aluzije.

Niko nije polagao na taj stari sistem pismenosti, ostavši popunjen žargonom autentičnosti, kao zavjese iza koje su žrtvovani milioni, prezren kao obična prevara. Najnoviji grafiti i povici sa scene happeninga, kaže Steiner, narušavajući konvencije stare pismenosti, napuštali su svaki dijalog sa klasičnim žanrovima, kao mumlanje i psovke bitnika i pankera.

To je bio udarac toj gramatici, što je kao željezna šaka nastojala porobiti i degradirati. Počelo je to još i ranije - otkako se jedan Hofmannsthalov junak, na trenutak živ zakopan u rovovima, vraća iz Prvog svjetskog rata, duboko nepovjerljiv u jezik. - Kod njega, sve otada, vrlo je nepristojno koristiti riječi da prenesu puls dotad neosjećanih osjećanja, kao da potkupljuje tom valutom iščilelog društvenog ugovora. Otvarati usta - tako rano - već znači, kažu, proizvesti bezbožnu zbrku.

Taj zijev od Wittgensteinovog *Tractatusa* do parabola šutnje kod Hofmannsthala - već se tada otvorio - kako to stručno kaže Steiner - kao gubitak povjerenja u stabilnost i izražajni autoritet (srednjoevropske) civilizacije. Devet godina nakon Kafkine smrti, u praskozorje sljedećeg varvarstva, Mojsije i Aron kod Schoenberga zaključit će uzvikom: "O riječ, ta riječ koja mi nedostaje." Već se osjeća strašan rez između elokvencije, pje-

snikovog primarnog užitka u govoru, i neljudske prirode političke stvarnosti, što će Hermann Broch poslije jezovito uglazbiti u jednom romanu simfoniji.

Pisci će pokušavati da okupe tu mitsku pozadinu, bilo oko Odiseja ili Vergilija, ili poslije oko Josifa i njegovo braće, bar na tren kao paračeske u šarenim vitražima - u zvukovima i slovima, kod Brocha, Manna ili Joycea. Trebalo je nekako nadomjestiti odsustvo svake priče, literatura se borila posljednjim snagama, riječima i zvukovima, da se sjeti prošlog svijeta.

Sve će nakon Drugog svjetskog rata završiti u novom uprizorenju komada Stanislava Vispjanskog iz 1904., kada visokoparne odlomke iz Homera i Biblije na sceni, preregistrovano, budu deklamovali glumci obučeni u prugaste uniforme, na sceni postavljenoj u Oswien-cimu. Poslije će biti šokantno što su i u Belsenu mogle pronaći riječi za sve stvari koje su se koristile, što koristeći ih niko nije zanijemio pred naslaganim Figuren ili Schmattes (prnjama).

Mnogi će pisci godinama kasnije očajavati nad svojim instrumentom, u egzilu ili preživjevši nacizam – riječi će svejednako osjećati mrtvim, kao cjepanice. To kako služi jezik, uhapšen u kalupe nacističkog žargona, odsječen

od treperenja i okoštao u klišeima, otvaraće put na kojem se vidi kako se pismenost povlači od vitalnosti i preciznosti, kad jezik pojeftini u aktivističkom šifrniku.

Stara retorika i umjetnost ubjeđivanja, koje su disciplinovale govor, bile su potpuno zloupotrijebljene i obezvrijeđene. Posumnjaće se u klasičnu konstrukciju govora, jer reproducira odnose moći u zapadnjačkom društvu, stalno stabilizovane i razvijane i obnavljane. Sada više nije bilo povratka. Ostalo je pouzdanje da nema više obnove stare indoevropske sintakse koja održava sistem poretka, hijerarhijske zavisnosti, aktivan i pasivan stav.

- Rodne razlike, vremenski rezovi, pravila koja upravljaju formiranje sufiksa i prefiksa, sinapse i anatomije gramatike – kaže Steiner – sve su to figure, u istom mah vidljive i duboko usvojene, odnosa koji se odvijaju između polova, između gospodara i podanika, između istorije i utopijskih snova, u odgovarajućem govoru zajednice. – Sada je trebalo završiti s tim grubim odbacivanjem konvencija.

Optimizam i oslonac na jezičke znakove iščupan je zauvijek. Počelo je to i ranije, stara stabilnost bila je uzdržavana i godinama prije, kad su postali tako privlačne

varvarske forme u fovizmu, džezu, plesu, pozorištu maski i rituala. Sve te eksplozivne figure, međutim, cijela avangarda, lako će se vratiti u poredak i neprekinuti kontinuitet lijepih evropskih struktura, fino se uklopivši u nacistički rječnik ili kolaboracionistički jezički imaginarij. – U ritmu novih preobražavajućih ritmova i avangardne fragmentarnosti bili su ispisani i Celineovi antisemitski pamfleti i Jungerovi konzervativno-revolucionarni ekskursi o tehnici – o ratu i nacionalnom duhu.

Ponovo se nakon avangarde bilo počelo pouzdavati da će se stvarima udahnuti duša. Oslanjalo se i na povratak izgubljenoj prirodnosti. Ništa što se dešavalo u obližnjem Dahau – kaže Steiner – nije uticalo na zimski ciklus izvođenja Betovenove kamerne muzike u Minhen, niti je otpalo ijedno platno sa muzejskih zidova dok su koljači prolazili s poštovanjem pored njih, s perspektom u rukama.

Riječi, otkrivaće se kao potpuno zastario, koliko nesa-vršen, toliko i prolazan kod, u vrijeme kad sve vrijednosti buržoazije, kao domovine umjetnika, budu slomljene. Ništa se neće moći mjeriti sa tom nijemosti začetom u tvornicama smrti. Kao da se zauvijek izgubilo sluh usred buke verbalne inflacije koja je počela desetljećima ranije, da bi kulminiralo u Auschwitzu.

U tih pola stoljeća – i prije devedesetih – prestalo se suprotstavljati zlu: niko nije uzimao učešća na toj *orgiji humanizma*. Zlo se usvajalo – *ruski cvetovi zla!* – s nadom da će se već jednom iscrpiti i dognati ad absurdum. Poetska teodiceja prevazilazila se ne sumnjom u novog iskupljenog čovjeka – nego u čovjeka uopšte. *Katastrofe u vazduhu!*

Prva dva takta prema kojem je otkucavala: Primo Levi i Varlam Šalamov. Redom su, kao jablani, poslije padali pouzdanje u ljubav, u djecu, u plemenitost, u mudrost, u radničke ideale, u budućnost, u književnost, u prijateljstvo. – Neću imati dijete u svijetu, kaže jedan Kerteszov junak, u kojem je već svojim rođenjem osuđeno na Auschwitz! – Zašto živjeti, i da li preživjeti u svijetu u kojem svi umiru!? – dodaje Šalamov.

Sve će devedesetih biti dokrajčeno, kao dalekim ehom Drugog svjetskog rata. To se osjeća pogotovo na našem jeziku. Bilo je ostalo i mrmljanje i čekanje u riječima koje nikad neće završiti. Kod Becketta će biti zauvijek suspendiran život koji treba uskrsnuti, prije nego se uopšte i pojavio, jedno drvo i pustoš.

Veze u realnosti će biti toliko pokidane, da naprimjer svako ko slučajno zakopa lopatom može u toj zemlji

naći roditelje ili djecu – a u dalekoj parafrazi Shakespearea, ostaje izbor – graktati ili ne graktati, pitanje je sad. Biće to opet prilika za jedan veliki napor, da se ponovo stekne vlastiti idiom koji će imitirati krizu pokazujući ranjivim svaki komunikacijski čin; a sve češće će opcija biti samoubilačka retorika šutnje - sve protiv politički korisnog rječnika. Dok dva čekača Vladimir i Estragon, budući u prvim varijantama drame izrazitijih jevrejskih imena, čekaju obezglavlenu budućnost koja ne dolazi, okružuje ih opustošenje na kakvo je, kažu, Beckett nailazio u oslobođenim logorima, gledajući izgubljene figure koje se jedva održavaju na nogama, napušteni od svijeta.

Bilješke o staroj kulturi, koje Eliot objavljuje 1948., činit će se smiješnim, neće moći objasniti gdje se to krenulo pogrešnom stazom. Taj stari vrt, smješten u Englesku i Zapadnu Evropu, kao privatnost doma i bezbjednost na ulicama, predstavnički oblici vlasti, civilizujuća uloga umjetnosti i nauke, seksualna prosvijećenost, razrastao se u punom sjaju, kaže Eliot, od 1820. godine do 1915.

To je bio jučerašnji svijet, kojeg evocira i Stefan Zweig, kada je bilo nepristojno žuriti, taj svijet u kojim se nikada ništa nije nepredviđeno događalo, ušuškan tako da

te katastrofe sa periferije nisu nikada dopirale unutra, kada su književnici oponašali dikciju glumaca i stapali se sa svojom riječi. Ljudi, u osvit rata Četrnaeste, stupali su ponosno ulicama i pjevali patriotske pjesme, sretni što se mogu odazvati caru i služiti svojoj domovini. Poslije će se vratiti sluđeni, da nisu mogli ni progovoriti. Riječ car prije katastrofa odjekivala je najvećom moći, kaže Zweig, kao simbol dugovječnosti Austrije, sa strahopoštovanjem. Do Afrike i Indije moglo se još uvijek otputovati bez pasoša.

Poslije 1918., kad se ljudi vrate iz rata nijemi, odat svud će se izbacivati svi elementi razumljivosti, izvrtati poznate melodije, obarati nastavni planovi i ukidati sličnosti u portretu, studenti će napadati profesore i autoritete, bogataši će postajati siromasi preko noći, prosjaci će ostaviti pune oluke isprošenog novca kojima su do prije sedmicu moglo kupiti pola Beča. Već rat 1939., dočekan je sa nervozom, sveopštom mržnjom na autoritete i diplomaciju, niko više nije vjerovao u poštenje vlada, ukidanje naoružavanja i tajnih dogovora, nakon prokockanog trajnog mira iz Versaillesa. Uoči Hitlerova napada nije više bilo više heroja, nego samo žrtve političkog bezumlja i zlonamjerne sudbinske snage.

Sve od mira i pouzdanja u jezik već je nekoliko puta postalo smiješno. Toliko, da Steiner poziva da se konkretni uzroci neljudskosti, krize u vrijeme Holokausta, potraže upravo u periodu mira i liberalne prošlosti od 1815. do 1914, sve dok se te najveće vrline kao izvor svih teškoća. Jedini iz tog jučerašnjeg svijeta izroniće Sigmund Freud u Londonu, ozaren što se izvukao iz otetog Beča, potpuno nezačuden pred svim tim nacističkim ludilom, među ostalim zgranutim, čudeći se što je taj optimistični liberalni svijet – kao da ga tu niko ne čita – povjerovao da će progres i nauka iskorijeniti iz čovjeka instinktivni poriv ka (samo)uništenju. - Barbarstvo je jedino preživjelo u čovjeku, govorio je posve nedirnut.

Poslije Holokausta sve avanture su bile završene. Došlo je vrijeme da se zamisli pismenost koja nema veze sa pismom. Ukazale su se isprva muzika i matematika kao jezici izvan riječi. Ostalo je još – dakle – pouzdanje u muziku, koja bude jedinstvena za sebe (neprevodiva), ali i odmah shvatljiva.

U artikulaciji zvukom, i na nivou rečenice i kompozicijski, vraćat će se zgaženi svijet, prizvan tim neverbalnim emocijama. Nakon što se domet riječi dramatično smanji, a pismenost ostane razvodnjena, ta će se praznina dohvaćati (i jezičkom) melodijom u poeziji. Nije ni čud-

no da su nastajali romani koji ništa ne znače, komponirani kao orkestar, atonalno ili elektronski.

Čovječanstvo je počelo živjeti u brujanju koje uvezuje sve od Bogote, Narvika i Londona, preko Kijeva do Ben-gazija. Mladić koji ide ulicom Vladivostoka ili Sinsina-tija, objašnjava Steiner, ostajao je jednako domašajan i razumljiv toj lingui franci, univerzalnom dijalektu, koji je potpuno potisnuo stari autoritet verbalnog poretka. Kvalitet modernih fonografa učinio je od soba koncertne sale, emitujući nove ideale unutrašnjeg života i zajed-ničke strukture osjećanja. I neke stare klasične vrijed-nosti – počele su se vraćati, inovirane u novom ritmu.

Opet je trebalo što prije sve zaboraviti i okrenuti se bu-dućnosti. Neće proći mnogo vremena, dok se stvarnost opet ne sledi u mirnodopske slike, publika je žudjela za civilima u neorealističkom pokretu, stvarnost je oporo sažimana sve dok decentno ne postane i metafizička alegorija, što pogotovo na (talijanskom) filmu neće biti lišeno svake poetske draži. Krenulo se naprijed.

Nije taj novi zamah dugo trajao. Kao da dva ciklusa, krug destrukcije jezika, i krug rekuperacije i asanacije riječi, traju istovremeno u evropskoj kulturi, podižući se i padajući, sjekući se i nastavljajući jedan drugi, pre-

klapajući se, oplemenjujući jedan drugi – i dajući jedan drugom energiju u trajanju, kao neprestanom smjenjivanju. Kako će završiti obnova komunikacije nakon Drugog svjetskog rata?

Jedan faktovik, u ranoj mladosti jugoslovenski everyman, svirač rock-muzike u mladalačkom bendu, kako svjedoči Hasan Nuhanović u *Zbijegu*, dok bude bježao tim šumama i kanjonima od Vlasenice preko Žepe do Srebrenice, neprestano će se pitati zbog čega ga progone i gađaju granatama i mecima, kad svi zajedno pripadaju jednom univerzalnom čovječanstvu koje se razumije od sela Stoborana do Las Vegasa.

Drugi faktovik, Emir Suljagić u *Razglednici iz groba*, opisujući tri prostorije u jednoj žutoj zgradi u centru Srebrenice, na čijem krovu stoji ogromna antena, govori o kolonama ljudi koji svako jutro stoje u dugačkim redovima – prelazili su kilometre pješke ili na konjima iz najudaljenih dijelova enklave – dok ne dođe njihov red da sjednu u rasklimanu stolicu pred improviziranu radiostanicu, vojnički zelene boje, s pozamašnim crnim točkom.

Komunikacija, blistavi fonograf koji ujedinjuje svijet čineći od svake sobu najblistaviju koncertnu dvoranu,

sada je služio da – nakon izgovorenih čudnih šifri tango-alfa-siera-četiri. whiskey-bravo-dubrovnik, kao čarobnih formula – prenese najrudimentiranije sentence: „Almasa, čuješ li me“, ili „Fadila, kako si“. Razgovor se na vrhuncu postmodernizma, 700 kilometara istočno od Beča, opet sveo samo na mucanje, opiljke govora, bačene u tehničko krčanje, kao mucanje, bulažnjenje.

Tako je završio taj proces rehabilitovane komunikacije, nikad se ne obnovivši. Opisujući drugu smrt izvjesnog Nezira Omerovića iz Zalužja kod Bratunca, Suljagić razvija slučaj tog glumca statiste koji se pojavljuje u jednoj sekvenci jugoslovenskog spektakla Neretva, igrajući u tom filmu partizana kojeg presječe četnički rafal. Drugi put, u noći 12. jula 1995. godine, idući u koloni kroz šume od Srebrenice do Tuzle, Nezir će se odvojiti od sinova i spustiti do potoka da natoči vodi, da se nikad više ne vrati. Neki će svjedočiti da je posljednji put viđen živ u Kravici, među hiljadama zarobljenih, koji su sjedili na žegi s rukama podignutim iznad glave.

Ta sekvenca, koju dijeli pola stoljeće, prvi put kao fikcija, inscenirana, vratiće se drugi put kao kontra-postmodernistički obrt, kada umjetnost postaje krvava stvarnost, kao daleki (parodijski) eho jednog emancipativnog umjetničkog djela koji je trebao posvjedočiti

i slaviti prave vrijednosti, kako se zlo više nikad ne bi ponovilo.

Nije se dugo čekalo na Zapadu, jer se uveliko u kulturi i nakon Holokausta radilo na rehabilitaciji i vidanju rana, i diplomatski i humanistički. Neke (visoko-modernističke) struje su ponovo povjerovala u emancipativnu moć riječi. Nikad umjetnika nije napustila čežnja da pomaknu stvarnost riječima, što je bio stari avangardni san. Kao da se jednom to pouzdanje u racio i napredak, u umjetnost, nije pretvorio edenske vrtove u Istočno pitanje, krugove koncentracionih logora i masovnih grobnica (jednom i tako nedavno).

Kao da se tom ogromnom proizvodnjom riječi i znakova moglo nadomjestiti – to što život nestade – što sluđuje ljude od Prvog svjetskog rata. Naravno da se sve raspleslo i prije nego što je planeta napredovala toliko - da proizvede svoju vlastitu propast. Ko govori tako ustrajno tim jezikom rasplnutim u vazdušnim grobnicama, tako davno?

- Neće li se već jednom zauvijek otkriti, kako se najhumanije energije pretvaraju u jednu zavjesu riječi, satkanu rukama najvećih meštara riječi tog vremena, iza koje su žrtvovani milioni ljudi. – Naravno da neće. Samo

oni tkači koji ne vjeruju u bilo kakav pokret riječima, koji nisu polagali ni sekunde da mogu pomaći brdo, podstaći bilo koga običnim slovima, ostaće do kraja neumiješani u svako stapanje poezije i akcije, stihova i masa, zauvijek posvećeni defetizmu koji izjeda polako od nožnih prstiju naviše.

Treba samo pogledati koliko se i u Jugoslaviji antitotalitarne energije, kao i duh praksisa, sav napor emancipacije, taj zagrljaj stvaratelja i zajednice, pisca i čitalaca, na putu progresa, u hipu transformisali, između ostalog, i u jednu nervozu i ubistvenu retoriku koja će se uskoro ustremiti da istrijebi sve što se u taj zagrljaj, iz nekog razloga, nije uklapalo ('azijatska kuga u podrinjskim džepovima').

Stvari su se bile vratile u normalu toliko, da su najumniji i godinama kasnije ostali svejedno začuđeni što jedan pjesnik puca s brda po Sarajevu, zgranuti tim usponom koji je napravio jedan umjetnik, mada bi nakon tog iskustva Gulaga i Holokausta, bilo čudno da se Eduard Limonov, dosljedan ciničnom neoavangardnom nonšalansu i stečenom nac-bol programu, te godine 1992. na Trebeviću nije pojavio nišaneći snajperom dole po zgradama i ljudima.

Veliki snovi evropske umjetnosti opet su presječeni alogijama, kao na dadaističkom kolažu. Kada krenu isporuke hrane na humanitarnim paletama, koje se bacaju po noći iznad enklave, piše Nuhanović, jedna porodica će biti sretna što je taj paket od 600 kilograma hrane pao s neba na njihovu kuću, probivši krov, pjevali su od sreće. U *Zbijegu* se prikazuju i scene kada izgladnjela masa, stotine i hiljade ljudi, u opštem metežu, pucanju, vici, zapomaganju, trčanju, puzanju, sudaranju, hrle tuđim kućama i upadaju u kuhinje, otvaraju zamrzivače i uzimaju meso i trpaju ga i vreće, dok ljudsko meso leti po zraku oko njih i krv šišti iz otkinutih ljudskih udova. Postalo je posve normalno, kao na Kolimi kod Šalamova, sjediti i gledati, praznog stomaka, druge kako jedu i nimalo ne očekivati da se bude počašćen.

Iz arhive poslije rata će iskrsnuti, piše Nuhanović, i jedan dokument sa Vojno-medicinske akademije u Beogradu, koji predlaže da se Muslimani iz Srebrenice pokušaju istrijebiti i na način da se potpuno zaustavi ulazak soli u grad, to je bio način da stanovništvo počne pokazivati znakove anomalije i bolesti, kao što su gušavost, halucinacije i agresivno ponašanje. Još jednom se pokazalo kako obrazovanje i veliki napredak, otjelotvoren u figuri jedne institucije kao predstavnika visokog znanja i hu-

manizma, vraća kao eho destrukcije i obrnutog dejstva. Najnovija tehnika i znanje pokazuju svoju moć kada dva jugoslovenska MIG-a, po svjedočenju Suljagićevom, izvode napad raketama koja eksplodira na školskom igralištu, nedaleko od majke i sina, čije ostatke će se na kraju samo sastrugati lopatama sa tla.

Pišući na način faktovički o obrazovanju glavne figure u svojim knjigama, Suljagić neprestano varira motiv o povratku pradavnim figurama – samoukosti. Njegov glavni lik, u vanrednim okolnostima, uči sve što zna posve sam, isključen iz sistema i civilizacije, oslanjajući se na instinkte koji govore koji će podatak ili informacija biti vitalni. Tako će pisati o engleskom rječniku, koji nosa uz sebe u zimskom kaputu, prevodeći svu stvarnost za samog sebe, dok mu taj strani jezik ne spasi život, kao prevodiocu UN-a.

Neki nastavnik filozofije, dok se grad i ljudi raspadaju uokolo, kad je već donesena odluka o likvidaciji Srebrenice u Vrhovnoj komandi RS-a, drži čas pred skupinom dvadesetogodišnjaka bacajući se citatima stoika i sofista, posvećen dugim solilokvijima o Ničeju i Hobsu, uživajući u svakoj riječi i oživljujući vjeru u korist akumuliranog znanja, u osvit događaja koji će obezvrijediti još jednom svu misao od antike naovamo. Jedan drugi

nastavnik D. Trišić, s one strane fronta, za to vrijeme ukazuje se u figuri pomoćnika zapovjednika za logistiku Bratunačke brigade, formacije čiji je zapovjednik presuđen zbog ključnog značaja za genocidnu operaciju u kojoj će u pet dana poubijati preko 8 hiljada ljudi.

Nakon svega, u post-genocidnom kontekstu, opstaće jedan osjećaj konfuzije, kada se ne zna da li bilo šta započeti i zašto, ako je već sve završilo. To je ozračje koje je, kaže Suljagić, nepovratno obilježila smrt hiljada likvidiranih, tako da između opstanka i skončanja i nema previše razlike. Sve iluzije o kotlini u kojoj su mnogi vidjeli spas i utočište, slijevajući se u kolonama s okolnih brda iz šuma, ubrzo će se raspršiti kad počne rušenje i istrebljenje u tom najvećem koncentracionom logoru na svijetu, kako su stanovnici jednim grafitom označili svoj grad. Sav odgoj i inteligencija, vrijednosti, nisu više vrijedili ni pišljiva boba, moralo se zadovoljavati otpacima starog sistema, jer ništa drugo nije preostalo.

Ljudsko pouzdanje i vjera, dok granate zasipaju grad, svih tih hiljada ljudi koji spavaju po ulicama, oko vatri troše posljednje zalihe hrane, guraju se ispod nagorjelih zidova u suteranima ruiniranih zgrada – sva ta nada da nikada neće morati uzeti svoje zavežljaje s hranom i odjećom, koji valja pokupiti ako se krene u bijeg za goli

život kroz šume prema Tuzli, raspršice se uskoro kao iluzija, kad konkretni nagoni uništenja, manifestovani u brigadama VRS-a, krenu odnositi sve pred sobom kao orkan, gutajući još jednom nabujalu vjeru evropske kulture u civilizaciju i humanost. Po Suljagiću će rezultat biti taj da je ljudskost odavno potrošena, da surovost dolazi najviše do izražaja u provizornom paklu i da niko nije dovoljno važan.

Pričati o tome i svjedočiti – znači učiti činjenice ispočetka, jednu po jednu, dok se ne popuni ta crna rupa kojoj se tako teško približiti, kaže Suljagić, mada se svo to znanje pretvori na kraju, kako je i krenulo, na stvrdnuti bijes, prazninu koja ostane nakon poubijanih prijatelja i bližnjih, tako da se svo iskustvo svede na količinu dizela dovoljnog da svi zarobljeni, pod nadzorom, budu prevezeni tamo gdje će biti poubijani i pokopani. I sam Nuhanović se u pogovoru *Zbijega* vajka oko žanra, pitajući se kako da označi svoju knjigu, budući da nije roman koji je sklon izmišljanju čak i kad je najzasnovaniji na istinitim činjenicama, nego svjedočanstvo za čiju istinitost autor jamči svojim iskustvom.

Ta dva momenta poslijeratne književnosti, *Razglednica iz groba/Samouk* Suljagića i *Zbijeg* Nuhanovića, daleki su eho jedne pismenosti koja se tako davno počela

transformisati, iza Holokausta, kada više ništa nije moglo ostati isto. Žanrovi stare književnosti, još iza Prvog svjetskog rata, a iza Holokausta to će već biti ustoličeno – počeli su preuzimati znakovne strategije i neverbalne obrasce muzike i matematike, dajući i strategijama živog govora novi kontekst. – S tim je registrom u *Oslobođenom Jasenovcu* eksperimentirao i Ćamil Sijarić.

Vraćajući u žanru oratorija vizualne i auditivne znakove, živi govor, na sceni se simbolizirala izgubljena svijest zajednice koju je kolektivno obilježilo traumatično iskustvo. Tako davno je Karl Kraus, kako kaže Steiner, koristio rječitost novinarskih prilika u *Posljednjim danima čovječanstva*, toj djelomično mamutskoj drami, dijelom filozofskom dijalogu, dijelom lirskom feljtonu i zapjenjenom pamfletu, oglasivši krizu u ravnoteži između književnih žanrova i glasa povijesne epohe. Bio je to posao s kojim se ni poetska ni realistična drama, ni esej ni roman, nisu mogli suočiti.

Prošlo je toliko mnogo vremena prije raspada Jugoslavije, da se vrati taj eho varvarskih formi koje su svjedočile o rasredištenosti jednog porazbijanog svijeta. Tako davno su pisci specijalizirali u drugim područjima, Muzil je učio za inženjera, Nabokov i Jinger su bili ozbiljno etnomolozi, Broh i Kaneti studirali egzaktne i matema-

tičke nauke, Borhes i Keno se oslanjali na algebru i astronomiju, da iz svega ne nastane jedna, kako kaže Steiner, poezija činjenica, kada nauka postaje poezija.

Roman se davno transformisao u prijelazne dokumentarne žanrove postfikcije, tek imitirajući romaneskne postupke u dosluhu činjeničnog materijala i posebne retorike živog govora. U ime zajedničke strepnje uspostavljen je balans svih tih žanrova predpismene i post-pismene civilizacije, nasljedovala se i avangarda, da se rodi jedna interakcija otvorena i za intervencije publike, kada gledalac ili slušalac postaju sudionici zbivanja na sceni, kao u Brechtovim didaktičkim igrokazima. Umjesto velikog Autora – javilo se mnoštvo samouka, svjedoka, malih majstora i zanatlija, koji su odnijeli primat u tom mnoštvu različitih glasova, u kakofoniji, koji se ukazali nakon što je oboren dominantni Subjekt.

Tada se rodila figura svjedoka u literaturi, kao nekog ko je istovremeno i autor i stvarni sudionik djela. Poezija iza Holokausta je počela imitirati neverbalnu komunikaciju muzike, u melodičnosti i refreničnosti naprimjer kod Paula Celana, kako se pokušavao slušno vratiti izgubljeni svijet, da se auditivno, umjesto zagađenim i pohapšenim riječima, verbalizira iskustvo koje se ne može reći, kao nesaopštivo. Nastupilo je iza Holokausta

doba svjedočanstva, po Elieu Wieselu, kao što je bila poslanica u Rimu ili sonet u renesansi.

Privilegiranost testimonijalnih žanrova u umjetničkoj komunikaciji, pišu Dori Laub i Shoshana Felman, pomoglo je i sveprisustvo pravnih modela suđenja koje dramalizira i institucionalizira krizu istine, propitujući je na hiljade načina. Moderne pripovijesti, dodaju, svojim kriptičnim oblicima, svjedoče o krizi svjedočenja, samim tim što svjedoče, jer u potresu ne samo da su poremećeni građevine i ljudi, nego i instrumenti za detekciju potresa.

Djelo, dakle, zadržava mogućnost da – najozbiljnije svjedočeći – čuva svijest o nepouzdanosti znakova, svijest o izrađenosti narativa, o krizi svjedočenja, insistirajući na nesumjerljivosti različitih gledišta, emocionalnih i perceptivnih stanja svjedoka, kao u *Shoahu* Clauda Lanzmana, koji govori i o potresenosti i o nestajanju i spaljivanju miliona tih svjedoka. Doba svjedočenja u literaturi, kažu Laub i Felman, istovremeno je doba nedokazanosti, kada grandioznost događaja stoji onkraj riječi.

No ta potresenost – i mnogoglasje raznih vidokruga – kao u vavilonskoj pometnji – što se u *Shoahu* vidi u nesumjer-

ljivosti gledišta, u mnoštvu različitih jezika (francuski, njemački, sicilijanski, engleski, hebrejski, jidiš, poljski), u prisustvu prevoditelja kao posrednika između svjedo-ka i Lanzmanna kao njihovog ispitivača, osvještavaju se u procesu prevođenja i transponovanja i izgradnje svjedočanstava. Sav taj proces, koji traje dovodeći istovremeno sebe u pitanje, na paradoksalan način i samom formom govori o prisustvu Događaja koji je uzdrmao sve.

Nasuprot tome su gotove formule propagande. Kao na-primjer, *nacistička pjesmica o Židovima koji ne zna nije-dan Židov*, pjesma koji su napisali nacisti, krvotvorivši jevrejsku perspektivu. To su izričaji, koji i kad se prave da su svjedočanstvo, ne posjeduju i ne osvješćuju sebe kao svjedočanstvo, izgrađujući se unisono, kao završene forme. One su isporučene po sistemu gotovih istina, po principu *Želiš povijest – evo ti povijest*. Svjedočanstvo pak, na cijeloj skali melodije i refrena, i kad zvuče disharmonično, opsesivno vrteći refrene, grade jednu razuđeniju i mnogoglasniju skalu koja uzdrmava sve, govoreći mnogo i svojom potresenošću i načetošću.

Claude Lanzmann će planski ostavljati riječi prevodioca i posvetiti značajan dio filma riječima prevoditelja, kao da je jezik Shoaha prije svega jezik prijevoda, dvostruko stran: taj se događaj interpretira na jeziku koji je stran

i jeziku filma – ali i događaj kojem u reprezentaciji nije dovoljan jedan jezik, kojemu svaki jezik ostaje stran, kao da neko prevod sa stranog na strani jezik (otud i naslov Shoah kao riječ koja nije francuska).

Kad se na ovom jeziku, odjeknuvši devedesetih, oslika postgenocidno stanje, kad se ponovo polome riječi, vrativši stare izokrenute forme kao primjerene novom poremećenom svijetu, neće sve teći bez tendencija u kulturi koje zagovaraju da se stvari što prije vrate u normalu. Estetika će insistirati da treba, najprije, s puno povjerenje posvjedočiti, kako se to kaže, šokirati živim snimcima i prizorima užasa s lica mjesta; to se uzelo kao svjedočenje. Pjesnici će godinama kasnije vidati narodu rane, sve do katarze, kao sveštenici riječi, spašavajući svijet, odrađujući posao umjesto vjerskih zajednica.

Stvari, međutim, nikada više se neće vratiti na mjesto. Svijet je nepovratno ostao iščašen. Stari žanrovski sistem je pukao i ne može se više sastaviti. Literatura će tražiti novu funkciju, nakon što obavi socijalnu zadaću. Ako je na politici i diplomaciji i bio zadatak poslije da vode dalje život, da spajaju pokidane veze i mire narode i zemlje, da pomognu progresu i pomirenju, da obnavljaju dijalog i ekonomiju – literaturi u vrijeme po-

stgenocida ostalo je da unosi rascjep u obični razgovor, da više niko nikog ne razumije, da tepa i mrmlja u neodadaističkom revivalu, da razbuktava strah i vraća užas, da svaki ushit svede pod ruku u prvi vir, da prizove samo odsustva i opustošenje, za svoju polaznu tačku uzimajući krajnji pesimizam; da se okreće prošlosti kao budućnosti, da svim nadama odgovori najžešćim mogućim osporavanjem, izvrćući svaku vjeru naizvrat.

Sve je što prethodi Holokaustu, genocidu, da li na području civilizacije ili privatnog života, a može biti povezano, moralo je biti poslije skopčano kao preludij tom opustošenju (ako nije moglo tako - bolje onda nikako), a da po Kerteszsu ne bi bilo obični kič, kao ordinarna rehabilitacija i šminkanje starih spepeljenih vrijednosti.

Staro je to pitanje, o kojem piše i Steiner, pitajući da li istraživanje treba da ide u pravcima, toliko daleko, da društvo i intelekt, suočeni sa datim zaključcima, dođu do ruba iza kojeg ne mogu podnijeti određene istine. – Šta ako doista, kako je nagovijestio Freud, kaže Steiner, izvjesna fiziopsihološka i neurohemijska ispitivanja arhaičnih formi korteksa dovedu do zaključaka da su etnička mržnja, rat i impulsi ka samouništenju ustvari urođene činjenice.

Šta ako su apstraktna misao ustvari – i književnost – samo glosarijumi varvarstva koje uništava ljude na Zapadu? Freud je stoički mirio sa činjenicom da je ljudski život kancerogena anomalija na organskom spokoju. Nietzscheova misao, kaže Steiner, kao vesela nauka ispoljava radost i uzbuđenje što se traje u okrutnoj posljednjoj fazi priče o Zapadu, zbog čega ne treba smanjivati rizik misli i gledati samouništenju u oči.

Forme u vrijeme post-genocida, nepovratno rasječene prekidom i gubitkom riječi, sve izokrenute u poremećenom svijetu, i na ovom jeziku dolaze kao veliki estetski izazov – zato je uzaludno zatomljavati ih, gušiti ili lakirati.

